

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Радован Ј. Субић

**АУСТРО-УГАРСКА И
ХРВАТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
(1903–1914)**

Докторска дисертација

Београд, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Radovan J. Subić

**AUSTRO-HUNGARY AND
CROATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
(1903–1914)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Др Никола Самарџић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Др Милош Јагодић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Милош Ковић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Хуснија Камберовић, редовни професор, Универзитет у Сарајеву, Филозофски факултет

Др Боро Бронза, ванредни професор, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет

Датум одбране:

АУСТРО-УГАРСКА И ХРВАТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (1903–1914)

Сажетак: У докторској дисертацији истражен је однос Хабзбуршке монархије и римокатоличког становништва у Босни и Херцеговини од смрти Бењамина Калаја до Сарајевског атентата. У контексту укупних односа према Хрватима у Монархији овај однос рефлектовао се кроз аустроугарску управу с једне и хрватске организације с друге стране. У деценији која је претходила избијању Првог свјетског рата, а која је овдје предмет научне обраде, аустроугарска управа над Босном и Херцеговином доживјела је одређене промјене. Одустало се од дотадашње политике стварања једног посебног, босанскохерцеговачког идентитета који је требао да обухвати цјелокупно становништво у покрајинама и да га изолује од националних утицаја из сусједних земаља. Ослонац у политичком заокрету тражен је у старом савезнику који није увијек сматрао да је за своју досљедност адекватно награђен. Римокатоличко становништво било је једини Монархији апсолутно лојални дио популације. У првим деценијама аустроугарске владавине оно се културно и економски развијало. Истовремено је текао процес њихове националне идентификације у хрватском смислу. Муслимани су се споро мирили с чињеницом да више нису дио Османског царства. Срби су, као релативно најбројнији дио становништва, тежили националном уједињењу са сународницима из окружења.

Једна од карактеристика новог доба било је прихватање постојања националних организација које су биле политички представници три националне и конфесионалне групе становника Босне и Херцеговине. Једна од специфичности хрватског корпуса у Босни и Херцеговини био је сукоб између фрањевачког реда и секуларне црквене хијерархије. Она се одразила у формирању двије супарничке организације у вријеме анексије Босне и Херцеговине. Ове две организације биле су заговорници хрватског уједињења, позивале су се на хрватско историјско право и биле лојални партнери аустроугарске власти. У раду је указано да је одређени утицај на њихове међусобне односе имала политичка ситуација у Хрватској и Славонији гдје је дошло до заокрета у хрватско-српским односима.

Пошто је након анексије Босне и Херцеговине, уведено уставно стање и почео парламентарни живот, политички односи рефлектовали су се кроз рад Сабора у којем

је кључно питање било рјешавање статуса кметова. Пошто је ово питање могло да доведе до потпуног преобликовања покрајинских прилика и нашкоди њеним интересима, Аустро-Угарска му је приступала с крајњим опрезом и није га заправо ријешила до краја свог постојања. У међувремену хрватске политичке организације су се сјединиле и уз малобројне појединачне изузетке и даље водиле политику у складу с интересима Монархије. У данима након Сарајевског атентата та хрватска лојалност одразила се у спремност на одмазду и застрашивање политички сумњивог српског становништва.

Кључне ријечи: Аустро-Угарска, Хрвати, Босна и Херцеговина, римокатоличка црква, политика

Научна област: Историја

Ужа научна област: Модерна историја

**AUSTRO-HUNGARY AND CROATS
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
(1903–1914)**

Summary: In this dissertation we have explored relations between Habsburg Monarchy and Roman Catholic population of Bosnia and Herzegovina from the death of Benjamin Kallay to assassination of Archduke Franz Ferdinand in Sarajevo. In the context of the overall relations towards Croats in the Monarchy this particular relation was reflected through Austro-Hungarian administration on the one side and Croatian organisations on the other. In the decade prior to the outbreak of the First World War, which is the subject of this dissertation, Austro-Hungarian rule over the Bosnia and Herzegovina has gone through some changes. Policy of creating a separate Bosnian-Herzegovinian identity, which should encompass entire population of provinces in order to isolate it from nationalistic influences from neighboring countries, has been abandoned. Support in this political turnaround was sought in an old ally who did not always consider himself adequately rewarded for its consistency. Roman Catholics were the only part of the population completely loyal to the Monarchy. In the first decades of the Austro-Hungarian rule they have developed both culturally and economically. At the same time the process of their national identification as Croats was underway. The Muslims were slowly adapting to the fact that they are no longer part of the Ottoman Empire. Serbs being relative majority strived towards national unification with their compatriots from neighboring countries.

One of the characteristics of this new era was the acceptance of the existence of national organisations that were political representatives of the three national and confessional groups of the population in Bosnia and Herzegovina. One of the characteristics of the Croatian national corps in Bosnia and Herzegovina was the conflict between Franciscan order and the secular church hierarchy. It was reflected in the formation of two rival organisations at the time of annexation of Bosnia and Herzegovina. Both organisations were advocates of Croatian unification, both invoked Croatian historical claims and were loyal partners of the Austro-Hungarian government. The paper points out that the political situation in Croatia and Slavonia had certain influence on their mutual relations once there was a shift in Croatian-Serbian relations.

After annexation of Bosnia and Herzegovina constitutional state was introduced and parliamentary life began and the political relations were reflected in the work of the Parliament,

in which the key issue was resolving the status of serfs. As this issue could lead to the total reshaping of the situation in the provinces Austro-Hungary approached it with extreme caution and did not actually resolve it until the end of its existence. In the meantime Croatian political organizations united and with a few exceptions continued to pursue policies in accordance with the interests of the Monarchy. In the days following assassination in Sarajevo Croatian loyalty was reflected in a willingness to retaliate against and intimidate politically suspicious Serb population.

Key words: Austria-Hungary, Croats, Bosnia and Herzegovina, Roman Catholic church, politics

Scientific field: History

Scientific subfield: Modern history

САДРЖАЈ

Предговор.....	1
1. Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини у XIX вијеку	
Од Дубичког рата до Берлинског конгреса.....	5
Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини од 1878. до 1903. године.....	25
2. Босанскохерцеговачки Хрвати између историјског права и римокатоличке цркве	
Идејна основа хрватске политике у XIX вијеку.....	42
Римокатоличка црква у новом политичко-правном положају Босне и Херцеговине.....	59
Хрвати у Босни и Херцеговини (1878–1903).....	72
3. Од почетка Буријанове управе до Анексионе кризе	
„Нова“ аустроугарска управа у Босни и Херцеговини.....	90
Утицај политике у Хрватској на прилике у Босни и Херцеговини.....	102
Травничка шесторка и формирање Хрватске народне заједнице.....	111
4. Од Анексионе кризе до Балканских ратова	
Раскол у хрватском политичком покрету (Хрватска народна заједница и Хрватска католичка удруга).....	127
Припремање за уставни период и формирање Босанског сабора.....	149
Хрватски посланици у Босанском сабору.....	161
5. Године ратова (1912–1914)	
Политичке прилике у Босни и Херцеговини 1912.....	171
Година „изнимних мјера“.....	186
Хрватска политика 1914. године (До завршетка Јулске кризе).....	197
Закључак.....	213
Библиографија.....	218
Биографија.....	238

Предговор

Однос Хабзбуршке монархије и Хрвата трајао је вијековима, практично од настанка Монархије па све до њеног краха. У вишенационалној, пространој и многољудној држави за владарску династију Хабзбурга хрватско питање, за разлику од угарског питања, није било од пресудне важности. С друге стране, без разумијевања ове проблематике није могуће сагледавати хрватску историју. Стога је сасвим разумљиво што је једна тако комплексна тема привукла пажњу углавном аутора из Хрватске. Они су припадници различитих генерација, различитих су образовних профила и специјализација. Посљедично, временом је настала бројна литература различитог квантитета и квалитета. Када је Хабзбуршка монархија, тада већ названа Двојна монархија односно Аустро-Угарска, на Берлинском конгресу добила право окупације османске Босне и Херцеговине, овај однос проширио се и на римокатоличко (хрватско) становништво јужно од ријеке Саве. Научно су обрађене многобројне теме из периода аустроугарске владавине Босном и Херцеговином. Неке тематске цијелине истражене су колико је то у историјској науци уопште могуће, остале фрагментарно или пак дјелимично. Однос Аустро-Угарске, односно аустроугарске управе, и босанскохерцеговачких Хрвата једна је од тема у којој су остале одређене историографске бјелине, које смо настојали да попунимо и контекстуализујемо.

Циљеви истраживања били су приказ промјене аустроугарске управе у Босни и Херцеговини доласком Стефана Буријана за заједничког министра финансија. Одговори на питања ко су Хрвати у Босни и Херцеговини у то доба, њихов економски и културни положај, да ли међу њима доминира национални или вјерски идентитет, ко су хрватске политичке вође, које политичке идеје слиједе. Приказивање утицаја политике „новог курса“ у Хрватској и Славонији на босанскохерцеговачке прилике, да ли је и како Аустро-Угарска утицала на формирање хрватског политичког покрета, однос римокатоличке цркве према овом покрету. Анексија Босне и Херцеговине и хрватска политика у Босни и Херцеговини, односе унутар хрватског покрета, раскол и потоње удруживање. Однос аустроугарске управе према питању хрватске политике у Сабору Босне и Херцеговине. Босанскохерцеговачки сегмент политике Аустро-Угарске на Балкану. Политичке прилике у Босни и Херцеговини током Балканских ратова и политичке прекомпозиције с тим у вези. Реакција Хрвата на Сарајевски атентат и учешће чланова хрватског покрета у репресалијама након атентата. У фокусу смо првенствено имали однос аустроугарске управе и новоформиране хрватске организације, која је формално требала да се бави економским и културним темама али је суштински била политичка организација.

Доњу хронолошку границу докторске дисертације условило је више битних чињеница које су издвојиле 1903. годину као преломну, како за шири балкански простор тако и за територију Аустро-Угарске. Завршена је владавина Куена Хедерварија (1883–1903) над банском Хрватском (Хрватском и Славонијом), током које је скоро угушио опозиционо дјеловање. У банској Хрватској дошло је тада до слободнијег дјеловања политичких странака. Преминуо је Бењамин Калај, заједнички министар финансија Аустро-Угарске, стварни господар Босне и Херцеговине (1882–1903). Нова управа у покрајинама дозволила је да се друштвени и политички процеси који су у вријеме Калајевог режима били заустављени, или бар значајно успорени, даље развијају. Горња хронолошка граница, почетак Првог свјетског рата 1914. године, представља не само симболичан крај једног вијека већ и вријеме када је у Босни и Херцеговини уведена отворена војна управа. Пошто је у наведеном хронолошком оквиру дошло до завршетка раније започетих процеса било је неопходно приказати дешавања која му хронолошки претходе.

Уводно поглавље дисертације „Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини у XIX вијеку“ даје увид у то на који је начин и којим средствима је Монархија, од времена посљедње хабзбуршко-османског рата, водила политику која је довела до окупације ових покрајина. Приказано је изграђивање система контроле и управљања у наредних четврт вијека и размотрена је његова ефикасност. Бењамин Калај дао јој је снажан лични печат. У

последњим годинама ове фазе аустроугарске управе, било је очигледно да је неопходна промјена аустроугарског политичког концепта управљања покрајинама.

„Босанскохерцеговачки Хрвати између историјског права и римокатоличке цркве“ представља како је концепт хрватског историјског државног права постао доминанта идејна основа хрватске политике у XIX вијеку. Посебно приказује како се фрањевачки ред, са свом својом историјском укоријењеношћу у земљи и народу, нашао на удару новоуспостављене редовне католичке хијерархије. Ово поглавље доноси карактеристике хрватског елемента у Босни и Херцеговини.

Нова управа у Босни и Херцеговини, која је одговарала Стефану Буријану, имала је другачији приступ прије свега националним питањима. Оваква пракса, као и промјене политичких односа у Хрватској и Славонији, довеле су до формирања српске, муслиманске и хрватске организације. Хрватска народна заједница иако формално није била политичка организација имала је свој политички програм. То је тема поглавља „Од почетка Буријанове управе до Анексионе кризе“.

Поглавље „Од Анексионе кризе до Балканских ратова“ доноси како су дуго присутна супарништва и различити политички концепти за посљедицу имали раскол унутар хрватског политичког покрета. Супарничке хрватске партије водиле су борбу на куријалним изборима за посланичка мјеста у земаљском Сабору. У Сабору су затим дјеловали у складу с објективним околностима, које су доносиле многа ограничења посланицима.

Посљедње поглавље „Године ратова“ представља процес приближавања хрватских странка и њихову потоњу дјелатност у годинама ратова на Балкану. Промјена балканске политичке климе имала је своју рефлексију на промјену метода дјеловања управе над Босном и Херцеговином. Тада све више долази до изражаја став аустроугарских војних кругова да је неопходан оштар приступ према потенцијалним противницима.

Архивска грађа за нашу тему истраживана је првенствено у архивским институцијама у Сарајеву. Хисторијски архив Сарајево чува изузетно корисну *Збирку Вариа*. У Архиву Босне и Херцеговине истраживан је фонд Заједничког министарства финансија и фонд Земаљске владе. За обрађивање ове теме кључан је ипак био фонд *Напреткова културно-хисторијска збирка*. Фонд Босанског сабора, који је у неколико наврата прегледан, није у самом раду кориштен иако је по првобитној замисли требао чинити важан сегмент завршног поглавља. Међутим, овај фонд је скоро потпуно уништен током насилних демонстрација у Сарајеву 7. фебруара 2014. године. Тада је запаљена зграда Предсједништва у којој се налази и Архив Босне и Херцеговине.

Дисертација је заснована првенствено на необјављеним и објављеним историјским изворима различите провенијенције и врсте. Пописи, зборници докумената, изводи из сјећања, мемоари, путописи и остали објављени извори многобројни су и изузетно корисни.¹ Оновремена штампа,² коју је имала цензурисану уредничку праксу, била нам је посебно важна. Уз опрезан истраживачки приступ њен садржај надопунио је а неријетко и исправио закључке аутора засноване на архивским фондовима. У којима је дио грађе заправо анализа, извјештај о писању оновремене штампе или просто препис појединих новинских текстова.

¹ Издвајамо по значају за израду дисертације оновремене брошуре *Nacr pravila „Hrvatske Katoličke Udruge“ za Bosnu i Hercegovinu*, Сарајево 1909; *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, написао „Zajedničar“, Сарајево 1910. Изузетно је важна збирка грађе из Државног архива Аустрије, Одјељење Ратни архив у Бечу, Војна канцеларија владара – MKSM FR FZM Potiorek 1911–1914, којој су придодате биљешке из оставштине Оскара Поћорек у Ратном архиву означене N1.Pot B 1503: 5. У овдје наведеним документима на њемачком језику детаљно су изложени различити аспекти аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, urednici Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1, Сарајево 2015.

² Од штампе кориштене у раду од посебне важности су листови *Osvit*, *Hrvatski dnevnik* и *Hrvatska narodna zajednica* чије сачуване бројеве смо користили у читаоници Земаљског музеја у Сарајеву. Одређени чланици ових новина, нарочито *Хрватског дневника* често се налазе поред одговарајућих докумената у фондовима Архива Босне и Херцеговине.

Од аутора који су своја истраживања посветили обради питања хрватских политичких организација у Босни и Херцеговини или биографијама истакнутих политичких актера неопходно је издвојити три. Лука Ђаковић је већи дио своје докторске дисертације о формирању политичких организација босанскохерцеговачких Хрвата преточио у монографију. Карактеришу је хронолошки превиди, између осталог и погрешно датирање оснивања хрватске организације. Пошто је тадашњи поглавар римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини Јосип Штадлер био дио политичког колоплета, изузетно је важна и докторска теза Зорана Гријака о надбискупој политичкој дјелатности преточена у монографију. Гријак на основу богате изворне грађе доноси читав низ нових открића и тумачења, али његове интерпретације карактерише субјективан приступ. Гријак мотиве и ставове других политичких актера приказује као погрешне или мање битне, док су надбискупове позиције и ставови једини интерпретирани као оправдани и важни. У поглављима докторског рада која исцрпно говоре у боравку и дјелатности Иве Пилара у Босни и Херцеговини, још наглашенији субјективни приступ и интерпретацију има Томислав Јоњић. Наглашено негативно тумачи научне резултате ранијих истраживача. Без обзира на све ове слабости, три наведена аутора незаобилазна су за сваки озбиљан приступ истраживању проблематике хрватске политике у Босни и Херцеговини у аустроугарском периоду.³ Велики допринос разумијевању овог питања дала је Мирјана Грос у радовима објављеним у научној периодици. Различитог обима, понекад више књига него чланак, и утемељени на изворној грађи ови радови имају одређене пропусте. Али првенствено у поједностављеном тумачењу одлука аустроугарских управних органа. Важне су такође њене монографије о историји правашке странке.⁴ Од историчара старије генерације посебан допринос истраживању наше теме дали су Теодор Крушевац,⁵ Хамдија Капићић,⁶ Милорад Екмечић,⁷ Џевад Јузбашић⁸ и Ђорђе Микић⁹ у низу радова и књига у којима су третирали разне сегменте ове

³ L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora, 1910.)*, Zagreb 1985; Grijak Z., *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001; T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, doktorski rad u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu Hrvatski studiji, Zagreb 2015. Лука Ђаковић објавио је и радове „Formiranje Hrvatske katoličke udruge“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XV* (1964), 137-157; „Privilegovana agrarna i komercijalna za Bosnu i Hercegovinu“, *Glasnik arhiva i arhivskih radnika VI* (1966), 143-179. а Зоран Гријак „Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva u političkim razmatranjima Adalberta von Sheka i Moritza von Auffenberga“, у: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova 1*, Sarajevo 2011, 103-129; „Djelovanje dr. Ivana Šarića do smrti nadbiskupa Stadlera“, у: *Zbornik radova. Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup*, Sarajevo 2007, 93-113.

⁴ M. Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, *Istorija XX veka III* (1962), 154-274; „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik godina XIX-XX* (1966-1967), 9-68; „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonaslijednika Franje Ferdinanda“, *Časopis za suvremenu povijest 2* (1970), 9-74; *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973; *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000.

⁵ T. Kruševac, „Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine“, *Pregled 10* (1955), 189-196; „Сельачки покрет – Штрајк у Босни 1910. године“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 369-402; „Listovi don Franje Miličevića“, *Prilozi 9/1*, (1973), 332-363.

⁶ H. Kapidžić, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“ *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 45-99; „Previranje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 100-138; „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini maju 1913. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 155-197; „Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878–1918)“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 315-339; *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973.

⁷ M. Екмечић, *Историја Југославије 1790–1918 II*, Београд 1989; *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997; *Огледи из историје*, Београд 1999; *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002.

⁸ Dž Juzbašić., *Nacionalnopolitički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910 - 1914)*, Sarajevo 1999; *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002.

⁹ Ђ. Микић, „Балканска криза 1912–1913. године и Босанска Крајина“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 5* (2008), 205-224; „Критика Босанског устава у Босанском сабору 1910. године“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске 5* (2013), 213-229; *Austrougarska ratna politika u Bosni i*

проблематике. У изради тезе била су незаобилазна дјела Фердинанда Шмида, Владимира Дедијера, Мустафе Имамовића и Томислава Краљачића.¹⁰

Овим путем захваљујем се особљу Архива Босне и Херцеговине које ми је прије и после догађаја из фебруара 2014. пружало професионалну помоћ. Библиотекарке Земаљског музеја у Сарајеву су ми стручно помагале, у истраживању богатих фондова старе и ријетке штампе који се налазе у библиотеци музеја. Архив Републике Српске у Бањалуци чува доста оскудан фонд из аустроугарског периода. Међутим, има богат избор објављених гласника закона и наредаба земаљске владе, као и ријетко доступне стенографске записнике сједница босанскохерцеговачког сабора. Народна и универзитетска библиотека Републике Српске у Бањалуци била је годинама моја друга кућа. Њено особље највећи савезник у проналажењу правог мора наслова који су ми били неопходни. Посебно се захваљујем запосленицима Одјељења међубиблиотечке позајмице и Одјељења периодике на хвале вриједној сусретљивости и стрпљењу. Министарство за научнотехнолошки развој, високо образовање и информационо друштво Републике Српске финансијски је помогло завршну фазу истраживање. Од заснивања радног односа на Филозофском факултету у Бањалуци имао сам подршку руководства. Велико хвала свим колегама који су у току израде тезе помагали својим истраживачким искуством, сугестијама и савјетима. Највеће хвала иде наравно мојој породици.

Hercegovini 1914–1918., Banja Luka 2011; *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бања Лука 2014; *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910–1914. године*, Бања Лука 2017.

¹⁰ Dr F. Schmid, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914; V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I-II*, Banja Luka 2015; M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976; T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2000. (друго издање односно репринт издања из 1987)

1. ХАБЗБУРШКА ПОЛИТИКА ПРЕМА БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У XIX ВИЈЕКУ

Од Дубичког рата до Берлинског конгреса

Хабзбуршка монархија,¹¹ та разнородна државна творевина,¹² била је од тренутка настанка 1526. године¹³ супротстављена Османском царству, које је достигавши зенит моћи пријетило да је уништи као што је већ учинило с Угарским краљевством. Угарска круна и дијелови територије припали су Хабзбурзима који су се истовремено носили с угарским претендентима, који су требали да их признају као легитимне владаре, и османском војном силом. Уз велике напоре успјели су да тих кризних деценија XVI вијека зауставе османско напредовање. Након завршетка Тридесетогодишњег рата Хабзбурзи су почели енергичније да раде на јачању и управљању Монархијом. У другој половини XVII вијека били су у неповољном политичком положају. Поред њемачких кнежева њихове позиције тада су

¹¹ У литератури и изворима ова држава назива се Монархија, Хабзбуршка монархија, Подунавска монархија, Хабзбуршка империја, Аустријска монархија и Аустрија. У српској литератури израз Аустрија често се користи, иако није најпрецизнији како за период прије Нагодбе 1867. тако и у вријеме Дуалне односно Двојне монархије. У уводном поглављу користили смо појмове Аустрија, Хабзбуршка монархија и Монархија. У докторској тези даље користимо термине Аустро-Угарска и Хабзбуршка монархија. Такође смо свијесни да Османско царство и Турска, римокатолици и католици, Јужни Словени и Југословени нису синоними иако их ми тако у раду третирамо. (прим. аут.)

¹² Ову „компликовану државну творевину“ најбоље је дефинисати као „конгломерат земаља на које су Хабзбурзи, кроз дуги временски период, стекла права“. Првобитно чиниле су је аустријске и остале њемачке земље које су биле „тек нешто више од неповезане групе“ аутономних војводства и кнежевина расутих на простору јужне Њемачке, краљевина Чешка и дијела краљевине Угарске (горња Угарска с уским појасом дуж границе с Аустријом, дио Славоније и Хрватске с Загребом). Успон Хабзбурга може се објаснити њиховом вјештом династичком политиком али и околностима које су им ишле у прилог. Равнотежа снага као основни принцип европске дипломатије довела је до тога да су Хабзбурзи били процјењивани као корисни савезници, довољно јаки да помогну, а ипак слаби да би могли сами угрозити интересе других земаља. Ова „двострука једначина“ довела је на престо Светог Римског царства Рудолфа I (1273–1291) који је послје битке код Мархфелда 1278. године стекао војводство Аустрије. У наредном вијеку његови наследици уздигли су се до надвојводске титуле представљајући се од тада као „кућа Аустрије“. Стратегијско мјесто Аустрије ојачало је улогу Хабзбурга у оновременим европским политичким односима и олакшало избор низа Хабзбурга за владара Светог Римског царства. Три брачна савезништва које су Хабзбурзи остварили између 1477. и 1526. претвориле су их у владајућу династију на ширем простору Европе. R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, London 1974, 4-10; Ѓ. Ingraо, *Habzburška monarhija 1618-1815*, Beograd/Novi Sad 2014 2-3; E. Crankshaw, *The Fall of the House of Habsburg*, London 1973, 17-18. Династија Хабзбурга, чија је аустријска грана вијековима утицала на историју српског народа, остала је у великој мјери ван поља интересовања српских историчара, који су је спомињали у склопу других тема. Изузетак је професор Филозофског факултета у Београду Никола Самарџић који је написао књигу о Карлу V Хабзбуршком (N. Samardžić, *Karlo V*, Beograd 2001, II 2005). На српски језик преведено је неколико дјела о одређеним периодима или личностима историје хабзбуршке државе (Ѓ. Ingraо, *Habzburška monarhija 1618-1815*, Beograd/Novi Sad 2014; А.Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001; Ж.П.Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998; Исти, *Франц Фердинанд*, Београд 2014; Исти, *Агонија једне монархије. Аустроугарска 1914.–1920.*, Београд 2020). Међутим, на српском језику није објављена хронолошки свеобухватна монографија. Професор Филозофског факултета у Новом Саду Золтан Ђере написао је „приручник“, односно преглед хабзбуршке историје до смрти Леополда II (G. Zoltan, *Habzburška monarhija 1526–1792*, Novi Sad 2014). Професор са истога факултета Бранко Бешлин објавио је дјело о Евгенију Савојском (Б. Бешлин, *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014).

¹³ Историографија узима 1526. као почетну годину настанка Хабзбуршке монархије. У бици на Мохачком пољу те године погинуо је Лајош II Јагелонац (1519–1526) и титула угарског и чешког краља припала је члану породице Хабзбург надвојводи Фердинанду I (1503–1564) који се крунисао за краља Угарске, у Секешфехервару 3. новембра 1527. Фердинандов брат Карло V (1500–1558) био је истовремено шпански краљ (1516–1556) и цар Светог римског царства (1519–1556). Карлово царство протезало се од шпанских посједа на америчком континенту преко Шпаније и Бургундије до Аустрије и области које су улазиле у састав Светог римског царства. Смрћу Карла V нестала је персонална веза између Шпанске империје, Светог римског царства њемачког народа и источних посједа Хабзбурга; династија се подијелила на двије гране чија ће шпанска грана изумријети 1700. Више о овом владару у дјелу N. Samardžić, *Karlo V*.

угрожавале краљевине Француска и Шведска. Паралелно са овим спољнополитичким искушењима текле су активности на консолидацији и централизацији земље.¹⁴ Хабзбурзи су ускоро морали да се суоче и са новом-старом пријетњом на југоистоку. Посустало Османско царство покушало је да своје нагомилане унутрашње проблеме ријеши агресивном спољном политиком и да крене у нова освајања европских земаља. Међутим, хабзбуршка војска је уз помоћ савезника прва спасила престоницу Беч, а затим остварила низ величанствених побједа. Први хабзбуршки напади јужно од Уне и Саве десили су се 1685, зиме 1688/89. изведена је краткотрајна офанзива у унутрашњост ејалета. Одређених упада било је 1691. да би октобра 1697. хабзбуршке трупе запалиле Сарајево и затим се повукле.¹⁵ Османско царство је изводило силовите контранападе и борило се за опстанак. Морало је да пристане на територијалне уступке. Бечки рат (1683–1699) завршен је споразумом склопљеним у Карловцима. Хабзбуршки владари одредбама овог мира шире границе своје државе до ријеке Саве и бивају признати за заштитнике католика у Османском царству. Територија босанског ејалета (пашалука),¹⁶ који уз одређене корекције одговара простору данашње Босне и Херцеговине, постаје тада најзападнији османски европски посјед,¹⁷ најближи језгру хабзбуршке државе. У неком будућем хабзбуршко-османском рату то је требало да буде сљедећи плијен Хабзбурга.

Али до оваквог расплета догађаја није дошло. Монархија је у XVIII вијеку водила низ ратова за насљеђе (шпанско, аустријско, пољско и баварско), као и Сјеверни и Седмогодишњи рат. У овом практично непрекидном низу ратова она није могла пуном снагом да настави потискивање Османског царства. У неколико ратова које је Беч водио с јужним сусједом није дошло до трајне промјене граница. У хабзбуршко-османском рату 1716. године дошло је до нових проширења хабзбуршке државе јужно од Саве и Дунава. На територији данашње Србије границе је ишла линијом Тимок - Западна Морава - Дрина, док је на подручје данашње Босне и Херцеговине ово проширење било много скромније, али тактички било је веома значајно. У виду једног појаса ширине 10 до 15 километара који се простирао јужно од Саве и Уне од Новог Града до Бијељине.¹⁸ Међутим, ово проширење било је само привремено. Рат 1737. године показао је да у Османском царству још увијек има животне снаге и одређених војних потенцијала. Хабзбуршка армија је 4. августа 1737. поражена у Бањалучкој бици, а у септембру су потучени и на ријеци Тимок, а затим је пропала хабзбуршка опсада Видина. Битка код Гроцке јула 1739. само је потврдила турски успјех.¹⁹ Миром у Београду хабзуршко-османска граница усталила се на Сави и Дунаву. Услиједило је полувјековно затишје, све до 1788. године.

Хабзбуршка политика према Османском царству у XVIII вијеку полазила је од тога да је спољна политика Хабзбуршке монархије примарно фокусирана на економски богатија подручја. Тако је у односу на Балканско Апенинско полуострво за вођство Монархије ипак

¹⁴ Ћ. Ingraо, нав. дјело, 45-46, 49-50, 53-58; R. A. Kann, нав. дјело, 54-55.

¹⁵ Б. Бронза, *Политика Аустрије према простору Босне и Херцеговине 1699–1788*, Бања Лука 2012, 48-62; Б. Бешлин, нав. дјело, 310-312. Даље у тексту Б. Бронза, *Политика Аустрије према простору БиХ*

¹⁶ Највећа појединачна адиминистративно-управна територија Османског царства. (прим.аут)

¹⁷ Мировним уговором у Сремским Карловцима одређене су нове границе између Хабзбуршке монархије, Млетачке републике и пораженог Османског царства. Пети члан одредио је хабзбуршко-османску границу. Хабзбурговци су добили цијелу Угарску са Хрватском, Славонијом, Бачком, Сремом и Трансилванијом. Сјеверно од Дунава Османлије су успјеле да задрже Банат и вазалне покрајине Влашку и Молдавију. Процес разграничења је трајао све до 1701. године, а повлачање хабзбуршке војске из изгубљених градова и дуже. Уз минималне накнадне исправке, одређене су касније сјеверне, западне и југозападне границе данашње Босне и Херцеговине. Е. Ковачевић, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Сарајево 1973, 255-274.

¹⁸ Аустрија је добила низ утврђења у најсјевернијем појасу босанског ејалета. Појас земљишта јужно од Уне и Саве, у дубину од 10 до 15 километара који се лагано продубљивао према истоку. Од Новог до Бијељине Хабзбурговцима су припали Нови, Костајница, Дубица, Градишка (тада Бербир) Кобаш, Брод, Брчко, Бијељина. Е. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, Сарајево 1989, 251-252.

¹⁹ В. Е. Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737. Uzroci i posljedice* Сарајево 2003; Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, приредио Небојша Шулетих, Београд 2013, 399, 439.

имало приоритет. Марија Терезија (1740–1780) покушавала је да ефикасније организује комплексан систем територија којим је управљала²⁰ и да насели поједине пуне крајеве Монархије, њена се спољна политика није посебно ослањала на офанзивне планове и даља територијална ширења.²¹ Под својом влашћу Хабзбурзи су имали цјелокупну територију данашње Аустрије, Мађарске, Чешке, Словачке, Словеније, Хрватске и Славоније, сјеверног дијела данашње Србије, сјеверозападне Румуније, дијелова јужне Пољске и западне Украјине, као и распарчане територије у сјеверној Италији и јужној и западној Немачкој и географски одвојене, Белгију и Луксембург. Монархија је било несвјесна своје слабости, економског, организационог и сваког другог заостајања за европским силама. Кључни узрок хабзбуршког неуспјеха у посљедњем хабзбуршко-османском рату 1788–1791. године,²² и њене политике према простору босанског ејалета и Османском царству уопште, можемо пронаћи у томе што је ово подручје владарској кући било од другоразредног значаја.

На хабзбуршком престољу у вријеме почетка рата сједио је Јозеф II (1780–1790) чију „контроверзну владавину“²³ карактерише читав низ различитих реформи.²⁴ У спољној политици важан је његов историјски договор с руском царицом Катарином II (1762–1796) о подјели интересних сфера када је исказао аустријски интерес за областима босанског ејалета.²⁵ До посљедњег хабзбуршко-османског рата дошло је тако што је Османско царство 24. августа 1787. године објавило рат Русији, аустријској савезници, и при том заточило руског амбасадора. Аустрија је до краја те и почетка нове године, интензивно радила на његовом ослобођењу да би на крају и сама ступила у рат 9. фебруара 1788. На почетку рата на територију Османског царства убачен је текст патента који је хришћанском народу упутио главни командант фелдмаршал Франц Ласи (1725–1801). Од становништва је тражено „да покаже лојалност Аустрији“.²⁶

²⁰ Некада самосталне краљевине претворене су у покрајине чији су управници умјесто локалним саборима све више постајали одговорни централним властима у Бечу. Царица Марија Терезија је са својим савјетницима „преобликовала сваки могући аспект јавног живота и политике“ и оставила много интегрисанију државу него што ју је наслиједила. Р.М. Judson, *Povijest habsburškog carstva*, Zagreb 2018, 41-64.

²¹ Наводно је Марија Терезија чак са негодовањем прихватила прву подјелу Пољске. S. Vajda, *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*, Wien 1980, 391. Даље у тексту S. Vajda, *Felix Austria*

²² На територији данашње Босне и Херцеговине вођен је, већином свог активног трајања, око Дубице. Зато се у југословенској историографији помиње термин Дубички рат. Отуда овакав назив потпоглавља. (прим. аут.)

²³ Политика Јозеф II је у многим аспектима заслужила придјев контроверзна. Склоност да без договарања и савјетовања наређује реформе довела је до сукоба са „моћним интересним групама“ у друштву. Р.М. Judson, нав. дјело, 68. Показивао је наклоност према католицима у Османском царству и подстицао их на сарадњу са Аустријом и отпор. Истовремено је настојао да се еманципује у односу на папу Пија VI (1774–1799) да своју државу учини што либералнијом у смислу њене вјерске организације и католицизам стави под снажнију државну контролу. Објавио је едикте о вјерској толеранцији и повећао права некатолика а касније и Јевреја. У склопу настојања Јозефа II укинут је одређени број католичких самостана у Аустрији, сусрет с папом у Бечу 1782. године није баш био срдачан и сл. K. Vocelka, *Österreichische Geschichte 1699-1815. Glanz und Untergang der hofischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 2001, 35-39.

²⁴ У првој години владавине повећао је број владарских декрета са 82 на 402. Међутим, Јозефова грозничава реформска активност суочена с разним отпорима доживјела је слом. „Несретан у свему чега се латио“ и без снаге да наметне властито мишљење одустао је од свог програма. Р.М. Judson, нав. дјело, 74, 97-101.

²⁵ Одговарајући на „Грчки пројект“ руске царице Катарице II од 10. септембра 1782, Јозеф II је 13. новембра саопштио које територије, у случају подјеле, треба прикључити Аустрији. То су биле Мала Влашка (до Алуте), појас земљишта уз десну обалу Дунава од Никопоља до Београда с оба та града, од Београда до Дримског залива потегла би се најкраћа права линија. Територија западно од те линије припала би Аустрији. Босна и Херцеговина су тако чиниле највећи дио простора који је Хабзбуршка монархија требало да себи припоји. А. Beer, *Orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag-Leipzig 1883, 54-55; V. Popović, *Istočno pitanje. Istorijски pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965, 91-92.

²⁶ Радило се о прогласима, одвојено упућеним православним хришћанима и муслиманима, којима је саопштено да је Аустрија отпочела рат с Турском. У прогласу муслиманском становништву обећавало се да нико „ко се буде држао мирно приликом уласка хабзбуршких трупа неће ни на који начин бити увиријен, понижен или физички нападнут“. Б. Бронза, *Политика Аустрије према простору БиХ*, 367-369. В. Чубриловић, „Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788-1791“, у: *Погледи Васе Чубиловића на српску историју XIX и XX века*,

Дубички, као и рат 1788–1791. године у цјелини, неславна је епизода у вишевековном низу хабзбуршких ратова с Османлијама. Умјесто очекиваних кратких и побједоносних бојева, након којих би успјело брзо хабзбуршко напредовање у унутрашњост Османског царства, хабзбуршке трупе су мјесецима биле на својим почетним положајима. Показало се да се биле узалудне све оне шпијунске мисије које је Аустрија у циљу бољих припрема за војне операције проводила годинама прије почетка рата.²⁷ Хабзбуршка знања о простору који треба заузети нису допринијела остваривању војних планова. Аустријски високи официри, далеко неспособнији од својих славних претходника, често су умјесто да изненаде и поразе непријатеље сами били изненађени. Све до доласка старог Гидеона фон Лаудона (1711–1790) за команданта 18. августа 1788. ратне операције биле су сведене на повремене акције мањег обима. Лаудон је успио да 26. августа заузме Дубицу а затим и Нови З. октобра.²⁸ Градишку је заузео тек јула 1789. године а затим се Лаудон посветио освајању Београда. Све до склапања мира више није било значајних војних акција које би драстично промијениле однос снага, односно омогућиле продор Аустријанаца дубље у територију ејалета. На другим фронтима једини значајан војни успјех био је заузимање Београда. Неуспјеси на терену, смрт владара и све компликованији односи с краљевином Пруском довели су до окончања непријатељстава. Рат „разочарења и неуспјеха“ за Аустрију окончан је Свиштовским миром 4. августа 1791.²⁹

Вријеме аустријско-турских ратова било је дефинитивно готово. Након завршетка дугог и компликованог процеса разграничења Хабзбуршка монархија није више била физички присутна на територији данашње Босне и Херцеговине. То није значило нестанак хабзбуршког утицаја на Балкану а ни крај политичких аспирација Беча према османским посједима, нарочито што је уговор у Свиштову потврдио раније право Аустрије да наступа као заштитник католичког становништва у Османском царству. Хабзбуршки „вијек велике политике“ завршио се у односу на Османско царство на истим почетним положајима на којима је и почео.

Аустријска политика према Босни и Херцеговини ушла је тада у нову фазу која је, због смјена на трону, а још више због промијењених политичких прилика у Европи у којој је револуционарна Француска била централно питање, потрајала све до Бечког конгреса.

приредио Здравко Антонић, Београд 1992, 142-143. Кочина крајина као друго много важније поприште овог рата, као и Банат и Влашка нису споменути јер излазе из оквира теме.

²⁷ Основу аустријске обавјештајне мреже чинили су официри углавном регрутовани из Војне крајине. Они су податке добијали од православних свештеника и фрањеваца који су имали традицију ослањања на хабзбуршку монархију. Више од вијек раније односно 1684, тадашњи босански бискуп, Никола Ограмић-Оловчић прерушен је прешао на хабзбуршку територију. Fra Marijan Bogdanović, *Ljetopis kreševskog samostana*, priredio Ignacije Gavran, Sarajevo 1984, 293. Од аустријског цара Леополда I (1658–1705) тражио је да аустријске трупе продру и на простор Босне и Херцеговине. L. Đaković, „Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku – u svijetlosti nepoznatih podataka“, *Jugoslavenski istorijski časopis 1-4/1978* Beograd 1978, 158-168. Аустријанци су преко изасланика 1784. тражили од фрањеваца да приме њиховог официра у своје редове како би прерушен могао да шпијунира и редовно шаље извјештаје. Уплашени фрањевци су то тада одбили, правдајући се да морају чекати да у Босну новог бискупа. В. Чубриловић, нав. дјело, 138. Од извјештаја који су официри слали издваја се по богатству података извјештај заставника Антуна Божића. Преобучен у фратра он је путовао ејалетом од половине априла до краја новембра 1785. Његов *Опис тврђава, двораца и путева* био је изузетно драгоцјен за аустријске власти, посебно је корисно било прецизно било обилежаване путева и раздаљина. В. Н. Kreševljaković, priredio Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Građa Knj. VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 5, Sarajevo 1957. Антун Божић, који је у међувремену унапријеђен у чин мајора, 1796. и 1797. године одужио се босанским фрањевцима за помоћ тако што је помагао Грги Илијићу-Варешанину да испослује од бечких власти повећавање броја босанских фрањеваца упућених на школовање у хабзбуршке земље. *Izvori za kulturni povijest bosanskih franjevaca*, Julijan Jelenić (prir.), Sarajevo 1913, 67-68.

²⁸ Хабзбуршка војска се затим, због лоших временских услова и приближавања зиме повукла у зимске логоре. *Loudon: a sketch of the military life of Gideon Ernest Freiherr von Loudon, Sometime Generalissimo of the Austrian forces*, by col. George Bruce Malleson, London 1884, 220-227; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Banjaluka 1992, 63-97. Даље у тексту G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*

²⁹ G. Šljivo, нав. дјело, 100-104, 118-127, 155-159; В. Чубриловић, нав. дјело, 155.

Леополд II (1790–1792) преминуо је 1792. године, на чело државе дошао је његов „троми неискусни син Франц“ (1768–1835), посљедњи свети римски цар (1792–1806) и први цар Аустрије (1804–1835).³⁰ Ратови против Француске који су, са одређеним прекидима, трајали од 1792. до 1814. године,³¹ били су низ пораза за Хабзбурге. Протјерани су из Рајнске области и са Апенинског полуострва, а побједничка француска војска је чак два пута улазила у хабзбуршку престоницу Беч.³² Тек када је Наполеон поражен 1814. године, Хабзбуршка монархија могла је да одахне и почне да води спољну политику без сталне француске пријетње.

Током више од двадесет година борбе за опстанак Монархије питање ширења на Балкан није се постављало. Али су власти у Бечу преко низа званичних и незваничних извора пратиле прилике у сусједним покрајинама. Први српски устанак 1804. за аустријску политику у Босни значио је почетак интензивнијег праћења овог покрета који је у себи носио идеју ослобођења, уједињења и борбе против феудализма.³³ Аустрија је без обзира на пораз који је претрпјела у рату 1788. и даље могла да су ослони на босанскохерцеговачке „католике који су остали вјерни католичком бечком двору“.³⁴ Ивањска, најбројнија жупа ејалета, географски позиционирана у сјеверозападном дијелу, с око 5.000 вјерника од краја XVIII вијека била је „преко мреже шпијуна увучена у аустријске политичке интриге“.³⁵

Преко локалног свештенства подстицана и одржавана оданост католичког становништва интересима Аустрије постојала је до краја османске владавине Босном и Херцеговином. У вријеме Првог српског устанка у Босни је дјеловала мрежа аустријских агитатора коју је „исплео и годинама водио загребачки опат Винценц Влатковић“. Влатковић је јуна 1807. године писмом обавијештен да босански католици желе да дођу под власт „нашег доброг Цесара“ и да страхују од доласка „Москова или Францеса“.³⁶ Јуна 1807. Аустрија је забранила извоз оружја у Босну.³⁷ Када се те исте године пронијела гласина да су Аустријанци отели Београд од Турака „неки бањалучки католици појурили су према Сави, очекујући аустријске ослободиоце“.³⁸ Међутим, како су се лојално понашали нису трпјели

³⁰ Нови владар је, по ријечима Јозефа II, у себи „објединио све особине слабића без способности да буде вођа што је неопходно за једног државника“. „Снагом и знањем заостао а тијелом и духом неразвијен“ опис је Франца I. S. Vajda, *Felix Austria*, 410-411.

³¹ „Од прве коалиције против Наполеона до Ватерлоа, Хабзбуршка монархија била је упорна и досљедна, већи дио времена француски константни противник. Настојала је да преживи као велика сила или да постоји као осредњи француски сателит.“ R. A. Kann, нав. дјело, 208-209.

³² А.Ц.П.Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001, 23. Даље у тексту А.Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*. Током тих бурних година Хабзбуршка монархија добијала је и губила територије. Кампоформијским миром изгубљена је Аустријска Низоземска а добијене Венеција, Истра, Далмација и Бока Которска. У трећој подјели Пољске Аустрија је добила Краков и околне територије, које су се наслањале на плијен из 1772. године – Галицију. S. Vajda, *Felix Austria*, 419.

³³ Б. Теиновић, *Велике силе и устанци у Босни и Херцеговини током XIX вијека*, магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет Бања Лука 2011, 8. Даље у тексту Б. Теиновић, *Велике силе и устанци*. Идеја уједињења била је након овог устанка присутна у свим надолазећим устаницима. Међутим, став Братислава Теиновића да је уједињење Босне и Херцеговине са Србијом „најважнија идеја овог устаничког покрета“ прилично је дискутабилан. (прим. аут.)

³⁴ Б. Храбак, *Босна и Херцеговина у доба првог српског устанка*, Бањалука 2004, 157.

³⁵ Б. Бронза, „Политика Аустрије према хришћанима сјеверозападне Босне крајем XVIII вијека“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6, (2009), 66.

³⁶ Б. Бронза, „Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини у првим годинама српског устанка (1804–1807)“, у: Научни скуп: *Српска револуција 1804-1815 и Босна и Херцеговина*, Бања Лука 2004, 573-576. Босански фрањевци као елита католичког становништва су ријеч „цар“ ознака везали искључиво за султана, док су за аустријског цара користили термин „cesar“. Има случајева када је аустријски владар назван „carsko-kraljevsko veličanstvo“. Fra Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, priredio Ignacije Gavran, Sarajevo 1979, 45, 63.

³⁷ В. Чубриловић, „Први српски устанак и босански Срби“, у: *Погледи Васе Чубриловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, Београд 1992, 195.

³⁸ Г. Шљиво, „Отварање „Аустријског царског конзулата“ у Босни 12. маја 1808“, *Историјски зборник* 9, (1988), 12.

одмазде којима су биле изложене њихове православне комшије Срби.³⁹ Босански везир похвалио је фрањевце у Бањој Луци, 12. октобра 1809, због тога што се нису придружили буни Јована Јанчића.⁴⁰ У вријеме избијања ове буне чак је група римокатолика из околине Бањалуке оружјем хтјела да се супротстави устаницима.⁴¹

Понашање католичког становништва било је усклађено са непријатељским ставом Аустрије према устаницима. Аустријске власти стриктно су затвориле границу и нису дозвољавале прелазак устаника на своју територију.⁴² Локални представници хабзбуршке власти били су упознати да се јужно од Саве нешто спрема пошто је од њих наивно тражено оружје за устанак. Још у новембру 1807. „кнезови из Босне“ обратили су се за помоћ Аустрији.⁴³ Почетак аустријског праћење сваке појаве која би се могла означити као „уплив Србије у догађаје у Босни“ може се дефинитивно пратити од извјештаја датираног 6. октобра 1809. године о наводном доласку „србијанских емисара“.⁴⁴ Повезивање с устаничком Србијом било је неприхватљиво. У хабзбуршким политичким пројекцијама Босна и Херцеговина постала би тада „клин који пријети да разбије дрво Хабзбурга ако би се на Истоку појавила снага способна да помогне природи“.⁴⁵ Та снага била је наравно православна Русија. Осим далеке руске пријетње хабзбуршка политика водила је рачуна и о много ближе и све присутнијем француском утицају.

Прво аустријско дипломатско представништво у босанском ејалету отворено је у вријеме када су трупе из Босне учествовале у покушају гушења српског устанка. Пошто је 17. фебруара 1807. у Травник стигао француски конзул било је из аустријске перспективе неопходно остварити стално формално присуство, те имати увид у француско дјеловање и потискивати га колико је то могуће. Исте године 16. маја за конзула је предложен Паул фон Митесер (1757–1833) који је 20. новембра именован на нову дужност. Поред надзора над француским колегом имао је задатак да посматра политичке и војне догађаје у Босни и да прати све инциденте које турски поданици учине на граници. Стално позивање на испуњавање одредаба уговора којим је Аустрија добила посебне трговачке погодности у турским покрајинама, као и придобијање повјерења католика, такође су били у опису његовог посла. У свечану аудијенцију примљен је 12. маја 1808. године успоставио је добре односе с новим босанским везиром и организовао разгранату шпијунску мрежу, првенствено захваљујући фрањевцима, преко које је добијао поуздане податке о приликама у босанском ејалету.⁴⁶ Поред заштите аустријских поданика и сигурности аустријских трговаца који су држали већи дио увозно-извозне трговине, Митесер и његови наслѣдници утицали су на валију у корист султанових поданика римокатоличке вјере. Преко њих су прикупљани подаци о политичким, привредним, културним и другим приликама у ејалету. Француски секуларизам, укидање Папске државе 1798, заробљеништво папе Пија VI који је умро 1799. и пропагирање либералних идеја, у спрези с папско-хабзбуршком вјерском пропагандом посљедично је довело до тога да су Французи перципирани као „људи без вјере“, „ђаволове

³⁹ Примјер за то је јун 1808. када су сви католици поштеђени док су Срби били протјерани из Бање Луке. Б. Храбак, нав. дјело, 174-175.

⁴⁰ В. Чубриловић, нав. дјело, 219.

⁴¹ Б. Храбак, нав. дјело, 215-216.

⁴² Б. Бронза, *Хабзбуршка политика према Западном Балкану 1780–1815*, магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет Бања Лука 2005, 209. Даље у тексту Б. Бронза, *Хабзбуршка политика*.

⁴³ Б. Храбак, нав. дјело, 130, 132; В. Чубриловић, нав. дјело, 213; Б. Теиновић, нав. дјело, 30, 35.

⁴⁴ Б. Храбак, нав. дјело, 219.

⁴⁵ Ф. И. Успенски, *Источно питање*, Београд-Подгорица 2003, 183.

⁴⁶ Митесер је у марту 1808. прешао на босанску територију али је због именовања новог валије, без чијег одобрења није могао да настави пут, боравио у Дервенти до првих дана маја. В. Г. Шљиво, нав. дјело; F. Hauptman, „Austrijski konzulat u Travniku (Struktura i poslovanje)“, *Glasnik arhiva i društva arhivista Bosne i Hercegovine* 2/2 (1962), 71-87.

слуге“ и стога омражени од домаћих католика који су у Аустрији видјели своју заштитницу.⁴⁷

У вријеме рата „Пете коалиције“ с Француском дошло је до кратког аустријско-османског спора због „политичке афере“ на западу босанског ејалета. Дио босанских бегова, нарочито из Бихаћа и околине, није се мирио с губитком територија у широј околини тога града, што је била једна од одлука мира у Свиштову. Овај чин је изазвао жестоке протесте аустријског конзула и дошло је до покрета неких регименти аустријске војске на граничном потезу од Бихаћа до Градишке.⁴⁸ Рад Митесера а затим и његовог наљедника отежавао је недостатак финансијских средстава за развој аустријских дипломатских и шпијунских активности на територији Босне и Херцеговине – посљедица општих финансијских потешкоћа Аустрије.⁴⁹ Након слома Наполеонове владавине требало је дефинисати односе како великих европских сила побједница међусобно, тако и с пораженом Француском, на начин који би гарантовао дуготрајан мир. У Бечу су се стога од септембра 1814. до јуна 1815. окупили представници свих држава европског континента, изузев Османског Царства. Наступило је доба рестаурације – „баук револуције постао је главни непријатељ европских сила“.⁵⁰

Доминантна личност Бечког конгреса и симбол наступајућег периода био је аустријски кнез Клеменс фон Метерних,⁵¹ кључна личност хабзбуршке спољне политике у надолazeћим деценијама. Метерних је настојао да Аустрија остави утисак велике силе истовремено прикривајући све њезине финансијске, војне и политичке слабости. „Апсолутни мир и непомићност у Аустрији и изван ње“ били су неопходни пошто је свака спољна и унутрашња промјена могла уздрмати „тек слијепљену испуцалу државну зграду“ те „уништити илузију о њеној слави“. Положај Хабзбуршке монархије замишљао је „више као пасиван него активан, више дефанзиван него офанзиван“. Одржати Средњу Европу, у коју је убрајао подручје некадашњег Светог римског царства њемачког народа и Аустрију као централну државу, био је „његов ултимативни циљ“.⁵² Аустрија је 1815. године изгубила посједе у данашњој Белгији и Луксембургу, али су њени територијални добици били много већи пошто је увећана за значајну надбискупију Салцбург, дио Ломбардије, Венецију и њено залеђе у сјеверној Италији, све бивше венецијанске посједе у Истри, Далмацији, те јадранским острвима и територијом бивше Дубровачке Републике.⁵³ Постала је „толико велика а разривена да су требали велики напори да се сви дијелови те цјелине сљубе и одрже“.⁵⁴

На Бечком конгресу, није било много говора о простору који се налазио под контролом Османлија. Аустрија и Русија заступале су на Конгресу начело немијешања у османска унутрашња питања. У циљу одржавања постојеће равнотеже сложиле су се око опстанка и цјеловитости Османског Царства. Аустрији је такво стање нарочито ишло у прилог, јер је сматрала да ће, након уништења француске конкуренције, у условима слабе османске војне и привредне моћи, релативно лако економски завладати цијелим Балканом.

⁴⁷ С. Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку I (1804-1810)*, Београд 1985, 45-46. Обнова папске државе, избор Пија VII (1800–1823) његово потоње заробљеништво (1809–1814) католичку цркву је још чвршће повезало с Хабзбуршком монархијом.

⁴⁸ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, 352; Б. Бронза, *Хабзбуршка политика*, 205.

⁴⁹ Митесеров наљедник је 1813. године морао да отпушта службенике и да Бечу пријети оставком не би ли издејствовао финансијска средства. F. Naурtman, нав, дјело, 78-80.

⁵⁰ В. Поповић, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931, 37. Даље у тексту В. Поповић, *Метернихова политика*.

⁵¹ Клеменс Венцел Лотар Метерних рођен је 1773. у угледној грофовској породици, каријеру је почео као дипломата, био је посланик у Дрездену, Берлину и Паризу. Положај министра спољних послова преузео је 1809. а државни канцелар постао је 1821. Након избијања револуције 1848. отишао је у егзил у Велику Британију а преминуо је у Бечу 1859. (прим. аут.)

⁵² В. Поповић, *Метернихова политика*, 2-7.

⁵³ S. Vajda, *Felix Austria*, 447.

⁵⁴ В. Поповић, *Метернихова политика*, 200.

То је требала да буде претпоставка будуће политичке владавине истим простором.⁵⁵ Темелј аустријске политике у деценији након Бечког конгреса постала је Света алијанса настала 26. септембра 1815. године. Јер је највише одговарала аустријским плановима о одржавању постојећег стања и контроли европске политичке сцене. Метерних је Османско царство сматрао „конституционалним болесником“ чији спас зависи од Аустрије а не од „савјета рђавих љекара“ Велике Британије и Француске.⁵⁶ Такође је био убијеђен да би Аустрија „могла али само за кратко вријеме да преживи крај Турске“.⁵⁷

Нестанак франуских супарника и гашење њиховог дипломатског представништва у босанском ејалету није довело до очекиваног тренутног гашења аустријског конзулата који је наставио са радом. Између аустријских представника и ејалетских власти тада није било видљивих напетости. Напротив, када се у јесен 1817. године проширила вијест да ће аустријски цар путовати кроз Славонију валија је, уз дозволу Порте, упутио делегацију која је 24. октобра 1817. изашла пред цара и захвалила му се за добросусједске односе.⁵⁸

Благонаклоност цара према делегацији, разговор и уручени поклони нису наравно значили да аустријска политика према овом ејалету не може бити промијењена у новим политичким околностима, као ни да се одустало од тежње да се бар дијелови босанског ејалета припоје Монархији. Уз повремене предахе од завршетка Бечког конгреса па све до окупације Босне и Херцеговине у међудржавним односима Хабзбуршке монархије и Османског царства било је отворено питање Клека и Суторине. Аустријска страна је покушавала разним средствима да од султана добије, купи или размјени ове енклаве које су биле спорне још од Карловачког мировног споразума. Узалудни преговори углавном су „закупљали пажњу дипломата у престоницама двају држава“ и скоро да нису дотицали ејалетско становништво, тако да „до већег заоштравања односа није дошло“.⁵⁹

Након гашења аустријског конзулата 18. јануара 1821. начин обавјештавања добијао је нове облике. Путници кроз османску Босну и Херцеговину били су не само извор информација које су могле користити аустријским политичким пројекцијама и плановима него су истовремено упознавали и шире слојеве хабзбуршког становништва с овим османским покрајинама кроз објављивање својих запажања у форми тада популарне књижевне форме – путописа. Тако Тереза фон Артнер у дјелу објављеном у Пешти 1830. истиче „аустријску улогу чувара Европе од Турака“. Она доноси писмо једног аустријског официра који је у јуну 1827. боравио у Босни. У писму је изложена управна подјела Босне која је описана као несигурна земља. Наведени су примјери муслиманског насиља над хришћанима, недостатак судске заштите и слабости управе. Овај опис требало је да аустријском чиновништву као „главном потрошачу овог штива“ улије осјећај надмоћности и учврсти став да је управо оно „позвано да осигура ред, мир и правну сигурност на Балкану“,⁶⁰ нарочито што је Османско царство све више губило контролу над својом територијом. Након деценијске борбе створена је независна грчка држава уз интервенцију Велике Британије, Француске и Русије; а потоња је подржала аутономију кнежевине Србије. Египат је постао практично независан од Цариграда а поједине балканске паше отворено су се супротстављале Порти. Хабзбуршка монархија се након 1829. године у свом политичком ставу према Османском царству држала питања неповредивости државних граница (у војном и санитетском погледу), обезбјеђењу аустријске трговине, давању азила политичким

⁵⁵ Б. Бронза, *Хабзбуршка политика*, 234-235.

⁵⁶ В. Поповић, нав. дјело, 193.

⁵⁷ А. Д.Ž.П. Тејлор, *Borba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Сарајево 1968, 229. Даље у тексту А. Д.Ž.П. Тејлор, *Borba za prevlast*.

⁵⁸ Г. Шљиво, „Posjeta bosanske delegacije austrijskom caru 24. oktobra 1817. u Slavonskom Brodu“. *Istorijski zbornik broj 6*, (1985), 7-20.

⁵⁹ Ицрпно о овом пише Г. Шљиво, *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815–1878*, Београд 1977.

⁶⁰ Т. von Artner, *Briefe über einen Teil Von Croatien und Italien an Carolina Pichler*, Pest 1830. I. Pederin, „Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini“, *Radio-Sarajevo*. Трећи програм, број 39 – 1982, Година XI октобар новембар децембар 1982, Сарајево 1982, 435. Даље у тексту I. Pederin, *Austrijska putopisna djela*

бјегунцима и екстрадицији свих неполитичких криваца, локализовању и пацификовању нових устанничких покрета, интензивном праћењу политичке агитације посебно руске и српске, и придобијања лојалности католичког становништва аустријском владару.⁶¹

Када је вишедеценијски сукоб босанских капетана с везиром као представником централне власти⁶² ескалирао, у вријеме покрета Хусеин капетана Градашчевића (1802–1834) од прољећа 1831. до љета 1832. и довео до привремене ликвидације Портине власти, политика Аустрије кретала се у оквирима њеног генералног става о устанцима у Европи. Односи Беча и Цариграда били су добри и Аустрија се држала неутрално иако је жељела да Porta сломи овај покрет и интензивно је пратила дешавања. Забрана увоза оружја и муниције у ејалет помогла је османским напорима да се Градашчевићев покрет сломи.⁶³ Након слома покрета коректно је поступила према бјегунцима и примила их је у складу са законским оквирима пруживши им уточиште и материјалну помоћ, а код османског владара заузела се за њихово помиловање. Истовремено је изашла у сусрет и османским властима, те није дозволила да истакнути бјегунци оду у Египат и Сирију, да се вође покрета врате без добијене сагласности Порте а није уважила ни разне молбе кључне личности покрета.⁶⁴

Сљедећи изазов ејалетским властима, пропалу буну попа Јовице Илића из марта 1834, аустријске власти непријатељски су дочекале. Отворено су позивали католике да се не придружују православним. Лојалност римокатолика из Посавине османским властима гарантовала је војна команда из Славонског Брода док су додатне војне снаге биле превентивно распоређене због контроле границе.⁶⁵ Негдје почетком четврте деценије XIX вијека ескалирали су до тада повремене погранични сукоби, до којих је најчешће долазило у дијелу османске територије које је надубље улазило у аустријску. Штету нанесену тим сукобима у периоду од 1809. до 1836. Аустрија је процјењивала на седам милиона гулдена. Те чарке прерастале су повремено у праве војне походе, као што је био османски напад на Цетин 1834. те аустријски напади на Изачић 1836. и Подзвизд 1845.⁶⁶ Ови, на тренутке, драматични догађаји нису трајно наштетили аустријско-османским односима који су уз повремене осцилације ипак остали коректни, док су аустријске претензије постајале све очигледније страним путницима. Аустријску жељу да након Далмације припоји и „њено природно залеђе“ Босну, примијетио је француски путописац Ами Буе 1838. а двије године касније објављене су његове ријечи да „ни о о једној турској покрајини аустријски кабинет нема више обавјештења“.⁶⁷ Далматинско намјесништво је, у склопу својих активности у босанском ејалету, у јесен 1846. упутило секретара Рихарда Ерка (1813–1871) у Травник и Мостар. Крајем новембра 1846. Ерко је поднио опширан извјештај о демографским, економским и политичким приликама, стању војске и путним линијама.⁶⁸

Међутим, било је очигледно да све док Метерних, као кључна фигура државе, инсистира на очувању територијалног интегритета Османског царства и одбацује све идеје о припајању османских територија, те претензије нису могле да се искажу у конкретној

⁶¹ В. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 352.

⁶² Сукоб елите муслиманске популације босанског ејалета (капетана, ага и бегова) с централном влашћу важна је тема која излази из оквира како овог поглавља тако и теме уопште, (прим.аут)

⁶³ В. Поповић, *Метернихова политика*, 122-123.

⁶⁴ Г. Шљиво, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banja Luka 1988, 157-168; А. С. Аличић, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 325-328.

⁶⁵ Б. Теиновић, *Велике силе и устанци*, 46.

⁶⁶ У овом потоњем, учествовало је по разним изворима, око 1.200 аустријских граничара и неколико хиљада муслиманских становника из околних насеља. Г. Шљиво, „Napad austrijske vojske na Podzvizd 9. jula 1845. godine“, *Istorijski zbornik 1*, (1980), 65-68.

⁶⁷ М. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981, 284. Даље у тексту М. Šamić, *Francuski putnici*

⁶⁸ Ерко је у босанском ејалету боравио и 1842, 1844. Х. Капицић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, Грађа Књ. III, Одјелење историско-филолошких наука Књ. 1, Сарајево 1956, 24-58.

акцији.⁶⁹ Нарочито што је након смјене на аустријском престолу и доласком неспособног Фердинанда I (1835–1848) могао да постане „прави владар“.⁷⁰ Међутим „прољеће народа“ са политичке позорнице уклониће конзервативног канцелара.

Вијести у револуционарним дешавањима у Паризу фебруара 1848. одјекнуле су широм Европе. У престоници Хабзбуршке монархије 13. марта 1848. године најављени студентски протест омасовљен радницима прерастао је у демонстрације које је успаничена власт покушала да растури. Ангажована је војска која је убила пет и ранила неколико демонстраната и само појачала опште незадовољство и огорченост у Бечу. У својеврсном дворском пучу Метрених је оборен с власти и отпуштени су неки од његових сарадника. Истовремено је угарска страна Монархије радикализовала своје политичке захтјеве а широм државе долазило је до разних политичких иницијатива. У наредним мјесецима политички односи су се усложњавали и једно вријеме чинило се да ће нови владар Франц Јозеф (1848–1918) уједно бити и посљедњи. Међутим, до јесени 1849. године главне пријетње опстанку државе Хабзбурга већ су биле уклоњене и наступило је вријеме „новог апсолутизма“.⁷¹

Вијести о револуцији изазвале су одређена комешања у сусједним османским провинцијама. Аустријске пограничне власти већ су крајем марта 1848. јављале политичким и војним круговима у Бечу да „у Босни и Херцеговини влада велика узнемиреност и узрујаност“. Истовремено, конзул Аустрије у Београду јавио је своја сазнања да „у Босни влада опасно врење међу хришћанским становништвом“.⁷² Унутар хришћанске конфесионално подијељене популације жељне ослобођења све подјеле присутне у ранијим деценијама постале су тада још драстичније. У марту 1848. хрватски новинар и писац Богослав Шулек (1816–1895) писао је у *Далматинско-хрватско-словенским новинама* да Хрвати треба да раде на повратку старих хрватских граница, све до Уне и Бихаћа у данашњој Босни.⁷³ У јуну 1848. аустријски шпијун Антонио Тадић писао је да се босански католици уздају „само у аустријског цара“.⁷⁴ Почетком јуна 1848. босански католици упутили су апел бану Јосипу Јелачићу да удари на Турке. Недуго затим, папа је писао босанском бискупу налажући му да утиче на фратре који су требали да савјетују католике на прекид свих контаката с православним који се спремају за буну.⁷⁵ Политичка кретања у Хабзбуршкој монархији дјеловала су, дакле, на прилике у Босни и Херцеговини, у складу са локалном „социјално-економском и политичком стварношћу“.⁷⁶ Стање у овим покрајинама додатно је отежавао константан сукоб ниског интензитета између валије као представника Порте и локалне муслиманске елите.

Након слома револуције Беч је својом спољном политиком желио да онемогући све нове револуције које би се затим пренијеле на хабзбуршку територију. Аустрија је зато

⁶⁹ Мишљење једног од аустријских надвојвода, који је током пропутовања кроз балкански дио Османског царства и Грчку, 1837. дошао до увјерења да ће Турска ускоро пропасти и да у том случају Аустрији треба да припадне Босна и Херцеговина Метерних није уважио. В. Поповић, *Метернихова политика*, 141.

⁷⁰ Смрћу Франца I завршен је период Метерниховог „старог апсолутизма“. Нови владар био је „имбецилан, рахитичан и епилептичар“ међутим сам канцелар био је неодлучан да спроведе замишљене конзервативне реформе. А.Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 54-55.

⁷¹ Уз помоћ Русије сломљена је самопроглашена независна Угарска главна пријетња интегритету државе. Повучен је устав донесен марта 1849, на снази је остао закон о једнакости грађана пред законом и закон о еманципацији сељаштва односно укидању кметства. „Стари апсолутизам“ означава период 1809–1835. В. Ж.П.Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 77-131; А.Ц.П. Тејлор, нав. дјело, 65-96; *Историја Мађара*, П. Рокаи и други, Београд 2002, 429-448. Даље у тексту П. Рокаи, *Историја Мађара*

⁷² D. Berić, „Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis 1-4*, (1978), 254, 257.

⁷³ J. Милићевић, „О Босни 1848. године“, *Историјски гласник 1*, (1973), 97.

⁷⁴ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaca*, Теџанј 2008, 150-151. Даље у тексту G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*

⁷⁵ J. Милићевић, нав. дјело, 99; Д. Берић, „Социјално-политичка превирања у Босни 1848. године“, *Историјски часопис XXV-XXVI* (1978-1979), 152-155.

⁷⁶ D. Berić, „Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848.“, *Istraživanja 7* (1979), 214.

настојала да буде „присутна у свим дешавањима“ и све више „се увлачила у балканске прилике“. ⁷⁷ Одлуку о оснивању Генералног конзулата у Босни аустријски цар је донио 1849. године. ⁷⁸ Истовремено је одлучено да се отвори и вицеконзулат за Херцеговину, а предвиђено је да сједишта буду Травник и Мостар. Интернунцијатура у Цариграду, конзуларна установа надлежна за рад свих аустријских конзулата у Османском царству, контролисала је и њихов рад. ⁷⁹ За првог аустријског представника именован је Димитрије Атанасковић који је у босанском ејалету боравио већ 1820. Друге европске државе слиједиле су аустријски примјер и отвориле своје конзулате. ⁸⁰ Однос с Портом отежавала је чињеница да је пољским и угарским избјеглицама из Хабзбуршке монархије пружено уточиште на османском тлу. Неки политички емигранти ступили су у османску армију пошто су били професионални војници. Али све то није зауставило даљи раст аустријског утицаја који је био толико уочљив да је британски путник Едмунд Спенсер записао да је Аустрија окружујући са три стране Босну исту „напунила својим агентима прерушеним у монахе или трговце“. Аустрија је по њему имала монопол на трговину те су се „аустријски дукати и новчанице више од турских у Босни користили“. ⁸¹ Аустрија је имала читав низ олакшица и њени трговци били су третирани као домаћи и ослобођени разних дажбина а истовремено су као странци имали ниске увозно извозне таксе. ⁸²

Хабзбуршка монархија је на основу ових привилегија повећала своје економске везе с Османским царством у цјелини. Један париски лист објавио је да „највише трговачких послова Аустрија обавља с Турском“ која је за њу значајнија него Италија. ⁸³ Све ове економске активности имале су политички циљ. Наиме, 1849. године настали су планови за интервенцију у Босни и Херцеговини. Тада је у Беч стигла вијест да постоји тајна политичка организација у Београду која има опасне планове. Формирана је читава мрежа агената за борбу против те замишљене јужнословенске револуције врло издашно финансирана, а страх да ће „Србија са Босном и Херцеговином формирати будуће језгро јужнословенског окупљања“ постаје тада покретач „хабзбуршке политике која ће трајати до чина окупације“. ⁸⁴ У међувремену, умјесто јаке националне државе било је боље у сусједству имати слабу османску државу. Чији је ауторитет у Босни и Херцеговини био толико нарушен, од стране муслиманских првака, да је дошло до скоро анархичног стања а то опет није одговарало бечким интересима.

Након што је Омер-паша Латас (1806–1871), задужен да сломи отпор босанског беговата, стигао у Сарајево сусрео се с аустријским конзулом јануара 1851. године и тражио да се онемогући кријумчарење муниције побуњеницима и да Беч дозволи прелазак његових трупа преко хабзбуршке територије у акцији опкољавања побуњеника. Потоњи захтјев одбијен је као непримјерен, иако је Аустрија подржавала стабилизацију прилика у сусједним

⁷⁷ М. Екмечић, „Мит о Револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори за време Кримског рата“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 54-55, 60. (Даље у тексту М. Екмечић, *Мит о Револуцији и аустријска политика*.)

⁷⁸ G. Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Sarajevo 1977, 126.

⁷⁹ G. Šljivo, „Prve godine austrijske konzularne agencije u Banjaluci“, *Istorijski zbornik* 3, (1982), 47-48.

⁸⁰ Димитрија Атанасковића (1850–1857) наслиједили су Рослер (1857–1860), гроф Георги (1860–1862), Стефан Јовановић (1862–1866), Фердинанд Хас (1866–1868), Стефан Херцфелд и Фрања Соретић (1869–1871), Светозар Теодоровић (1871–1877), Конрад Васић (1877–1878). Француска је отворила конзулат 1853, Русија 1855, Велика Британија 1856, Пруска 1861, Италија 1863. P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863–1870)*, Sarajevo 1958, 2, 11.

⁸¹ У разговору с аустријским конзулом Атанасковићем током пута према Бањалуци Спенсер је закључио да је могућа и аустријска окупација Босне. E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube*, Vol. I, London 1851, 310.

⁸² В. Стојанчевић, нав. дјело, 357.

⁸³ М. Екмечић, „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 154.

⁸⁴ М. Екмечић, „Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине 1871–1878.“, у: *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002, 239-241.

покрајинама. Дозвољено је да се морским путем до луке Клек пребаце нове османске јединице. У Херцеговину је тим путем до прољећа стигло око 8.000 војника. Након гушења побуне Латасово држање према хришћанском становништву наишло је на осуде Беча. Нарочито што је с османске стране имплицирано да су аустријски агенти подстицали немире међу домаћим хришћанима, и што је на различите начине покушавано да се аустријски политички и економски утицај потисне. У ову локалну дипломатску игру умијешала се Интернунцијатура у Цариграду по упутствима из Беча. Од великог везира је тражено да се као услов нормализовања односа двије државе „у Босни поново успостави сређено стање“, прекине угњетавање, незаконито опорезивање и нељудско поступање „према аустријским истовјерницима“.⁸⁵

У вријеме Латасовог смиривања босанског беговата агент аустријског министра трговине предложио је градњу цести из Далмације према Босни која је „уклијештена у аустријске посједе“. Путописац Ото фон Раисенберг Дурингсфелд констатовоо је да у тренутку „када европске силе не буду више гарантовале турски интегритет“ Аустрија треба да заузме Босну и Херцеговину. „Русија и Француска су политикама подршке јужнословенским народима пријетња опстанку Хабзбуршке монархије. Аустријска мисија на истоку,“ пише овај аутор, је да с духом „германске културе“ искоријени оријенталне елементе. Босна стога није смјела да припадне Србији која је након „четири вијека ропства културно заостала“.⁸⁶ Требало је зато добро организованом пропагандом становнике граничних провинција увјерити да је аустријски монарх великодушан и снажан као и руски цар. Све елементе који се супротстављају руској искористити за аустријску пропаганду.⁸⁷ Аустријске конзуларне агенције у Бањалуци и Ливну отворене 1852. године, више од трговачких послова бавиле су се праћењем политичких догађаја.⁸⁸ Аустрија није могла да агресивније наступи на Балкану и искористи мрежу коју је дотад већ развила пошто је била „растрегнута на неколико политичких фронтова“. Уздржаност Беча да реагује на прилике у Босни и Херцеговини остављала је погрешан утисак на савременике, који су сматрали да је Аустрија „одвише добар пријатељ Порте да би учинила нешто у корист биједних хришћана“.⁸⁹

Поред конзуларних службеника за добијање података кориштене су и разне уходе које су се кретале по Босни. Понекад су у мисије ишла и аустријска војна лица, „под изговором путовања из задовољства“ или из „ништавних службених разлога“.⁹⁰ Тако је мајор Вагнер у двије прилике боравио у Босни: први пут крајем октобра 1851, када је обилазио Бихаћ и Босанску Крупу, а други пут у јесен 1853. Извјештај о другом боравку „Прегледна запажања о Босни“ доставио је Врховној команди армије. Овај документ је достављен и цару Францу Јозефу. Вагнер је уочио да би у случају аустријског похода требало покренути акцију у четири правца долинама ријека Уне, Сане, Врбаса и Босне.⁹¹

Аустријске шпијунске активности на терену биле су само одраз политичких разматрања високих државних и војних кругова. Кримски рат „пробудио је Аустрију“, која

⁸⁵ *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)*, Исправе из Бечког државног архива сабрао Фердо Шишић, Суботица 1938, 235-238, 297-299, 551-556; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banja Luka 1990, 141-142, 169-170.

⁸⁶ J. G. Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Dresden 1851, 271. Цитирано према I. Pederin, *Austrijska putopisna djela*, 437.

⁸⁷ G. Šljivo, „Један поглед на истоћну политику Аустрије средином вијека“, *Jugoslavenski istorijski časopis 1-2*, (1979), 83-92.

⁸⁸ Конзуларна агенција у Бихаћу почела је да ради 1863. G. Šljivo, „Austrijska konzularna agencija u Bihaću (1863–1865)“, *Istorijski zbornik broj 5*, (1984), 37-58.

⁸⁹ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 109. Даље у тексту В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*.

⁹⁰ М. Šamić, *Francuski putnici*, 285.

⁹¹ Прегледна запажања састоје се од подналова: „Стање земље уопште, Становништво, Босна као ратна позорница, Турско чиновништво, Турска војска, Непозузданост мапа и биљешки о Босни“. Г. Шљиво, „Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека“, *Историјски зборник 2*, (1981), 55-60, 68-69.

је у вријеме Метерниха сматрала да је Турска као сусјед за њене интересе „безбједнија него море“. Марта 1853. министарски савјет Аустрије донио је низ мјера којим је требало да повећа свој утицај на православни живаљ у босанском ејалету. Мјесец дана касније расправљало се на које све начине помагати, а посљедично у потпуности и утицати, на фрањевце као једини католички ред у Босни и Херцеговини. Тај процес заокружен је 1855. и 1856. када је одређено да се нови бискуп и апостолски викар помаже са 600 форинти годишње. Више него што је икада до тада добијала личност тог ранга. Аустријско „држање Босне и Херцеговине у миру“, као и спрјечавање јачања јужнословенских држава, имало је много далекосежнији циљ – сузбијање руског утицаја. Генерал-мајор Ладислав Нађ, адалтус војног министра, у мемоару под насловом *Österreichs Verhältnisse zu Russland und zur europäischen Türkei aus militärischen und speziell österreichischem Gesichtspunkt betrachtet* од 5. маја 1853. разматрао је правац аустријске источне политике. У тренутку када је Русија несмањеним ауторитетом код балканских народа „пренебрегавала Аустрију“ и њене претензије, потоња је енергично наступала на Порти „поводом црногорских заплета и босанских предмета“. По Нађевом мишљењу, да би остварила свој интерес на Балкану Аустрија је морала свим средствима зауставити Русију и њено ширење, прије свега према доњем Дунаву и Балкану. У случају распада Османског царства аустријски двор је предвиђао припајање „све земље између Црног и Јадранског мора Молдавије, Влашке, Србије, Бугарске, сјеверне Албаније и Босне и Херцеговине“.⁹² У циљу остварења ових задатака аустријски агенти су се служили „разним манипулацијама и дискредитовали османску власт у провинцијама“, како се у разговору с француским конзулом 1853. пожалио босански валија.⁹³ У тумачењима других савременика аустријски утицај у покрајинама био је толико доминантан да је свако дешавање тумачено као резултат аустријске активности.

Тадашњи руски конзул сматрао је да иза сељачких захтјева из октобра 1856. стоји аустријска пропаганда. По његовом запажању, Аустрија је играла двоструку игру с једне стране подстрекивала је сељаке да се буне, а с друге стране се турским властима представљала као пријатељ и јачала свој утицај. Подгријавала је мржњу према турској власти и упућивала сељаке на покровитељство хабзбуршког суверена. Босански валија је тада, у покушају да смањи аустријски утицај, неке њене поданике протјерао из Босне. Сељачка депутација која је прешла границу с намјером да оде у Беч била је враћена по наређењу аустријског министарства спољних послова. Ипак, по преласку границе цијела група била је стављена под заштиту аустријског генералног конзулата у Сарајеву.⁹⁴

На потребу окупације Босне и Херцеговине указао је 1856. прослављени маршал Јозеф Родецки (1766–1858) који је сматрао да се на тај начин обезбјеђује Истра и Далмација.⁹⁵ У Бечу је далматинско залеђе сматрано животним питањем и било је „аустријски политички идеал“. Стремљења Аустрије устрајано су подржавали католици, послушни својим духовним пастирима фрањевцима, који су пак били подређени бискупу на чије именовање је утицао аустријски конзул. Аустријског цара су босански сељаци католици

⁹² За три године даривала 1.500 форинти помоћи годишње босанским католичким школама Т. Alaupović, *Ivan Frano Jukić*, Сарајево 1907, 50; М. Екмечић, „Мит о Револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори за време Кримског рата“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 48, 53, 67–72. 84, 90; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću*, 619–621.

⁹³ Б. Теиновић, *Велике силе и установи*, 71.

⁹⁴ „Хришћански сељаци жалили су се на убирање трећине и закупљених државних прихода чиме је отворен један дуготрајан процес покушаја сељака да натјерају османске власти да рационалније уреде односе између непосредних обрађивача с једне и власника земље, закупника и државе с друге стране.“ Званична власт у Аустрији давала је инструкције својим људима да се не мијешају у покрет. Међутим, један број граничарских официра ипак је био непосредно уплетен у то. И. Тепић, „Покрет сељака у Босанској Крајини и Посавини крајем шесте и почетком седме деценије XIX вијека у свјетлу руске грађе“, *Историјски зборник број 7*, Бањалука 1986, 64–77; В. Поповић, *Аграрно питање у Босни*, 222.

⁹⁵ В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925, 16–18; D. Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878, The First Year*, Stanford/London/Oxford 1936, 31.

по писању пруског конзула називали краљем Хрватске и ословљавали га са „наш краљ“.⁹⁶ Када се устанак Срба у Херцеговини, подигнут још 1852, поново активирао из фазе „немирног мировања“⁹⁷ требало је онемогућити његово јачање и повезивање с Црном Гором. Бечка влада је у мају 1858. године међу херцеговачким католицима почела „отворену кампању распиривања антицрногорског расположења“. То их је мотивисало да се „активно укључе у турске јединице за гушење устанка“ у Херцеговини.⁹⁸

Аустријски вицеконзул, којем је одвајање католика од устаничких планова био један од основних задатака, писао је лjeta 1858. да је католичка раја свакодневно показивала вјерност султану као и спремност да буде мобилисана у рат против српских устаника.⁹⁹ Неспособност османске управе у гушењу побуне Срба у Босанској Крајини лjeta 1858. наводила је аустријске агенте на терену на закључак да је неопходна бар локална војна интервенција аустријских трупа. Тако је конзуларни агент Аустрије из Бањалуке предложио да аустријске јединице уђу у бихаћки и бањалучки округ док се не заведе нормално стање.¹⁰⁰ Међутим, идеје о уласку у османске покрајине у том тренутку још су биле неоствариве. Такав потез спрјечавао је низ фактора: личности које су одређивале политичке приоритете Монархије нису биле спремне да ризикују, а хабзбуршки приоритет су и даље примарно били средњоевропски и западноевропски простори. Рат у којем се Хабзбуршка монархија сукобила с Француском и Пијемонтом (краљевином Сардинијом) наговијестио је долазак новог доба.

Александар фон Бах (1813–1893), кључна фигура деценије апсолутизма, пажњу је посвећивао централизацији и германизацији државе док је истовремено спољна политика доживјела слом. Након почетка ратних дејстава априла 1859. године влада у Бечу схватила је да је дипломатски потпуно изолована. Хабзбуршке армије нису могле да се носе с непријатељима. Након три мјесеца ратовања Аустрија је морала да призна пораз, напусти Ломбардију и постане пасивни посматрач даљег развоја ситуације на Апенинском полуострву.¹⁰¹ Бах је морао да одступи и наступиле су године „Шмерлинговог система“¹⁰² који није успио да понуди рјешење за дезоријентисану монархију. Нови ратни пораз 1866. године за посљедицу је имао губитак Венеције, потврду доминације Пруске у њемачком свијету и коначно усмјеравање политике Хабзбуршке монархије према југоистоку.

Порази из 1859. и 1866. Хабзбуршку монархију су од стварне свели на номиналну велику силу. Сломом Француске 1870. године жеља за реваншистичким ратом против Пруске постала је очигледно неостварива и хабзбуршка политика једино је могла да своје неуспјехе на западу компензује евентуалним добитком на истоку.¹⁰³ Тамо ју је чекао њен стари супарник – Османско царство, које сви реформатори из „доба танзимата“ нису преобразили у финансијски и политички стабилну државу која се може супротставити спољним и унутрашњим пријетњама свом територијалном интегритету. Када је због немира у Либану Француска војно интервенисала 1860. године та провинција претворена је у

⁹⁶ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj-Sarajevo 2005, 318-319.

⁹⁷ В. Д. Берић, *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Београд-Нови Сад 1994.

⁹⁸ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1858-1878)*, Сарајево 1988, 266.

⁹⁹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998, 424-425.

¹⁰⁰ Конзуларни агент Миленковић 16. јула 1858. упутио је грофу Буол Шаенштајну извјештај у којем описује прилике у сјеверозападној Босни. В. Gavranović, *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, Града Књ. IV, Одјелjenje istorisko-filoloških nauka Књ. 2, Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1956, 152.

¹⁰¹ Париски конгрес 1856. показао је да је европска политику на истоку могућа без Аустрије. Велика Британија и Француска саме су побједиле Русију и нису имале интереса да спрјече процес италијанског уједињења. С друге стране од Русије коју је изневјерила у Кримском рату Аустрија није могла да очекује било какву помоћ. В. Jelavich, *The Habsburg Empire in European Affairs 1814–1918*, Chicago 1969, 83-90; А. Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, New York 1989, 171-175.

¹⁰² Антон фон Шмерлинг (1805–1893) био је државни министар 1861–1865. „није успио да сломи отпор Мађара и изгубио је контролу над Нијемцима“. А. Ц. П. Тејлор, нав. дјело, 139.

¹⁰³ R. A. Kann, нав. дјело, 276-277.

полунезависан санџак – француског штићеника, што је Порта морала да призна јуна 1861.¹⁰⁴ Успјех француске интервенције могао је само да охрабри бечке кругове да у случају сличног развоја догађаја у сусједству за себе тражи право на војну интервенцију. Хрватске *Народне новине* 10. априла 1861. „навијачки су писале“ да је у „Турској Хрватској“ све већи број присталица аустријске окупације Босне. Аустријско уплитање у босанске прилике постајало је све веће. У једном извјештају из новембра 1863. пише како је аустријска заштита над католичким интересима у Босни и Херцеговини османским властима постала „веома тегобна“. Локалне власти реаговале су тако што су организовали утврђивање границе према Далмацији као и подршком јачању муслиманског вјерског фанатизма.¹⁰⁵ Мајор генералштаба Јохан Роскијевиц путовао је Босном и Херцеговином 1864–1865. и написао опширан путопис.¹⁰⁶ Поред физичог описа земље и становништва, као војна ухода пружио је детаљан топографски опис пута који војска може да користи.¹⁰⁷

У години када се Франц Јозеф споразумио с Мађарима и када је аустроугарском нагодбом створена Двојна монархија,¹⁰⁸ капетан Густав Томел „проучивши све тада доступне књиге, објавио је дјело које је више опис него путопис“. ¹⁰⁹ Запазио је да је Босна подвојена, да вјерско начело стоји изнад националног и да ту живе три вјерски подијелене нације. Међутим, то га није омело у доношењу закључка да ће локално муслиманско становништво лако да пређе на хришћанство. Овакав став није произлазио из неких теолошких разлога, већ из површног поимања прилика у Босни и Херцеговини и „осјећаја супериорности над једном економски и културно заосталом земљом“ за коју пише да ће „ускоро постати тржиште аустријске индустрије“. Томелова констатација најбоље показује „праву природу аустријског занимања за Босну и Херцеговину, која је требало да буде извор сировина и тржиште“ за робу из Монархије.¹¹⁰

Нови шеф аустријске дипломатије Фридрих Бајст (1809–1886) тврдио је да је највећа грешка Аустрије везивање за „мртве ствари“ као што је интегритет Турске.¹¹¹ Бајст је сматрао да је прошло вријеме када је „Аустрија била више турска од самог султана“; као и да је било каква аутономна Босне и Херцеговина неприхватљива, јер је по његовим процјенама то био само први корак ка потпуном одвајању од Османског царства и уједињењу са Србијом.¹¹²

Аустријски генерални конзул у Сарајеву Стефан Херцефалд је прије премјештаја, новембра 1868. италијанском конзулу причао о постојању „аустро-словенске“ политике чији је циљ био да доведе Босну под Аустрију.¹¹³ У Босни и Херцеговини владала је атмосфера несигурности и постављало се питање даљег развоја догађаја. Климент Божић (1841–1893), тумач пруског конзулата у Сарајеву, записао је да без обзира на примјетне напетости до промјена може доћи само споља. Држање католика, склоних Аустрији, Божић је везао за

¹⁰⁴ И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 131-132; *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002, 607-608. Даље у тексту *Историја Османског царства*.

¹⁰⁵ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj-Sarajevo 2005, 35, 245-246.

¹⁰⁶ J. Roskiewicz, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, Leipzig 1868.

¹⁰⁷ I. Pederin, *Austrijska putopisna djela*, 449.

¹⁰⁸ Нагодба је потврдила јединство двије суверене државе у оквиру исте монархије. Угарска је прихватила да се удружи с „Аустријом“ и да прихвати заједничке послове са њом, дипломатију, одбрану и финансије. Франц Јозеф, цар Аустрије на церемонији обављеној 8. јуна 1867. крунисан је за краља Угарске. Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд-Бања Лука 1998, 306-307; *Историја Мађара*, Петар Рокаи и др., Београд 2002, 465. Ове проблематике надлежности заједничких министарстава дотакнућемо се и у сљедећем поглављу кад будемо анализирали проблематику аустроугарске управе у БиХ. (прим. аут.)

¹⁰⁹ G. Thoemmel, *Geschichtliche, politische und topographische Beschreibung des Vilajet Bosnien, des ist das eigentliche Bosnien nebst türkisch Kroatien, der Herzegovina und Rascien*, Wien 1867.

¹¹⁰ I. Pederin, *Austrijska putopisna djela*, 443-447.

¹¹¹ A. DŽ.P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 177.

¹¹² С.М.Вулић, „Босанско питање“ у спољној политици Двојне монархије (1871-1878) – пут ка окупацији“, *Радови Филозофског факултета* 17 (2015), 48.

¹¹³ P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzula u Sarajevu (1863-1870)*. Građa, knj. V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3, ND NRBIH, Sarajevo 1958, 174. Даље у тексту *Izvjestaji italijanskog konzula*.

понашање фратора који су, страхујући од будућности, прижељкивали да све остане „како је“. Српско становништво је, по њему, жељело улазак Србије која је за такав чин без помоћи Русије била сувише слаба. Евентуалној аустријској окупацији, по његовом запажању, муслимански бегови се не би својевољно супротставили, док би се са Србијом „сигурно огледали“. ¹¹⁴ У мају 1868. било је уочљиво и да босански муслимани страхују да ће Аустрија добити Босну умјесто Венеције. ¹¹⁵ У октобру 1868. године нови италијански конзул констатовао је да су смјене у аустријском конзулату гдје се умјесто „њемачко-аустријског агента доводи словенски конзул“ на неки начин, повратак Аустрије старој пракси да у Босни и Херцеговини „преко Хрвата воде политику дуге руке“. ¹¹⁶ Ове кадровске смјене савременицима су представљале саставни дио припрема за промјену политике и реконфигурацију односа на терену као посљедицу нових европских прилика.

Њемачки публициста Франц Мауер у својој књизи ¹¹⁷ објављеној неколико година касније осврће се на питање Босне. Али у оквиру Аустрије о којој је писао као њемачкој предстражи на југоистоку. Написао је да Босна има „врло лијепу будућност ако падне у праве руке“, које ће је екомонски развити пошто има плодну земљу, богате шуме и хидроенергетске услове. Те руке могу бити „једино аустријске а тиме ће се осигурати Далмација и Славонија, и спријечити ширење Србије“. ¹¹⁸ У уништавању потенцијалних српских супарника аустријска страна вјешто се користила османским властима као извршиоцима. Бајстов емисар предао је прољећа 1869. године босанском валији списак седамдесет особа које су потказане као руски најамници. ¹¹⁹ Маја 1869. италијански конзул подноси извјештај свом министарству о аустријском трговачком монополу у Босни. ¹²⁰ У том тренутку аустријска роба чинила је нешто више од трећине укупног увоза у ејалет. ¹²¹ Сљедеће године у Босни се осјећала „јака аустријска пропаганда“ чији су стварни носиоци били фрањевци. ¹²²

Развој догађаја на европској политичкој позорници усмјеравао је хабзбуршку политику на југоисток. Пораз Француске је и најтврдокорнијим противницима Њемачке, као што је био и сам Бајст, показао да је неопходна дефинитивна промјена политике. У једном меморандуму владару истакао је да „треба одустати од илузија претходних епоха“ и прихватити нову позицију Њемачког царства. Повезати се с Берлином и покушати успоставити сарадњу са Русијом. ¹²³ Ускоро је дошло до промјене министра спољних послова Аустро-Угарске и тај важан положај преузима Ђула Андраши (1823–1890).

Овај искусни угарски политичар је током обављања дужности предсједника угарске владе преко својих људи водио паралелну спољну политику, која је заобилазила званичне дипломатске канале. Увјерен да је рат Аустро-Угарске с Русијом неминован, Андраши је желио да прије тога придобије Србију. У неком кратком периоду „угаони камен“ угарске политике било је „препуштање Босне“ Србији. ¹²⁴ Око овог питања вођени су преговори с

¹¹⁴ P. Korunić, „Pisma Klimenta Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869“, *Historijski zbornik, god XXXVII* (1984), 170, 176-177.

¹¹⁵ P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzula* 108.

¹¹⁶ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 511-512.

¹¹⁷ F. Maurer, *Eine Reise durch Bosnien, die Savaländer und Ungarn*, Berlin 1870.

¹¹⁸ Аустрија коју назива „врата народа“ (Völkerpforte) по Мауеровом мишљењу потребна је Нијемцима на југоистоку иако нема снагу да *германизира „своје народе“* и *подстиче јужнословенски национализам као равнотежу мађарском*. I. Pederin, *Austrijska putopisna djela*, 454-458.

¹¹⁹ Б. Теиновић, *Велике силе и устанци*, 147.

¹²⁰ P. Mitrović, H. Kreševljaković, *Izvjestaji italijanskog konzula*, 202.

¹²¹ Двије године раније чинило је нешто више од једне четвртине. Dž. Juzbašić, „O укључењу Босне и Херцеговине у заједничко аустроугарско каринско подручје“, у: *Politika i привреда у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом*, Сарајево 2002, 50. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *O укључењу Босне и Херцеговине*.

¹²² В. Gavranović, нав. дјело, 345.

¹²³ Пола године прије смјене тачније у мају шаље овај меморандум Францу Јозефу. С.М.Вулић, нав.дјело, 49.

¹²⁴ *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, приредио Андрија Раденић, Београд 2002, 216. У даљем тексту *Дневник Бењамина Калаја*.

намјесништвом кнежевине,¹²⁵ али је након Бајстовог пада дошло до политичког обрта. Андраши је на тродневном савјетовању фебруара 1872. године у Бечу, владару изложио свој концепт другачији од оног који је заступао као предсједник угарске владе.¹²⁶ Умјесто константног супарништва са друга два царства, Хабзбуршка монархија сада почиње да сарађује са Русијом и Њемачком. Средином јуна 1873. формиран је Савез три цара (аустријског, њемачког и руског), односно Тројецарски савез.¹²⁷

Процес уједињења Њемачке и Италије био је завршен. Европском дипломатијом доминирао је канцелар Ото фон Бизмарк (1815–1898) који је желио да очува Османско царство „пошто је ова мјера најбоље одржавала равнотежу снага у Европи“. Хабзбуршка перспектива проблематике сводила је питање будућности Османског царства на три могућа рјешења: да територије на Балкану падну у руке Русији, да их с Русијом подјели или да те територије међусобно подијеле балканске државе. Допустити Русији да „има монопол моћи“ било је неприхватљиво. Даље јачање балканских држава, првенствено Србије, није било допустиво. Опција подјеле интересних сфера с Русијом такође је била спорна. Пошто је отварао унутрашња питања и однос са угарском половином државе.¹²⁸ Подјела интересних сфера, уз одређене унутрашње отпоре, постала је основни правац аустроугарске спољне политике.

У међувремену, Аустро-Угарска је била све више присутна у Босни и Херцеговини. Крајем 1872. године отворена је прва жељезничка линија као крак амбициозно замишљене мреже.¹²⁹ У бечкој штампи сљедеће године појавиле су се вијести да је од Порте тражено уступање поштанског саобраћаја. У октобру 1872. српски трговци тражили су заштиту вицеконзула у Бањалуци. Након прогонства отворено су тражили помоћ од хабзбуршког владара. Ова афера окончана је интервенцијом Беча и Андраши је марта 1874. „трговцима наредио да се слободно могу вратити кући“, пошто их је султан амнестирао.¹³⁰ Прољећа 1874. године Андрашијеви планови за ове провинције били су недокучиви и његовим савезницима.¹³¹ Отежавајућа чињеница у разумијевању његових стварних намјера била је што је као министар спољних послова Аустро-Угарске требало да заговара политичка рјешења која њему као припаднику угарског племства нису била прихватљива. Наиме, окупацију су подржавали војни кругови и конзервативци у нади да ће умјесто дуализма с већом словенском популацијом у Монархији доћи до неопходне државне реорганизације и нове државне форме – тријализма. Аустријски либерали и мађари на челу с Андрашијем, наступајући са супротних позиција били су против управо из истих разлога.

Тако су се око питања окупације сусједних провинција у аустроугарској елити издефинисале двије струје. Прва антипруски настројена, окупљена око надвојводе Фридриха Рудолфа Алберхта (1817–1895) залагала се за споразум са Русијом и окупацију Босне и Херцеговине. Чинили су је припадници војних и дворских кругова подржани од врхова Римокатоличке цркве. Друга струја састојала се од проњемачких и антируских аустријских либерала, високих пословних кругова који су из свог угла окупацију сматрали непотребном, као и мађарског племства предвођеног Ђулом Андрашијем које се противило ширењу због повећања словенског елемента у становништву. Међутим, овај његов став се прилагођавао

¹²⁵ Пошто нас удаљава од теме угарско-српске преговоре нећемо овдје образлагати, као ни питање да ли је та Андрашијева понуда била искрена и у датом тренутку политички могућа. О тим темама писало је више српских аутора чије имена и наслове радова овом приликом нећемо наводити. (прим. аут.)

¹²⁶ Т. Рај, *Мађарска политичка јавност и српско питање на Балкану 1860–1878*, Нови Сад 2001, 110.

¹²⁷ „Обнова конзервативне алијансе“ . А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 170.

¹²⁸ В. Јелавић, нав. дјело, 112-113.

¹²⁹ М. Шамић, *Француски путници*, 207-208.

¹³⁰ Б. Теинових, *Велике силе и устанци*, 153-154.

¹³¹ *Korespondencija Rački-Strossmayer* Књ. 1, Од 6. окт. 1860. до 28. dec. 1875., uredio Ferdo Šišić, JAZU, Zagreb 1928, 305.

политичким околностима и мијењао у складу с тим.¹³² Из те перспективе треба посматрати његово политичко дјеловање на позицији министра спољних послова.

На Крунском савјету 29. јануара 1875. године били су представници обје струје. Сем цара Франца Јозефа, који је предсједавао, сједници је присуствовало још шест личности. Разговарало се о мјерама које треба предузети и циљевима којим треба тежити у случају хришћанског сукоба с властима у Босни Херцеговини. Тада донесене одлуке одредиле су правац политике Беча у наредних неколико година. Договорено је да у случају повлачења османске власти из Босне и Херцеговине и опасности да у њих уђу Србија и Црна Гора аустроугарска војска окупира ове покрајине. Андраши је заговарао политику „мирне пенетрације“ која би временом потиснула Русију с Балкана. У случају распада Османског царства које одржава *status quo* и „спрјечава националне аспирације малих балканских држава“, улогу болесника преузела би Аустро-Угарска. Сматрао је да тада може доћи до стварања словенске државе која ће се ослонити на Русију. Окупација би дефинитивно спријечила такав развој догађаја, а кључно питање из његове перспективе било је када и како је провести. Одбијао је идеју рата с Османским царством због унутрашњих и спољних реакција на такав чин. Легитимитет окупацији могао се добити у случају кризе коју османске власти не би могле смирити.¹³³ Након овог састанка почеле су одређене припреме. У фебруару 1875. генералштабни официри упућени су у нове шпијунске мисије. У марту 1875. усвојена су упутства за војску која је требало да окупира територију до Дрине и Лима. У случају потребе прешла би и на територију Србије. Одређени су правци кретања војске, одабране су јединице које ће извршити те планиране операције и почело њихово опремање.¹³⁴

Владар Франц Јозеф, који је спољну политику сматрао „царским прерогативом“ одлучно је одбијао идеју нове словенске државе у свом сусједству. Створити независну државу у Босни и Херцеговини по угледу на Србију и Црну Гору била је по његовој изјави „тачка у којој никада неће пристати да попусти...“. Априла 1875. године кренуо је у обилазак Далмације и тим чином показао да се Источно питање „не може ријешити без Аустро-Угарске а поготово не против ње“.¹³⁵ На почетку свог двомјесечног путовања демонстративно се одрекао претензија према Италији посјетивши италијанског краља у Венецији. Затим је од Задра кренуо према југу у ништа мање демонстративан обилазак далматинских крајева током којег су му организовани свечани дочеци и манифестације добродошлице. Посјета овим забаченим сусједним крајевима забринула је домаћи неуки муслимански свијет који је говорио да цар „жели да види са које би се стране најлакше могла заузети Босна и Херцеговина“. Срби су се тих дана понашали углавном уздржано док су херцеговачки католици, у фрањевачкој организацији, слали депутације владару.¹³⁶ Посјета је дефинитивно подстакла њихове наде да ће доћи до толико очекиваних промјена.

Када су се сви нагомилани проблеми лоше османске управе у Босни и Херцеговини и константно повећање разних дажбина држави и феудалцима поклопили с неплодним годинама дошло је до кризе коју су кругови у Бечу чекали – оружаног отпора становништва. Политичка инструкција од 12. августа 1875. препоручује аустроугарским пограничним властима неутрално држање. Истовремено наглашава да Босна и Херцеговина не смију припасти Србији и Црној Гори.¹³⁷

¹³² D. Harris, нав. дјело, 28; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 152-153; М. А. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations*, New York 1966, 180. Даље у тексту М. А. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*.

¹³³ F. Šišić, *Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1938, 44; M. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875-1878*, London 1939, 32-33. A. Dž.P. Tejlor, *Borba za prevlast*, 229.

¹³⁴ М. Екмеčić, *Ustanak u Bosni 1875-1878.*, Sarajevo 1973, 116-117.

¹³⁵ Ж.П.Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 378-379.

¹³⁶ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875 -1878*, Београд 1996, 54.

¹³⁷ Крајем јуна долази до немира католичког становништва у западној Херцеговини али је тек обрачун српских сељака с турским трупама код Невесиња 9. јула 1875. године прерастао у Херцеговачки устанак који је поред своје социјалне подлоге имао и изражен национални карактер. Дан касније Андраши је изјавио да су „сви ти

У току Велике источне кризе 1875–1878. године за рјешавање новонастале ситуације биле су у принципу заинтересоване све велике силе, али прије свега Аустро-Угарска и Русија којима се као трећи кључни партнер придружила Велика Британија.¹³⁸ Тројецарски савез преузео је дипломатску иницијативу – 17. августа 1875. предложено је посредовање конзула великих сила али је конзулска мисија брзо доживјела крах. Могли су једино да јаве својим владама да је за смиривање неопходно „дипломатско посредовање“ у преговорима на које Порта није хтјела пристати.¹³⁹ Током новембра и децембра 1875. самостално дјелује Аустро-Угарска односно министар спољних послова. Андрашијева нота „није била неки оригинални документ“, већ је, по британским политичарима, представљала „синтезу свих ранијих докумената о султановим хришћанским поданицима“ који су објављени од Хатишерифа од Гилхане 1839.¹⁴⁰ То је било сасвим прихватљиво за Цариград који је усвојио ове захтјеве и 11. фебруара 1876. године уврстио их у нову султанову ираду. Устаници су прољећа 1876. „Суторинским меморандумом“ одбили ову дипломатску иницијативу. Услиједио је још један дипломатски напор Тројецарског савеза – Берлински меморандум који је пропао из низа разлога.¹⁴¹

Аустроугарска политика у Босни и Херцеговини до тада је толерисала устанички покрет који је имао доста искрених симпатизера унутар граница Монархије. Пратила је помагање устаника са своје територије, а истовремено допуштала да се преко луке Клек допремају османска појачања и наоружања. Држала је равнотежу између устаника и Порте спрјечавајући акције које би објединиле подијељене устанике и уклањала оне личности које би устанку могли дати „правац супротан погледима бечких кабинета“. Упорно је настојала да онемогући било какав утицај Србије.¹⁴² Улазак Србије и Црне Горе у рат с Османским царством био је додатни заплет у овој компликованој игри. У Рајхштату 8. јула 1876. организован је састанак царева и министара спољних послова Аустро-Угарске и Русије. Договорено је да се у случају османске побједе балканским кнежевинама сачувају територије и статус. У случају османског пораза било би спријечено стварање „велике словенске државе“.¹⁴³ Руским пристанком на промјену статуса Босне и Херцеговине, која је умјесто аутономне османске покрајине могла у одређеном случају да постане саставни дио Хабзбуршке монархије учињен је велики корак ка коначном аустроугарском циљу.

Требало је у складу с тим сада усмјеравати ратне напоре балканских кнежевина. Аустроугарски конзул саопштио је црногорском кнезу да ће „Босна и Херцеговина најпослије припасти Аустро-Угарској“.¹⁴⁴ Будимпештанска конвенција 15. јануара и допуна

инциденти унутрашње питање Османског царства“, да би 29. јула обавијестио гувернера Далмације да не мисли да је „садашњи тренутак згодан“ и да устаници од Монархије не требају очекивати помоћ. В. Чубриловић, нав. дјело. 87; М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875–1878.*, Сарајево 1973, 117; М. Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 177. Даље у тексту М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића*

¹³⁸ Велика Британија је кључног супарника у борби за моћ и утицај у Азији и Леванту видјела у Русији. Питања британског престижа као и личност тадашњег председника владе били су такође важни фактори. О политици Велике Британије у том периоду видјети М. Ковић, нав. дјело.

¹³⁹ В. Чубриловић, нав. дјело, 89-91.

¹⁴⁰ У ноти суштински није понуђено ништа што Порта није нудила „реформним ирадама и ферманима“ претходних мјесеци. Сви приједлози били су из домена социјалних услова и грађанских слобода и потпуно је оспорен национални и политички карактер устанка. М. Ковић, нав. дјело, 155.

¹⁴¹ М. Екмечић, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 238-239. Предвиђао је да Порта учествује у обнови уништених кућа и усјева, да мјешовите комисије дијеле помоћ, да се османске трупе повуку, да се хришћанима да право на наоружање и да све надзиру страни конзули. Велика Британија га је одбацила, у Цариграду је дошло до свргавања султана. D. Harris, нав. дјело, 298, 375.

¹⁴² М. Екмечић, *Ustanak u Bosni 1875–1878*, 151-152, 155-160; Б. Теиновић, *Велике силе и устанци*, 202-210.

¹⁴³ Учесници договора различито су тумачили поједине тачке. М. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, London 1939, 74-76.

¹⁴⁴ *Метоари са Балкана (1858-1878)*, написао Martin Đurđević, Сарајево 1910, 128; Н. Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979, 21-22.

18. марта 1877. године довеле су до усаглашавања аустроугарских и руских ставова из Рајхштата. Русија је „сада сасвим напустила Босну и Херцеговину“ и пристала је да је окупирају аустроугарске трупе.¹⁴⁵ Плативши цијену аустроугарске неутралности Русија је објавила рат Османском царству 24. априла 1877. У међувремену Аустро-Угарска почела је да отклања све могуће сметње окупацији.¹⁴⁶

Почетком 1878. године чинило се да ће пропасти сви аустроугарски планови. Руске јединице се након заузимања Плевне угрожавале османске престонице Цариград. Услиједили су мировни преговори у Сан Стефану на којем су прихваћени руски захтјеви. Четрнаести члан овог мировног споразума потписаног 3. марта 1878. године предвидио је за Босну и Херцеговину аутономију уз провођење раније договорених реформи.¹⁴⁷ Аустро-Угарска се окренула Великој Британији, заједно су одбациле Санстефански споразум затраживши конгрес великих сила на којем би се промијениле спорне одредбе. Требало је спријечити руску доминацију на Балкану, потиснути Русију с Медитерана и зауставити све извјеснији распад Османског царства. У том смислу посебно је била спорна одлука о стварању Санстефанске Бугарске. Ослањајући се на британске ратне пријетње Русији и Бизмаркову подршку, Андраши је у преговорима с руским изаслаником крајем марта 1878. за аустроугарску неутралност у евентуалном рату Русије са Великом Британијом поред Босне и Херцеговине тражио и руско прихватање потпуне аустроугарске доминације на простору западног Балкана.¹⁴⁸ Андраши је у ед-мемоару британској влади 3. маја тврдио да се аутономна Босна и Херцеговина не би могла трајно одржати. Послије извјесног времена сјединила би се са Србијом или Црном Гором у једну државу. „Нова творевина“ угрозила би Аустро-Угарску и додатно ојачала руски престиж. Препуштањем ових покрајина Аустро-Угарској Османско царство би „отклонило од себе велику опасност“ и био би остварен најважнији интерес Европе – мир.¹⁴⁹ Хабзбуршка монархија и Велика Британија 6. јуна 1878. године склапају споразум о неопходности подјеле Бугарске и британска страна се том приликом обавезала да ће подржати „било коју“ хабзбуршку идеју о „судбини Босне“.¹⁵⁰

Дипломатски изолована Русија прихватила је ревизију Санстефанског мировног споразума. Конгрес је одржан у Берлину од 13. јуна до 13. јула 1878. Уз британску подршку и руско попуштање Аустро-Угарска је на Берлинском конгресу остварила свој циљ. Чланом XXV Берлинског уговора добила је мандат да окупира и управља Босном и Херцеговином као и право да у Новопазарском санџаку, који је остао под османском управом, држи гарнизоне и има војне и трговачке путеве.¹⁵¹ Андраши је током посљедњег дана одржавања конгреса учинио мали уступак османским представницима и потписао „аустро-турску декларацију о провизорном карактеру окупације који не нарушава султанов суверенитет над двјема провинцијама“.¹⁵² Тако је дуги процес започет на почетку доба револуција окончан у првим годинама доба империјализма. Босна и Херцеговина, то „осиње гнијездо супротстављених балканских интереса“,¹⁵³ коначно је припала Хабзбурзима.

¹⁴⁵ М. D. Stojanović, нав. дјело, 149-150; М. Ковић, нав. дјело, 259-260.

¹⁴⁶ Пошто су се устаници у Херцеговини од 1876. године било под командом црногорског кнеза који се није противио аустроугарским плановима, требало је сломити устанички покрет у Крајини. Дозвољено је турским трупама да преко аустроугарске територије опколе униште устаничко упориште у Црним Потоцима 4. августа 1877. Затварање границе и разоружавање које је вршено по Далмацији додатно је деморалисало преживјеле. В. Чубриловић, нав. дјело, 234-236; М. Екмеčić, нав. дјело, 286-288.

¹⁴⁷ *Историја Османског царства*, 626-628; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. I tom (1876–1918)*, priredio Momir Stojković, Beograd 1998, 75-85. Даље у тексту *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*.

¹⁴⁸ М. D. Stojanović, нав. дјело, 238-240.

¹⁴⁹ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, 92-99.

¹⁵⁰ М. А. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, 207.

¹⁵¹ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, 123.

¹⁵² М. А. Anderson, нав. дјело, 212.

¹⁵³ R. A. Kann, нав. дјело, 280.

Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини од 1878. до 1903. године

Аустроугарска дипломатија успјела је на Берлинском конгресу 1878. године да оствари нешто што војска није успјела за читаву генерацију– територијално проширење.¹⁵⁴ Тридесет година владавине Франца Јозефа карактерисало је губљење дијелова територије и свакојако заостајање за осталим великим европским државама. Позиције Хабзбуршке монархије у западној и централној Европи биле су изгубљене. Наступила је економска рецесија након слома берзе 1873. У војним питањима, првенствено због трвења два дијела Монархије, није праћен развој осталих европских армија. Аустро-Угарска је сада добила прилику да усмјери преосталу животну снагу у правцу европског југоистока. Да једним потезом поврати изгубљени престиж и крене у даљу економску експанзију на овај простор.¹⁵⁵ Препреке на том путу изгледале су на први поглед занемариве, иако је бечка штампа прије завршетка конгреса писала како је муслиманско становништво у Сарајеву непријатељски реаговало на вијести о уступању покрајина.¹⁵⁶ Османска власт у вилајету требало је да се понаша у складу с наређењима из престонице, док су устаничке трупе биле неважан фактор.¹⁵⁷ Истакнутији муслимански представници током маја и јуна 1878. године разним захтјевима локалним властима и Порти изражавали су своје незадовољство, да би након прокламације аустријског цара Франца Јозефа о окупацији од 27. јула 1878. године дошло до организовања Привремене владе и протјеривања представника централне власти.¹⁵⁸ Услиједио је оружани отпор аустроугарској окупацији који су пружили домаћи муслимани, добровољци и припадници регуларне османске војске.

За главног команданта окупационих трупа именован је барон Јосип Филиповић (1819–1889), којем је требало три мјесеца, више од 300.000 војника и 76 борби, бојева и битака у којима је страдало 178 официра и 5020 аустроугарских војника да сломи отпор окупацији. Још током трајања операција у Хабзбуршкој монархији почело је величање ратних напора и успјеха војске.¹⁵⁹ Након „величанствене“ војне побједи требало је сада увести нову управу. Филиповић, који је прије почетка окупације јавно говорио да поред активног треба очекивати и „тежи пасивни“ отпор, тврдио је да су нови управљачи „Босну и Херцеговину освојили, а не само окупирали“ и залагао се за „ригорозне мјере обрачуна“.

¹⁵⁴ У савезништву са Пруском Аустрија је поразила Данску 1864. али је то био краткотрајан успјех, као и добитак Холштајна. (прим.аут)

¹⁵⁵ В. Jelavich, нав. дјело, 110; R. A. Kann, нав. дјело, 280-282; А. Sked, нав. дјело, 240-244.

¹⁵⁶ С. Луџија, „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу“, у: *Зборник радова. Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875-1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)*, Бања Лука, 2016, 133-134.

¹⁵⁷ Српски устаници у Крајини већ су више од годину дана били сведени на безначајне хајдучке групе. Устаничке снаге у Херцеговини биле су од 1876. под командом кооперативног црногорског кнеза. Поједине устаничке вође биле су „придобјене за сарадњу“, а католичка фракција устаника је од самог почетка била под утицајем Беча. Тројица вођа су крајем 1877. самоиницијативно нудила сарадњу. Побуна католичких сељака била је у принципу пасивна и сводила се на чекање аустроугарских трупа. Предводио их је Иван Мусић који је „у прикрајку мировао“ и примао мјесечне субвенције из Беча. М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића*, 192-197.

¹⁵⁸ По доласку, у Цариград они су тврдили да је становништво у покрајинама подијељено у три групе од којих се „народна“ већински муслиманска, противи окупацији и спремна је на герилски отпор, друга већински православна залагала се за аутономију док је само трећа католичка била „склона Аустрији“. R. Petrović, „Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, у: *Naučni skup. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979, 36-46, 60.

¹⁵⁹ *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878*, Wien 1879, 82, 155-157, 182-205, 269-294; Dr М. Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb 1910, 37, 46-47, 63-66; М. Војић, „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine“, у: *Naučni skup. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979, 78-85. Владар је након заузимања Јајца послао депешу честитке и многим официрима додијелио одликовања и унапређења. Војни стручњаци Аустро-Угарске су операцију окупације Босне и Херцеговине веома брзо почели предавати у аустроугарским војним школама и уврштена је у књигу о великим ратовима XIX вијека која се изучавала на Ратној академији у Бечу. М. Војић, нав. дјело, 72, 82, 93.

Прогласио је војне судове и ванредно стање. Поред репресивних мјера у земљи исцрпљеној сукобима са замрлом трговином и скоро потпуно уништеном саобраћајном инфраструктуром требало је стабилизovati прилике. Низом административних мјера почео је постепени опоравак. Увођен је нови чиновнички апарат, а истовремено су вршене политичке и репресивне акције против сваког исказивања незадовољства новим господаром.¹⁶⁰ Основан је Цивилни одјел и почело је организовање институција Земалске владе; Филиповић се 28. августа 1878. године обратио владару, а затим је царска војна канцеларија тражила од бана Хрватске и Славоније Ивана Мажуранића (1814–1890) да у БиХ „пошаље искусне чиновнике“ разних профила који су у Сарајево стигли 10. септембра 1878.¹⁶¹

Организацију хабзбуршке управе у окупираним покрајинама отежавале су двије чињенице: недефинисани статус Босне и Херцеговине, која је истовремено била под османским суверенитетом и под аустроугарском управом, и унутрашња организација саме Монархије. Аустро-Угарска је била далеко и од економски, а камоли политички хомогене цјелине. Зависила је од тога колико је владар у стању да помири разне интересе и своја схватања владарских права с тренутним околностима.¹⁶² У лавиринту компликованих бирократских процедура и комплексним унутрашњим односима, питање Босне и Херцеговине представљало је додатни проблем који се није могао стварно ријешити, него се константно пролонгирао. Поред различитих погледа на низ унутрашњих монархијских питања постојале су бројне идеје о томе како треба управљати Босном и Херцеговином. Дискусије вођене у Бечу, прије и након окупације, уобличиле су мишљење да покрајине треба третирати као јединствен случај и да у управу треба да буду укључена три министарства и двије владе као и да се покрајинска управа мора финансирати из властитих извора.¹⁶³

У Бечу је 16. септембра 1878. године формирана Комисија за послове Босне и Херцеговине и почела је с радом 25. септембра. Чинили су је по један представник сва три

¹⁶⁰ R. Petrović, нав. дјело, 19, 65-66.

¹⁶¹ Н. Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo 1969, 15.

¹⁶² Унутар Хабзбуршке монархије с неоспораваним ауторитетом цара Франца Јозефа све промјене могле су да буду само постепене. Тако је и вишевијековни утицај племства у смислу провођења државе власти полако опадао. Утицај локалних управа јачао је преко повезивањем с Бечом и тако је потискиван утицај који су на сеоско становништво имали властелини. Стварањем Двојне монархије 1867. „мађарска нација“ добила је унутрашње послове Угарске, а заузврат је пристала да војска, спољни послови и у минималној мјери финансије буду у ингеренцији заједничке државе односно под контролом владара Франца Јозефа. Потписана је царинска унија између два дијела монархије која се сваких десет година продужавала односно Монархија је претворена у привремену економску унију. Практично је створено неколико политичких ентитета, „перманентна заједничка монархија“ да према спољном свијету показује моћ Хабзбурга и двије државе – краљевина Угарска и царска држава званично називана „Краљевине и земље заступљене у Царевинском вијећу“ која се тек од 1915. и службено назива Аустрија. Потоњи назив, иако неадекватан, у историографији се примјењује за неугарски дио Монархије за период након 1867. Незванични називи дијелова Монархије, који ће се појавити и у овом раду, били су Цислајтанија за „аустријски“ и Транслајтанија за угарски према ријечи Лајти која је означавала границу. Заједничка влада, која се такође спомиње у овом раду, није формално постојала, а није било ни заједничког министарског вијећа ни пресједника. Крунски савјет, без уставних овлаштења и незванично је радио као заједнички кабинет. Чинили су га заједнички министри, предсједници владе, неколико надвојвода и шеф генералштаба. Обављао је функцију савјетодавног тијела владара који је истовремено био и цар и краљ. Уставни израз Монархија је имала у двјема Делегацијама од којих је свака имала по 60 чланова, и које су засјedale одвојено и састајале се у случају неслагања када се гласало одвојено, у тишини и без расправе. Угарска је тако имала равноправан статус у доношењу одлука, иако је имала двије петине становништва и плаћала трећину укупних пореза. Франц Јозеф је био централна личност Монархије и највећи ауторитет који је у својим рукама задржао кључне ресоре војску и спољну политику. Међутим, ако је и даље „мислио у категоријама царства“, он није могао владати само по својој вољи, него је морао да гради „широк политички консензус“ око кључних питања придржавајући се компликованих правила два система. Ж.П. Блед, нав. дјело 308-309; А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 152-153; Р.М. Judson, нав. дјело, 295-296.

¹⁶³ Dž. Juzbašić, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 14-18. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona*.

заједничка министарства и оба дијела Монархије. Позивала је стручњаке разних министарстава, доносила одлуке у име заједничке владе; као савјетодавни орган требало је да дјелује у важним питањима администрације, у проблемима који су тражили хитно рјешење, као и да прати развој управе. Из круга босанске комисије формиран је комитет који је бринуо о текућим пословима.¹⁶⁴ Одбачен је Филиповићев приједлог бечком двору да се будућа босанскохерцеговачка управа организује по примјеру управе у Хрватској и Славонији. Он је, уз велике почести, напустио Сарајево 2. децембра 1878.¹⁶⁵

Земаљска влада (ЗВ) основана је наредбом 29. октобра 1878,¹⁶⁶ а као врховни орган управе почела је да функционише 1. јануара 1879. године.¹⁶⁷ На почетку се састојала од три одјелења (за унутрашњу управу, за судство и за финансије). До њеног потпуног организовања на снази су била прелазна рјешења која су дозвољавала да у окупираном подручју извјесно вријеме остану претходне власти, судови, и затечени функционери.¹⁶⁸

На сједници босанске комисије од 9. јануара 1879. дискутовало се о извјештају поглавара Земаљске владе о стању босанскохерцеговачке управе. Раније доведени чиновници додијелени окружним властима нису били самостални, него су додавани у службу војним командантима, који су и даље фингирали као шефови окружне области. На чело котарских управа постављани су војни команданти. Руковођење и надзирање финансијске службе било је у рукама војних власти које су контролисале, или преко војних команданата управљале, монополом дувана, прикупљањем десетине, благајничком и царинском службом. Организациона подлога овог управног провизоријума окупиране земље биле су одредбе „дискутоване у Комисији“ и одобрене од Заједничке владе и обје владе Монархије. Те одредбе санкционисао је владар 29. октобра 1878. као „Провизорни дјелокруг рада поглавара Земаљске владе у Босни и Херцеговини“ с прелазним наређењима. Као врховни принцип тада је утврђено да се у вишим инстанцама задржи досадашња трострука подјела власти на унутрашњу, судску и финансијску а да се те три гране сједине код котарских уреда као најнижих управних инстанци. Постојеће турско законодавство требало је, с неопходним промјенама да остане на снази. На челу грађанске управе био је поглавар Земаљске владе који руководи владиним пословима, одређује њен унутрашњи дјелокруг и има врховну полицијску власт у земљи. Он се брине о останку у границама одобреног буџета, о судовима, контролише вођење свих послова а има и дисциплинску власт над чиновницима и службеницима Земаљске владе. Као шеф грађанске управе поглавар је био одговоран Заједничкој влади и само преко ње могао је да комуницира са осталим централним институцијама Монархије. Међутим, у случају да је поглавар земље истовремено био и командант окупационих трупа, онда је имао посебну власт, независно од његовог положаја поглавара. Како је током аустроугарске управе у Босни и Херцеговини командујући генерал истовремено био и земаљски поглавар никада није дошло до потпуног одвајања грађанске од војне власти. Поглавар ЗВ у функцији врховног војног команданта у земљи био је подређен Министарству рата које је преко њега утицало на грађанску управу. Организација Земаљске владе и њој подређених органа била је завршена 1. јула 1879.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973, 20.

¹⁶⁵ Н. Kreševljaković, нав. дјело, 18.

¹⁶⁶ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976, 29. Даље у тексту М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*.

¹⁶⁷ Н. Kreševljaković, нав. дјело, 23.

¹⁶⁸ Довољно способни и повјерљиви турски чиновници касније су задржани у служби уколико су одговарали интересима земље. Н. Kapidžić, нав. дјело, 22.

¹⁶⁹ У погледу постављања нових чиновника компетенција поглавара ЗВ била је ограничена. Поглавар је био надлежан за постављање нижих чиновника, док је за виша чиновничка мјеста стављао приједлоге ЗВ. У принципу предност су имали домаћи људи а затим припадници Монархије. Чиновници из Монархије могли су да се пријаве за мјесто у босанској администрацији по одобрењу надлежног министра, при чему су добијали двогодишње одсуство. Управни трошкови ишли су на терет прихода Босне и Херцеговине. На сједници 23. јануара 1879. године тражило се од чиновника да говоре земаљски или неки од словенских језика. Н. Kapidžić, нав. дјело, 20-21, 23.

Недефинисаност надлежности и неопходна координација свих укључених утицала је на ефикасност управног апарата. Три заједничка министра предложила су владару да због ефикасности послове око питања босанскохерцеговачке управе повјери заједничком министару финансија. По прихватању приједлога 26. фебруара 1879. управа је повјерена Леополду Фридриху фон Хофману (1822–1885) којег је на тој позицији 1880. наслиједио Јозеф Слави (1818–1900). У склопу Заједничког министарства финансија Аустро-Угарске од чиновника из заједничких министарстава и стручњака за рударство и шумарство формиран је Биро за послове Босне и Херцеговине који је 11. марта 1879. почео с радом.¹⁷⁰

Задржана је ранија османска административно-територијална организација само су санџаци (ливе), казе (срезови) и нахије преименовани у округе, котаре и котарске испоставе. Шест округа, не рачунајући Новопазарски санџак, било је подијељено на 54 котара и 23 котарске испоставе. На челу округа био је окружни предстојник, чија је дужност била да уводи котарске предстојнике у функцију и да контролише њихову дјелатност. Окружна област била је политички центар и за све послове округа одлучивала је у првој инстанци, а за неке послове у којима су одлуке доносиле котарске власти била је друга и посљедња. На челу котара стајао је котарски предстојник. У рукама котарског предстојника била је управна администрација, директна пореска служба и судство.¹⁷¹ Извршен је први попис становништва 1879. на којем је по не сасвим поузданим подацима било 1.158.440 становника.¹⁷² Врховни суд за Босну и Херцеговину, највише судско тијело, почело је с радом 7. јула 1879.¹⁷³ Финансијско Земаљско равнатељство почело је да ради 1. јула 1880. Земаљска влада је 30. октобра 1881. издала наредбу по којој је штампа подвргнута превентивној цензури, а без концесије коју је власт могла повући кад год жели ниједан лист није могао да излази.¹⁷⁴

Босна и Херцеговина су 1. јануара 1880. године прикључене „општем царинском подручју“ Аустро-Угарске, а према српским кнежевинама и Османском царству уведена је заједничка царинска линија. Постепено су укинуте конзулске јурисдикције и судске власти прешле су у потпуности у надлежност аустроугарске власти. Уговорима су правно уређени односи с хришћанским конфесијама у Босни и Херцеговини. Монархија је 28. маја 1880. године закључила конвенцију с Цариградском патријаршијом, по којој је православна црква потпала под контролу државе. Конкордат о увођењу свјетовне католичке хијерархије, склопљен је 8. јуна 1881. Стваран је нови правни систем. Кривични законик ступио је на снагу 1. септембра 1879, а процесни 1. јануара 1881. Први буџет износио је мање од 5 милиона форинти да би сљедеће године износио 13 милиона. Ставка дотације присутна у првом, већ у сљедећем буџету није постојала. Број чиновника је стално растао, за три године је са 100 дошао до скоро 800.¹⁷⁵ Почело се с развојом саобраћајне инфраструктуре. Од септембра 1878. до јула 1879. године изграђена је прва ускотрачна пруга Босански Брод-Зеница, да би 1881–1882. линија била продужена до Сарајева.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Заједничко министарство финансија није имало озбиљну функцију, водило је рачуна колике су заједничке финансијске потребе и управљало заједничким средствима, а о расходима Монархије извјештавало је министре финансија Цислајтаније и Транслајтаније. „Беспослени министар постао је Катица за све“. А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 152; F. Hauptmann, „Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH God, III Knj. 3*, (1963), 14–16.

¹⁷¹ Н. Kapidžić, нав. дјело, 24; М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 60. Број котара и котарских испостава се мијењао и сами аутори наводе различите податке.

¹⁷² *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880, 4.

¹⁷³ *Bosansko-hercegovačke novine* br. 91, 10. VIII 1879.

¹⁷⁴ Н. Kreševljaković, нав. дјело, 23, 61.

¹⁷⁵ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, 160–161; А. Sked, нав. дјело, 245; М. Imamović, нав. дјело, 38–39, 41, 43, 45, 65; Dž. Juzbašić, нав. дјело, 36; Dž. Juzbašić, *O uključenju Bosne i Hercegovine*, 73–77.

¹⁷⁶ Dž. Juzbašić, „Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914.“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 158. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Neke karakteristike privrednog razvitka BiH*.

Након више протокола склопљених с Османским царством током марта и почетка априла, у Цариграду је 21. априла 1879. склопљена Конвенција о Босни и Херцеговини. Султану су потврђена његова суверена права као и спомињање његовог имена у јавним муслиманским молитвама. Гарантована је заштита религијске слободе, обичаја, части, личне безбједности и имовине муслиманског живља. Договорен је улазак и распоред аустроугарских трупа у Новопазарском санцаку.¹⁷⁷ Питање дужине трајања аустроугарске окупације, односно њена привременост, није уопште споменуто.

Обје државе Монархије 20. децембра 1879. добиле су законско право ингеренције на окупациону управу. Доносен је и Закон о управљању Босном и Херцеговином 28. фебруара 1880. којим су регулисали принципи те управе. Аустро-Угарска је имала права на пољу царине, монопола и индиректних пореза, укинуте су граничне баријере према земљама Монархије и омогућена слобода циркулације добара и људи, што је за посљедицу имало колонијалну експлоатацију природних богатстава окупираних покрајина, као и стварање тржишта за индустријску робу. Обје владе у Монархији одобравале су све наредбе у погледу царина које је издавала Земаљска влада у Сарајеву, уз сагласност оба министра финансија.¹⁷⁸ Босна и Херцеговина нису биле прикључене ни једном дијелу Монархије, остале су засебан управни организам на који су утицај имали монарх, заједничка влада односно заједнички министри, владе оба дијела Монархије, законодавна тијела дијела Монархије и делегације као заједничко парламентарно тијело. Чланови Делегација имали су увид у босанскохерцеговачку управу. Делегације нису одобравале земаљски буџет, али се о њему расправљало у одборима и пленумима. Чланови су постављали питања и тражили објашњења од заједничког министра финансија који је био у Делегацијама одговоран за управу у Босни и Херцеговини само уколико она представља „општу ствар читаве Монархије“. Иако је формално спровођена парламентарна процедура, „Заједничка влада“ због посебног положаја БиХ према Аустро-Угарској као цјелини није била уставно одговорна за босанскохерцеговачке послове.¹⁷⁹

Основни проблем окупационих власти који ће потрајати наредних четрдесет година било је неријешено аграрно питање. Ако је на почетку и постојала идеја да се радикално ријеша аграрно питање,¹⁸⁰ од тога се ускоро одустало. Јосип Филиповић је 28. августа 1878. издао проглас којим је „најстроже заповједио“ да се трећина и „друге уговорене дужности“ мора давати. Онима који не би извршили своје обавезе пријетило се силом. Сличне казне предвиђене су за неплаћање државних намета. Истовремено је наговјестио да ће се лично потрудити око смањивања намета и увођења одређених олакшица да би се у будућности „подигло благостање народа“.¹⁸¹ Дан касније упућено је циркуларно писмо којим је предвиђено да се трећина одређује према попису десетине. У појединим херцеговачким срезovima интервенцијама локалних команданата дошло је до умањивања кметовских давања.¹⁸² Ове олакшавајуће мјере донесене због стабилизације тренутних прилика на терену дјеловале су збуњујуће на становништво у цјелини. У осталим окрузима пракса је била другачија, а то је разочарало сељаке и забринуло посједнике земље који су очекивали да ће та пракса да се прошири; и једни и други су с неповјерењем гледали у окупациону управу и очекивали сљедећи владин потез.

¹⁷⁷ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, 151-153.

¹⁷⁸ Босанска комисија је након извршене реорганизације своју савјетодавну функцију вршила до посљедње одржане сједнице 27. маја 1879. Н. Kapidžić, нав. дјело, 16-20; Дž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona*, 41, 46.

¹⁷⁹ Dr F. Schmid, *Bosnien und die Hercegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, 21-25.

¹⁸⁰ Исто, 322.

¹⁸¹ Н. Kreševljaković, нав. дјело, 11.

¹⁸² Ову мјеру којом се пописивање проводило према дефинисаним правилима проширила је наредба од 10. јуна 1880. а спорне случајеве и рокове извршења кметовских обавеза у међувремену регулисала је наредба од 18. априла 1880. године. Сви изузеци онемогућени су наређењем од 17. јула 1881. Н. Kapidžić, нав. дјело, 33.

На сједници комисије 10. октобра 1878. водила се дискусија о аграрном питању и закључено је да „не може у ово вријеме услиједити рјешење“ овог питања. По царевом наређењу 12. октобра 1878. односи између посједника и закупника земље рјешавали су се према постојећим османским законима. Комисија се на сједници 23. јануара 1879. сложила да Земаљској влади и владама оба дијела Монархије предложи одбијање сваког приједлога којем је циљ „давање обећања о рјешењу аграрних односа“, због финансијских издатака које би таква мјера тражила као и због неријешеног међународног положаја Босне и Херцеговине. У окупираним покрајинама стога је требало да се задрже постојећи закони и норме. Умјесто неког радикалног рјешавања аграрних односа предложено је компромисно рјешење које се састојало од примјењивања тренутних закона, спрјечавања злоупотреба и „успостављања сношљивог стања“.¹⁸³ Проблем аграрног питања одгођен је тако за будућност у којој би околности ишле у прилог аустроугарској управи. Вријеме је показало да су сви тада присутни проблеми постојали и деценијама касније. Муслимани су били већина посједника земље, док су с друге стране Срби чинили доминантну масу кметске популације и њихова евентуална сарадња представљала је потенцијалну пријетњу за страну управу. Међутим, аграрно питање и конфесионална подијељеност онемогућавали су овакву сарадњу осим у једном кратком периоду трајања новог устаначког покрета.

Подлога покрета који ће привремено превазићи конфесионалне разлике било је аграрно питање, али је варницу побуне из јануара 1882. године запалило доношење Војног закона,¹⁸⁴ проглашеног 4. новембра 1881, којим је уведена обавеза служења војног рока.¹⁸⁵ Дојучерашњи непријатељи, ситни муслимански феудалци и српске хајдучке вође удружено су кренули у оружани отпор. Отворен устанак почео је у ноћи 10. на 11. јануар 1882. године заједничким јуришом на касарну у Улогу. Устанак се „зракасто ширио по Херцеговини, с тенденцијом да код Коњица пређе преко ријеке Неретве и уз долину Раме се дочепа Босанске Крајине, а од горњег Подриња продре у источну Босну“. Обухватио је цијели простор источне Херцеговине, осим градова и главних војних упоришта и дошао до Мостара и Сарајева. Међутим, већ у борбама око Фоче почетком фебруара 1882. престала је офанзивна фаза устанка и до краја мјесеца устаначке снаге су разбијене. Аустроугарске власти прогласиле су званични слом устанка априла 1882, иако су неке устаначке чете биле активне све до новембра. Покренут у најтеже зимско доба и вођен „по херцеговачким врлетима“, устанак није озбиљно угрозио аустроугарску администрацију, која је ипак драматично повећала редовни војни буџет и у побуњена подручја упутила око 70.000 војника. „Величанствена у крвљу плаћена демонстрација народног незадовољства окупацијом“¹⁸⁶ била је важна лекција властима које ће од тада константно онемогућавати сваку српско-муслиманску сарадњу.

Устанак је за посљедицу имао и отварање дискусије о окупацији у јавном мњењу и у делегацијама. На сједницама заједничких министара Монархије разговарало се о новим принципима управљања покрајинама и о евентуалној анексији која ипак није спроведена. Постављало се и питање преуређења управе.¹⁸⁷ Са задатком да аустроугарску управу учини ефикаснијом на мјесто заједничког министра финансија 4. јуна 1882. именован је Бењамин

¹⁸³ Н. Kapidžić, нав. дјело, 32, 37-38.

¹⁸⁴ Питање права подизања босанскохерцеговачких регрута било је крупно политичко питање на којем се требао поништити султанов суверенитет. О Војном закону расправљало се на сједници заједничких министара 6. јануара 1881. на којој су били присутни представници аустријске и угарске владе. На сједници заједничких министара 20. септембра 1881. расправљало се о термину објављивања војног закона који је цар санкционисао и закључено је да се закон објави 25. октобра 1881. Н. Kapidžić, нав. дјело, 80-81.

¹⁸⁵ *Sarajevski list* 4. novembar 1881.

¹⁸⁶ Н. Kapidžić, нав. дјело, 97-98, 103-105, 129-142, 145-152, 197; М. Екмечић, „Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 331, 333, 347. Постоји тумачење да је овај устанак био дио шире замишљеног италијанског покушаја да „подигне Балкан“ против Аустро-Угарске. В. I. Pederin, „*Drugi bokeljski ustanak (1882.) i Italija prema spisama austrijske špijunaže u zadarskoj pismohrani*“, *Povijesni prilozi Vol. 20 No. 20*, (2001), 239-258.

¹⁸⁷ Н. Kapidžić, нав. дјело, 288.

Калај (1839–1903).¹⁸⁸ Дипломата с вишегодишњим искуством, познавалац балканских прилика Калај је, између низа осталих, говорио и српски језик. Током вишегодишњег службовања у кнежевини Србији закључио је да је најефикаснији начин сламања Срба строго поступање и да тај поступак угњетавања „треба да буде сталан и досљедан“. О Босни и Херцеговини, коју је још годинама раније назвао јабуком раздора Срба и Хрвата, имао је и непосредна знања пошто је у обиласку покрајина провео мјесец дана љета 1872.¹⁸⁹

Прије него што ће преузети нову дужност израдио је мемоар који је постао основа његовог дводеценијског управљања. По њему, претварање окупације у анексију БиХ био је нужни предуслов за „регулисање босанског проблема“, а то је захтијевало сузбијање националних аспирација становништва. Требало је ојачати улогу заједничког министра финансија који би споразумно одобравао мјере других министара које се односе на окупиране покрајине. Грађанско-цивилни карактер управе био је неопходан те је стога за вођење цјелокупне администрације требало да буде задужен помоћник земљског поглавара – цивилни адлатус с проширеним кругом овлаштења. Управу и суд требало је поједноставити и приближити народу. Истовремено, тражио је да се жандармерија као важан фактор управе ојача и омасови. Суштински, залагао се за централизацију управе и концентрацију власти у Заједничком министарству финансија које би контролисало управу у Сарајеву.¹⁹⁰

Када се 7. новембра 1882. године први пут појавио пред Делегацијама изјавио је да има двоструки задатак: први је био „чисто административни“ а други је „превазилазио административну јурисдикцију“ и подразумевао „повећање благостања становништва“. Повећање животног стандарда било је по Калајевом мишљењу изводљиво због „природних потенцијала земље повољних за развој“ али и политички корисно.¹⁹¹

Амбициозани Калај је покренуо свеобухватну акцију увођења новог система управе у Босни и Херцеговини. Ангажовао је новог шефа финансијског одјељења који је за годину дана мандата исправио уочене пропусте и увео нове методе рада.¹⁹² Формирану структуру босанскохерцеговачке управе Бењамин Калај прилагодио је својим плановима. На врху пирамиде стајао је он, директно подређени био му је земаљски поглавар којем је за вођење војних послова додијељен један генерал. Док је цивилни адлатус руководио полицијском управом, жандармеријом и контролисао рад одјељења управе, правосуђа и финансија а од 1890. и новоформираног грађевинског одјељења. Функција цивилни адлатус уведена је промјеном у цивилној управи. Сви акти Заједничког министарства финансија (ЗМФ) упућивани Земаљској влади у Сарајево просљеђивани су њему на извршење. Земаљски поглавар као формално надређени могао је да даје примједбе на извјештаје које је цивилни

¹⁸⁸ Бењамин Калај рођен је 22. децембра 1839. године у Пешти. Студирао је право и књижевност, а говорио је њемачки, енглески, француски, новогрчки, руски и турски језик. Превео је на мађарски језик грчку драму *Галатеа*. Превео је и написао предговор дјела Стјуарта Мила *О слободи*. Написао је *Историју Срба*, у којој је обрадио период од досељавања Срба на Балканско полуострво до 1806. године. Књига је објављена на мађарском језику 1877, а годину дана касније на њемачком. Дјело је објављено на српском језику и било је забрањено у Босни и Херцеговини за вријеме Калајеве управе, првенствено због тога што је у дјелу Босну назвао српском земљом. Калај је имао двадесет и девет година када је уз подршку тадашњег председника угарске владе Ђуле Андрашија добио дипломатску службу у Србији. Априла 1868. преузео је дужност генералног конзула у Београду и на том положају остао је све до краја маја 1875. године. Након завршетка руско-турског рата 1878. године учествовао је у провођењу одлука Берлинског конгреса. Калај је послан у Пловдив као ванредни аустроугарски изасланик у интернационалној комисији за Источну Румелију коју је предвидио члан XVIII Берлинског уговора. Сљедеће године преузео је функцију шефа у одјељењу спољних послова у Бечу. В. *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, предговор; Т. Краљачић, „Калајева политичка прошлост и дјелатност до 1882. године“, *Прилози год. XVII бр. 18* (1981), 101-118.

¹⁸⁹ *Дневник Бењамина Калаја*, 518, 116, 483.

¹⁹⁰ Н. Karidžić, нав. дјело, 289-291.

¹⁹¹ P.S. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, Seattle 1963, 56.

¹⁹² Георг фон Пленкер је по завршетку свог једногодишњег мандата, пред повратак у Трст, поднио опширан елаборат о финансијским приликама и перспективама. F. Hauptmann, „Memorandum šefa Financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkera o financijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim danima austrougarske okupacije“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH God.1968–1969, Knj. VIII-IX*, (1969), 511-574.

адлатус, по посебно датом овлаштењу, слао директно ЗМФ, али ништа више од тога. Комуникацијом с непосредним шефом Земаљске владе, цивилним адлатусом, Калај је могао директно да утиче на свакодневне одлуке управе. Земаљска влада представљала је извршни орган ЗМФ.¹⁹³ Додатни утицај на управу дошао је преко пажљивог избора чиновника у које је имао повјерење. Први цивилни адлатус био је потомак српске кнежевске породице, други високи чиновници имали су вишегодишње балканско искуство, док је за земаљског поглавара изабран прослављени генерал.¹⁹⁴

Пола деценије по преузимању дужности Калај је у интервјуу за један британски лист своју мисију описао као „задржавање древне традиције земље“ оживљене и прочишћене модерним идејама. „Велико окцидентално“ (западњачко) царство, како је он саговорнику описао Хабзбуршку монархију, „задужено је за мисију преношења цивилизације оријенталним народима“.¹⁹⁵

Калајев наступ као носиоца цивилизаторске мисије, која треба да шири западне институције, друштвене, политичке и моралне вриједности и идеје науштрб инфериорних источних институција, вриједности и идеја произашао је из идеолошког система којег је заговарао у студији *Угарска на граници истока и запада*. Ријеч је заправо о приступном говору који је Калај одржао у Мађарској академији наука 1883. Исток и Запад су по Калају „два супротна појма“, два свијета. Исток је западним народима „туђинска цјелина обичаја, осјећаја, начина размишљења и погледа на свијет“. Најважније црте „источног духа“ су „национални индивидуализам и тежња за националном државом“. У црквеној сфери тај дух се испољава у засебним православним црквама. С друге стране, најважнија одлика „западног духа“ је „правна држава и политички народ“. Границу тих свјетова Калај је изједначио с линијом подјеле Римског царства из IV вијека.¹⁹⁶

Наметање аустроугарске државне идеје као супарничке идеје стварању јаке словенске државе вршено је читавим низом активности на привредном, културном и просвјетном пољу. Пошто је Калај у једној од својих раније написаних књига изнио ставове који су били супротстављени политици коју је сада почео да заступа, читаоцима у Босни Херцеговини је незваничним путем било онемогућено да читају ово дјело.¹⁹⁷ Калај је за провођење својих идеја ангажовао читав низ компетентних сарадника. Лајоша Талоција (1854–1916) из Угарског земаљског архива у Будимпешти 1886. године поставио је за „директора бившег камералног архива“ при Заједничком министарству финансија у Бечу.¹⁹⁸ Талоци је 1894. предложио Калају објављивање прикупљене изворне грађе у пет књига под називом

¹⁹³ Dr F. Schmid, нав. дјело, 54-55; Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2000, 433-434. Даље у тексту Т. Кралјаčić, *Kalajev režim*.

¹⁹⁴ Унук кнеза Милоша барон Федор Николић (1836–1903) био је први цивилни адлатус а 1886. године наслиједио га је Хуго Кучера (1847–1909) дотадашњи директор административног одјељења. Барон Јохан Апел (1826–1906) именован је за земаљског поглавара, М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 65-66; Т. Кралјаčić, нав. дјело, 441-442.

¹⁹⁵ P. M. Judson, нав. дјело, 363.

¹⁹⁶ Калајев идеолошки систем заснован је на теоријама Жозефа де Местра, Јакоба Фалмерајера, Артура Гобиноа, Јозефа Етвеша. Т. Кралјаčić, нав. дјело, 70-71, 76; С. Терзић, „Пројект ‘аустроугарског Балкана’ у Босни и Херцеговини (О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде)“, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд-Нови Сад 1995, 411-414; М. Екмечић, „Сусрет цивилизација и српски однос према Европи“, у: *Огледи из историје* Београд 1999, 304-310, 314-316.

¹⁹⁷ V. Bogićević, „Da li je ministar Kalaj zabranio svoju ‘Istoriju Srba’ na području Bosne i Hercegovine?“ *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VII* (1955), 205-209. Калај никада није званично забранио своју књигу, али је у једној забиљешци аутор нашао траг о незваничној усменој забрани.

¹⁹⁸ Талоци је претходно студирао словенске језике, филозофију и право на универзитету у Будимпешти али се на крају определио за историју. Знао се, по писању сарадника, „као нико други, прилагодити идејама“ министра Калаја. Постепено се успињао у чиновничкој хијерархији 1912. године био је именован за тајног савјетника цара и краља. У току Првог свјетског рата погинуо је на дужности цивилног савјетника Војне управе у окупираној Србији. R. Okey, „A Trio of Hungarian Balkanists – Bény Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism“, *The Slavonic and East European Review Vol. 80 No. 2* (2002), 256-266; Т. Пал, „Лајош Талоци – научник и политичар“, *Истраживања 20* (2009), 217-228.

Monumenta Bosniae. Изабрана грађа требало је да истакне специфичност босанског историјског развоја од најстаријих времена до савременог доба. Сав материјал о Србима и Хрватима требало је да буде заобиђен. У склопу новог идентитета осмишљени су грб и застава Босне и Херцеговине у црвеној и жутој боји, преузетој с грба Раме који се налазио на круни првог угарског хришћанског владара краља Св. Стефана (1000–1038). Талоци је измислио да усвојени грб „стално живи у традицији босанског народа“, а провадина штампа је то потврђивала.¹⁹⁹

Јохан (Јанош) фон Асбот (1845–1911), угарски публициста, чиновник и посланик угарске скупштине четири године пратио је Калаја при његовим службеним посјетама. Асботова књига о Босни и Херцеговини објављена је 1887. године на мађарском језику, а 1888. на њемачком, док је издање на енглеском 1890. године²⁰⁰ платила Земаљска влада. Ово дјело наглашавало је повезаност средњовјековне Босне и Угарске. „Требало је да европској јавности представи аустроугарску управу као носиоца европског цивилизацијског прогреса у заосталој земљи Истока, да прећути српски карактер БиХ и промовише такозвану научну основу планиране „босанске нације“. У историографском дијелу књиге богумили имају главну улогу.“ По Асботу, средњовјековну босанску државу основали су богумили, и у XV вијеку приклонили су се турском освајачу док су стећци богумилски споменици.²⁰¹

Контролисана научна продукција била је основа за писање школских уџбеника, који су се требали користити како у затеченим конфесионалним школама тако и у државним новоформираним интерконфесионалним школама у БиХ.²⁰² Основни циљ аустроугарске управе на подручју просвјете, по опажању једног од актера догађаја, било је стварање такве школе која би „квалитетом наставе“ привукла дјецу свих вјероисповијести и ђаке истовремено одгајала у „духу лојалности и привржености Хабзбуршкој монархији“.²⁰³ Кроз наставни програм историје требало је, по Калајевим упутствима, приказати „чисто објективну историју с извјесним тенденцијама“. Црвена нит наставног програма била је „посебност историјског развоја, муслимани као носиоци континуитета и аустроугарско историјско право на Босну и Херцеговину“. „Уџбеник, написан на основу тог програма, требао је да подстиче код ђака неповјерење и одбојност према Србији и Црној Гори. Становници Босне су Бошњаци три вјере, од којих су у историјском развоју православни и католици имали подређену улогу.“ Изолација „Босне од агитације“ Калају је истовремено служила да српско-хрватске односе заоштри. Ономогућио је да се „Српска књижевна задруга шири по Босни“ уз образложење да би исто морао дозволити и *Матици Хрватске*. Тиме би, по Калају, постојећи хрватско-српско раздор „проникао и у БиХ“.²⁰⁴

¹⁹⁹ Пројекат издавања грађе није у цјелости реализован. Д. Д. Васић, „Од Калаја до Пилара: „Црно-жути“ тумачи српске историје“, у: *Зборник радова. Писци српске историје*, Гацко 2017, 286.

²⁰⁰ János Asbóth, *Bosznia és a Hercegovina: uti rajzok és tanulmányok*, Budapest 1887; Johann von Asboth, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien* Wien 1888; J. de Asboth, *An Official Tour through Bosnia and Herzegovina with an Account of the History, Antiquities, Agrarian Conditions, Religion, Ethnology, Folk Lore, and Social Life of the People* London: Swan Sonnenschein 1890

²⁰¹ Т. Крајчајић, нав. дјело, 265-266; Д. Д. Васић, нав. дјело, 288-289.

²⁰² У покрајинама је у вријеме окупације свега 3% становништва било условно речено писмено. Нова власт је затекла око 500 мектеба у којима је око 23.000 муслиманске дјеце слушало вјерске поуке и учило Куран напамет, 56 српских-православних школа са око 3500 ученика док је 54 католичке школе похађало око 3000 дјеце. Земаљска влада почела је са оснивањем интерконфесионалних-заједничких школа (Communalschule). Грађене су по узору на школе у Монархији и имале високе грађевинске, хигијенске и естетске стандарде. В. В. Богичевић, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)* Sarajevo 1965.

²⁰³ В. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини. Од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, Сарајево 1975, 279. Даље у тексту В. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*.

²⁰⁴ Д. Д. Васић, нав. дјело, 287. У Босни и Херцеговини се уписало само 16 чланова, а Хрватској, Славонији и Далмацији 1076. В. Ђ. Крстић, „Јагић, Калај и загребачки „Виенац“ о Српској књижевној задрузи“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 3 (2002), 201-203.

У циљу неутралисања културног утицаја из Србије „који је ишао природним путем“ основан је Земаљски музеј у Сарајеву 1888.²⁰⁵ Ова институција организовала је научна истраживања у БиХ и представљала њихове резултате по инструкцијама Земаљске владе и самог Калаја. Сљедеће године покренут је и *Гласник Земаљског музеја*, у чијем њемачком издању *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* је од 1893. до 1916. изашло 13 бројева. Ове обимне и богато опремљене научне публикације садржале су радове идеолошки и политички усклађене с циљевима режима и биле су доступне научним и културним установама као и угледним појединцима широм свијета.²⁰⁶ У Земаљском музеју радило је више Калајевих сарадника који су свако на свој начин, дали важан допринос ширењу његових идеја.

Први управник Земаљског музеја и уредник *Гласника Земаљског музеја* био је Константин (Коста) Херман (1850–1921). Овај потомак њемачког насељеника у Хрватску, у којем се објединила „мудра дипломатска вјештина са великом покретљивошћу духа“, стигао је као поручник у штабу генерала Филиповића. У аустроугарској управи је као „најистакнутији носилац културне политике“ напредовао од владиног секретара до дворског савјетника. Објавио је збирку *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* у двије књиге 1888. и 1889. Калај је одабрао наслов и дао инструкције за предговор збирке, у којем пише да су „Данашњи Мухамедовци... потомци старих босанских племића.“ Успјех и велику читаност Хермановој збирци гарантовала је „омиљеност епске поезије“ која је масама била „главна духовна храна“.²⁰⁷

У Земаљском музеју дуги низ година радио је Тирил (Тиро) Трухелка (1865–1942). Од 1886. године као кустос Земаљског музеја у оснивању и секретар Музејског друштва БиХ радио је према инструкцијама Заједничког министарства финансија из Беча. Служећи Калају, који га је лично ангажовао, радио је на промовисању идеје „босанске нације“. Скоро пола вијека касније у аутобиографији Трухелка је „посебну босанску нацију“ назвао фикцијом.²⁰⁸ Резултати рада Земаљског музеја представљани су на научним конференцијама у Монархији и иностранству. Калај је, поред подстицања научних експедиција у БиХ, организовао међународни конгрес археолога и антрополога у Сарајеву 1894. године. Конгрес је музеју и влади донио признање које би једва стекли „најкупљим средствима рекламе“.²⁰⁹ Један од учесника конгреса, Француз, објавио је велики новински чланак, „Дивне ли земље Босне и Херцеговине“! пише он и констатује да ове „готово непознате земље под просвјетитељском заштитом Аустро-Угарске... јуре оријашким кораком... цивилизацији у сусрет...“. Други учесник, Шкот, поред текста о управи коју воде начела модерне цивилизације и која постиже „благотворне успјехе“ објавио је и путопис у којем је хвалио Калаја и локалне званичнике.²¹⁰

²⁰⁵ М. Екмечић, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне“, у: *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002, 152.

²⁰⁶ Уредник њемачког издања био је Морис Хернес (1852–1917) универзитетски професор и истакнути археолог. Калај га је ангажовао и као савјетника за научна питања у свом министарству. Хернес је у штампи и научним публикацијама објављивао своје радове о БиХ коју је упознао као добровољац током окупације. Ћ. Трухелка, *Uspomene jednog pionira* Zagreb 1942, 73-74; Т. Краљачић, *Kalajev režim*, 266-267; С. Терзић, нав. дјело, 417-418; Д. Д. Васић, *Од Калаја до Пилара*, 289-290. Даље у Ћ. Трухелка, *Uspomene jednog pionira*

²⁰⁷ Ћ. Трухелка, нав. дјело, 38; Т. Краљачић, нав. дјело, 198-201, 443; Д. Д. Васић, нав. дјело, 290-291.

²⁰⁸ Син Чеха и Њемице, Трухелка је као и већина љака тадашње загребачке гимназије био ватрени праваш. На загребачком универзитету студирао је историју умјетности и умјетничку археологију. У истом дјелу ће и описати суштину односа аустроугарског режима према историји. Наиме, приликом посјете Босни 1897. године гроф Гундакар Вурмбранд је пред Калајем, Талоцијем и Трухелком поставио питање аутентичности, те године, откопаних костију које су „наводно припадале посљедњем босанском краљу Стјепану Томашевићу“. Калај је тада љутито прекинуо грофа ријечима: „Ако то није задњи босански краљ за вас, он је то за нас и остат ће, и ту нема даље дебате“. Ћ. Трухелка, нав. дјело, 5, 7, 10-11, 19-20, 26-28, 55-56, 104, 131; Т. Краљачић, нав. дјело, 267-268, 272; Д. Д. Васић, нав. дјело, 291-292.

²⁰⁹ Ћ. Трухелка, *Uspomene jednog pionira*, 95-97.

²¹⁰ С. Терзић, нав. дјело, 419-420; R. Monro, *Rambles and studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia, with an account of the proceedings the Congress of archaeologists and anthropologists held in Sarajevo, August 1894.*

У склопу мјера представљања аустроугарске управе као еманципаторске посебно се водило рачуна о страним путницима. Током њиховог боравка и обиласка настојало се кретање странаца усмјеравати на оне локације које су служиле као примјер успјешности стране владавине. Добијали су пратиоце који би им се „нашли на услузи“ и истовремено вршили контролу над својим сапутницима. Један од аутора записао је да „љубазни официри“ предусретљиво дочекују сваког странца и да се „није лако ишчупати из тог пријатног друштва“.²¹¹ У интеракцији страних посјетилаца с домаћим становништвом важну улогу у креирању позитивне слике о страниј управи имале су и саговорници с којима су се ти странци сретали. Ове мјере комбиноване са срдчним гостопримством аустроугарске управе за посљедицу су имале да путници, често сами оптерећеним разним предрасудама, својим читаоцима представе окупацију као позитиван чин и процес којим ће Хабзбуршка монархија да ове покрајине доведе у ред европских земаља. Да „створе нову Швајцарску“ како су записала два француска путника.²¹² Посебно се истицала безбједност путника који поред „беспримјерне врсте жандармерије“ не треба да страхују за живот и имовину.²¹³ Један британски дипломатски службеник објавио је 1891. текст о боравку у Босни и Херцеговини током којег је уочио „многе цивилизацијске тековине“ као и да су „домороци изгледа задовољни својом судбином“.²¹⁴

Поједини аутори путописа наглашавали су улогу Бењамина Калаја у развоју некадашњих турских провинција, спомињали његову енергију, способност процјене и разумијевање балканских народа које нема „вјероватно ниједан други државник у Монархији“. Поименично су наводили његове сараднике и хвалили улогу Калајеве супруге Вилме која је својим друштвеним дјеловањем страним посјетиоцима стварала идиличну слику мултиконфесионалне заједнице. Читаоци у другим земљама могли су да сазнају како се аустроугарски чиновници понашају као апостоли културе на Балкану, како је „непристрасна управа Аустро-Угарске оно што држи различите конфесије у миру“. Због свог новца и енергије уложене у „спасавање земље од варварства“ Аустро-Угарска је по њима требало да „пожање награде за свој рад“ односно и формално присвоји Босну и Херцеговину.²¹⁵

Други аутори су ипак истицали да су промјене вишеструко, и не увијек позитивно по домаће становништво, утицале на прилике у покрајинама. Наводили су да је дошло до развоја одређених мјеста док је некадашње трговинске центре захватио све очигледнији процес стагнације и опадања. „Опште сиромаштво земље сводило је њени економски потенцијал на пољопривреду. Прије отварања жељезнице, извоз стоке и житарица био је малог обима.“ Куповина је обављана у локалним мјестима и већина робе је на том нивоу и била трошена. Временом је већина робе почела да се купопродаје на успутним станицама, или да се шаље из већих градова и престајала је потреба за тржницама. Производна дјелатност „мала локална индустрија“ није могла да се носи с конкуренцијом. „Јефтина аустријска и мађарска роба је преплављивала земљу“ посљедично је дошло до опадања трговине у градовима. На први поглед огромни напредак ипак није био широкообухватан. Страни путници су приликом

Edinburgh 1895 Аутор је описивао мјеста која је посјетио, давао историјске и археолошке анализе покрајине при том не спомињући локалне прилике.

²¹¹ *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja Henrika Rennera. S trista pedeset i pet ilustracija po slikama W-L. Arndta, E. Arndt-Čepelina i dr te po fotografskim snimcima. S geografskom kartom.* Mitrovica 1900, 166.

²¹² А. Авело, Ж. де ле Незјер, *Црна Гора, Босна, Херцеговина*, Београд 2006, 222.

²¹³ *Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko*, 154.

²¹⁴ О. Hadžiselimović, *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo 1989, 21. Запажања да аустроугарска управа представља „тријумфалну потврду метода цивилизације“ читаоци су могли да сазнају и у књизи *У земљи буре* објављеној 1897. R. Dunkin (Snaffle), *In the land of the Bora, or, camp-life and sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894-5-6.* London 1897, 192.

²¹⁵ Аутор пише како је „На једном од њених балова видео једног од водећих сарајевских муслимана како игра мађарски цардаш и национално коло, док је главни рабин шпанских Јевреја ... испијао своју кафу међу католицима, православцима и муслиманима“. W. Miller, *Travels and Politics in the Near East. With Map and Illustrations*, London 1898, 118, 125-127.

посјете мјестима удаљеним од жељезнице могли да виде колико су она заостала и „како једна европска земља може да буде средњовјековна“. У крајевима око Бање Луке било је села у којима „сељаци нису чули ни за шибице“ и попут својих предака ватру и даље „пале кременом“.²¹⁶

Један од Калајевих савременика запазио је да је био „потпуно свјестан значаја и важности рекламе“ и да је тим мотивисан „на свим европским језицима објављивао књиге о напретку Босне“.²¹⁷ Пропагандна дјелатност Калајевог режима поред иностранства била је усмјерена и према становништву Монархије. Петнаестак путописних дјела објављено је само на њемачком језику у првим годинама окупације. Читаоци су могли да сазнају географске и етнографске описе земље „у коју је неопходно довести цивилизацију“, као и низ разлога за проведenu окупацију БиХ, њене економске потенцијале, привредне и социјалне прилике као и могућност насељавања.²¹⁸ У књизи *Босна. Земља и људи* у првом тому објављеном 1882. пише зашто окупација није одмах донијела очекиване резултате. Очекивало се како ће брзо „иначе здрав народ да се извуче из своје азијске заосталости, постајући цивилизован“, док би у земљи „умјесто хаоса, биједи и оскудице владали мир, благостање и срећа“, али да до тога није дошло због „вјерских сукоба у земљи“. Будућност је требала показати да ли Аустро-Угарска може да нађе „онај елемент на који се може ослонити да би постигла жељени циљ“. Током четврте године Калајеве управе објављено је дјело анонимног аутора у којем пише да први пут у историји „европска сила реорганизује азијску државу“; а у БиХ се од „сировог готово грубог“ ствара „културан народ“. „Поступак претварања Азијата у Европљанина назива се интересантним експериментом“.²¹⁹ Босна је била „дивља животиња ухваћена у кавез“ коју треба укротити.²²⁰ До Калајеве смрти објављено су десетине путописних дјела. Поједини аутори су били бивши службеници управе који су између осталог свједочили о „европеизацији Босне и Херцеговине по аустроугарским обрасцима“.²²¹ Одређени наслови који су нарочито истицали успјех и ефикасност администрације су, уз помоћ институција, преведени да би и јужнословенски становници Хабзбуршке монархије били упознати са постигнућима управе.²²² Калајева активност на формирању позитивне слике о његовој владавини у БиХ „како у аустроугарском јавном мњењу, тако и штампи свих европских земаља“ била је тема на сједници аустријске делегације одржане октобра 1894. Постављено је питање „колико та новинска кампања кошта“ и који су извори њеног финансирања, али се Калај није чак ни осврнуо на тај упит у свом излагању.²²³

Босна и Херцеговина, које је Калај августа 1890. године пред српским послаником назвао „својом земљом“ пролазиле су кроз процес промјена. „Двије земље“ налазиле су се, по Калајевим ријечима, „у периоду непрекидног развитка“. Нова путна инфраструктура би се могла „добрано упоредити са набољим европским друмовима“. Очекивао је да ће до краја 1891. бити завршена жељезничка линија Сарајево-Мостар. Босанскохерцеговачки градови попримали су европски изглед и од „биједних турских паланки“ постали „лијепе европске

²¹⁶ Н. С. Thompson, *The outgoing Turk. Impressions of a journey through the western Balkans*, London Heinemann 1897, 116-117. Даље у тексту Н. С. Thompson, *The outgoing Turk*

²¹⁷ Ћ. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, 103.

²¹⁸ А. Žmirić, *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Banja Luka 2012, 113-129. Мађарска путописна литература још није била тема домаћих истраживача. У последње вријеме појављују се радови који обрађују тематику путописа објављених на словенским језицима у Монархији. (прим. аут.)

²¹⁹ Исто, 146-147, 153.

²²⁰ Т.Ј.Лis, „Bosna i Hercegovina u očima Poljaka – poljski putopisi o Bosni i Hercegovini u austrougarskom razdoblju“, *Prilozi* 47 (2018), 102.

²²¹ S. Borojević, *Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. Bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Doboј-Simin Han*, Zagreb 2018, Predgovor XI. Даље у тексту S. Borojević, *Kroz Bosnu*

²²² Примјер је горе наведено Ренерево дјело. (прим.аут)

²²³ P.S. Sugar, нав. дјело, 55.

варошице“. У циљу смиривања бунтовне Херцеговине нагласио је да је исту војном силом изоловао од Црне Горе и забранио изградњу путева који би их повезали.²²⁴

Без обзира на одређену хвалисавост и самоувјереност коју је показао у разговору са представником државе коју је посматрао као непријатељску Калај је с правом констатовао да се прилике мијењају. Између првог и другог пописа дошло је до одређене демографске експанзије – резултат свих пропуста учињених приликом првог пописивања, досељавања странаца²²⁵ и повећаног природног прираштаја. По попису из 1885. године БиХ имале су 1.336.091 становника.²²⁶ Трећи попис становништва 1895. године показао је да у БиХ живи 1.591.036 становника.²²⁷ Градска насеља су мијењала своју физиономију, њихов број је растао, поједина села су постајали градови а настајали су и потпуно нови.²²⁸

Босна и Херцеговина су прије окупације имале само једну цесту предвиђену за колски промет. Управа је увела кулук становништва који је предвиђао да сваки мушкарац учествује у цестоградњи 4-6 дана годишње. Напорним људским радом изграђена је мрежа путева. У посједу управе, односно Земаљске владе, која је морала створити изворе прихода, нашла се већина шумских пространа и комплетно рудно богатство. Скоро да није било приватног капитала заинтересованог да инвестира, па је влада била не само највећи посједник већ и „најзначајнији привредни фактор“. Оснивала је индустријска предузећа и сама руководила њиховим пословањем.²²⁹ У државном власништву поред транспорта били

²²⁴ Калај је истицао и економска достигнућа своје управе, држава је експлоатисала руднике соли и покренула производњу флаширане воде, туризам се убрзано развијао. Д. Микавица, Г. Васин, „Калајев осврт на друштвено-политичку ситуацију у Босни и Херцеговини 1890.“, *Истраживања* 21 Нови Сад 2010, 340-341.

²²⁵ Први насељеници стигли су у Босну крајем 1879. и почетком 1880. године. Након нешто више од деценије Калајева управе израдом катастра омогућено је формална основа за процес колонизације на државном земљишту. Наиме, до тада се у принципу насељавало приватно земљиште. Страни сељаци као „поуздан елемент“ требало је, по Калајевој инструкцији из 1893, да онемогуће „политичко разбојништво антилојалног покрета“ српског становништва. Због тог политичког циља је српски етнички простор „прошаран... с другим елементима“. Т. Краљачић, „Колонизација страних сељака у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе“, *Историјски часопис* XXXVI, (1989), 115-117; Досељавање Чеха у Босни и Херцеговину, који су већином постојали дио административног апарата истраживачки је обрадио Милан Балабан у свом мастер раду *Češi v Bosni a Hercegovini 1878-1941*, Univerzita Palackého v Olomouci, 2009, 21-25; Исти, *Češke seoske zajednice u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata*, Radovi. Časopis za humanističke i društvene nauke, (2012), 153-169; О насељавању Нијемаца в. С. Лужија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878-1914)*, Бања Лука 2013.

²²⁶ *Štastitika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Сарајево 1890, 388.

²²⁷ *Hauptresultate Volkszahlung im Bosnien und der Hercegovina, vom 22.april 1895*, Сарајево 1896, LVIII, LIX

²²⁸ Статус града 1879. имало је 46 мјеста, а 27 је имало статус трговишта од којих је 10 било сједиште котара. По попису из 1885. било је 49 градова и 27 трговишта (8 је било сједиште котара), док је трећи попис 1895. показао да има 58 градова а на посљедњем 1910. било је 66 градова. Аустроугарска администрација је 1880. и 1893. доносила прописе о организацији градских општина али је за њу појам градског насеља био „растегљива лабава категорија“ у зависности од политичких, војних и других потреба. Дрвар, Чапљина и Кључ имали су статус села 1879. Током аустроугарског периода три насеља изгубила су статус града. I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Сарајево 2004, 30-31, 35. Примјер новог градског насеља је Теслић. В. Д. Д. Васић, *Теслић и околина у вријеме трансформације феудализма у капитализам (1878–1941)*, Бања Лука 2014.

²²⁹ Dž. Juzbašić, *Neke karakteristike privrednog razvitka BiH*, 144-147. Метковић и Мостар повезани су 1885. а са Сарајевом веза је успостављена 1895. Од Јајца и Бугојна жељезница је требало да се даље шири према Бањалуци и према Сплиту. F. Hauptmann, „Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Сарајево 1987, 131-133. Земаљска влада посједовала је око 75 % шумске површине односно 1.932.602 хектара. Dr F. Schmid, нав. дјело, 452-453. Изградња жељезница је поред рада захтијевала и велика финансијска средства до којих је власт долазила задуживањем. У првој фази изградње жељезница Калај је инсистирао на градњи пруга које су поред интереса двије половине Монархије, и повезивања Босне и Херцеговине како међусобно, тако и са различитим крајевима Монархије, примарно имале за циљ олакшавање експлоатације земље. У другој фази требало је остварити стратешке циљеве даљег ширења на Балкану. О трошку БиХ граде се нерентабилне пруге које су имале војни а не привредни значај. Калај је тако жељезничку линију Сарајево-Вишеград посматрао као дио „стратегијског заокруживања Србије“. У Босни и Херцеговини подигнута је дуванска индустрија (Сарајево, Бањалука, Мостар и Травник) и индустријско постројење за производњу соли у Тузли – у циљу обезбјеђивања прихода од монопола. Т. Kraljačić, *Kalajev*

су још рударство и металургија, док су остале индустријске гране препуштене приватним предузетницима.²³⁰

Међутим, изградња саобраћајне инфраструктуре, настанак нових градских насеља, повећање трговине и укупно гледано развој економије нису могли да прикрију основну слабост аустроугарске управе у Босни и Херцеговини – неријешено аграрно питање. Калај је још у свом мемоару 1882. године написао да треба „прокрчити пут регулисању аграрног питања“ због тога што врши „не безначајан утицај на све односе...“. Притом је инсистирао на принципу да се не смију „муслимански земљопосједници једноставно депосједирати“. Годину дана касније изразио је „чврсто убјеђење“ да се нешто мора предузети, јер неријешено аграрно питање „може да постане агитационо средство“ у продуковању нових немира у покрајинама. Питање обезбјеђивања финансијских средства за рјешавање тако комплексног проблема било је саставни дио његових тадашњих излагања.²³¹

Деценију касније, односно 1892. године, пред аустријском делегацијом његов став је био увелико другачији. Том приликом је изјавио да „не би приступио откупу кметова“ ни да има на располагању потребну своту коју је процијенио на неколико стотина милиона форинти. Од кључне важности за Калаја тада је било сачувати земљопосједничку класу као водећу и „главни државотворни фактор“ у земљи. По њему, бегови и аге, осим одређених изузетака, имали су мало продуктивне земље која није „у рукама кметова“ и откуп у форми новчаног износа упропастио би их веома брзо. Калај се из тог разлога заложиио за „трајно одржавање мухамеданских бегова и ага“ који се са „земљом и народом осјећају једним по националности и језику“. Очувана посједничка класа била би „спремна да носи судбину земље“ и није се смјело допустити да се промјеном посједовних односа уништи као „у свим земљама у којима средства добијена за откуп нису могла да се инвестирају у већа добра“. Пет година касније упутио је владару Францу Јозефу аграрни меморандум у коме пише да би након откупа кметова земљопосједници брзо потрошили „мобилни капитал у рукама“, јер не схватају како се капитал може улагати и умножавати. Муслимани који су већина земљопосједничке класе претворили би се у „пролетеријат који би подстицао на немире“. Процес исељавања би се појачао и дошло би до промјене „читавог карактера земље“. Питање да ли се у Босни и Херцеговини аустроугарска управа треба ослонити на слободне српске сељаке или на муслиманске земљопосједнике поставио је 1902. године у аустријској делегацији. Иако се сам није изјаснио, било је очито да нагиње потоњима.²³²

По његовим директивама Земаљска влада је 1883. године забранила диобу кметског селишта без одобрења земљопосједника а 1891. одлучено је да објекти које су изградили кметови који напуштају земљу остају у власништву земљопосједника. Наредба о аграрном парничном поступку донесена је 1895. и њоме су спорови пренесени у надлежност управних власти. Учињени су мали уступци кметовима издавањем хипотекарних кредита за откуп који су чинили само дио своте неопходне да се тај процес заврши у разумном року. Током Калајеве управе у потпуности или дјелимично откупило се 17.704 кметова с тим да је један дио тек откупљених сељака пропао због превеликог задуживања. Ова чињеница користила се за промовисање кметских односа и сам Калај је у неколико прилика јавно тврдио да кметови живе боље од слободних сељака који банкротирају. Оваквим приступом аграрно питање у БиХ стављено је „на споредни колосијек слободног откупа кметова“ и практично је тиме конзервирано. У позадини трајао је „прави мали рат“. Број аграрних спорова је са 133.423 у периоду од 1880. до 1896. нарастао на 200.543 1904. године. Скоро да је свака кметовска породица водила два спора. Иако је незадовољство кметова преусмјерено с аграрног покрета на дуге парничне поступке, Калајева управа није постигла суштинску

režim, 517-518. Детаљно о овој теми види Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kallayeve ere*, Sarajevo 1974.

²³⁰ P.S. Sugar, нав. дјело, 101-102, 107-108, 113, 129, 136.

²³¹ Т. Краљјаčić, нав. дјело, 499-500.

²³² Пошто су постојали и поједини хришћани земљопосједници Калај је чак вјеровао да ће се временом њихов број повећати и да ће се формирати јака мултиконфесионална класа. Т. Краљјаčić, нав. дјело, 500-502.

побједу. Антагонизам кметова према беговима и агама али и према Земаљској влади је и даље био присутан, само потиснут. Земљопосједници у завјетрини стране управе нису постали спремни да одговоре на изазове новог времена. Хуго Кучера (1847–1909) је маја 1901. у извјештају Калају „са жаљењем констатовао да сви бегови живе“ преко граница својих могућности и да морају пропасти без обзира да ли су лојални управи или не.²³³

У међувремену појавио се и један нови феномен – незадовољство муслиманских земљопосједника аустроугарском управом које је настало тако што су они временом све више тежили да на рачун својих кметова повећају животни стандард. Земаљска влада дубоко свјесна да би даље погоршавање већ изузетно тешког положаја сиромашних сељака могло довести до „побуне кметова“ таква настојања је сузбијала.²³⁴ Бењамин Калај се нашао у парадоксалној ситуацији да бегови и аге које је штитио буду незадовољни његовом управом, додуше у мањој мјери, као и кметови које је жртвовао да би придобио земљопосједнике. Олакашавајућа оклоност за Земаљску владу је била међусобна омраза ове двије групе; она је била толика да је спрјечавала формирање заједничког политичког фронта против управе. Окупационе власти – за које се често може прочитати да су поступале по девизи „завади па владај“²³⁵ – нису, како је то правилно примијетио један савременик, „требале завађати“ становништво. Оно је већ вијековима „живјело у завади“ и нова управа му није дала времена да се након „стољетног горког искуства измири“.²³⁶ Напротив, на том темељу градила је своју политичку конструкцију. Калај је у провођењу политичких циљева одобрио настанак листова који су промовисали српску и хрватску²³⁷ националну идеју, иако је желио да и једну и другу потисне из БиХ. Ријеч је била о закулисној игри гдје је преко уплива на уредничку политику тих листова, који су били и субвенционисани, требало распламсати одавно присутне српско-хрватске супротности, жестокиим тоном те полемике код домаћег муслиманског становништва појачати осјећање угрожености и страха које је тињало још од окупације, а затим понудити рјешење у виду трећег посебног пута.

У сљедећем потезу Земаљска влада је 6. априла 1891. подржала захтјев Мехмед-бег Капетановића (1839–1902),²³⁸ аутора брошуре *Шта мисле Мухамеданци у Босни*, да покрене *Бошњак*, нови лист за заступање „интереса мухамеданског елемента“ који би био објављиван на „босанском језику“ и штампан латиницом. Одобрење је образложено приликама у земљи, наведене су полемике српских и хрватских листова као и потреба да се изложи муслимански поглед на спорна питања. Капетановићево дотадашње држање оцијењено је као „коректно и исправно“. Заједничко министарство финансија одобрило је

²³³ Земљопосједници су одобравање диобе претворили у додатни приход. Требало је да надокнаде вриједност рада утрошеног на подизање објеката. Катастарско премјеравање завршено је 1885, а већ сљедеће године почело је увођење грунтовнице, све у склопу пореске реформе која није завршена до Калајеве смрти. Камата на откуп била је 6%. Т. Крајчић, нав. дјело, 503-506.

²³⁴ F. Hauptmann, „Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća“, *Godišnjak Društva istoričara BiH god. XVII* (1969), 23-40.

²³⁵ Аустроугарска управа је у складу са својим интересима подстицала подјеле, али је погрешно код читаоца стварати утисак да те подјеле нису биле присутне раније него да је примјена политике Римског царства „divide et impera“ довела до стварања истих. Примјер таквог претјеривања је реченица: „Калај је током своје владавине држећи се девизе „подијели па владај“ успио толико да подијели житеље Босне и Херцеговине да су јавни односи постали кроз абнормални.“ Т. Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902. - 1918.)*, Сарајево 2002, 22. Даље у тексту Т. Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak*.

²³⁶ С. Бијелић, *Казивање паметара о прошлости Бања Луке и Крајине*, приредио Ђорђе Микић, Бања Лука 1996, 99. Даље у тексту С. Бијелић, *Казивање паметара о прошлости*.

²³⁷ О томе више у сљедећем поглављу. (прим. аут.)

²³⁸ Брошура *Шта мисле Мухамеданци у Босни* из 1886. први је спис у коме један муслиман износи тезу о њиховом богумилском поријеклу. Аутор Мехмед-бег Капетановић рођен је у близини Љубушког, завршио је медресу и служио у неколико градова. У Сарајево је дошао 1878. гдје се између осталог бавио сакупљањем и записивањем муслиманских обичаја и пјесама. Такође је као познавалац оријенталних језика преводио турске, арапске и персијске пословице и објавио неколико књига. Пошто је 1893. изабран за градоначелника Сарајева званично се повукао с мјеста уредника листа *Бошњак* и препустио власничка права другој повјерљивој особи. Због лошег здравственог стања повукао се с положаја градоначелника 1899. (прим. аут.)

захтјев 15. априла 1891.²³⁹ Уредништво *Бошњака* заступало је начелни став да „цјелокупно становништво Босне и Херцеговине припада босанској народности“ која се разликује од сусједних народа који у новонасталим околностима агресивно наступају угрожавајући босанско име и земљу. Већ у другом броју 9. јула 1891. године алудирајући на предустаничко доба, речено је да „прије 15 љета није било Срба и Хрвата“ и да се „...данас...оба странца шире и желе да отму...“. У наредном периоду покушавао се изградити „агресивни босански национализам“; у *Бошњаку* је пропагирана измишљена теза о „босанској нацији“ аргументована позивањем на достигнућа групе научника коју је Калај формирао.²⁴⁰ Капетановић је током свог дјеловања примао за лист и себе лично „издашне субвенције“ али се уредништво *Бошњака* у полемици с другим листовима „клело да од власти ни крајцера није добило“.²⁴¹ Овај лист био је главно гласило Калајеве идеологије и о његовим методама најбоље говори став изнесен у чланку „Неколико о босанству“ „да нема Босне и босанског народа, то би га управо ваљало створити за опће добро...“²⁴²

Калајев став око рјешавања аграрног питања изражен 1892. године у свијетлу горе наведених догађаја сасвим је очекиван. Лист *Бошњак*, иако је званично заступао интересе муслиманске заједнице у БиХ, суштински је бранио привилегован положај муслиманских ага и бегова којима је пријетила опасност да „својом немарношћу... постану слуге својих некадашњих слуга и кметова“. Без подршке те муслиманске елите (ага и бегова), чије титуле његови научници нису умјели да до краја објасне, Калај се није могао надати успјеху. Конзервирањем аграрног питања желио да их придобије и да истовремено трајно онемогући сваку српско-муслиманску сарадњу. Наступајући испрва опрезно на сједници аустријске делегације 1892. године босанску нацију оцијенио је као „безазлено средство којим треба превазићи све српско-хрватске спорове“. У наступу 1893. године говорио је да је „босанска нација тековина историјског развоја“ и да без њеног оквира није могуће ријешити национално питање у Босни и Херцеговини, пошто ни Срби, ни Хрвати неће пристати да узму име оних других.²⁴³

Међутим, временом је постало очигледно да су сви напори узалудни. „Апсолутна непокретност у политичком погледу“ како је Калај „на почетку рјешавања националног питања“ оцијенио политичке прилике у покрајинама била је илузија. Муслимани привржени својој религији и култури гајили су османске политичке традиције и нису прихватили споља наметнут идентитет. Негативан став према Калајевом гласилу листу *Бошњак*, који је по неким наводима од 1897. био чак забрањен у Османском царству, запечатио је његову судбину.²⁴⁴ Српско грађанство и дио свештенства почело је борбу за црквено-школску аутономију крајем 1896,²⁴⁵ која је уз кључну подршку Срба пречана наишла на одобравање словенских елемената у Монархији, проширила се из Мостара на цијеле покрајине и претворила у прави народни покрет.²⁴⁶ Меморандуми који су у више наврата упућивани Францу Јозефу узнемирили су аустроустроугарску управу, али је Калај и даље самоувјерено

²³⁹ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, redaktor Risto Besarević, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), Sarajevo 1968, 445-446; Т. Кралјаџић, нав. дјело, 223-224. Даље у тексту *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*

²⁴⁰ *Bošnjak* 9.7. 1891; Т. Кралјаџић, нав. дјело, 226.

²⁴¹ *Bošnjak* 4. 2. 1892; Т. Кралјаџић, нав. дјело, 225; Д. Д. Васић, *Од Калаја до Пилара*, 293.

²⁴² *Bošnjak* 3. 3. 1893.

²⁴³ Т. Кралјаџић, нав. дјело, 227, 229-230. Хуснија Камберовић је читаво поглавље књиге посветио значењу титуле бег у аустроугарско доба али није дошао до јасног закључка. Осим је да је аустроугарска управа прешутно признавала право оним породицама које су се тако звале да се „титулирају овом титулом“. Н. Камберовић, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Sarajevo 2005, 39-108, 477.

²⁴⁴ Главни уредник жалио се 1900. године да је због своје функције у листу изгубио клијенте и да је његовом адвокатској пракси нанесена велика материјална штета. Т. Кралјаџић, нав. дјело, 214, 276.

²⁴⁵ В. Б. Мацар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982. Даље у тексту Б. Мацар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине*.

²⁴⁶ Т. Крушевац, *Сарајево под аустро-угарском управом 1878–1918*, Сарајево 1960, 288.

наступао. Српски покрет је приказивао као политички опасан и посљедицу спољне пропаганде. Вршио је разне притиске на вође покрета и почео је отворено да пориче српски карактер Босне. У буџетском одбору аустријске делегације 13. децембра 1899. тврдио је да се не може историјски доказати „да су Босна и Херцеговина србске земље. Проти тому говоре како данашње етнографске властитости, тако и историјски развој“.²⁴⁷ Муслиманско незадовољство праксом аустроугарске управе било је такође присутно годинама. Посебно се приговарало избору чланова улеме-меџлиса (исламско вјерско вијеће) и уопште вјерских функционера јер се ту није чуо глас муслиманског становништва. Није се узимало у обзир вјерско образовање изабраних него њихова послушност.²⁴⁸ Покрштавање муслиманске дјевојке прољећа 1899. било је повод за организовање муслиманске протестне скупштине 5. маја 1899. Земалској влади је 13. јуна 1899. упућена представка којом се критикује дотадашња управа. Слична представка је октобра 1899. упућена је Бењамину Калају и Францу Јозефу. Муслимани упућивањем ове представке почињу да траже вакуфско-меарифску аутономију.²⁴⁹

Ова два покрета успостављају међусобне контакте и наредних неколико година, уз неколико прекида, трају преговори о координисаном наступу према аустроугарској управи али без склапања споразума.²⁵⁰ Први преговори управе са муслиманским представницима трајали су од 2. фебруара до 23. априла 1901. На 30 сједница разматрана су сва спорна питања али није дошло до њихових рјешавања. Калај је муслиманске захтјеве одбацио као неосноване и самим тим обесмислио наставак преговора.²⁵¹ Калајева звијезда почела је да тамни, у насталим политичким заплетима требало је тражити нови ослонац у старим хабзбуршким савезницима босанскохерцеговачким римокатолицима – Хрватима.²⁵²

У једном писму првих дана септембра 1902. године Бењамин Калај пише да би у случају по Монархију неповољног развоја догађаја, који би Србију претворили у „центар јужнословенског окупљања“, Босну и Херцеговину требало прикључити Хрватској. Уједињење Срба и стварање „Велике Србије“ угрозило би хабзбуршки интегритет за разлику од „Велике Хрватске која би била „само прираштај за нашу монархију“. По Калају Хрвати због своје малобројности не би могли у тако великој држави „одржати хегемонију“ и морали би потражити ослонац у Монархији. Закључио је да је, уз одређену тактичност, у интересу Аустро-Угарске да у Босни и Херцеговини „подржава Хрватство насупрот Српства“.²⁵³ Ово писмо симболично означава признање Бењамина Калаја да је његова политика у Босни и Херцеговини сломљена. Међутим, заокрет у управљању покрајинама постао је задатак његовог наследника пошто је Калај преминуо 13. јула 1903. године.

²⁴⁷ Т. Кралјаčić, нав. дјело, 80.

²⁴⁸ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, sabrao i uredio Ferdo Hauptmann, Грађа за проучавање политичких, културних и социјално-економских питања из прошлости Босне и Херцеговине (XIX и XX вијек) Том III, Сарајево 1967, 49-56. Даље у тексту *Borba Muslimana BiH*

²⁴⁹ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1980, 43-44, 56-58. Даље у тексту N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*

²⁵⁰ До формализовања сарадње на крају није дошло због одбијања Цариграда да одобри потписивање уговора. В. Б. М. Бранковић, „Спољни утицаји на контакте представника српског и муслиманског покрета за вјерско-просвјетну самоуправу“, у: *Зборник радова. Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа у Босни и Херцеговини за црквено-школску самоуправу (1896-2016)*, Бања Лука 2017, 89-103.

²⁵¹ Централно питање било је *Менишур* управни документ чијим свечаним додјељивањем именована особа добија овлаштење да обавља повјерену дужност. N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 75-103.

²⁵² О томе више у сљедећем поглављу. (прим. аут.)

²⁵³ *Borba Muslimana BiH*, 342-344. Т. Кралјаčić, нав. дјело 98, 301.

2. БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ ХРВАТИ ИЗМЕЂУ ИСТОРИЈСКОГ ПРАВА И РИМОКАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ

Идејна основа хрватске политике у XIX вијеку

Хрватска средњовјековна држава, оставши без „икакве организоване власти“ која би могла да се супротстави инвазији, утопила се 1102. године у краљевину Угарску. Спољна политика и главни правци унутрашњег развоја прешли су у руке освајача. Племићи који су преживјели унутрашња превирања постали су вазали угарског владара. Били су једини својеврсни наследици некадашње државности. Инсистирали су на својим повластицама и правима. Повремено су склапали споразуме с непријатељима угарске круне али су сва њихова настојања била неуспјешна. Нешто више од три вијека касније Угарска се суочила са османском опасношћу. Краљевина је и поред династичких подјела, сељачких устанака и других унутрашњих слабости ипак успјела да опстане све до судбоносне 1526. Сломом на Мохачком пољу „почео је крај независности“ Угарске, дошло је до грађанског рата и посљедично до подјеле земље. Круна владара Угарске, Чешке, Хрватске и Славоније припала је Фердинанду I Хабзбуршком (1503–1564).²⁵⁴

Сачувани елементи пропале хрватске државе били су и даље ту: назив (regnum), титула бана, сабор и племство. Додуше банско, односно намјесничко, мјесто је још од угарских времена заузимао странац. Сабор су чинили племићи који су у почетку били подијељени око питања признавања владарских права. Међутим, у годинама након сабора у Пожуну 1527. године утицај Хабзбурговаца је постао неоспоран. Материјална овисност племства створила је „широку и сигурну основу“ за изградњу хабзбуршке власти. Хрватско и славонско племство је током владавине прве двојице Хабзбурга постало овисно о њима.²⁵⁵ Далматински крајеви, угрожени османским нападима, изгубили су своју некадашњу важност. На значају добили су сада крајеви око Загреба и Вараждина. Вишевијековна подијељеност на хрватски и славонски Сабор је завршена формирањем заједничког тијела „сталежа и редова“ 1558. Међутим, до јачање домаће (хрватске) друштвене кохезије, из које би се временом могао изродити покрет за посебним статусом, унутар Монархије није дошло. Поред османске пријетње, која је изазвала велику флукуацију становништва, читав низ појава онемогућавао је такав процес. У „остатку остатака Хрватске и Славоније“ полако је нестајало домаће племство, које се у њега претходно доселило из мање безбједних области. Имућнији феудалци „великаши“ су се издвојили „готово у касту“ док су мале племићке општине и ситно племство губили свој статус. Губљењем повластица племићи који су материјално били у рангу с кметовима то би и формално постајали. Разбијено је равнотежа друштва које је „читаво у покрету у XVI вијеку“. „Слободни људи“ постали су ријеткост, док су кметови били све оптерећенији и незадовољнији својим положајем. Сељаци су жељели да постану директни цареви поданици. О њему су сањали „као о свом новом господару“. То је довело до сељачке побуне 1573. године, угушене бруталним репресалијама.²⁵⁶

У наредном вијеку буне кметова су и даље периодично избијале као доказ унутрашње нестабилности.²⁵⁷ Угледне старе феудалне породице као што су Зрински и

²⁵⁴ *Историја народа Југославије. Прва књига (До почетка XVI века)*, Београд 1953, 203-204; П. Рокаи, *Историја Мађара*, 139-67, 170-188.

²⁵⁵ N. Klaić, *Društvena previranja i bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću*, Београд 1976, 44.

²⁵⁶ Намјесник с банском титулом био је угарски племић, понекад и члан владајуће угарске куће. П. Рокаи, *Историја Мађара*, 44; *Историја народа Југославије I*, 706-707, *Историја народа Југославије. Књига друга (Од почетка XVI до краја XVIII века)*, Београд 1960, 415-426; N. Klaić, *Društvena previranja i bune*, 51-59, 73, 95-118; I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008, 173-176. Клаићка проблематизује став да је ријеч о сељачкој буни, не спорећи тежак положај кметова, наглашавајући да до ње „без неселачког елемента“ не би дошло. Голдштајн наглашава да је побуну раније даван „народноослободилачки значај“ који она није имала.

²⁵⁷ Становници слободних краљевских градова у Хрватској и Славонији такође су се бунили и тражили своје „правице“. N. Klaić, *Društvena previranja i bune*, 188-305.

Франкопани, нестале су са историјске позорнице. Чланови тих породица све до друге половине XVII вијека обављали су у више наврата банску дужност. Она је, након одузимања права бану да сазива сабор 1567, у првим деценијама XVII вијека све више губила на значају. Како је процес управне централизације одмицао став припадника ових породица према хабзбуршкој политици се промијенио. Од личног незадовољства сопственим положајем и неоствареним амбицијама, преко огорчености одређеним политичким одлукама до идеје оружаног отпора за коју су безуспјешно тражили подршку других европски сила. Повезали су се с угарским великашима који су у процесу питања интеграције земаља круне Св. Стефана настојали да задрже тренутно стање. Покушали су да од Порте добију гаранције за насљедност титула и аутономан статус својих области. Урота Зрински-Франкопан из марта 1671. имала је два центра, хрватски и угарски око Ференца Ракоција, који се нису војно ујединили. Од самог почетка била је осуђена на пропаст, није наишла на подршку домаћег становништва. Заснивала се првенствено на амбицијама кључних хрватских личности (Петра Зринског и Фрање Франкопана) које су се већ 13. априла 1671. нашле у Бечу. Тражиле су милост коју нису добиле већ су брзо биле погубљене као издајници круне а посједи су им одузети. Хабзбурзи су тим казнама смањили економску моћ племства којем је пружен „заstraшујући примјер“ за будућност. Истовремено је потврђена доминација хабзбуршког двора пошто племству нису судили чланови угарског Сабора.²⁵⁸ Пропала завјера тек два вијека касније добија на значају. Тада почиње да се перципира као потенцијално преломни догађај у хрватској историји и симбол отпора.

Наступило је доба које мађарска историографија назива „десет мрачних година“ у којем су Хабзбурзи настојали да „Угарима навуку чешке хлаче“. Тадашњу угарску политику карактерисало је противхабзбуршка оријентација с ослоном на шире слојеве становништва. Супротна је била лојална хрватска елитистичка политика, која је требала „политички патронат одозго“ природно хабзбуршки. У практиковању апсолутизма хрватски положај није био значајније угрожен. Племићи су били довољно заплашени и владар је у јуну 1671. помиловао већину осумњичених и вратио им конфисковане посједе. Саборске сједнице су се редовно одржавале, док је Угарски сабор засједао само два пута 1681. и 1687. године. Јединствене хрватске политике ипак није било. Пошто су сталежи као потенцијални носиоци те политике били нејединствено и нехомогено тијело. У том кругу су „постојале бројне несугласице, неравнотеже и сукоби интереса“.²⁵⁹

Тадашње хрватске политичке интенције могле су уочити и на страницама књига оновремених хрватских стваралаца. Међутим, нису биле отворено хрватске него проткане словенским идејама. Утемељене у римокатолицизму који је, опорављен од удара реформације, тежио да се обнавља и шири. Нарочито након што је у Ватикану 1622. године основана „Конгрегација за пропаганду вјере“ која је сузбијала протестанте и унијатила православне.²⁶⁰ Деценију раније на Балканско полуострво, на прву од двије мисије, упућен је Бартол Кашић (1575–1650). Овај можда „најзначајнији представник римокатоличке пропаганде“, међу јужнословенским народима XVII вијека, истовремено је био „покретач мисли о јединственом књижевном језику“.²⁶¹ Мисли која ће добити на значају два вијека

²⁵⁸ *Историја народа Југославије II*, 681-703; N. Klaić, *Društvena previranja i bune*, 135. Ова завјера је имала шири не само хрватски карактер били су кажњени и други завјереници, штајерски и угарски, неки смрћу други огромним новчаним откупом. П. Рокаи, *Историја Мађара*, 274-275.

²⁵⁹ Z. Blažević, *Vitezovićeва Hrvatska između stvarnosti i utopije. Ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.–1713.)*, Zagreb 2002, 58-59, 67-71. Ауторка наглашава и тадашњи значај питање конфесионалне припадности, „пошто су хрватски сталежи интерпретирани како су лојални католици док су бунтовни Угари протестанти“. Даље у тексту Z. Blažević, *Vitezovićeва Hrvatska*

²⁶⁰ J. Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950, 27-29.

²⁶¹ Оцјена значаја књижевног рада Бартола Кашића преузета је од аутора Бранка Водника, из дјела *Повијест хрватске књижевности*, који га назива „врло важним лицем...“. Супротног мишљења је Миховил Комбол, који је у *Повијести хрватске књижевности до народног препорода* написао да Кашићеве списи „немају много занимљивости“ за књижевну историју. Неоспорно је међутим да је његов књижевни и граматички рад користио циљевима римокатоличке пропаганде. А. Вагас, *Jugoslavenska književnost*, Zagreb 1963, 44; Б. Бранковић,

касније. Отвореније хрватске идеје имао је Владислав Менчетић (1600–1666) који је пет година прије слома уроте Зрински-Франкопана у пјесми „Трубља славинска“ славио хрватско јунаштво. Истицао је да би Италија одавно пала у ропство да се „османско море није разбило“. Јурај Крижанић (1618–1683), који је положио свој живот за одбрану Беча, био је нешто другачији примјер. Залагао се за сваковрсно уздизање словенских народа и одупирање германизацији. Прихватање римокатоличке вјере и један језик били су саставни дијелови те његове идеје о посебности.²⁶²

Отворене хрватске тенденције изразио је Павле Ритер Витезовић (1652–1713) који је покушао да посебне хрватске интересе унутар Хабзбуршке монархије усклади с интересима Беча. Пошто је двовијековни процес трансформације Монархије од скупа насљедних земаља у државну заједницу био на половини,²⁶³ унутар политике коју је водила различити фактори су настојали да остваре своје појединачне интересе.²⁶⁴ Витезовић је, као члан хабзбуршке комисије у комисији за разграничење под одредбама Карловачког мира, саставио меморандум који је кроз историјску перспективу објаснио проблематику разграничења Млетачке републике и Хабзбуршке монархије. Делегација Монархије инсистирала је да млетачка делегација прихвати да се Хабзбурзи неће одрећи „дијелова Хрватске“ који би заокружили њену власт „по политичком и географском поимању карактеристичном за вријеме прије 1526. године“.²⁶⁵ По Витезовићу Хрватску чини пет области од којих је Далмација, тада млетачка територија, тзв. Приморска Хрватска (*Maritima Croatia*) у чији састав улазе и Херцеговина, простор Дубровачке републике, Црна Гора, Скадар и сјеверна Албанија као и острва у Јадранском мору. Остале четири области су *Mediterranea Croatia* односно Међуземска или Загорска Хрватска (Горски Котар, Крбава, Босна између ријека Уне, Саве и Дрине), *Interamensis sive Savia Croatia* односно Међуријечна или Савска Хрватска (простор до Цеља преко Загреба и Славоније до Срема), *Citerior Croatia* односно Овострана Хрватска (Истра и Крањска) и *Ulterior Croatia* односно Онострана Хрватска (Србија која се дијели на праву и Рашку). Витезовић је желио Далмацију „избрисати с лица земље“ и истовремено „све крајеве и области прогласити Хрватском“ ако их Хрвати насељавају. Овакво образложење тзв. историјског простирања Хрватске уклапало се у територијалне претензије бечког двора. Могло је да представља темељ на којем ће се градити идеолошка основа хабзбуршких наводних права на османске територије на југоистоку. Поред прагматичних политичких интереса хабзбуршког двора Витезовићева

„Јужнословенска мисија Бартола Кашића у функцији ватиканске пропаганде“, у: *Зборник радова са Научног скупа – Бањалучки новембарски сусрети 16. новембра 2018*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет 2019, 46-47.

²⁶² В. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća*, Zagreb 1913, 257. А. Вагас, *Jugoslavenska književnost*, 49. У циљу ширења утицаја римокатоличке цркве Јурај Крижанић је два пута путовао за Русију. У којој је живио „готово четврт вијека“, завршио у Сибиру и био протјеран због свог прозелитистичког дјеловања. *Историја народа Југославије II*, 945-946.

²⁶³ „Staatswerdungsprozess – процес претварања Хабзбуршке монархије од пуког скупа насљедних земаља у државну заједницу трајао је од почетка XVII до краја XVIII вијека.“ Z. Blažević, *Vitezovićeve Hrvatska*, 40.

²⁶⁴ Хабзбуршка монархије је и сама била утемељена на анахроним основама и представама о апсолутности божанског поријекла владарске власти. Суочена са промјенама које је донио вијек просвећености хабзбуршка политика је све до пропасти 1918. покушавала да се уклопи у те „нове“ политичке околности. Пошто никада није дошло до потпуне интеграције различитих субјеката унутар Монархије, хабзбуршка политика унутрашња и спољна је била одраз различитих интереса. Династија Хабзбурга имала је своје владарске интересе, интереси владајуће куће најчешће су се поклапали с интересима војних, економских и политичких кругова у Бечу. Ови интереси, које можемо назвати и аустријски, понекад су били усклађени са интересима Угарске, понекад пак с хрватским интересима унутар Угарске. У неким случајевима и са интересима Срба који су били насељени на јужним границама Монархије. Честе су биле и ситуације у којима су појединачни интереси раније наведених „страна“ били супротстављени. (прим. аут.)

²⁶⁵ Хрватски сталеж изабрали су Витезовића за „краљевског агента“ 1687. који је у Бечу „заступао хрватске пробитке“. В. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti*, 292; В. Klaić, *Život i djelo Pavla Riterrra Vitezovića (1652.–1713.)*, Zagreb 1914, 131-133; Б. Бронза, *Политика Аустрије према простору БуХ*, 87-88.

дјела представљају како његову „идеолошку и политичку платформу“ тако и „дијела тадашње хрватске политичке олигархије“.²⁶⁶

Витезовић је средином деведесетих година XVII вијека створио идеолошки комплекс поимања синонима. Заступао је став да су Илири и Словени синоними а све Словене односно Илире поистовијетио је са Хрватима. Територија античког Илирика у његовим схватањима била је дио хрватског територија. Далмација као посебна област је избрисана а умјесто краљевине Далмације „прогласио је краљевину Хрватску као насљедницу старе предримске Илирије“. Витезовић је јануара 1700. године објавио дјело *Оживљена Хрватска*, посветио га је цару Леополду I и његовом сину које је назвао „краљима читаве Хрватске“ умјесто да им се обрати као краљевима „Далмације, Хрватске, Славоније, Раме и Србије“ како је гласио тај сегмент иначе компликоване хабзбуршке владарске титуле.²⁶⁷

На бечком двору његов рад је дочекан с одобравањем. Млетачка проширења у Далмацији су оспоравана. Представници двора су тврдили да су те млетачке територије саставни дио Угарског краљевства на које Хабзбурговци полажу историјско право. Витезовић је 20. новембра 1700. преко мађарске дворске канцеларије позван у Беч да ту настави свој научни рад. Маја 1701. године у посебној споменици за хабзбуршког владара детаљно је образложио своје раније изнесене ставове о географском ширењу хрватског имена. Настојао је јасно доказати „да Далмације нема“ поставши „егзектор Далмације“.²⁶⁸

Међутим, те године почео је Рат за шпанско насљеђе и фокус хабзбуршке политике је преусмјерен. Витезовић рад је тиме практично обезвријеђен, његове теорије које су требале да послуже као идеолошки основ даљег територијалног ширења Монархије, на хабзбуршком двору су заборављене. Међутим, наставиле су да живе у хрватским интелектуалним круговима. Утицале су на формирање схватања генерација каснијих хрватских политичара и служиле као основа за теорије о „хрватским територијама“ и биле даље разрађиване.²⁶⁹

У вријеме када је Витезовић завршавао дјело *Два вијека уплакване Хрватске* угарски великаш Ференц II Ракоци (1676–1735) упутио је манифест хрватским сталежима, подсетио их је на страдање Зринских и Франкопана и позвао на заједничку борбу. Али „није наишао ни на какав одазив“. Сљедећи позиви на сарадњу наишли су на идентичан пријем. Одани Леополду I хрватски лојалисти учествовали су у акцијама против угарских бунтовника. Хрватско-славонски сабор је 8. јуна 1705. изразио лојалност његовом насљеднику Јозефу I (1705–1711) али није добио очекиване бенефите. На сабору у Пожуну 1708. угарски племићи одани хабзбуршком двору поставили су питање усаглашености хрватских закона са угарским. С закључком да владар треба потврђивати само оне законе који нису противни „позитивним законима Угарске“. Циљ је био да угарско законодавство буде надређено хрватско-славонском. Али је отказивање саборског засједања спријечило озакоњивање овог угарског настојања.²⁷⁰ Неколико година касније услиједио је покушај хрватских сталежа да се правно еманципују од Угарске краљевине.

²⁶⁶ V. Klaić, *Život i djelo Pavla Ritera Vitezovića*, 134-136; Z. Blažević, *Vitezovićeva Hrvatska*, 21.

²⁶⁷ У овом дјелу хрватске територије уврстио је дијелове данашње Македоније, Бугарске и Грчке. Витезовићева Хрватска уврштена је „тако у велики атлас савремених утопија“. V. Klaić, *Život i djelo Pavle Ritera Vitezovića*, 141-145; Z. Blažević, *Vitezovićeva Hrvatska*, 13, 90-91.

²⁶⁸ Резултат његових бечких дана је дјело *Stematographia, sive armorum Illycorum delineatio, descriptio, et restitutio* објављено маја или јуна 1701. У овој првенствено хералдичкој колекцији илирских грбова, од којих је неке измислио, приказано је богатство и разноврсност „илирских покрајина и области“ њих 56. Дио их је и даље био у границама Османског царства и требало је да их Хабзбурговци ослободе. V. Klaić, *Život i djelo Pavle Ritera Vitezovića*, 147-148, 152-157; Z. Blažević, *Vitezovićeva Hrvatska*, 139-146.

²⁶⁹ Балтазар Адам Крчелић (1715–1778) је 1770. трагом Витезовићевих идеја у дјелу *De Regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminare*, истакао историјско право куће Хабзбурга не само на Хрватску и Славонију, него и на млетачку Далмацију и османску Босну и Србију. A. Barac, *Jugoslavenska književnost*, 59-60.

²⁷⁰ F. Šišić, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.-1918. II*, Split 2004, 334-335; H. Petrić, „O Hrvatsko-slavonском kraljevstvu početkom 18. stoljeća – Izabrane teme–“, у: Зборник радова. „1718–1918–године и годишњице јужнословенске историје“, Бања Лука 2018, 10-12.

Хрватско-славонски сабор на засједању од 9. до 11. марта 1712. године донио је „Хрватску прагматичку санкцију“, која је предвиђала да титула хабзбуршког владара може пријећи на женску особу ако мушка линија изумре. Жељела се показати самосталност у односу на Угарску и истакнути да је међусобна веза заправо личност владара, као и да хрватска државна заједница с Угарском постоји док имају истог владара. Карло VI (1711–1740) није потврдио ову одлуку, она је остала само приједлог без законске снаге. Побједник над Османлијама, након склапања Пожаревачког мира, Карло VI изборио је право наслеђства за своју кћерку. Угарски сабор је 1722. донио „Прагматичку санкцију“ коју је владар потврдио 1723. године и она је постала обавезујућа за све „недјелјиве и нераздрживе“ земље угарске круне. Тиме је „Хрватска прагматичка санкција“ трајно обезвријеђена.²⁷¹

У деценијама које су услиједиле сталешке позиције хрватског племства, које је било „хрватски политички народ“, биле су све више угрожене хабзбуршким реформским покретима. Централна власт показивала је своју моћ у дијеловима јужне Угарске којима је непосредно управљала. Због заштите личних интереса хрватски племићи су се умјесто домаћем становништву, „придруженом сиромашном народу“, настојали приближити угарском племству. Беч је онемогућујући овакав процес 1767. именовано краљевско вијеће, на челу с баном, које је било задужено за хрватске политичке, економске и војне послове. Вијеће је у раду било самостално у односу на Угарску, али је било овисно од бечког двора које је тако потискивало угарски утицај.²⁷² Реформе (економске, вјерске, политичке) назване јосефинизам окончале су се смрћу свог творца цара и враћено је предреформно стање. Хрватска је дочекала крај XVIII вијека као остатак „једне средњовјечне од тисућа невоља ослабљене земље“ која је живјела од успомена. Хрватски народ чинила је тада група од неколико хиљада привилегованих људи и неколико стотина хиљада „бесправног и потиснутог људства“. То „бесвијесно и успавано друштво“ било је као окамењено.²⁷³ Француска револуција осјетила се на хрватском простору али није имала велики утицај. Политика се и даље водила у уском кругу племића. Покушаји појединаца да се револуционарном акцијом изазову друштвене промјене су пропале. Умјесто радикалног раскида с прошлошћу оживљено је историјско право хрватског племства. Велики жупан Загребачке жупаније правник Никола Шкрлец Ломнички (1729–1799) позивао се на *Пакту конвенту* – наводни уговор с угарским краљем из XII вијека.

На засједању угарског сабора 1790. године представници хрватског племства супротставили су се идеји увођења мађарског као службеног језика у банској Хрватској (Хрватској и Славонији). У страху од револуционарних француских идеја, и послједичној жељи да ојачају везе с угарским племством, ипак су учинили одређене уступке. Сабор Хрватске и Славоније је, као знак добре воље, допустио да се мађарски уведе у школе као необавезан предмет. „Тим чином почела је дефанзива хрватске политике карактеристична за прве деценије XIX вијека.“ Након што је уништена Млетачка република 1797. њени посједи у Истри, Далмацији и Боки Которској припојени су Хабзбуршкој монархији. „Први пут се тада у интелектуалним круговима у Далмацији јавила политичка тежња за сједињењем с Хрватском.“ Писањем *Проглашење народу далматинском* почео се истицати фрањевац Андрија Доретић (1761–1837) који је био аустријски агент, извјесно вријеме чак и шеф тајне полиције у Загребу. Услиједила је француска владавина у Далмацији. Кратко је трајала и није оставила трајног трага у овој покрајини. Којој је као дијелу илирских провинција прикључена територија 1808. године укинута Дубровачке републике као и Бока которска. Ова нова проширена Далмација, након слома Наполеона, припала је Хабзбуршкој монархији и дошла под управу Беча. У њој је од 1816. наставни језик у школама био италијански.

²⁷¹ F. Šišić, *Povijest Hrvata II*, 336-339; H. Petrić, *O Hrvatsko-slavonskom kraljevstvu*, 13-14.

²⁷² I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 222; Č. Ingrao, *Habzburška monarhija*, 171.

²⁷³ M. Prelog, *Slavenska renesansa 1780.-1848.*, Rijeka 2007, 177. Даље у тексту M. Prelog, *Slavenska renesansa*

Земља је „запала у потпуно мртвило“, хрватски карактер покрајине се почео спомињати у пјесмама тек деценију касније.²⁷⁴

Реформаторске идеје у тадашњу Хрватску и Славонију продирале су споро. Централна личност у овим акцијама био је загребачки бискуп Максимилијан Врховац (1752–1827). Позвао је све духовне пастире загребачке бискупије 1813. да сакупљају народне ријечи, пјесме, приповјетке и обичаје. Подржавао је издаваштво и здравство. Тражио је нову управну организацију, уједињавање Хрвата јужно од Саве са „сјеверном Хрватском“. Слични приједлози територијалног проширивања наилазили су на одобравање угарског племства. Јер је такве промјене видјело као подударне својим тежњама ка јачој мађаризацији. Угарски сабор, с истим циљем, разматрао је увођење обавезног мађарског језика у школе у Хрватској и Славонији. Сабор Хрватске и Славоније на сједници 10. септембра 1827. је то одобрио иако се у њима језик „матерински још није учио“. Племство је тим уступком првенствено покушало да заштити своја овлашћења и посебан државноправни положај у оквиру круне Св. Стефана. „Али модерна национална идеја није још у њима дошла до изражаја“. Она се прво почела „дубље укорјењивати у младом покољењу“.²⁷⁵

Употреба њемачког и латинског језика као службеног имала је негативан утицај којег су савременици били свјесни. Промијенила је природу и карактер народа и довела до отуђења како је примјетио један истакнути илирац. Још од 1810. године постојале су иницијативе о уједначавању језичког стандарда свих хрватских покрајина. Идеју да се античко име, становника римских провинција Далмације и Паноније, Илири употребе као заједничко име за све Јужне Словене многи образовани људи су разматрали још од XVIII вијека. У тадашњој европској науци владало је мишљење да је основно обиљежје нације језик, у илираца се јавила тежња за јединственим илирским књижевним језиком. Илирско име, иако вјештачко, представљало је одговарајући оквир за превазилажење покрајинских антагонизама. Заговорник те идеје у Загребу постала је група на челу с Људевитом Гајом (1809–1872). Гај је желио да реформом учини „први корак према препороду народног живота“ и да заустави продор „несретног мађаризма“. У покушају формирања што широог простора за једну јужнословенску језичку заједницу, настојао је остварити употребу илирског имена. Оно је већ у постојало у ватиканским пројекцијама, управној пракси и књижевној предаји. У Хрватску се Људевит Гај, са студија у Пешти, вратио с репутацијом аутора *Кратке основе хрватско-словенског правописа* књижице „прожете словенским духом“. При крају овог списа наговјестио је стварање заједничког језика.²⁷⁶

Ускоро је објављен први деветнаестовијековни хрватски национални програм *Дисертација илити разговор (Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućim zakonotvorcem kraljevina naših, za buduću Dietu ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu Kraljevinah ovih*. U Karlovcu, pritiskano slovima Joana Nep. Prettnera 1832.). Гроф Јанко Драшковић (1770–1856) упутио је 1832. ову брошуру делегатима Угарског сабора који су долазили са територија Хрватске и Славоније. У спису је инсистирао да су „хрватске краљевине“, добровољно прихватиле улазак у савез са Угарима. Полазећи од тога да „краљевине наше ниесу освојене ...добровољно пристали јесмо... с тим савезом“ тражио је

²⁷⁴ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 227-232; J. Šidak i drugi, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb 1990, 96-101. Даље у тексту J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*

²⁷⁵ Жеља за објављивањем „дневника за народ хрватски“ појавила се 1816. Јула 1818. *Илирски огласник* најављен је за октобар те године, али није било довољно заинтересованих преплатника. V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390–1930)*, Beograd 1930, 43-45; I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 233-234; J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 76-77. Даље у тексту V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli*

²⁷⁶ За Гаја су савременици записали да је имао добре али и „зле“ стране. Да је тежио слави, величини и новцу као и да се у борби за остварење доброг није либио „неваљаних средстава“. М. Prelog, *Slavenska renesansa*, 178-179, 196. Папа Сикст V (1585–1590) је 1. октобра 1589. године установио Каптол у који су ушле територије чији су становници говорили „илирским језиком“ али није дефинисао илирске покрајине. То је урађено 24. априла 1656. када је дефинисано да су „илирске земље“ Далмације, Хрватска, Славонија и Босна. Б. Бранковић, *Јужнословенска мисија*, 42; V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli*, 96; I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 235-238; J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 82-84.

да се хрватска аутономија учврсти и прошири. Економска политика да се унаприједи и школство демократизује. Народни језик требао се почети користити као службени. Предложио је конституисање шире јужнословенске политичке заједнице која би обухватала „читаву Илирију велику“. Поред Хрватске и Славоније ту су спадале Далмација, која ће са њима „једном уз помоћ краља бити склопљена“, и земље насељене Словенцима. Као и Истра и Босна, за коју се надао да ће да се „у надре наше поврати“. Драшковић је тако експлицитно навео хрватско историјско право и проширио га на Босну и Херцеговину. Драшковићева инструкција представља „крај дефанзивне хрватске политике“.²⁷⁷

Гај је заједно с грофом Драшковићем и неколико других истомишљеника формирао језго будућег илирског покрета. Први хрватски политички лист *Новине хорватске* с књижевним прилогом *Даница Хорватска, Славонска и Далматинска* (*Novine horvatzke. Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*) покренут је 1835. године. На насловној страни првог броја *Данице* 1. јануара 1835. у пјесми *Граница и Даница* тврди се да су сви Јужни Словени од Корушке до Босне поријеклом Хрвати. Сам Гај у својеврсној химни илирског покрета *Још Хрватска ни пропала* (*Horvatom szloga y zjedinenye za szvojega vszelyublyenoga Czeszara y Kralya Franyu I*) наводи као „Хрвате старе државе“, који славе поновно уједињење и препород Хрватске, становнике Лике, Крбаве, Крањске, Штајерске, Истре, Далмације и Босне.²⁷⁸ Територије које је Гај уврстио у тај „првобитни хрватски етнички простор“ подударaju се с Драшковићевом брошуром из 1832. Број читалаца *Данице* је у почетку растао, у јануару 1835. било је скоро 400 преплатника а у јуну више од 600. Али је тај раст заустављен. Гајеве новине до 1843. године имале су просјечне тираже од 500-600 примјерака. У јесен 1842. године привремено су нарасли на наизглед импресивних 1000 примјерака. Овај четвороцифрен тираж био је међутим уобичајан за загребачке њемачке новине. То најбоље показује колика је била стварна подршка илирским идејама.²⁷⁹

Илириство је, као „прва национално-интеграцијска идеологија формулисана у хрватској средини“ наставило традицију одбране сталешких права. Произашло је из романтизма тог времена и традиције ренесансног и барокног славизма. У формулацији словенског националног идентитета „умјесто мита о заједничком поријеклу и историјским традицијама“ се ослањало на „матерински језик“. Припадници илирског покрета су на политичком пољу заговарали већу аутономију Хрватске, Славоније и Далмације унутар Хабзбуршке монархије. На пољу културе заступали су широку јужнословенску културну заједницу. Оснивањем Матице илирске, која ће убрзо постати Матица хрватска, рад на културном пољу који даје и политичке плодове добија свој институционалну форму с дуготрајаним ефектом. Педесет година касније Ватрослав Јагић је писао како Матица хрватска „има највећу заслугу што се пробудила Далмација и Истра“. Богослав Шулек (1816–1895) у *Илирским народним новинама* написао је да „Хрвати мијешају политику и илиризам“. Људевит Вукотиновић (1813–1893) у спису *Илирисам и кроатисам* из 1842. године ову двострукост означио је као политичку и културну категорију. С тим да је

²⁷⁷ Нешто раније (1830) изашао је на латинском језику спис анонимног аутора, односно Јосипа Кушевића на латинском језику *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. Дисертација је и први политички спис писан народним језиком. М. Šicel, *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1997, 60-78. Драшковић је дјело, умјесто у Загребу доминантном кајкавском, написао на штокавском дијалекту који је требао бити основа новог службеног језика. N. Stančić, *Gajeva „Još Hrvatska ni propala“ iz 1832.–33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1988, 142-145; J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 84, 87-88; I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 245.

²⁷⁸ *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka* 7. 2. 1835.

²⁷⁹ N. Stančić, „Hrvatski narodni preporod 1790–1848.“ u: *Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, urednik Nikša Stančić, Zagreb 1985, 20; L. Dobrica, „Korespondencija Janka Draškovića“, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest Vol 22 No. 1* (2016), 106, 121. Број преплатника се ускоро смањило са 676 на 480. Након три године излажења број преплатника био је 369. У јесен 1842. било је 520 преплатника а у Загребу око 120. J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 120, 138.

хрватство политичка а илирство културна категорија.²⁸⁰ Управо је он саставио програм *Програм Народне странке илирске* 1846. којем је претходио *Проглас и правац нашег тежења* Људевита Гаја 1845. и *Мали Катекизам за велике људе* 1842. Драгутина Раковаца (1813–1854).²⁸¹

Илирски покрет је стално изражавао своју оданост хабзбуршкој династији и намјеру да политичко дјеловање задржи у легалним оквирима. Међутим, сумњало се да постоји и илегална, тајна страна илирског рада. Босна и Херцеговина била је по мишљењу илираца, који су то показивали у својим дјелима, дио хрватског територија. Гај је одржавао кореспонденцију са присталицама илиризма у овим покрајинама. Слао је своје тајне емисаре и био је оптужен за планирање устанка против османске власти. Канцелару Метерниху годинама су долазиле жалбе на дјеловање илираца и њихову пропаганду у Босни и Херцеговини. У извјештају из Загреба октобра 1842. године предложена је оштрија цензура и изbacивање илирског имена из заглавља новина. „Индиције да се задире у спољнополитичке сфере биле су кап која је прелила чашу“ канцеларевог стрпљења. По његовом захтјеву владар Фердинанд I 11. јануара 1843. године ручним писмом забранио је илирско име и симболе.²⁸² Европско „прољеће народа“ поново је покренуло стара питања у Хабзбуршкој монархији. Тада је из хрватских интелектуалних кругова почела да израња национална идеја утемељена, као и код осталих јужнословенских народа, на старом – митовима, традицијама и сјећањем на „златно доба“ и новом – промијењеним политичким околностима у којима се чинило да долази доба преокрета.²⁸³ Осим хрватских разбуктале су се међутим и супарничке угарске жеље, да би на крају оба покрета доживјела слом.

Угарска је захтијевала веће ингеренције свог сабора, 15. марта у Будимпешти формулисали су програм од 12 тачака. Захтијевали су, између осталог, признавање самосталности министарстава. Амбициозно су жељели да мађаризују комплетну Угарску у којој су чинили 37 % становништва. Хрватски одговор је услиједио веома брзо. Народна скупштина у Загребу је 25. марта 1848. усвојила *Захтијевања народа* у 30 тачака у којима је побројан читав низ жеља. Тражено је да се Хрватској и Славонији присаједине Војна крајина и Далмације. Покушало се „револуционарне тековине“ Европе ускладити са потребама хрватског грађанства који је био „слабашан друштвени слој“. Прерадикалне тачке *Захтијевања* плашили су државне функционере хрватског поријекла. Савременик дешавања записао је да је „године 1848. пренагло на нас навалила“. Односно да тадашњи хрватски

²⁸⁰ *Новине хорватске* су 1836. промијениле назив у *Илирске народне новине* а текстови су умјесто кајкавског почели да се објављују на штокавском наречју. Инсистирали су да је Илир презиме док су покрајинска „крсна имена“ различита. Гај је у прокламацији *Проглас* као „надређена покрајинским“ издвајао имена Србин, Хрват, Словенац. J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 119-133; J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, 95-111. В. Ђ. Крестић, „Јагић, Калај и загребачки „Виенац“ о Српској књижевној задрузи,“ *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 3 (2002), 202; P. Stehlik, *Između hrvatstva i jugoslavenstva. Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832–1878.*, Zagreb 2015, 15-18. Даље у тексту P. Stehlik, *Između hrvatstva i jugoslavenstva*

²⁸¹ V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli*, 87; T. Cipek-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.–1914.*, Zagreb 2006, 106-120. Посебно је питање да ли је ријеч о политичким групама или странкама? Стара школа мишљења је да су у периоду прије 1848. постојале „политичке групе али не и политичке странке“ и да није било „јединствене организације, страначког статута и јединствене политичке акције“. Новије је мишљење да су странке раније постојале и да су представљале „групе људи повезани одређеним политичким увјерењима које изражавају кроз политичке листове“ као гласила. F. Čulinović, *Državnopravna historija ugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka I*, Zagreb 1956, 242; T. Markus, *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine, Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000, 242. Већина историчара користи појам странка без критичког приступа. Превнствено зато што су особе истог политичког увјерења у тадашњим текстовима користиле појам странка иако то формално нису биле. (прим. аут.)

²⁸² P. Субић, „Османска Босна и Херцеговина у хрватској политичкој идеологији (1832–1848)“, у: *Зборник радова са Научног скупа – Бањалучки новембарски сусрети 16. новембра 2018*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет 2019, 76; N. Stančić, *Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, 26; N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002, 173; J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod*, 143.

²⁸³ A. Suppan, „Deutsch-Österreichisch-Ungarisch-Serbisch-Kroatisch-Slowenische Konfliktgemeinschaft 1848-1914“, у: *Hitler, Beneš, Tito : Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*, Wien 2014, 219.

покрет није дошао као резултат политичког живота. У том покрету су се сукобили демократске и федералистичке идеје суочене с схватањима феудалне аристократије и државно-правним схватањима. У таквим приликама тешко је говорити о некој „хрватској револуцији“ и хрватске идеје народне државне самосталности морала се суочити с династичким интересима. Хрвати су својим дјеловањем требали да блокирају „пројекте мађарске независности“. Јавио се тада и покрет хрватских сељака с циљем укидања феудалних односа и жељом да се сељаштво ослободи првенствено лично и материјално. Малобројно хрватско грађанство је у томе видјело пријетњу од опште сељачке побуне и потенцијалне револуције. Захтијевано је да се Јосип Јелачић (1801–1859) именује врховним заповједником војске у Хрватској и Крајини. Средином априла 1848. године новоименовани бан Јелачић прекинуо је везе са владом у Пешти. Укинуо је феудалне односе, прогласио је пријеки суд, почео је рад Сабора по новом изборном закону.²⁸⁴

У наредним мјесецима хрватска јавност је своје наде полагала у овог искусног граничарског официра. У револуционарним превирањима очекивало се и остваривања хрватских снова. Сабор Хрватске и Славоније усваја 5. јуна 1848. „Манифест народа хрватско-славонског“ којим тражи, по природном и историјском праву, „народну слободу“.²⁸⁵ Сабор је позвао 10. јуна 1848. становништво Далмације да пошаље своје представнике на саборска засједања. Дан касније упућена је молба владару да Далмацију „придружи Хрватској“. Међутим, хрватска делегација и бан који су се заклињали на вјерност били су на двору хладно дочекани. Јелачић се 28. јуна вратио разочаран у Загреб а „разочарана и увријеђена делегација“ нешто раније. Слом револуције у Хабзбуршкој монархији значио је крај хрватских снова и дошло је до болног отржења. Нови Октоисани устав из 1849. негирао је све тежње народа у Монархији. Од достигнућа из револуционарне 1848. задржано је једино укидање феудалних односа. Један савременик је резигнирано закључио да су дешавањима из тих дана „Хрвати као политички народ навијеке сахрањени“.²⁸⁶ Сломљена је хрватска политичка елита састављена од аристократије, католичког клера и дијела официрског кадра. Бахов апсолутизам, у склопу централизације, ефикасно је рационализовао административни апарат Монархије. Учинио га је притом и много ефикаснијим у репресивном дјеловању.²⁸⁷

Последњи опозициони лист на хрватском, *Југословенске новине*, угашен је након што је 12. децембра 1850. објављен чланак у којем се Аустрија позива да интервенише у корист Лужних Словена у Османском царству. Период који је уследио карактерише оштра цензура као и полицијска контрола јавних сфера живота. Политички живот био је угушен, дјелатност националних покрета непостојећа а културни живот у стагнацији. Изузетна доминација државне бирократије, чија је моћ била неприкосновена све до средине 1859, убрзала је реформске процесе првенствено привредне, административне и образовне. „Модернизација одозго“ дотадашње хрватско сталешко друштво требала је да претвори у грађанско. У међувремену, бивши припадници илирског покрета су и даље били активни, али кроз књижевна дјела. Промовисали су хрватску националну и језичку индивидуалност, додуше уклопљену у један шири јужнословенски оквир. „Бирократска утопија“ је била под ударом економским и спољнополитичким. Монархија се „тетерурала на рубу фискалног слома“, ратни порази су додатно погоршавали прилике. Војни порази на Апанинском полуострву јуна 1859. године мијењају политички концепт хабзбуршког вођства, а то је поново пробудило хрватске наде. Нешто раније хрватски политичар, књижевник и историчар Иван Кукуљевић Сакцински (1816–1899) је у књижевном свједочанству *Путовање по Босни* изнио

²⁸⁴ J. Šidak, „Revolucija godine 1848-49“, *Historijski zbornik I* (1948), 25-26; I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 250-253; M. Екмечић. *Стварање Југославије 1790–1918 I*, Београд 1989, 494-502.

²⁸⁵ P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1837-1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb 1989, 171-178. Даље у тексту P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*

²⁸⁶ V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli*, 241-242; T. Markus, „Hrvatski politički pokret 1848-1849.“, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest Vol 12 No.2*, (2006), 24, 26-28; M. Prelog, *Slavenska renesansa*, 546-547.

²⁸⁷ A. Suppan, нав. дјело, 230; P. M. Judson, *Povijest Habsburškog carstva*, 259-262.

свој национално-политички програм. По којем би се Босна „укључењем у национално-интеграцијске процесе на словенском југу“ извукла из летаргичног стања.²⁸⁸

Мјесеца марта 1860. године у Бечу је сазвано „Појачано државно вијеће“ поред сталних царевих савјетника придодато је још 38 најугледнијих лица из цијеле Монархије. Међу њима су били по један представник из Далмације, Хрватске и Славоније. Вијеће је засијдало од 31. маја до 28. септембра. По питању државног уређења „искристалисала су се два супротна гледишта, федералистичко и централистичко“. Федералистичко уређење је имало скоро двоструки број гласова подршке. Закључено је да појединим земљама треба признати „историјско-политички индивидуалитет“ унутар којег би се, у складу са интересом Монархије, разне народности развијале и напредовале. На расправама вођеним тим приликама није постојао јединствен став представнике три покрајине. Представник Славоније тражио је да се, поред враћања хрватског језика у школе и јавни простор, уједине три покрајине што је представник Далмације одбио. Октобарска диплома најавила је нови политички правац, дозвољено је увођење хрватског језика у јавне послове. Што се жељеног сједињења Далмације тиче цар је одобрио да се раду новог Сабора придруже и њени представници. Међутим развој догађаја „пригодно је ишао у складу“ с интересима Беча, у потпуно супротном правцу. Далматински представници су се побунили и одбили да се придруже новом парламентарном тијелу. Тим чином одбијања идеја обједињавања три покрајине кроз заједнички саборски рад и јединствен Сабор је доживјела потпуни слом. Позвани далматински посланици никада нису дошли у Загреб. Хрватска је Октобарском дипломом 1860. године добила одређену „неозбиљну“ аутономију, како је забиљежио један савременик. „Фебруарски патент 1861. додатно је охладил хрватски жар.“ Цар је 21. фебруара 1861. најавио да ће Далматински сабор изабрати „своје одасланике“. Приближавање хрватско-српско, савезништво хрватско-мађарско сматрало се опасним за интересе Монархије. Стара политика подјели и владај имала је свој одраз и у спријечавању управног повезивања. У овом случају повезивање Далмације с Хрватском и Славонијом. Цар је из тактичких разлога „стављао у изглед“ могућност сједињења ових покрајина. Истовремено извршни органи власти, с његовом дозволом, радили су на онемогућавању сједињења.²⁸⁹

Сабор Хрватске и Славоније који се називао Сабором Троједне краљевине је почео с радом. Савременици су Сабор сматрали наставком „модерног законодавног тијела из 1848.“ које је утемељило постфеудално уређење и поставило темеље „државноправном и националном опредјељењу“. Чинило се да је ријеч о заједници родољуба која жели „на темељу историјског државног права“ оствари што ширу аутономију. Стварност је била нешто другачија. Од 222 заступника без избора право учешћа имало је 11 прелата и 67 кнезова, грофова, барона и маркиза, од 67 ових великаша 54 није дошло на сједницу. Постојала су и трвења између Хрватске и Славоније, „због понашања Хрвата који са Славонијом поступају као Мађари са Хрватима“.²⁹⁰ Међутим, без обзира на све те

²⁸⁸ Најавио је „правашку концептуализацију босанских муслимана“ и њихову интеграцију у хрватску нацију. Очигледан је међутим несистематичан приступ пошто их је називао илирским, словенским и хрватским именом. Р. Stehlík, *Između hrvatstva i jugoslavenstva*, 35-36, 57-62; Р. Субић, *Османска Босна и Херцеговина*, 74-75; М. Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985, 371-391; Р. М. Judson, *Povijest Habsburškog carstva*, 256-257. Даље у тексту М. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*

²⁸⁹ Хрватску је представљао економиста Амброз Вранијацан (1801-1870), Далмацију гроф Франческо Борели (1810-1884) представник Славоније био је бискуп Ј.Ј. Штросмајер (1815-1905). Далматинце је „подбунио“ и одговорио од одласка у Загреб намјесник барон Лазар Мамула (1795-1878). Намјеснички утицај на доношење толико далекосежне политичке одлуке се без одобрења врха Монархије не би могао десити. В. Јагић, *Спомени мојега живота I део (1838-1880)*, Београд 1930, 51; В. Новак, *Фрањо Рачки*, Београд 1957, 55-56, 73; I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861.-1912. (1918.) god*, Zadar 1978, 207-208. Даље у тексту В. Јагић, *Спомени мојега живота I* и I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861.-1912.*

²⁹⁰ В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба 1868.*, Београд 1969, 97-98; М. Gross, А. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina i sedmadesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992, 129-130. Даље у тексту М. Gross, А. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*

супротстављености „велики сабор из 1861.“ имао је велики значај за будуће политичке тежње. За разлику од Далмације и тамошњег Сабора, гдје је таква национална политичка активност била је много компликованија,²⁹¹ Сабор је од почетка засједања 15. априла 1861. постао мјесто у којем се тражи не само уједињење с „срцем хрватског народа“ Далмацијом него и с Војном крајином. Политички циљ био је успостављање „цјеловитости Троједне краљевине“, уједињење Далмације с Бановином тјс. Банском Хрватском (Хрватском и Славонијом) што се неће десити до краја постојања Хабзбуршке монархије.²⁹² Четрдесет година касније Бановина, Далмација и Истра, по запажању савременика, и даље су међусобно биле одвојене „кинеским зидом“.²⁹³

Око идеје уједињења покрајина окупиле су се све три саборске политичке струје, које ће даље се профилисати и учествовати у политичком животу Хрватске и Славоније. Двије групе биле су у потпуности лојалне Монархији. Унионистичка је заговарала уску аутономију унутар Угарске и блиску сарадњу с Пештом. Народна је тежила широј аутономији, јужнословенској сарадњи и подршку је тражила у Бечу. Трећа група, односно идејно-политичка струја која ће временом прерасти у странку, заступала је стварање хрватске националне државе и партнера тражила само у владару лично. Правашки назив добили су својим сталним позивањем на права (историјска и правна). Народњаци и праваши, иако представници двије међусобно супростављене политичке концепције, имали су исти темељ за политичку борбу – позивање на стара (историјска) права. Идејна основа хрватске политике постало је позивање на хрватско историјско право. Сабор краљевина Хрватске и Славоније, је прије распуштања, у представци владару Францу Јозефу „за повратак цјелокупности Троједне краљевине“ пише да „упркос славном и природном праву“ у сабору нема заступника из „читаве краљевине Далмације“ и из „једне половине краљевине Хрватске и Славоније“.²⁹⁴

²⁹¹ Главну ријеч је у покрајини водила економски моћна и културно доминантна талијанска мањина. Сабор краљевине Далмације (Далматински сабор) од 43 посланика (2 вирална и 41 бираних у 4 курије од којих су 3 бирани из 10 % становништва) је од 1861–1912. укупно имао 44 засједања. Распуштан је 10 пута, није се састајао по три године. Аутономаши одани Бечу, зависни од изборних манипулација, владали су до 1870. Од тада је број њихових посланика са 15 до 1889. пао на 6. У сабору је на хрватском прво говорио Миховил Павлиновић (1831–1887), тек од 1883. службени језик је умјесто италијанског постао хрватски. Детаљно о томе I. Perić, *Dalmatinski sabor 1861.–1912.*

²⁹² Владар је 8. новембра 1861. одобрио потврду члан 42. саборског одговора на владарске захтјеве. Члан је инсистирао на везама између Хрватске, Славоније и Далмације. Истицао је државност која је била неприхватљива за централистичке тежње али је могао да послужи као средство притиска на Угарску. У рескрипту се употребљава појам „Троједна краљевина коју владар жели посве умирити о утономном положају њезину“. Р. Korić, *Jugoslavizam i federalizam*, 235-237; М. Gross, А. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 132. По тумачењу хрватских историчара термин „Троједна краљевина или Тројединица“ односи се на територије Хрватске, Славоније и Далмације које су постале једна посебна цјелина с државном самосталношћу. Међутим, та наводна „самосталност“ манифестовала се само према Мађарској, док већ према Аустрији није постојала. Релативизирана је чињеница да су Хрватска и Славонија припадале угарском а да је Далмација припадала аустријском дијелу Монархије. Термин „Троједна краљевина“ кориштен је углавном у политичком животу у ондашњој Хрватској, док је у Мађарској најчешће кориштени термин гласио Хрватска и Славонија или Хрватска, Славонија и Далмација. У исправама које је издавао Двор редослијед је био Далмација, Хрватска и Славонија. Под утицајем хрватских аутора термин „Троједна краљевина“ је ушао у дјела југословенске историографије. Данашња српска историографија, уз појединачне изузетке, користи га без критичког сагледавања. Мађарска историографија га не познаје. Нисмо га пронашли ни у консултаним дјелима англосаксонских аутора. Занимљиво је да се у насловима дјела хрватских аутора наводи Хрватска и Славонија, док се у самом тексту тих дјела користи термин Троједна краљевина. (прим. аут.)

²⁹³ А. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb 1936, 71. Даље у тексту А. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske*

²⁹⁴ Као и да јужно од Уне и Саве живи народ „који је нјекад исту судбину дијелио“ с Хрватском и Славонијом. *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*, Uredili i izdali Bar. Dragojlo Kušan i Dr. Mirko Šuhaj, Zagreb 1862, 31-34; Крестић наводи да су те политичке групе Народна-Либерална странка, Унионистички покрет (Унионистичка тј. Уставно-народна или мађаронска) док на другој страни стоје Еуген Кватерник и Анте Старчевић. В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 166-169. Грос и Сабо наводе три

Хрватско историјско право, на које су се саборски посланици узалудно позивали произашло је из идеологије хрватских сталежа. Суштински ријеч је о доктрини повезаности односно континуитету хрватске државе, њеног суверенитета и територије од средњовјековног доба до доба капитала. У почетку било је поистовећено с правима и привилегијама сталежа, која су пак сматрана гарантом аутономног положаја у односу на Угарску. Од револуције 1848. године почиње да се више перципира као државно право. Саставни дио концепта хрватског историјског државног права био је и већ спомињанин термин „политички народ“. Преузет је из угарске политичке праксе, која је заступала став да је „колективни носилац суверенитета – политички народ, састављен од свих становника државе без обзира на њихово етничку припадност“. Суштински то је варијанта западноевропског схватања нације као грађана одређене државе, прилагођена локалним приликама. Барон Јосеф Етваш (1813–1871) је 1851. објавио расправу *Утицај владајућих идеја XIX вијека на државу*. У којој је, између осталог, писао о старом „феудалном схватању нације као владајуће класе“. По том тумачењу, суверенитет у држави је привилегија владајућег народа, односно Мађара, док остали имају „право на културну аутономију“. Према томе, угарски политичари су за носиоце угарске државности прогласили Мађаре. Који су, уз друге народности које су називали и „генетички народи“, чинили један политички народ. Дефинисан као мађарски у језичком и културном смислу. Припадници немађарских народности требали су уживати потпуну личну грађанску једнакост. Међутим, никаква колективна права нису смјели тражити. Наиме, из статуса политичког народа произишло је, по њиховом тумачењу, право на одређену територију чија се граница поистовећивала с простором који тај исти народ насељава. Односно политичку јединицу у чијим границама би „политички народ“ имао улогу колективног суверена. Већи број политичких народа довео би до територијалне реорганизације. Посљедично нестала би угарска територијална и политичка хомогеност. Додатни проблем био је тај што су угарски политичари очекивали и тражили да ти „генетички народи“ буду лојалнији угарском политичком народу него својој заједници. Остали неугарски становници Угарске су такав концепт, сасвим разумљиво, сматрали средством асимилације и мађаризације. Хрвати такође, али су ову теорију унијели у програме својих политичких странака.²⁹⁵ Тако је

Хрватски политичари жељели су да њиховој заједници у Угарској буде признат статус политичког народа. У жељи да потврде право на већу аутономију територије коју су перципирани као своју. „Хрватски политички народ“ требао је да обухвати комплетно становништво. Истовремено су се супротстављали мађарским политичким амбицијама и у пракси примјењивали њихову концепцију. Одбијали су да православним Србима, који су насељавали добар дио „хрватске територије“ признају идентичан статус. Изузетак је био закључак Сабора из 1867. којим је српском народу призната равноправност.²⁹⁶ Међутим већ те године долази до драматичних промјена и Сабор више никада неће донијети сличан акт нити ће дјеловати у дотадашњем политичком и правном оквиру.

„Камен међаш у историји Хабзбуршке монархије“ Нагодба из 1867. је уредила односе између два дијела Монархије, који су се затим требали периодично потврђивати, и одредила учешће у трошковима финансирања заједничких послова. Услиједила је хрватско-угарска нагодба 1868. Пошто је Сабор Хрватске и Славоније тежио да се односи с Угарском уреде на основу ранијег закона био је распуштен маја 1867. У годину дана преговорања, хрватска страна није била у могућности да наметне своје ставове. Нагодбу је прихватила „у оном облику у којем ју је предложила угарска депутација“. Текст од 70 одредби дао је минималну

политичке струје Народну странку, унионистичку струју и вође будућу Странку права. М. Gross, А. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 132.

²⁹⁵ М. Екмечић, „Црква и нација у Хрвата“, у: *Огледи из историје*, Београд 1999, 127; М. Gross, А. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 151-152; Р. Stehlik, *Između hrvatstva i jugoslavenstva*, 82-83.

²⁹⁶ М. Gross, А. Szabo, нав. дјело, 275. Хрватско-српски односи у XIX вијеку и сукоби, који су били посљедица тих супротстављености, овдје нису помињани. Ово питање исцрпно је приказано у низу дјела како српских тако и хрватских аутора с често супротним закључцима. (прим. аут.)

унутрашња аутономију – администрација, судство, школство и богоштовље остали су хрватска унутрашња ствар. У суштини „политичка аутономија је била под строгим надзором“ угарских власти и била је само привидна. Њен највећи значај је у томе што су Хрвати једини добили „нешто више од осталих“ народа у Монархији. Разлог за то је жеља, у том тренутку пораженог, цара да Хрватима помогне ојача их и „поново придобије“ као своје савезнике за евентуалне будуће конфронтације.²⁹⁷

Хрватски државноправни положај у оквиру Монархије постао је овом нагодбом још замршенији. Питање око којег су се могле водити бескрајне државноправне расправе историчара и правника. Угарска влада и њен предсједник контролисали су „основне линије“ хрватског политичког развоја. Хрватска индивидуалност према аустријском дијелу Монархије није постојала. Према хрватској интерпретацији ријеч је о уговору двије државе о таксативно наведеним заједничким пословима. Мађарска интерпретација, која се и спроводила у пракси, Нагодбу није тумачила као уговор него је она „темељни уставни закон којим је јединствена угарска држава“ дио својих овлаштења пренијела „једном свом дијелу“. Нагодба је примљена 24. септембра а владарска санкција услиједила је 8. новембра 1868. Мађари су кроз политичко дјеловање хрватску државност „окрњили у великој мјери“ али је нису уништили. Отежавајућа околност за хрватске националне борце у вријеме склапања Нагодбе била је отуђеност виших слојева. Хрватски језик, а хрватска идеја и мање, није још био прихваћен у загребачким друштвеним круговима који су преферирали њемачки. Тридесет година касније 22 најбогатија племића (2 кнеза, 7 барона 13 грофова) и даље су се сматрали политичким представницима угарске власти.²⁹⁸ Таква, за национално одушевљене Хрвате, учмала ненационална атмосфера ипак се постепено промијенила.

Показало се да су сви напори хабзбуршке власти били узалудни и да апсолутизам није онемогућио развој национално-интеграцијских процеса. У другој половини XIX вијека појавиле су се двије супростављене хрватске идеологије. „Отворена“ југословенска и „затворена“ великохрватска, односно правашка. Прва идеологија била је вишеслојна, „истовремено је била политичка, државотворна и наднационална категорија“. Подстицала је хрватску интелигенцију на свестрану културну и политичку дјелатност. Историјски се темељила на заједничком поријеклу, на шта је указивала заједничка језичка основа. Хрватска интелигенција је сматрала да се развојом заједничке културе може остварити далекосежан циљ. Требало је истовремено водити опрезну политику, која би временом довела до стварање државне заједнице унутар аустријске федерације у којој је „хрватска државност полазна позиција“.²⁹⁹ Идеју јужнословенске националне интеграције, о којој су и тада постојала различита схватања, уобличили су два свештеника различитог ранга.³⁰⁰ Ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер (1815–1905) и историчар Фрањо Рачки (1828–1894). Штросмајер и Рачки надовезали су се на илирство али су одбацили то име. Њихово југословенство, уклопљено у хабзбуршке оквире, имало је двије димензије – ужу

²⁹⁷ П. Рокаи и други, *Историја Мађара*, 466-468; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 314-323, 387-389.

²⁹⁸ „Причати хрватски 1868. није било за загребачку фину госпођицу“. В. Јагић, *Спомени мојега живота I део (1838–1880)*, Београд 1930, 48. Угарска је повратила своју „територијалну цијеловитост“ припала јој је Међумурје и град Ријека. П. Рокаи и други, *Историја Мађара*, 469-470; В. Крестић, *Хрватско-угарска нагодба*, 324-330; М. Gross, А. Szabo, нав. дјело, 236-237. Признате су додуше хрватске претензије на Далмацију и Војну крајину. Ј. Šidak, М. Gross. I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914.*, Zagreb 1968, 38-43. Даље у тексту Ј. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda*. Примјер племића и њихов број наводи Екмечић. М. Екмечић, *Историја Југославије 1790–1918 II*, Београд 1989, 423. Даље у тексту М. Екмечић, *Историја Југославије II*

²⁹⁹ Југословенство се у хрватској историографији посматра и као акционо-мобилизациона идеологија која је у хрватској националној политици „историјско-револуционарни чин“. Р. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, 76; Р. Korunić, *Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870*, Zagreb 1986, 15, 20-24; S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878 –1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb 2002, 29. Даље у тексту S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju* и Р. Korunić, *Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*.

³⁰⁰ На структуру југословенске идеологије, својом политичком и културном дјелатношћу, утицали су бројни припадници хрватске интелектуалне елите тог доба. У циљу фокусираности на тему овдје их не спомињемо.

националну хрватску и ширу јужнословенску. С тим да је ова друга имала и важан вјерски елемент. Ова два римокатоличка свештеника су свој идеал обнове хришћанског јединства, односно стварање једне универзалне цркве под патронатом римског папе, повезали с успостављањем јужнословенског јединства. Штросмајер као високи црквени прелат био је, по сопственим ријечима, „цијели свој живот“ посвећен унијаћењу. Написао је папском нунцију да ће Балкан бити „придобивен и враћен на католичку стазу“ кад се Бугари придобију и врате „у крило Свете матере Цркве“. У вријеме слома револуције сматрао је да је долазак руске војске добар, јер ће на тај начин Руси упознати с католичким учењем. Често је и јавно износио отворене прозелитске ставове, који су понекад збуњивали чак и његовог најближег сарадника Фрању Рачког. Иако се и сам Рачки знао огласити у новинама и савјетовати балканске православне народе да прихвате унију. Сматрао је да ће до повратка православних у католичку цркву доћи постепено, и да се католици прво требају „упознати са сродном браћом“. За разлику од претјерано експонираног бискупа Штросмајера, посветио се историјским димензијама актуелних проблема. Велики значај придавао је хрватској култури чије коријене је налазио у Западној Европи. Стручно је обрађивао и дефинисао, док је бискуп инспирисао ову идеологију.³⁰¹

Основне поставке југословенске политике, још од слома Баховог апсолутизма, биле су да је крајњи циљ стварање федеративне југословенске заједнице постепеним путем, а да су средства за остварење циља духовно и политичко уједињење. Штросмајер и Рачки радили су на организовању академских институција за проучавање филологије, историје и археологије с циљем доказивања заједничких етничких и културних коријена. Југословенска академија знаности и умјетности (ЈАЗУ) основана је у Загребу 1866, док је Загребачко свеучилиште основано 1874. Крајњи циљ њиховог дјеловања била је пobjеда југословенске идеологије. Да путем културног приближавања и сродности Јужних Словена, створе југословенску државну заједницу под окриљем универзалне католичке цркве. Фрањо Рачки је био свјестан ограничења које је хрватској политици поставила хабзбуршка власт. У јеку Велике источне кризе записао је „Велики Хрвати хтјели би имати Босну а не виде да нам се“ (од стране хабзбуршке власти-Р.С.) ускраћује Крајина и Далмација“. Штросмајер је од аустроугарске окупације БиХ очекивао много тога, како за идеју коју је заступао тако и за себе лично. Показаће се међутим да је све било узалудно.³⁰²

За разлику од њих Еуген Кватерник (1825–1871) и Анте Старчевић (1823–1896) промовисали су јасну хрватску националну идеју. „Син и отац домовине“ су умјесто дотадашње династичке прохабзбуршке политике, која је карактерисала раније прваке хрватских националних покрета, тежили „политици националног и политичког суверенитета“. Вјеровали су да суверена хрватска нација има право на самосталну националну државу. То право су теоријски изводили из непрекинуте државноправне традиције чије су коријене нашли у средњем вијеку. Кључне догађаје из 1102. и 1527. тумачили су као уговоре који су Хрвати склопили с својим владарима. Иако им је полазна тачка била државноправна идеологија сталежа из далеке прошлости, за носиоца државног суверенитета у свом времену сматрали су обично становништво будуће државе. Држава је била идеал којем су тежили. Идеал ширег јужнословенског оквира код њих није постојао. Порицали су чак да Срби и Словенци уопште имају свој национални нехрватски идентитет.

³⁰¹ М. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, 352-353. Штросмајер је лjeta 1871. у новинама дао изјаву како је „католички дио“ његовог народа одређен да „католичком јединству“ поврати „одјељени“ дио народа. У писму папи Пију IX 1877. писао је како је словенски народ позван да „поправи остарелу Европу“ јачом вјером која „мора бити католичка“. В. Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер. Хрват, Великохрват или Југословен*, Јагодина 2006, 61-63, 171-187; Р. Stehlik, *Između hrvatstva i jugoslavenstva*, 89-141. Крестић је доказивао да Штросмајер није био југословенски него великохрватски идеолог док је Стехлик кренуо од тога да је бискуп један од хрватских идеолога. (прим. аут.)

³⁰² Рачки је ово написао 28. новембра 1877. године. В. Јагић, *Спомени мојега живота I*, 344. Више о Рачком В. Новак, *Фрањо Рачки*, Београд 1957; Р. Korunić, *Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, 211. Штросмајерева очекивања објаснили смо у следећем потпоглављу. О различитим облицима и садржајима федеративног уређења. Р. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, 152-153.

Поред државног позивали су се и на природно право. Тумачили су га као хрватско право на слободу и на националну државу, које произилази из државног права. Хабзбуршко-хрватску историју тумачили су као низ прекршаја уговора који су Хабзбурзи учинили Хрватима. Млади Старчевић 13. маја 1848. у пјесми *Одазив од Велебита* величао аустријског цара и бана Јосипа Јелачића, од којег је очекивао да ће да обнови хрватско краљевство „од мора па до воде Муре, од Љубљане па до Јајца града“.³⁰³

Временом се бана одрекао а од владара дистанцирао. На засједању Сабора 26. јун 1861. изјавио је да Бог чува мучене Хрвате од аустријског издајства. Инсистирао је да је 1848. сваки однос с Угарском прекинут. Да Хабзбурзи краљују у Хрватској само на „темељу слободна избора Хрвата“. Заступао је став да „народ који увијек тражи заштитника није вриједан слободе“.³⁰⁴ Кватерник је осам дана раније у Сабору истакао да не разумије какву корист хрватска држава има од Угарске. Хрватска страна је, по њему била жртва, која пропада у том савезу. „Кад се слабији јачем придружује, јачега додуше јачи кроз то, али сам себе ослабљује, убија.“ Истицао је хрватство Истре, значај Дубровника, Словенце – „алпску браћу“ сматрао је Хрватима. У хрватско државно право укључио је и Босну и Херцеговину.³⁰⁵

„Странка права“ односно група оних који желе да остваре хрватско државно право, за разлику од југословенске идеологије која је ипак имала праксу тадашњих странака, није била страначки замишљена. „Него као струја поборника тобоже јединог исправног учења које спасава хрватски народ од пропасти“ и којој се „зато противе само непријатељи хрватства“. Суштина правашког учења је „нужност самосталне хрватске државе“. У функцији те основне тежње је „цијели сплет идеја и представа“ из свих области људског живота. Старчевић је сматрао да тек у самосталној хрватској држави вишестраначки систем има разлог постојања. Његова стратегија подразумијевала је чекање да велике силе упропасте Хабзбуршку монархију. У међувремену, планирао је да своје поштоваоце упутити у „свој наук“ и да их тако оспособи за дјелатност у будућој самосталној држави. Анте Старчевић и Кватерник су се унутар правашке идеологије разликовали али само у питању којим средствима доћи до толико жељеног циља.³⁰⁶ Кватерник је сматрао да „сунце од другд синутити мора“ ако Беч настави своју политику. Хрвати су требали да буду свјесни да „живе у Европи, а затим у Аустрији“ и да не „сусједе само с Угарском“. Мислио је на три велике силе Велику Британију, Русију и Француску. Посебно је рачунао на француског владара.³⁰⁷ Међутим, показало се да су његова очекивања нереална. Пореза код Седана у септембру 1870. уклонила је француског цара с историјске позорнице.

Годину дана касније Кватерник је кренуо путем својих узора из XVII вијека с сличним исходом. Разлози за један такав ирационалан потез нису истражени. О одлуци да у близини границе с Босном и Херцеговином, у околини Плитвичких језера, подигне устанак није обавијестио своје страначке другове. У Раковици на челу одреда од 400 људи 8. октобра 1871. Еуген Кватерник објавио је „Проглас народне хрватске владе“ која је требала ослободити народ њемачко-мађарског „господства“. Желио је основати независну државу од Хрватске, Славоније, Далмације, Словеније и Босне и Херцеговине. Ова побуна имала је, попут своје претходнице два вијека раније, лошу организацију, слабу подршку, недостатак смисла и неславан крај. Три дана касније Кватерник је погинуо заједно с осталим

³⁰³ Djela Dr. Ante Starčević, *Knjiga Treća*, Zagreb 1995, 474.

³⁰⁴ Ante Starčević, *Izabrani spisi*, priredio dr Blaž Jurišić, Zagreb 1943, 65, 417; Djela Dr. Ante Starčević, *Knjiga Prva*, Zagreb 1995, 19-26.

³⁰⁵ E. Kvaternik, *Izabrani politički spisi*, priredio D. Jeličić, Zagreb 1998, 58-59; M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 168-169.

³⁰⁶ M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, 166-167. M. Gross, *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000, 10-11. Даље у тексту М. Gross, *Izvorno pravaštvo*

³⁰⁷ E. Kvaternik, *Izabrani politički spisi*, 87, 107, 124-125, 166-167.

устаничким вођама. Пријеки суд је изрекао и десет смртних пресуда које су извршене. Раковичка буна је узбунила хрватску јавност и изазвала занимање у цијелој Монархији.³⁰⁸

На политичкој позорници остао је усамљени Анте Старчевић а циљ којем је тежио био је све удаљенији. Заједно с истакнутијим правашима је ухапшен, иако је амнестија проглашена 1873. све до 1878. он није јавно наступао. Праваштво је остала нешто „гласнија секта“. Од великог противника Хабзбурга Старчевић је постао поданик, који страхује за стабилност стране управе у Босни и Херцеговини. Устанак из 1882. године за њега је „уводна мелодија представе која треба да почне“ и која ће нашкодити интересима Аустро-Угарске. Надао се да ће тој „погибелји“ Бењамин Калај стати на пут.³⁰⁹

Један од циљева хрватске политике је додуше остварен те 1871. године. Почео је деценију дуг процес развојачење Војне крајине, која је у том тренутку била усмјерена на османске пријетње из XVI вијека. Услиједила је и ревизија Нагодбе 1873. којом су преиначене финансијске ставке. Међутим, 8. маја 1873. дошло је до финансијског колапса који се као талас ширио из хабзбуршке престонице по унутрашњости. Компаније и банке су нестајале док је племство пропадало. Падале се инвестиције у јавне објекте и саобраћајну инфраструктуру и чекао их је скоро деценијски оправак. Бечки берзански слом у почетку није утицао на Хрватску и Славонију, пошто њихова економија није била утемељена на капитализму. Посљедице финансијског слома су међутим временом биле све теже. У наредних двадесетак година због уласка прекоокеанске робе на европско тржиште дошло је до пада цијена аграрних производа. Пад стандарда становништва које је било већински аграрно, и уз то све више опорезовано, дошло је као посљедица. Економска криза као и страх од оптужби за антидржавне активности које су могле бити подигнуте против ревносних политичких противника за посљедицу су имале „клонулоост политичке борбености“.³¹⁰

Подијељеност између интересних сфера Беча и Будимпеште, Далмације и Сјеверне Хрватске односно Хрватске и Славоније (која се називала Краљевина Далмација, Хрватске и Славоније-Р.С.), била је „тијесно везана с равнотежом“ система Двојне монархије. У толикој мјери да није постојала могућност превазилажења подјела, без потпуног рушења самог система. У том систему све важне области привредног живота у угарској интересној зони биле су, по хрватско-угарској нагодби, под контролом Угарске осим пољопривреде. У вријеме доласка Куена Хедерварија (1849–1918) на бански положај 1883. број радника у преради, који је добар показатељ развоја привреде, био је између 5-6.000. У наредним деценијама та бројка лагано је расла, 1890. био је 9.892 а 1900. године 18.799. Истовремено расло је градско становништво, оно се од посљедњег пописа скоро удвостручило. Процентуално гледано градско становништво чинило је ипак само 8.5% популације. Остатак односно већина од преко 90% становништва чинио је економски угрожено и политички изопштено сељаштво.³¹¹

³⁰⁸ Међутим, претворила се у прави мит тек пред пропаст Монархије. J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda*, 51-52; M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 188-192; M. Gross, *Izvorno pravaštvo*, 316-321. Даље у тексту M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*

³⁰⁹ Ante Starčević, *Izabrani spisi*, priredio dr Blaž Jurišić, Zagreb 1943, 218. Мирјана Грос наглашава да је погрешна интерпретација како је Раковичка буна зауставила брзо ширење праваштва. По њој, даље ширење праваштва није толико зависило од пропаганде него од политичких и економских услова. Требало је да прође вријеме у којем би посљедице хрватско-угарске нагодбе створиле плодно тло за успон праваштва. M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 193.

³¹⁰ Несолвентних предузећа је већ првог дана било 110 сутрадан већ 230 и бројка је наставила да расте. Од маја до краја те године пропало је 45 од 147 банака. Од 72 банке у Бечу остало је осам у наредној деценији, у унутрашњости само трећина банка је опстало. Банкроти појединачно који су се упустили у шпекулантско пославање били су уобичајна појава. Осрамоћени банкротирани племићи су дизали руку на себе. Занатлије и ситни трговци су пропадали. Радна мјеста су смањена а у неким гранама и преполовљена. Ж.П.Блед, *Франц Јозеф*, 371-372; J. Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina. Drugi svezak*, Zagreb 1980, 361-367.

³¹¹ По попису из 1910. број радника био 23.604 радника, а још је 78.82 % становништва живјело од аграрне производње. I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 185-187, 254-259, 268-269, 303-305, 311-316.

Селаштво је из једне економске кризе падало у другу, званично је за двадесет година било порезима 100% више оптерећено него раније, а стварно и пет пута више. Истовремено је било и „социјално запостављено“. Феудализам је био већ деценијама укинут, али је презир према селацима, некадашњим кметовима остао. Практиковала га је како бивша аристократија, официри, чиновници тако и занатлије и трговци. У новим друштвено-политичким околностима је та пракса, дубоко у деветнаестом вијеку, и даље држала селацима на друштвеној маргини. Владко Мачек (1879–1964) сликовито је у својим мемоарима упоредио тадашњи положај хрватских селацима, с положајем сјеверноамеричких црнаца. У вријеме када је овај будући политички вођа почео универзитетско образовање једина независна интелигенција и потенцијалне опозиционе вође били су адвокати. Право гласа имали су само имућнији селаци који су плаћали 25 форинти директног пореза. На њихову изборну вољу ауторитетом положаја утицао је котарски чиновник, ауторитетом цркве локални жупник а ауторитетом кредита трговац. Сав бесмисао срчаног позивања на хрватски народ, и наводну борбу за његове интересе, уз истовремено презирање селаштва који заправо чине тај народ уочила су тек браћа Антун (1868–1919) и Стјепан Радић (1871–1928).³¹² Њихова политичка база у деценијама које су услједиле биће управо хрватско селаштво. Елитни тип национализма тада прелази у масовни национализам. У међувремену је национализам већ постао присутан у малим варошима али још није освојио селачки свијет.³¹³

Све до тада политички живот утицао је само на један мањи број људи. Дobar дио њих долазио је са универзитетским образовањем и били су по занимању адвокати или новинари. У том кругу хрватско историјско право било је главни аргумент у борби за промјену тренутне политичке ситуације. Али је и међу њима дошло до промјене у приступу. Наиме у сачељавању с режимом Куана Хедерварија попустила је одлучност Странке права. Правашка политика се од борбе за великом независном Хрватском претворила у опортунистичку и компромисерску. Стрчевић је додуше као саборски заступник у говору 14. октобра 1878. године тражио да хрватској краљевини припада окупирана Босна и Херцеговина.³¹⁴ Али је странка временом изгубила свој некадашњи политичку оштрину. Његов лист *Слобода* прелази у Загреб и почиње излазити под називом *Хрватска*. Правашки покрет почиње да се повија под ударцима Куеновог режима, који саборским пословником и изборним законом (1884. и 1888.) повременим отвореним репресивним акцијама и подстицањем српско-хрватског сукоба успјешно гуши опозиционо дјеловање.³¹⁵ Старчевић је тада већ био само идеолог и симбол прохујалог доба. Оперативци и организатори странке били су Фран Фоленговић (1848–1903), Давид Старчевић (1840–1908) и Јосип Франк (1844–1911).

Унутрашња трвења око превласти у странци била су све већа. Први страначки програм објављен је тек 1894. након споразума Странке права и Неодвисне народне странке. Договорено је да се народ хрватски „који станује у Хрватској, Славонији, Далмацији, на Рици с котаром, Међумурју, Босни, Херцеговини и Истри сједини у једно самостално државно тијело“ у оквиру хабзбуршке монархије. Суштински то је био „антипрограм јер се хрватско национално и државно питање рјешавало унутар Аустро-Угарске“. Нестали су темељи изворног Старчевићевог праваштва – рјешење хрватског питања ван хабзбуршког оквира. Политичари су напустили „правашку идеологију“ и „самосталну хрватску државу“.

³¹² V. Maček, *Memoari*, Zagreb 2003, 31-35; J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda*, 128-129.

³¹³ Милорад Екмечић пише да прелаз елитног у масовни тип национализма „куца на врата“ око 1900. а да је до 1903. године елитни тип национализма „голим оком већ гледао изван маловарошког атара“. Истиче значај браће Радић за довршавање процеса укључивања хрватских селацима у политичке процесе. М. Екмечић, *Историја Југославије II*, 408.

³¹⁴ Djela Dr. Ante Starčević, *Knjiga Prva*, Zagreb 1995, 91.

³¹⁵ „Срби и Хрвати су тада били супротстављени једни другима“. А. Suppan, нав. дјело, 250.

У Далмацији је тај нови правашки концепт још од појаве локалних праваша био основа политичког дјеловања.³¹⁶

Коначни правашки расцјеп дошао је 22. октобра 1895. Из странке иступају Анте Старчевић и Јосип Франк и формирају посебан клуб Чисте странке права. Анте Старчевић умире 28. фебруара 1896. и Франк остаје кључна личност. Од тада правашки из „Чисте“ странке права називају се франковци, док се чланови Матице Странке права по страначком гласилу *Хрватска домовина* називају домовинаши.³¹⁷ Идеологију праваша на простору јужно од Уне и Саве преузеће и у политичку праксу, прилагођену локалним приликама и специфичностима, проводити тамошња политичка организација. На челу ове хрватске организације у Босни и Херцеговини била је елита формирана крајем XIX вијека. Њени претходници и потоњи савезници били су припадници једног вјерског реда.

Римокатоличка црква у новом политичко-правном положају Босне и Херцеговине

Припадници реда фрањеваца (францискани, мала браћа лат. *ordo fratrum minorum*) сљедбеници учења проповједника Франциска Асишког (1181/2–1226) били су присутни на простору данашње Босне и Херцеговине још од краја XIII вијека. На основу привилегија добијених од султана Мехмеда II Освајача (1451–1481), након освајања средњовјековне босанске државе, током дуге османске владавине дјеловали су као једини духовни пастири домаћег римокатоличког живала.³¹⁸ Такав статус фрањевачке провинције *Босне Сребрене* (*Bosna Argentina*) из перспективе Свете Столице, пошто су у мисијским подручјима³¹⁹ могли да дјелују само редовници, представљало је привремено рјешење које се требало окончати након елиминисања османске пријетње. Привремено стање потрајало је више од четири вијека током којих су припадници фрањевачке провинције, поријеклом домаћи људи, били не само свештеници већ и учитељи и љекари своје пастве. Остављени да се ослањају само на своје снаге, под муслиманском влашћу, окружени муслиманским и православним становништвом, фрањевци су временом развили став о сопственој важности. По оснивању апостолског викаријата 1735. године предлагали су неколико кандидата од којих је папа једног именовао за апостолског викара. Ексклузивност коју су фрањевци имали над

³¹⁶ Након одређеног периода успона хрватске идеје, у Далмацији од шездесетих до осамдесетих година XIX вијека, дошло је до стагнације. Народна странка јула 1889. промијенила је назив у Народну хрватску странку, име клуба у Народни хрватски клуб. Нови програм странке предвиђао је борбу за „цјелокупност“ Хрватске на темељу хрватског државног и природног права. Међутим, у Далмацији нико није прихватио изворно старчевићево учење о уједињењу хрватских земаља без икаквих веза било с Бечом било с Пештом. Далматински правашки тежили су уједињењу хрватских земаља у склопу Монархије. Односно њихове позиције биле су оне до којих су временом дошли правашки у Хрватској и Славонији. Т. Сipeк-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 336-337, 342-344, 357-358. М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 283-291; Ј. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda*, 167-169.

³¹⁷ Суштински због неслагања са политичким концептом Франа Фоленговића а повод је пронађен у проглашавању Ј. Ј. Штросмајера за „протектора странке“. А. Starčević, *Izabrani spisi*, priredio dr Blaž Jurišić, Zagreb 1943, 410. Ј. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda*, 172-176, 146-148. М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 307-309; Т. Сipeк-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 368-369.

³¹⁸ Формирање овог реда 1209. одобрио је папа Иноћентије III (1198–1216), на подручју средњовјековне босанске државе фрањевци су дошли 1291. Падом Босне 1463. нису обуставили своје дјеловање него су на основу султанске ахднама (повеље) добили право слободног обављања вјерске службе. Територијални обим њиховог дјеловања се мијењао како су султани, чију су врховну власт признавали, добијали односно губили територије. Овдје се нећемо освртати на историјат фрањевачког реда у БиХ као ни на активност појединих чланова овог реда у политичким акцијама и плановима за ослобођење током деветнаестог вијека. (прим. аут.)

³¹⁹ Мисијско подручје односно мисијска земља је она која нема довољно властитог свештенства ни за ниже а камоли за више црквене службе. I. Gavran, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanski franjevcima (1881–1975)*, Visoko 1978, 15. Даље у тексту I. Gavran, *Lucerna lucens?*

католицизмом у босанском ејалету опстала је, уз одређене изазове, све до Велике источне кризе.³²⁰

Двадесет пет година касније хрватски лист *Освит* писао је да се „интелектуалној премоћи фрањеваца има захвалити“ што су бројчано мањински католици „водили главну ријеч“ за османске владавине.³²¹ Ова не баш тачна тврдња односи се прије свега на поље стваралаштва и образовања. *Освит* се позвао на вишевијековну „књижевност босанских фрањеваца“. Пошто су фрањевци били изузетно активни на пољу књижевности и науке. Фрањевци су читали и преписивали Витезовићева дјела и његови ставови утицали су на идеолошко формирање генерација припадника фрањевачког реда. Посебно се то уочава код Николе Лашванина (1703–1750) који је током XVIII вијека настојао да представи свој фрањевачки ред као наследице и чуваре „босанског средњовијековног наслеђа“, наравно католичког.³²²

Што се образовања тиче оно се у великој мјери сводило на описмењавање вјерника. Центри писмености били су самостани Крешево, Фојница и Краљева Сутјеска. Још 1593. године добили су дозволу да могу подучавати и „у приватним кућама“. Поред тога нису сви њихови ђаци улазили у ред. Они ученици који су се вратили кући, „по правилу су учили друге писмености“.³²³ У наредним вијековима саставни дио фрањевачког дјеловања било је и основно образовање вјерника. Наравно, колико је оно у тадашњим политичким и друштвеним околностима, које су често угрожавале и само постојање реда, било могуће.

³²⁰ У троуглу фрањевци, Хабзбуршка монархија и Света Столица временом је долазило до одређених тревења око питања именовања апостолског викара. У том контексту издваја се случај именовања Рафаела Рафе Баришића (1796–1863) из 1832. Папа Гргур XVI (1831–1846) именовао је мимо савјета домаћих фрањеваца, а по жељи хабзбуршког цара, младог Баришића на мјесто апостолског викара. Баришићева афера трајала је све до 1846. Кроз њу се показало да фрањеваце, којих је мање од једне десетине подржавало новоименованог бискупа који је на крају ипак постао апостолски викар Херцеговине 1847. чека неизвијесна будућност. (прим. аут.)

³²¹ *Osvit* 2. lipanj 1900.

³²² Четири вијека дуга традиција културне акције и књижевног рада фрањеваца превазилази нашу тему. Овом приликом навешћемо само неке ауторе фрањевце и њихова репрезентативна дјела. Матија Дивковић (1563–1631) капелан у Крешеву и Олову, утемељио је фрањевачку књижевност. Аутор је вјерски поучних списа на народном језику. (Матија Divković, *Izbor iz djela*, priredile Dolores Grmača i Marijana Horvat, Sarajevo 2019). Филип Ластрић Оћевац (1700–1783) познат као Филип из Оћевије, био је најобразованији човјек свог времена у Босни и Херцеговини. Школовао се у Италији гдје је студирао филозофију и теологију. Обављао је дужност провинцијала Босне Сребрене 1741–1745, и борио се за њен статус. Зачетник је историографије у Босни и Херцеговини и аутор дјела *Преглед старина босанске провинције* које је на латинском језику први пут објављено 1765. (Filip Laštrić, *Pregled starina Bosanske provincije*, uvod i komentar napisao Andrija Zir drum, preveli s latinskog i italijanskog Šimun Šimić, Ignacije Gavran, Sarajevo 1977). Фра Никола Марчинкушић Лашванин (1703–1750) с шеснаест година у фојничком самостану у фрањевачки ред. Након тога је у Италији студирао филозофију и теологију. Од 1730. је поново у Фојници, а од 1745. године носи титулу кустос Провинције (титула по рангу одмах иза провинцијала). (Fra Nikola Lašvanin, *Ljetopis*, priredio i latinske i talijanske dijelove preveo dr fra Ignacije Gavran, Sarajevo 1981). Фра Боно Бенић (1708–1785). У сутјешки самостан „на наук“ дошао с десет година, пет година касније ступио у ред. По завршетку студија у Италији постао је лектор филозофије у Шибенику и Заострогу. У Краљеву Сутјеску се враћа 1734, 1736. постаје гвардијан. Дефинитор босанске провинције је 1748. а од 1759. њен кустос. Провинцијал је био 1765–1768 и 1774–1777. (Fra Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, priredio i latinske i talijanske dijelove preveo prof. dr Ignacije Gavran, Sarajevo 1979). Мартин Недић (1810–1895) је ступио у ред у петнаестој години. Студије филозофије и теологије завршио је у Мађарској. Од 1836. био је капелан у Орашју па професор у средњој самостанској школи у Краљевој Сутјесци 1839. Посланик фрањевачког реда у Цариграду 1843. и 1845. Дефинитор босанске провинције је 1851. а провинцијал 1854. Од младости је био присталица илирског покрета и под разним псеудонимима објављивао је у илирским гласилима. Аутор је читавог низа дјела (*Stanje redodržave Bosne Srebrene poslje pada Kraljevstva bosanskoga pak do okupacije: u četiri vieka*, napisao Martin Nedić Tolišanin, urednik i pisac pogovora Marko Karamatić, Zagreb 2011). Иван Франо Јукић (1818–1857) студирао у Хрватској и Мађарској. Присталица илиризма прикупљао је културно благо, сарађивао с илирском штампом. Писао и објављивао сматра се зачетником модерне књижевности у Босни и Херцеговини. (Ivan Frano Jukić, *Sabrana djela 1-2*, sabrao Boris Čosić, Sarajevo 1973). Овдје наведена дјела, осим пар изузетка, нису кориштена у раду па се неће налазити на списку литературе. (прим. аут.)

³²³ М. Папић, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982, 18-19.

Посебан статус фрањеваца постао је упитан чим се статус покрајина промијенио. Прије него што ће аустроугарске трупе ступити на тло Босне и Херцеговине као папски визитатор у покрајине је упућен сплитско-макарски помоћни бискуп Кажимир Фурлани (1834–1887). С задатком да процијени треба ли и како извршити нову организацију црквене администрације. Визитатор је боравио прво у Херцеговини до јула 1878. затим у Босни од октобра 1878. Да би 15-18. фебруара 1879. године у самостану Сутјеска организовао и предсједавао скупштином на којој су били фрањевачке старјешине и угледнији припадници реда. Између осталог том приликом расправљало се и о евентуалној подјели босанског викаријата и закључено да је то суштински непотребно.³²⁴

Збор 19 кардинала чланова Конгрегације Пропаганде и Конгрегације за ванредне послове расправљало је о питању потребе преуређења црквене управе у Босни 23. јуна 1879. Приједлог да се успостави редовна црквена хијерархија у Босни и Херцеговини, што је у пракси значило увођење свјетовног клера, на том састанку је одбачен са 17 од 19 гласова. Разлози за то су били вишеструки, али је најважнији био да реорганизацију није предложила директно Римска курија. Него је то учинила аустроугарска дипломатија, по налогу бечког двора, преко својих повјереника. Пропаганда као најважнија конгрегација одупирала се потискивању фрањеваца који су вијековима „Босну натопили не само знојем него и властитом крвљу“.³²⁵

Међутим, ова побједа фрањевачког реда дошла је као посљедица тренутних политичких односа и није могла бити трајна. Наиме, бискуп сријемско-босански Ј. Ј. Штросмајер први је поставио питање црквене организације у БиХ јер је мислио да „као ђаковачки бискуп има право на Босну“. Пошто је ђаковачки бискуп до 1735. био истовремено и босански, предложио је децембра 1878. Светој Столици да његова дијацеза проведе преуређење црквене управе у покрајинама. Фрањевци су били препрека остварењу његових планова и покушао је да их елиминише тако што је предложио да њихови представници буду учесници вијећа које би руководило процесом замишљене реорганизације. Вијећем би предсједавала особа у коју је Штросмајер имао повјерења – загребачки надбискуп Јосип Михаловић (1870–1891). Очекивао је да ће фрањевци на тај начин пристати на постепену секуларизацију.³²⁶ Пошто није добио очекивану подршку Штросмајер је постао много радикалнији у свом наступу. Друга његова представка Светој Столици из маја 1879. године предвиђала је тренутну фрањевачку секуларизацију.³²⁷ Одлука збора кардинала донесена мјесец дана касније била је својеврсни дипломатски шамар Штросмајеру. Донесена супротно приједлогу Аустро-Угарске одлука је суштински користила аустроугарским дугорочним интересима пошто је од босанскохерцеговачке проблематике удаљен утицајни ђаковачки бискуп.

С једне стране папа Лав XIII (1878–1903), који се и даље надао обнови папске државе из времена његових претходника, није желио конфронтацију са „најкатоличкијим владаром“ Францом Јозефом. У Европи тог времена није постојала држава са којом би политички односи били бољи.³²⁸ У држави Франца Јозефа културни идентитет, бар њене аустријске половине, био је „традиционално повезан са католичким традицијама“. Осим владара практични католици су били и „голема већина либералних политичара, активиста и гласача“.

³²⁴ В. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske monarhije na Balkanu)*, Beograd 1935, 65-66, 69-70.

³²⁵ В. Gavranović, нав. дјело, 71-85, 88-90.

³²⁶ Католичка црква под појмом секуларизација подразумјева враћање заређене особе у свјетовни статус. Секуларизација у овом смислу означава прелаз из редовничког у секуларни (свјетовни клер). (прим. аут.)

³²⁷ В. Gavranović, нав. дјело, 56-63.

³²⁸ Уједињена краљевина Италија и Света Столица били су у изузетно затегнутим односима који су трајали деценијама, у Француској антиклерикалци су били у већини од 1879. Однос са Бизмарковом Њемачком (питање *Kulturkampf-a*) био је посебно проблематичан. Е. Duffy, *Saints&Sinners. A History of the Popes*, New Haven 2006, 307-310.

Године „културних ратова“ на то нису превише утицале.³²⁹ С друге стране сама Римска курија жељела је да у Босни и Херцеговини успостави редовно црквено стање и формира бискупије које се остале нестварени сан средњовјековних папа. Пошто су сви покушаји успоставе редовне хијерархије пропали, фрањевци развили „развили неку врсту властитог црквеног права“.³³⁰

Успостава црквене хијерархије у БиХ била је стога само питање времена. Марта 1880. године аустроугарски представник разговарао је са Лавом XIII о стању цркве у Босни и Херцеговини, првом приликом је обавијештен како папа жели да се „у свим питањима тамо (односи се на БиХ- прим.аут) која се цркве и државе тичу споразумије са Његовим Величанством“. Крајем љета 1880. почели су усмени преговори између Свете Столице и Аустро-Угарске и потрајали до средине октобра када су почели да се формулишу писмени приједлози.³³¹ У наредним мјесецима није дошло до елиминације фрањевачког реда али је њихов некад јединствени положај у Босни и Херцеговини постао ствар прошлости. Споразум између Свете Столице и Аустро-Угарске склопљен је 8. јуна 1881. године, успоставио је црквену хијерархију, надбискупију у Сарајеву и бискупије у Бањалуци и Мостару. Хабзбуршком владару „дата је привилегија“, која се неће спомињати у тексту о успостави хијерархије, да именује надбискупа и бискупе по правилима „устаљеним... у његовом царству“. Одређена је и свота коју ће Аустро-Угарска годишње дотирати (8.000 форинти Сарајеву, 6.000 Мостару, 3.000 Бањалуци).³³²

Апостолским писмом *Ex hac augusta* 5. јула 1881. „заувијек су раскинуте везе са Сремском црквом“ односно формална веза „покрајина и мјеста обухваћених политичким границама Босне“ са Ђаковачком бискупијом. Укинута су апостолски викаријати у Босни и Херцеговини и успостављена нова црквена покрајина с четири бискупије. Сарајево је проглашено метрополитанским и надбискупским сједиштем „главом других бискупских столица“ које постоје или ће се у будућности формирати. За двије бискупије одређена су средиште (Бањалука и Мостар) док је „већ установљена мрканско-требињска“ бискупија била повјерена дубровачким бискупу као привременом администратору. Одређене су границе бискупија и наведене жупе које припадају свакој појединој бискупији. У надбискупском средишту установљен је и катедрални каптол. Одлучено је да се установи и покрајинско сјемениште за клерике. Такође је изражено увјерење да у наведеном подухвату „неће недостајати даражљива добротност предрагог цара...“.³³³

³²⁹ Франц Јозеф је практиковао католицизам (свакодневне молитве, присуство недјељним службама и редован пост) а у јавном наступу подвлачио је везе са католицизмом (свечане процесије и стари ритуали). Ж.П. Блед, нав. дјело, 443-444; Р.М. Judson, нав. дјело, 322-323.

³³⁰ Берислав Гаврановић је, у дјелу *Uspostava redovite katoličke hijerarhije*, увођење редовне црквене хијерархије приказао као посљедицу притиска аустроугарске дипломатије. Занемарио је чињеницу да је Римска курија успоставу редовне црквене хијерарије у БиХ покушала још у средњовјековно доба. Срећко М. Џаја пише да су први покушаји „етаболирања католицизма“ постојали још почетком XIII вијека али да су „због посебних политичких околности“ ти покушаји пропали. „Католицизам у неетаболираној форми“ дочекао је аустроугарску окупацију и створила се прилика да се циљ оствари након толико вијекова. Занимљива је ауторова констатација да су иницијативе за потискивањем фрањеваца своје коријене имале у „неповијесној ретропројекцији католичког клера“. По којој је прије доласка Турака постојала „редовита хијерархија“ и да је фрањевачка провинција „продукт и саставни дио османског естаблишмента“. Џаја је оспорио праксу писца римокатоличке црквене историје који пишу о „поновном увођењу или поновној успостави“. Констатовао је да се тим покушава прибавити „дубље историјско значење“, што није у складу историјским чињеницама. S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 46-49.

³³¹ Када је загребачки надбискуп Јосип Михаловић децембра 1879. боравио у Бечу примјетио је да су „цар и министри резервисани“ – речено му је само да се на том питању „ради“. В. Gavranović, нав. дјело, 97, 133-134, 145-146.

³³² В. Gavranović, нав. дјело, 201-202. Формално постојала је и четврта бискупија мрканско-требињска под управом дубровачког бискупа. Практично безначајна с малим бројем вјерника али дугом историјом, због тога је рјешавање њеног статуса требало дефинисати новим преговорима. (прим. аут)

³³³ Бањалучка бискупија обухватала је сјеверозападни дио БиХ тјс. простор Босанске Крајине и простира се на исток до ријеке Укрине. Од Укрине даље на исток све до границе са Србијом била је територија Врхбосанске надбискупије. Мостарско-дувањска бискупија обухватала је простор читаве Херцеговине од

Последњи босански апостолски викар Пашкал Вујичић (1826–1888) пензионисан је док је херцеговачки апостолски викар Пашкал Буцоњић (1834–1910) постао резидијални мостарско-дувањски бискуп 14. децембра 1881. Тако је у складу са *Ex hac augusta* угашена институција апостолског викаријата али је опстао фрањевачки ред чији су припадници и даље управљали најнижом административном јединицом у цркви – жупом. Конгрегација за изванредне црквене послове одлучила је 10. децембра 1881. да ће жупе које се испразне, ако нису прикључене фрањевачким самостанима, бити на „располагању бискупу“. Предвиђено је да се годину дана не именују прави (титуларни) жупници да би током тог периода фрањевци имали времена да Светој столици докажу своје посебно право на жупу. Генерал фрањевачког реда Бернардин Порту Роматино (1822–1895) дошао је у Босну да би уредио ово спорно питање; 24. јула 1882. у Фојници наговорио је фрањевце да „за вољу мира“ уступе надбискупу 24 жупе (16 у врхбосанској и 8 жупа у бањалучкој бискупији). Због непристајања надбискупа који је тражио 44 жупе на следећем састанку понудили су још 8 жупа. Пошто до споразума и даље није долазило папа Лав XIII задужио је Конгрегацију за ванредне послове да испита читав случај и она је 14. марта 1883. издала декрет којим је одредила да фрањевци уступе надбискупу укупно 35 жупа.³³⁴

Надбискуп који је инсистирао на преузимању жупа и потискивању фрањеваца у самостане био је симпатизер учења Игнација де Лојоле (1491–1556)³³⁵ иако не и припадник његовог реда, Јосип Штадлер (1843–1918).³³⁶ Професор Католичког факултета у Загребу преводилац теолошких и филозофских дјела именован је за врхбосанског надбискупа 1881. Штросамјер га је помало строго описао као особу „без оштрине духа и слободне воље“. Половином јануара 1882. стигао је у Босни и суочио се с отпором фрањеваца. У тој борби користио је како теолошке аргументе називајући фрањевце противницима Светог духа који ако хоће „обдржавати дух св. Фрање...“ треба „да предају све жупе“ тако и политички притисак. Међутим није успио да оствари свој циљ. Када је Св. Столица издала декрет о жупама, у листу *Срце Исусово* није објављен текст декрета али је донесена вијест да је жупно питање ријешено. Поражени Штадлер наставио је да вреба нову прилику која се појавила тек деценију касније када је успио да онемогући фрањевце да формирају нове жупе. Односно да приликом цијепана старих жупа на нове, тамо гдје се за то стварени услови, оне не буду повјерене фрањевцима.³³⁷

Даламције на западу до Новопазарског санцака на истоку. Разграничењем са мрканско-требињском бискупијом из 1891. у њеном саставу на лијевој обали Неретве остали су Невесиње, Калиновик, Фоча, Рудо и Чајниче. Граница на сјеверу је ишла до ушћа ријеке Раме у Неретву. Превод апостолског писма *Ex hac augusta* преузели смо као ворд докуменат са званичне странице Бискупске конференције Босне и Херцеговине (www.bkbih.ba 20. март 2016.). Извор за овој документ су *Acta Leonis P.P. XIII, vol. II, 1880-81, Roma Ex Typ. Vat. 1882, 288-312.* Латински текст је објављен и у : *Spomenica vrhbosanska 1882-1932., Sarajevo 1932, 13-23.*

³³⁴ Црквено право је предвидјело да нека жупа може „постати пуноправно редовничка“ на четири начина: да оснују нову тамо гдје је раније није било, да неку жупу дотирају, да прескрипцијом или доспијевањем након четрдесет година управљања стекну право на жупу или да им се жупа од надлежних преда на управљања. I. Gavran, *Lucerna lucens?* 11-13.

³³⁵ Друштво Исусово (лат. *Societas Jesu*) основано је папском булом 1540. а шест година раније Лојола и шест његових сљедбеника су се на једном окупања завјетовали на сиромаштво, чедност и послушност нагласивши своју оданост папи. У доба контрареформације имали су важну улогу у потискивању протестантизма и данас се истичу по ригидном католицизму. За разлику од осталих Језуити или Исусовци нису названи по оснивачу, називају се и „Божји војници“ да би нагласили свој вјерску агилност. У раду ћемо користити термин језуити иако се у литератури присутни термини исусовци, припадници Дружбе Исусове. (прим. аут.)

³³⁶ Штадлер је рођен у Славонском Броду у једанаестој години остао је без родитеља и живео је у црквеним сиротиштима у Пожеги и Загребу гдје је завршио гимназију. На папском универзитету Грегоријани студирао је од 1862, докторирао је филозофију (1865) и теологију (1869) у Риму је заређен за свештеника 1868. Вратио се у Загреб гдје је годину дана радио као професор у Класичној гимназији; да би од 1870. до 1881. предавао на Надбискупском лицеју који је 1874. прерастао у Католички богословни факултет Загреб. (прим. аут)

³³⁷ Штадлер је записао „пошто је Дух свети поставио бискупе... те тко се противи бискупу, када равна бискупијом, противи се Духу светом“. М. Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austrougarske uprave 1878–1914., Sarajevo 1992, 187-195.* Опис Штадлера В. Gavranović, нав. дјело, 234.

Појавила се након буле Лава XIII „*Felicitate quadam*“ 4. октобра 1897. која је требала превазићи подјеле на цисмонате и ултрамонате и остале фракције унутар самог фрањевачког реда који је овом булом претворен у један јединствени ред.³³⁸ Реформа реда Св. Фрање која је покренута 1898. искористио је да поново позове фрањевце да пређу у свјетовни клер. Поднио је тужбу у Рим којом захтјева да фрањевци предају све жупе или да оставе само оне које су везане за самостане. Фрањевачке старјешине упутиле су представку Бењамину Калају који ју је предао владару. По својој прилици то је имало одјека у Риму пошто је на крају одлучено да је најбоље „поступити у складу с декретом од 14. марта 1883.“ Штадлер је упорно покушавао да се домогне фрањевачких жупа. У априлу, октобру и новембру 1901. поново је покушао да добије жупе. Штадлеров позив фрањевцима да се секуларизирају, сами фрањевци називали су „убојно оружје“. Један противник га је упоредио са „птицом кукавицом која стално пјева исту пјесму“.³³⁹

Фрањевци су се успјешно носили с надбискуповим нападима и истовремено ширили своју црквену инфраструктуру. Током првих двадесет година аустроугарске власти Босном и Херцеговином саградили су 31 жупни стан и 52 цркве. Од којих је 21 била у жупама бискупског права. Најважније међу њима биле су: Бугојно 1879, Бусовача 1885, Ивањска 1887, Брестовска 1888, Брешке 1890, Зовик 1890, Котор-Варош 1892, Сански Мост 1894, Фојница 1895, Брајковићи 1899. Цркве у Плехану и Ливну саграђене су 1900. године а Соколине 1901. Због финансирања фрањевци су код Земаљске владе залагали некретнине и подизали кредите. Вјерски су опослуживали (пасторизовали) 1887. године 96 жупа са 173.795 вјерника да би 1895. године дјеловали у 101 жупи са 202.877 вјерника.³⁴⁰

За разлику од кључних питања одузимања жупа и секуларизације фрањевци се нису нарочито одуширили гашењу својих школа. Овакав приступ произашао је из низа разлога. Држава је оснивала своје школе које су католици дочекали с одобравањем. У њима је предавао професионални наставни кадар док су код фрањеваца, уз неколико изузетака, предавачи обављали и остале дужности – вјерске и самостанске. Финансирање школа материјално је оптерећивало самостане и жупе. Помоћи са стране више није било, док је државна помоћ намијењена католичкој цркви већим дијелом ишла преко Штадлера. Узимајући ово у обзир може се констатовати да су фрањевачке школе једна по једна „умрле природном смрћу“. Помоћ фрањевачким пучким школама је укинута 1880. те године радиле су још увијек школе у Сутјесци, Ливну, Витезу, Брешкама, Бихаћу, Крешеву, Бусовачи, Босанској Градишци, Гучој гори, Жепчу, Варешу, Фочи, Тузли. У камапањи која је против фрањеваца вођена критиковано је стање у фрањевачким школама и постављано питање „камо је ишао новац који је за њих даван“. „Перфидна политика“, коју је Земаљска влада у сарадњи са надбискупом Штадлером водила према фрањевачким школама, остављала је утисак да те школе нико не укида већ да их фрањевци напуштају. У фрањевачким школама поред идеала католичке цркве, који су били узори у васпитању било је простора и времена за оно „народно“, код часних сестара мање а код језуита најмање. У вријеме општег аналфabetизма, кад нису постојале ни друге организоване друштвене снаге, конфесионално школство је имало не само просвјетну мисао. Ученици ових школа касније заузимају најодговорнија мјеста у хрватској политици, култури, и привреди у БиХ. Понека фрањевачка школа и понеки учитељ фрањевац могао се и касније наћи. Тако су у Рами у државној школи фрањевци предавали све до 1899. Али „ипак се може узети као крај школства“ којег су организовали фрањевци 1883. година.³⁴¹

³³⁸ *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, razbistrio Prosperus Dalmata, Spljet 1909, 11-12; I. Gavran, *Lucerna Lucens?*, 29-35.

³³⁹ *Nadbiskup Stadler i Franjevci*, 15; M. Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene*, 196-199.

³⁴⁰ M. Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene*, 205-206, 211-212.

³⁴¹ Митар Папић, елаборирајући ову тему, наводи да је посљедњи примјер фрањевачког школства из 1902. године када је један жупник у Черину у Херцеговини у свом стану отворио школу а учитеља плаћао од својих новчаних средстава. М. Папић, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982, 112-113.

Енцилика *Auspicato concessum* из 1882. године била је основа за проширивање обима фрањевачког рада. Почели су да дјелују у организацији Трећи ред Светог Фрање. Ријеч је била о масовном окупљању вјерника оба пола. Ова „прва масовна организација у модерној хрватској историји“ оставила је дубоке трагове у Босни, Херцеговини и унутрашњости јужне Далмације. Дјеловала је у циљу не образовања него васпитања народа. У правилима организације од 70 чланова наводе се правила пристojног понашања, наглашава значај правилног васпитања дјете која су од дјетињства требала „осјетити красоту своје вјере“. Трeбало је „јавно се показивати католиком“ и истовремено према припадницима других конфесија дистанцирати. Радити на ширењу католичке штампе и истовремено спријечавати дистрибуцију „иновјерних и безбожних“ књига и новина.³⁴² На овај посебан начин фрањевци су даље вршили едукацију становништва без утицаја владе.

Школе које су држали поједини редови часних сестара имале се подршку државних органа из два разлога. У овим школама се много већа пажња обрађала на васпитање у католичком духу а мање на буђење и ширење хрватске националне свијести. Није се морало страховати да ће национално васпитање прећи оне границе које је окупација утврдила. Осим тога надбискуп Штадлер благонаклоно је третирао ове школе очекујући да ће из њих изаћи нараштај у који је полагао велике наде. Претежан број женске дјете који је похађао ове школе улијевао је наду да ће будућа породица у којој ће мајка играти одлучујућу улогу у кућном васпитању представљати снажну полуку католичкој цркви. Дружба сестара милосрдница св. Винка из Загреба су поред школа у Сарајеву, Дервенту, Доцу код Травника, Ливну и Бања Луци основали 1881. школу у Травнику, у Жепчу 1883, Дувну 1884, Брчком 1886, Бугојну 1893, Хумцу код Љубушког 1898. Конгрегација кћери драгоцјене крви Исусове досељавају се одмах послје окупације и подижу школе у Буџаку 1879, Бања Луци 1887, Бихаћу 1894, Босанској Градишци 1898, Зеници 1903, Јајцу 1912. Сестре служавке Малог Исуса отвориле су пучку школу у Сарајеву 1890. Кћери божје љубави отвориле су школе у Сарајеву 1892. и 1893. (у Заводу Св. Јосипа и Заводу Св. Августина). Укупно је отворено 21 школа поред већ затечених, школске 1908/1909. било је 29 школа које су имале 2.858 ђака од тога 959 женских.³⁴³

Надбискуп Штадлер је паралелно са борбом с фрањевачким редом око жупа, који је суштински био сукоб око превласти над римокатоличким становништвом у Босни и Херцеговини, водио још један, додуше мање интензиван, сукоб. Са аустроугарским управним апаратом којег је упорно покушавао да елиминише или бар потисне из свих питања која је сматрао ингеренцијом римокатоличке цркве. Штадлер као највиши представник римокатоличке цркве у земљи дао је себи за право да самостално одлучује. Придражавајући се законских оквира само онда кад ти закони нису супротстављени црквеним догмама. Промјена вјероисповјести, односно конверзија, представљала је по Штадлеровом мишљењу питање у које земаљске власти немају право да се мијешају.

Међутим, још од времена окупације Босне и Херцеговине колале су гласине да ће нове власти провести муслиманско становништво на хришћанство. Питање конверзије било је стога од посебног интереса за аустроугарску управу. Тајна циркуларна наредба издата 6. октобра 1879. тражила је од аустроугарских службеника да не буду учесници у случајевима преласка с ислама на хришћанство и да такве случајеве прате.³⁴⁴ Двадесет дана касније један которски предстојник обзнанио је њен садржај. Власт је била забринута да ће у домаћем становништву бити тумачено на начин „да сви муслимани морају прећи на хришћанство“. У циљу умиривања муслимана у наредном периоду предузела је разне активности. Лист *Wiener Allegemeine Zeitung* 15. марта 1880. године објавио је саопштење поменутог предстојника у којем се наводи да није допуштено муслиманима да прелазе на хришћанство „зато што то

³⁴² М. Екмечић, *Историја Југославије II*, 367-368; М. Екмечић, *Црква и нација у Хрвати*, 129-130.

³⁴³ В. Богичевић, *Писменост у Босни и Херцеговини*. 225; М. Рајић, нав. дјело, 120-122.

³⁴⁴ *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen*, Vol I, Wien 1880, 318.

није потребно“ и да је држава забранила такве поступке. У српској штампи у Новом Саду објављивани су текстови о скором превођењу православног становништва на гркокатолицизам (католицизам источног обреда).³⁴⁵

Умиривање страхова становништва које је могло да прерасте у отпор било је од проразредног значаја. Тако да је аустроугарска управа још прије именовања Јосипа Штадлера за надбискупа била свјесна колико је у једној конфесионално подијељеној средини осјетљиво питање вјероисповјести. Нарочито питање преласка из једне вјере у другу.³⁴⁶ У прве четири године аустроугарске власти католички свештеници су се у свом пасторалном (душебрижничком) дјеловању, при склапању мјешовитих бракова, сусрели са проблемом конверзија укупно 12 пута.³⁴⁷ У жељи да више не одговара на сваки појединачни упит из локалних жупа надбискупски ординаријат је 3. августа 1882. одлучио да наредног мјесеца у часопису *Срце Исусово* штампа „Напутак за свећенство“ којим би дала јединствено упутство како поступати у случајевима конверзије. Државна цензура заплијенила је тај број и наредила да се штампа нови тираж без спорног упутства.³⁴⁸

Огорчени Штадлер није био спреман да се прихвати да аустроугарска управа одлучује о случајевима конверзија на католицизам. Мијешање државе власти у црквене послове покушао је зауставити тако што се писмом обратио лично владару Францу Јозефу 14. јануара 1884. Протестовао је против управе која је по његовом мишљењу поступала супротно упутству из октобра 1879. Поред њега владару су се том приликом протестним писмима обратили и фрањевци као и неки вјерници. Нешто раније Штаделер се окренуо и против дабробосанског митрополита Саве Косановића (1839–1903) који га је оптуживао за прозелитизам. Средином јула 1883, Штаделер је, у сарадњи са мостарским бискупом Буцоњићем, саставио „Отворено писмо“ као одговор на Косановићеву активност. Земаљска влада и Заједничко министарство финансија били су упознати са садржајем овог писма и покушали су да спријече његово објављивање у чему нису били успјешни. Штадлер је због тога укорила и влада али и сам цар. Расправа између највиших великодостојника хришћанских цркава у Босни и Херцеговини окончана је „службеном забраном полемике“ септембра 1883.³⁴⁹

Штадлер је наставио да се одупире пракси аустроугарске управе да буде укључена у сваки појединачни случај конверзије. То је допринијело постепеном расту напетости између административног апарата и црквене хијерархије. Аустроугарска управа је била свјесна да је, нарочито за муслимане, прича о конверзијама изузетно осјетљива тема. Муслиманско иселјавање из Босне и Херцеговине у Османско царство могло се повезати с „тобожњим покатоличавањем БиХ“. Одређен број муслимана је 1881–1882. године поднио захтјев за иселјењем, сматрајући да Земаљска влада подржава католичку цркву на уштрб нехришћана. Реаговала је османска амбасада у Бечу и жалила се Земаљској влади. Калај је сматрао да би конверзије могле да послуже као повод за нова спољња негодовања. Настојао је да у зачетку угуши појаве које је сматрао „приликама за нарушавање јавног реда и мира“, као и

³⁴⁵ Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.–1903.)*. *Povijesno teološki prikaz*, Mostar 1994, 128-129. Даље у тексту Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*

³⁴⁶ Прелазак једне муслиманске дјевојке на католичанство било је повод за покретање муслиманске борбе за вакуфско-меарифску аутономију. Питање конверзија излази из оквира наше теме те ћемо само нагласити да је током аустроугарске владавине укупан број таквих случајева био изузетно мали и да је скоро свака конверзија дочекивана бурно у домаћој јавности. Треба имати у виду да је од тог броја велики проценат био деселеничког становништва које се из разних протестантских деноминација прешло у римокатолицизам. Дешавало се и да римокатолици пређу у православље. Разлози за конверзију, поред оног основног – опредјељења сопствене савјести, били су вишеструки: од несрећних породичних околности – удовица без прихода с малом дјецом или дјеца без родитеља и старатеља, преко практичних разлога као што је развод дотадашње брачне заједнице па до жеље за еманципацијом од породице и средине уопште. (прим. аут.)

³⁴⁷ Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 134.

³⁴⁸ Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 135; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001, 225. Даље у тексту Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*

³⁴⁹ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 228-235.

пријетњама за своју „позицији неутралног судије у сукобима који дијеле локалну популацију“.³⁵⁰

Калај је крајем септембра 1890. добио извјештај да би Штаделеров приступ могао, да због „потицања конверзија“ доведе до политичке острашћености муслиманског живља и посљедичног зближавања са Србима.³⁵¹ Пошто је Хуго Кучера (1847–1909), некадашњи службеник у Цариграду који је 1886. године преузео дужност цивилног адлатуса, као „административни директор Земаљске владе“ био задужен за оперативну реализацију воље аустроугарске администрације имао је у опису посла задатак да спријечава такве Штадлерове активности. Врхбосански надбискуп је Кучерино понашање доживљавао као личну увреду и самовољно поступање једног чиновника. Игнорисао је чињеницу да је Кучера као „душа егзекутивне власти“ морао да се мијеша у најсложенија питања као што су конверзије. Сматрао га је противником прозелитизма и неколико година није с њим „ни приватно ни службено“ комуницирао. У неколико наврата када је нашла доказа о умјешаности надбискупа и римокатоличког клера у конверзију влада им је слала службена упозорења. Једном приликом Штадлер је чак и кажњен са 500 круна. Земаљска влада је 9. јула 1891. донијела Наредбу о вјерским конверзијама коју је одобрио владар. Наредба је службено објављена 15. јула 1891. а Кучера ју је два дана касније послао Штадлеру који је сматрао да су предвиђени услови за конверзију исувише строги. У писму упућеном папском нунцију 14. септембра 1891. тврдио је да „власт фаворизује муслимане“, да није ријеч само о политичком прагматизму према већинским муслиманима, и да због тога доноси тако рестриктивне одлуке.³⁵²

Штадлер је у свом вјерском жару примјењивао различите начине дјеловања, понекад потпуно нелегалне. Фрањевци су користили надбискупову непопуларност, критиковали његово понашање и оптуживали га да се сматра „афричким мисионаром“.³⁵³ Отворени напади на истакнуте представнике православне цркве били су само дјелимично успјешни. Његов противник митрополит Косановић изложен притисцима окупационих власти поднио је оставку и био протјеран из Босне и Херцеговине. Међутим, ова одлука била је више посљедица процјене да је митрополит сметња владиним намјерама а мање испуњавање жеља преревносног бискупа.³⁵⁴ Слабост у организовању православне цркве, необразованост свештеника и тежак социјални положај православних вјерника требало је по Штадлеровом мишљењу искористити. Папа Лав XIII је 20. јуна 1894. објавио *Praeclara gratulationis*, апостолско писмо у којем се, између осталог, обратио словенским народима позивајући их на сједињење. Већ сљедећег мјесеца писмо је било преведено и објављено у у службеном гласилу надбискупије.³⁵⁵

У жељи да промовише своју визију уједињавања цркава у рану јесен 1895. почео је да припрема издавање часописа чији би то био једини циљ. Први број часописа *Балкан* објављен је маја 1896. и самим својим поднасловом „јединству и братској слози“ најавио је чему тежи. На почетку је штампан ћирилицом и латиницом, његови уредници и сарадници прижељкивали су сарадњу православних аутора. До тога није дошло једино је 1899. године објављен текст под именом и презименом бившег православног игумана. Међутим, у тренутку објављивања аутор је већ прешао на католичанство. За скоро седам година постојања (1896–1902) изашло је 19 бројева с више од 2000 страница текста. Ово Штадлерово чедо није придобило за сарадњу домаће фрањеваце. Они су штампали своје

³⁵⁰ P. Gelez, „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c.1800–1918)“, *Historijska traganja* 2 (2008), 50-51.

³⁵¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, Zajedničko Ministarstvo finansija (ZMF) Präs 574/1890.

³⁵² *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Heregovinu 1891*, 419-424; Ć. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, 33; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 254; V. Žujo, *Hugo von Kutschera*, Sarajevo 2018, 63-68; Даље у тексту V. Žujo, *Hugo von Kutschera*

³⁵³ Штадлер је 1897. фалсификовао пасош малољетној православки која је хтјела прећи у католичанство. P. Gelez, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini*, 53-54.

³⁵⁴ В. В. Максимовић, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, Добрун-Сарајево 2003.

³⁵⁵ *Vrhbosna. Katoličkoj prosvjeti* br 14, god.VIII, 15. srpanj 1894, 209-215.

часописе у којима су сами третирали проблематику уједињавања црква.³⁵⁶ Православне вјернике и свештенство у Босни и Херцеговини је још 23. јануара 1898. дабробосански митрополит окружницом упозорио на ову новину и забранио сваки контакт.³⁵⁷

Друга два бискупа у Босни и Херцеговини, сами припадници фрањевачког реда, нису били противници прозелитске акције. Напротив, заједно са Штадлером реаговали су на владину наредбу о конверзијама упутивши 24. септембра 1891. циркуларно писмо свештеницима. Обавјестили су их да они „не држе до одредаба наредбе“ и строго им забранили примјену исте. Захтијевали су да се свештеници у свом раду понашају као и прије објаве.³⁵⁸ Међутим, иако су код управе уживали различите статусе и један и други су имали заједничку особину – да у свом дјеловању буду неупадљиви.

Бањалучки бискуп Маријан Марковић (1840–1912)³⁵⁹ имао је прилично умјерен наступ али није дозвољавао „личне увреде“ као ни да се нарушавају права његовог реда. Земаљска влада је знала за његово „честољубље и таштину“ и да би га непримјерени гестови могли учинити непријатељем који се не би устручавао да међу вјерницима шири незадовољство. Марковић је тихо дјеловао и чак у превођењу православног становништва био успјешнији од надбискупа.³⁶⁰ Пашкал Буцоњић (1834–1910)³⁶¹ био је још од 1863. године „хрватски и проаустријски“ оријентисан. Током посјете цара Франца Јозефа Далмацији априла 1875. уручио је владару документ о тешком стању католика у Херцеговини.³⁶² Након окупације као члан делегације ишао је на поклоњење владару у Будимпешти. Тиха и стабилна особа био је „сигуран ослонац...за аустроугарску вјерску и националну политику у БиХ“. Посљедично био је у добрим односима и са Земаљском владом, која га је штитила од притужби у дугогодишњем спору око надлежности над требињском бискупијом која му је напоскон припала 1890.³⁶³

Штадлер је покушавајући да избори нову за цркву повољнију наредбу, у јесен 1892. сазвао састанак на којем није присуствовао бискуп Марковић. Писмо влади са траженим измјенама упутио је 29. децембра 1892. док је одговор добио тек у априлу 1893. Током сљедећих неколико година Штадлер се на званичним састанцима и учесталом кореспонденцијом и даље залагао за ново прихватљивије рјешење. Инструкција из 1895. донијела је одређене помаке. Али је Земаљска влада и поред уступака наставила да дјелује у овирима претходне спорне Наредбе. У септембру 1896. Штадлер је у Сарајеву заказао и одржао састанак представника католичке цркве у БиХ. На којем се разговарало о читавом низу питања. Бискуп Буцоњић је предложио јануара 1898. заједнички одговор. Међутим,

³⁵⁶ У Балкану је сарађивао само један фрањевац и то из Задра. Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 184-190; Т. Vukšić, „Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH od 1878. do 1918. S posebnim osvrtom na časopis *Balkan*“, *Hum* 2 (2007), 92-107.

³⁵⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF Präs 607/1898.

³⁵⁸ Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 149.

³⁵⁹ Рођен 21. октобра 1840. у Доцу код Травника, крштен као Фрањо. Име Маријан узео је 1863. када је заређен за свештеника. Жупник у Котор Варошу постао је 1870. а пет годија касније гвардијан самостана у Гучој Гори. Жупник у Витезу постаје 1879. а у Долац за жупника одлази 1882. Функцију бањалучког бискупа преузима 25. априла 1884. и на том положају остаје до смрти 20. јуна 1912. (прим. аут.)

³⁶⁰ Марковић је на католицизам између 1885. и 1889. превео 30 православаца и 7 муслимана. Да би нагласио дисконтинуитет у односу на Штадлера, Марковић је након ступања на дужност промијенио чак и пагинацију списка у бањалучкој бискупској архиви. В. В. Gavranović, „Banjalučki biskup fra Marijan Marković 1883-1912“, *Dobri pastir XV-XVI*, Sarajevo 1966, 205-268.

³⁶¹ Рођен је 2. априла 1834. у Дриновцима код Груда, у близини границе са Далмацијом. Фрањевачком реду приступио је 1851. У Италији студира филозофију и теологију, у Риму полаже за професора филозофије. У истом граду у фрањевачком самостану 1860их ради као професор. Од 1874. био је провинцијал реда а 25. априла 1880. постављен је за апостолског викара у Херцеговини. Преминуо је у Мостару 8. децембра 1910. Након његове смрт бискупска столица била је двије године празна. (прим. аут.)

³⁶² Р. Buconjić, „Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875). Kratak osvrt na namete“, превео и приредио Андрија Никић, *Croatica Christiana Periodica Vol 5 No. 8* (1981), 67-89.

³⁶³ Р. Vrankić, „Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.–1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 2, (2016), 126-128, 135.

очекујући промјену владиног понашања одлучено је да се чека. Тако је до заједничке реакције дошло тек 31. јула 1899, састанак с Калајем у јесен те године није довео до помака. Ново заједничко писмо упућено је 14. јула 1900. Три дана касније Штадлер је с тим у вези писао Буцоњићу и Марковићу. Херцеговачки бискуп сумњао је да преговори с владом могу бити успјешни без учешћа представника других конфесија који су пак били задовољни законима из османског доба док Марковићев одговор није сачуван.³⁶⁴

У годинама узалудних преговора, као ни касније, није могло доћи до побољшања односа управе и Штадлера. Влада се држала Наредбе из 1891. и игнорисала све касније договоре док надбискуп није одустајао од прозелитске мисије без владиног уплива. Аустро-Угарска као католичка европска земља, с владаром који је био посвећени вјерник, била је наравно наклоњена римокатоличкој цркви у окупираним покрајинама. То је на савременике оставило такав утисак да је један записао да се за Босну када постане католичка може „рећи да је постала аустријска“.³⁶⁵

По владиним извјештајима новчана издвајања за римокатолички клер била су, пропорционално гледано, већа од издвајања за православно свештенство које је имало знатно већи број вјерника. За двадесет пет година управа је православно цркву помогла са више од шест милиона круна док је католичка добила скоро пет милиона.³⁶⁶ Локални представници власти, често и сами активни католички вјерници, користили су сваку прилику да отежају положај православне цркве. Ова вишегодишња пракса привукла је пажњу и берлинске штампе. *Berliner Tagblatt* је 1899. писао да „католичка пропаганда..., прави многе нереде у народу, и може једног дана довести до сумњивих догађаја“.³⁶⁷ Више од тога управа није могла да иде. Земаљска влада је из прагматичних разлога настојала да обузда Штадлерове тежње и контролише штету коју је таквим поступцима дугорочно наносио аустругарским интересима.

За више од двадесет година римокатоличка црква коју је водио у Босни и Херцеговини доживјела је видљив успон. У периоду од 1882. до 1888. у Травнику на земљишту покљоњеном од државе, о трошку надбискупије која је за ту сврху добијала огромне прилоге добротвора из иностранства, изграђена је зграда сјеменишта уз које је дјеловала класична гимназија. Фрањевачко мало сјемениште отворено је у Широком бријегу 1899. У Високом је 1900. године саграђена нова зграда у којој је пребачена дотадашња фрањевачка школа. Висока теолошка школа, с исусовцима као професорима, почела је с радом у Травнику 1890. Три године касније прелази у нову зграду у Сарајеву. У Мостару је 1895. покренута Фрањевачка богословија.³⁶⁸ Црква посвећена Пресветом Срцу Исусовом изграђена је у Сарајеву 1889. По Босни и Херцеговини грађене су нове цркве и саниране старе. Католичка штампа такође је доживјела узлет покретањем седам новина до 1903. године. Од тога чак четири листа покренуо је сам Штадлер. *Срце Исусово* као службени гласник излазио је 1882–1886. те године покренут је часопис *Врхбосна. Католичкој просвјети. Гласник пресветог Срца Исусова* почео је да излази 1892. а већ споменути *Балкан* 1896. Босански фрањевци су 1887. почели са објављивањем часописа *Гласник југословенских фрањеваца*, који је већ након првог броја промијенио име да би и до краја излажења 1941. промијенио низ имена. Затим 1888. године креће лист *Нови пријатељ Босне* који је излазио

³⁶⁴ М. Екмечић, *Историја Југославије II*, 406. Т. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 149-160.

³⁶⁵ А. Бар, *Босна и Херцеговина: аустријска управа од 1878 до 1903 године*, Београд 1906, 58.

³⁶⁶ Православно свештенство је до 1895. добили 1.718.896 круна а католичко 1.047.758. У истом периоду за помоћ црквеним богославијама односно сјемеништима православци су добили 876.043 а католици 1.202.820 круна. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Zagreb 1906, 120-122, 131-132.

³⁶⁷ У Бањалуци је војни командант искористио материјал намијењен за изградњу цркве. У Прњавору је прекопано православно гробље. Окружни представник из Бихаћа је у више наврата пријетио да ће срушити манастир Рмањ. Дотични представник је проналазак црквених књига из Русије искористио као изговор да распусти локални црквени одбор и онемогући изградњу основне школе и парохијског дома. Б. Милошевић, *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Бања Лука 2012, 166-169.

³⁶⁸ М. Рарић, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982, 130-140.

до 1896. Херцеговачки фрањевци 1900. покренули су *Крићанску обитељ* која је излазила до 1918, па поново од 1938. до 1945.³⁶⁹

У истом временском периоду својим прозелитским дјеловањем Штадлер није постигао много тога. Осим што је од стране противника био оптужен за „двоструки клерикализам унутар цркве као и унутар друштва“. У Босни и Херцеговини укупан број конверзија је био изузетно мали, у просјеку седам годишње. Окупиране покрајине нису добиле католичку већину, у католичку вјеру није преведен велики број људи. На повећање броја католика у БиХ више је утицало усељавање него превођење. За првих 25 година аустроугарске власти у односу на број особа које су примиле римокатолицизам број оних који су римокатолицизма одрекли био је већи.³⁷⁰ Штадлерова прозелитска акција може се стога оцијенити као потпуно неуспјешна. Чињеница да Штадлер „није у Босни и Херцеговини водио политику кроатизације покрајина него политику католицизације покрајина“³⁷¹ само појачава горчину надбискуповог пораза.

Штадлер је у међувремену покушао да остане загребачки надбискуп 1891. Међутим наишао је на отпор државних органа. Угарски политичари су, уз подршку свог високог клера, блокирали његов избор. Страховали су од хрватског католицизма с Штадлером на челу. Франц Јозеф сматрао је да Штадлер нема ни „опрезног такта ни сигурна суда“ да би смирио страсти, политичке и националне, хрватског клера. Владар је стога 1893. године писмено тражио да папа Лав XIII одустане од Штадлеровог именованја. Јер би оно „потхранило старе борбе“ и оживјело притајене конфронтације.³⁷² Деценију касније услиједио је нови Штадлеров неуспјех у покушају да унутар римокатоличке цркве наметне своје ставове и идеје. Али је овај пут читав процес имао и међународни карактер пошто су учешће узеле друге земље од којих нису све биле католичке.

Штадлер је учествовао у „Светојеронимској афери“. Наиме, средином XV вијека словенско удружење „Илира“ у Риму је од папе Николе V (1447–1455) добило срушену цркву и земљиште да изгради болницу и коначиште. Крајем XVI вијека требало је да се коначиште претвори у сјемениште што се остварило тек два вијека касније али је тада Завод св. Јеронима радио свега неколико година. Услиједила је обнова дјеловања, а Беч је 1863. постао патронат Завода да би од 1879. почео да се мијеша у његова унутрашња питања. Ђаковачки бискуп Штросмајер сматрао је да промјене у Заводу св. Јеронима не могу да се спроводе. Завод је по њему имао национални значај за хрватски народ који има право на своју аутономију у коју спада вјера и настава. По њему „Озлиједа аутономије нашег завода у Риму“ истовремено је озлиједа „наше аутономије домаће“. Штросмајер се за помоћ обратио Светој Столици која је наредила апостолску визитацију. Након проведене визитације предложено је да се Св. Јероним у потпуности претвори у црквени завод.³⁷³

Штадлер који је 1894. именован апостолским комесаром за сједињавање цркава настојао је да реорганизује завод и не дозволи да га себи приграбе италијански бискупи. У

³⁶⁹ *Гласник босанских и херцеговачких фрањеваца, Фрањевачки гласник, Серафински перивој, Наша мисао* и на крају *Фрањевачки вијесник*. Ђ. Рејановић, *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*, Сарајево 1961, 27–44; Т. Крушеvac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Сарајево 1978, 135–148.

³⁷⁰ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 50. У периоду 1878–1904. из католичке вјере је „отпало“ 100 а „дошло“ 68 људи. Муслимани и Јевреји су у истом временском периоду изгубили по осам вјерника. Протестанти су укупно добили десет а православци тридесет пет вјерника. *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, Загреб 1906, 136; Т. Вукшић, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca*, 163. Нешто другачије податке и то у периоду до 1910. доноси Филип Гелез. По њему је римокатолицизам напустило 25 особа, док је за 36 година власти било „отприлике 240“ случајева. P. Gelez, *Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini*, 21–22.

³⁷¹ М. Екмечић, „Географски непријатељ Србије“. (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878)“, у: *Огледи из историје*, Београд 1999, 109.

³⁷² Z. Grižak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 303; М. Екмечић, *Историја Југославије II*, 399. Екмечић пише како мађарски министри нису жељели да се рисмка курија опаше „ланцем католичког хрватства који би могао да угуши слободу мађарског народа“. Грижак је овом питању посветио комплетно поглавље у књизи (стр. 293–319.) инсистира на томе да је много важније што је за загребачког надбискупа ипак изабран Хрват.

³⁷³ Z. Grižak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 326–328.

мају 1895. Штадлер је предложио да Завод постане центар за провођење планова о сједињењу цркава. У наредних неколико година постајао је све више укључен у овај спор. У сарадњи са загребачким и задарским бискупима желио је да се илирско име промијени у хрватско. То му привремено успијева када је 1. августа 1901. године апостолским писмом успостављен Светојеронимски завод за хрватски народ. Папа Лав XIII, који се прије доношења одлуке савјетовао с хрватским бискупима, навео је да жели тој установи пружити „сигурнији темељи, а на корист хрватског народа и његовог учвршћивања у вјери“.³⁷⁴

Међутим, ускоро је дошло до новог заплета – таквом називу успротивила се Италија. Прво су објављени негативни текстови у низу листова на Апенинском полуострву. Недуго потом италијански иредентисти упадају у зграду завода, упућују телеграм италијанском владару Виктору Емануелу III (1900–1946), и на објекат истичу италијанску заставу. Италијанска влада покренула је затим акцију пред правосудним органима. Подршку јој пружила кнежевина Црна Гора која је проблематизовала питање Барске надбискупије и статуса Срба-католика. У овом спору Аустро-Угарска се није у потпуности ангажовала чак ни кад су се у њега умијешале Француска и Русија. Разлог за такав пасиван аустругарски дипломатски приступ био је посљедица унутрашњих односа. Унутар владајућих структура није постојао усаглашен став због отпора угарске стране хрватском имену завода. Света Столица је попустила и 7. марта 1902. године промијенила своју одлуку, усвојила је име Светојеронимски завод Илира. Овај чин доживљен је од хрватске стране као „негација хрватства и хрватских национално-политичких настојања“.³⁷⁵ Јосип Штадлер један од иницијатора претходне промјене назива је понижен као и његове колеге бискупи. Пропао је његов покушај да се покаже као заштитник националних интереса својих вјерника – Хрвата.

Током првих двадесет година дјеловања у Босни и Херцеговини Штадлер је, поред потискивања фрањеваца, настојао да онемогући секуларне тенденције у друштву као и да се наметне као кључна личност међу римокатолицима. Жеља да католички свјетоназор прожме све друштвене поре посљедично је довела до сукоба са истакнутим свјетовно оријентисаним хрватским интелектуалцима у Сарајеву. То би било природно сучељавање два свјетоназора да им Штадлер није дао печат личног сукоба и да се стварни мотив није крио у позадини. Додатно отежавајућа околност била је што су ти световњаци истовремено били и државни службеници. Пјесник Силвије Страхимир Крањчевић (1865–1908)³⁷⁶ и књижевник Тугомир Алауповић (1870–1954)³⁷⁷ су 26. марта 1903. године поводом случаја превођења на католицизам муслиманске удовице, која је с дјецом отишла с католиком, написали и потписали циркуларно протесно писмо намјењено католицима.

Критиковали су поступање надбискупа „кад хоће да особу муслиманског закона“ преведе на католицизам. Овакав догађај „одбија муслимане од хрватске народне мисли“ али и доноси лоше економске посљедице. Муслимани, огорчени овим случајем, одбијају да купују робу или користе услуге католичких трговаца односно занатлија. Требало је зауставити дјеловање бискупа који хрватству шкоди, католичкој вјери не користи а католицима „отима хљеб“. Због тога је предложено да свака локална средина напише сличан допис и објави га у штампи. Штадлер упознат с овом активношћу мјесец дана касније лично

³⁷⁴ Исто, 335-336.

³⁷⁵ Исто, 337-351.

³⁷⁶ Рођен је у приморском градићу Сењу, гдје је избачен из гимназију па се пребацио у сјемениште. У Риму се пола године школовао за свештеника али се затим определио за учитељски позив. Након завршетка образовања дошао је у БиХ. Објавио је неколико збирки пјесама и осам година уређивао часопис *Нада* у којем је окупио крем тадашње хрватске књижевности. Радио је као учитељ у Бијељини, Ливну, Мостару и Сарајеву гдје је и преминуо. (прим. аут.)

³⁷⁷ Рођен је у Доцу дод Травника. Гимназију је завршио у Сарајеву а филологију и славистику у Загребу и Бечу. Докторат из славистике брани 1894. године. Радио је као професор у Сарајеву, био директор гимназије у Тузли а затим савјетник за школство и надзорник средњих школа. Током Првог свјетског рата због нелојалности је пензионисан. У држави СХС обављао је дужност министра просвјете а затим је био члан Државног савјета. Након одласка у пензију 1931. преселио се у Загреб гдје је и преминуо. (прим. аут.)

је протествовао код начелника одјељења Земаљске владе. Оптужио је аустроугарску управу да је преко Косте Хермана утицала на састављање циркулара који га критикује и пријетио да ће актере екскомуницирати односно исључити из цркве. Службеници Земаљске владе су у извјештају упућеном у Беч оповргли ове надбискупове оптужбе. Спремност да чином екскомуникације владиних чиновника изазове скандал оцијенили су као притисак. Наглашено је да ће државним службеницима бити скренути пажњу да се не уплићу у јавне агитације против надбискупа. Али и да Земаљска влада не може зауставити активности које се одржавају у приватним круговима.³⁷⁸

Штадлер није остварио изречене пријетње, није својим противницима ни опростио ни заборавио овај чин. Међутим, поред многих начелно супростављених ставова и личних односа узрок овог сукоба произилази из једног другог питања. Правилно га је уочио и констатовао Штадлеров биограф Зоран Гријак: „битно различите концепције у остварењу идентичног политичког циља – уједињења хрватских земаља на темељу правашког програма из 1894. године“. Штадлер је желио „национални покрет с католичким печатом“ за који би се и муслимански живаљ могао изјаснити. Свјетовна интелигенција, уз подршку фрањеваца, тежила је интерконфесионалном покрету којем би пришли и муслимани.³⁷⁹ Укратко коријен овог сукоба је било питање ко ће бити вођа Хрвата у Босни и Херцеговини.

Хрвати у Босни и Херцеговини (1878–1903)

Простор данашње Босне и Херцеговине, био је вијековима простор константних миграционих процеса. С тим да је њихов интензитет био већи током ратова у којима се Османско царство прво ширило а затим повлачило из југоисточне Европе. Структура и број становништва мијењала се током вијекова османске владавине.³⁸⁰ Почетком XVIII вијека распоред становништва босанског ејалета, ако узимамо у обзир конфесионалну припадност, своди се на то да је већина муслиманског становништва боравила у варошима и нижем плоднијем земљишту (котлинама, пољима, долинама ријека). За разлику од њих хришћани су доминантно били ван насељених мјеста, с тим да су католици живјели у равничарском подручју а православци по брдско-планинском.

У првим деценијама XIX вијека стране дипломате које су боравили или пролазили кроз босански ејалет давали су различите процјене о броју становника, процентуалне заступљености припадника одређених конфесија као и територијалне распоређености. Католичког становништва је по тим процјенама било између 120 и 150 хиљада и претежно је насељавало централну Босну, западну Херцеговину и ливањски крај. Пољопривреда је била њихово основно занимање. У једном француском извјештају из 1813. на списку најзначајнијих трговаца у Босни не наводи се ни један католик. Католичких занатлија и ситних трговаца било је у Фојници, Крешеву, Краљевој Сутјесци, Варешу, Ливну и околини Травника, док их је у Сарајеву било веома мало.³⁸¹ По једном запису из четрдесетих година XIX вијека становништво ејалета се дијелило у три слоја: оне који имају богатство и власт, оне који имају само богатство а немају власт и оне који немају ни богатство ни власт.

³⁷⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF Präs 635/1903.

³⁷⁹ Z. Grižak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 174-176.

³⁸⁰ Повлачењем османске власти и муслиманско становништво се селило са изгубљених територија у Панонској низији. Током стварања аутономне кнежевине Србије услиједио је сличан процес. Посљедично повећао се проценат муслиманског становништва у данашњој Босни и Херцеговини. Хришћанско становништво се током вијекова османског присуства такође помијерало. Та „метанастазичка кретња“ трајно су промијенила структуру становништва на простору бивше Југославије. Важан фактор биле су и смртоносне епидемије које су повремено избијале и посљедично утицале на популацију. Миграциона проблематика Босне и Херцеговине изузетно је сложена и превазилази оквир наше теме. (прим. аут.)

³⁸¹ Муслимани су сачињавали већину становништва по градовима, доминирали су занатским дјелатностима у којима су католици „било подређени“. Срби су најгушће били насељени у источној Херцеговини, Босанској Крајини и крајевима око Дрине. S. M. Džeja, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783–1813)*, Zagreb 1971, 49, 62.

Католици су тако спадали у овај „трећи слој“ становништва, који нема политички ни економски капитал,³⁸² а сличне прилике остале су до краја османске управе у покрајинама. Њихов број се повећао усељавањем, из економских разлога, Хрвата из Далмације. Прво 1846, нови талас усељавања у централну Босну услиједио је у јесен 1847, да би 1849. „цијеле чете Далматинаца ходале по Босни“. За претпоставити да је овај прилив избјеглица осим што је повећао број католика утицао и на јачање хрватске националне свијести у Босни.³⁸³ Усељавање је и у наредном периоду и промијењеним околностима имало сличан ефекат.

Током османског периода нису вршени пописи становништва све до 1851–1852. када је власт провела прво пописивање по кућама. Није познато да ли су се пописивале све мушке главе или само старије од 10 година јер се тада постајало пореским обавезником. Попис је био изузетно мањкав, пописивачи су били неспособни, сам процес лоше организован и провођен. Уз уобичајну површност османске администрације у раду присутан је био и отпор муслиманског становништва које није жељело да даје тражене податке. Посљедично резултати пописа су били непрецизни. Пошто су се сви хришћани наводили заједно број појединих конфесија није могуће тачно установити. У наредним деценијама вршени су разне прорачуни броја становника ејалета, унутар тога процјене појединих хришћанских конфесија у којима се број католика кретао од 140.000 до више од 200.000.³⁸⁴

Крајева и области насељених искључиво становништвом једне вјере није било. Међутим, поједине конфесије доминирале су у одређеним областима. Православци су били апсолутна већина у сјеверозападној Босни, источној Херцеговини и територији од Вишеграда до ушћа Дрине у Саву и од ушћа Дрине до Брчког. Муслиманске масе биле су апсолутна већина у централној, јужној и источној Босни као и на простору с лијеве обале ријеке Уне од Бихаћа до Новог. Деценију прије почетка Велике источне кризе католичке масе биле су у апсолутној већини на територији на југозападу Босне и Херцеговине. Та територија била је омеђена босанско-далматинском границом од планинског врха Троглава до Равног (источно од ушћа ријеке Неретве) одатле линијом према Почитељу на Неретви па долином те ријеке до Коњица, од Коњица преко Кисељака и Бусоваче до Травника. Затим од Травника на запад правцем између Јајца и Доњег Вакуфа и између Гламоча и Ливна ка полазној тачки. Католици су још били густо насељени на уској области дуж десне обале ријеке Саве од Брода до Брчког. Наведене области обухватале су петину површине Босне и Херцеговине али су на њој живјеле четири петине свих католика.³⁸⁵

По попису из 1879. године од 1.159.016 становника католици су чинили 18,13 % односно било их је 209.391 док су муслимани чинили 38,71 %, православни 42,82 % а остали 0,31% становништва. Католици су живјели прије свега у југозападним и централним дијеловима Босне и Херцеговине.³⁸⁶ По попису проведеном шест година касније број католика износио је 265.788 и чинили су 19,88% становника чији је укупан број био 1.336.091 од којег су православци чинили 42,76%, муслимани 36,88% а остали 0,47%.³⁸⁷ У трећем званичном попису из 1895. од 1.568.092 становника католика је било 334.141 односно

³⁸² А. S. Aličić, „Prilog proučavanju sela i grada u Bosni XIX vijeku“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2, (1974), 85.

³⁸³ В. Teinović, „Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836-1849) – suprotnosti dvije nacionalne politike“, *Historijska traganja* 16 (2015), 60.

³⁸⁴ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Сарајево 1955, 30-38.

³⁸⁵ Прeko 66 % свих муслимана живјело је на 27 % површине БиХ, на простору од Добоја у широком појасу са лијеве стране Босне до изворишта. Од извора Босне до Коњица од Коњица широким појасом с лијеве стране горње Неретве до извора Неретве. Од извора кроз Подриње до Вишеграда и од Вишеграда до Добоја обухватајући Кладањ, Тузлу, Градачац и Грачаницу. Око 70 % свих православних живјело је на 53 % површине БиХ. На простору између Саве од Брода до ушћа Уне у Саву, током Уне до извора. Од изворишта Уне до планинског врха Троглава линије источно од Троглаве преко Гламоча и Доњег Вакуфа до Добоја. Десне долине Босне од Добоја до Модриче и линије од Модриче до Брода. Источна Херцеговина означава простор источно од Неретве. Ђ. Пејановић, нав. дјело, 22-23.

³⁸⁶ *Štastitika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, Сарајево 1880, 4.

³⁸⁷ *Štastitika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885*, Сарајево 1890.

21.31%, православци 42.94%, муслимани 34.99 % а остали 0.76%.³⁸⁸ Посљедњи попис извршен је 1910. по њему у Босни и Херцеговини живјело је 1.898.044 становника. Од тога католика 434. 061 односно 22.87%, православца 43.49%, муслимана 32.25%, а осталих 1.39%.³⁸⁹

Распоред становништва по конфесијама остао је углавном исти какав је био и при крају османске владавине. Промијенили су се додуше проценти удјела припадника појединих конфесија у неким срезovima због исељавања и усељавања. Али је то само у појединим случајевима утицало на коначни проценат среза или округа. Католици су по попису 1910. били у апсолутној већини у окрузима Фојница (63.19), Жупања (86.94%), Ливно (51.94%), Љубушко (92.69%), Мостар (74.22%), Прозор (61.875). Релативна већина били су у дервентском (49.52%), брчком (38.87%), травничком (46.96%), жепачком (47.39), бугојанском (34.57%) и столачком (46.21%) срезу.³⁹⁰

Брок католика повећао се за 31 годину аустроугарске власти за 224.670 са 209.391 на 434.061 или за 107%. Просјечан природни прираштај у том периоду износио је 64% јер је укупан број становника порастао за скоро 740.000 са 1.158.164 на 1.898.044. Једино је прираштај православних од 66 % био око нормале док је прираштај муслимана од 36% био скоро два пута мањи од нормале. При пописивању биле су присутне одређене тенденције које је аустроугарска власт прикривала не желећи да објави тачне податке о усељавању странаца и исељавању домаћих.³⁹¹

Током деценија аустроугарске управе у расту удјела католика у становништву Босне и Херцеговине важан чинилац је било усељавање. Природан прираштај у случају католичког становништва чинио је 85.4 % а усељавање 14.6 % укупног повећања, за разлику од православног становништва код којег је усељавање било три пута мањи фактор. Усељено становништво са матерњим српско-хрватским језиком бројало је 1910. године 58.173 особе. Може се претпоставити да су усељеници са матерњим српско-хрватским језиком, од којих је већина долазила из угарског дијела Монархије, били у већини Хрвати. Хрватски политичари гледали су у тим досељеницима јачање хрватског елемента и подржавали су владу у њеној политици насељавања.³⁹² Када су прилике у покрајинама дозволиле одређени број усељеника су политички ангажовао у хрватским политичким организацијама. Међутим, пораст католичког становништва није био праћен растом осјећаја задовољства управом.

Страни путници који су пролазили кроз покрајине и оцијењивали аустроугарску управу као „мудру и хуману“ нису могли да не уоче и забиљеже да је становништво незадовољно. Муслимани, „Турци“ зато што им је „одузета моћ“ коју су раније имали Срби због жеље за независношћу а „римокатолици зато што су добили мање него што су очекивали“. Хрватска политика је већ тада била јасно и онима који су у Босни и Херцеговини били у краткој посјети. Не спорећи хрватску оданост Бечу нити „огорчену мржњу“ према Угарској британски писац Хари Томсон је говорећи о Хрватима 1895. записао да је „њихов циљ стварање римокатоличког хрватског краљевста, које не би било спојено са Аустро-Угарским царством, као што је то данас случај, већ би било федеративни дио њега, као што је то Угарска. Њихов сан је да уједине Хрватску, Славонију и сјеверо-западну Босну у једну велику државу са излазом на море у сјеверној Далмацији.“ Сматрао је да је „поновно успостављање везе између ових земаља“ неизбежно, јер је напредак Хрватске, Славоније али и Босне зависио од њихове „уније са Далмацијом“, као што је и напредак неплодне далматинске обале, зависио од плодне земље у њеном залеђу.³⁹³

³⁸⁸ *Hauptresultate Volkszahlung im Bosnien und der Herzegovina, vom 22. April 1895, Sarajevo 1896.*

³⁸⁹ *Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910, Сарајево 1912.*

³⁹⁰ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Сарајево 1955, 46.

³⁹¹ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Сарајево 1955, 50-51.

³⁹² М. Gross, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik godina XIX-XX*, (1966-1967), 10-11. Даље у тексту М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*

³⁹³ Н. С. Thompson, *The outgoing Turk*, предговор, 100-102.

Калај је током своје владавине држећи се девизе „завади па владај“ успио да старе супротности толико ојача и толико „подијели житеље Босне и Херцеговине да су јавни односи постали скроз абнормални“.³⁹⁴ Фрањо Рачки је након пута у Босну 1890. године написао филологу и књижевнику Ватрославу Јагићу (1838–1923) да „у Босни нико није задовољан“.³⁹⁵ Осјећај међусобне мржње између Срба и Хрвата у Босни и Херцеговини није могла прикрити педантна аустроугарска контрола над интеракцијом странаца са локалним становништвом. Србе је поред православља и окренутости према Београду и Цетињу, по страним запажањима красило осјећање заједништва и заједнички сан. „Сан о славном и уједињеном српском краљевству од Солуна до Задра“ као и потпуно неповјерење према римокатолицима Хрватима. Они су пак тежили стварању „краљевства које би обухватило Хрватску, Славонију, Далмацију и Босну“ а као центру своје „политичке и литерарне активности и мисли“ гледали према су Загребу. У новим околностима неизбјежно је било да „босански мухамеданци“ изгубе свој „поносни положај и постану обични чобани, носачи и портири“. Пошто их је свега неколицина стекла значајна богатства док „већина није напредовала“.³⁹⁶

Римокатолици који су се дуго ослањали на Аустрију и који су дочекали њен долазак као долазак велике католичке силе, осјећали су се некако разочарано. Зато што им није било дозвољено да се „понашају као главни партнер у Босни“. За Вилијама Милера (1864–1945) није било бољег доказа од тих разочарања, за тврдњу да су све конфесије једнако третиране од стране управе. Ово разочарење није пак утицало на показивање оданости бечкој круни. Милер је на празник Тијелово 1896. присуствовао окупљању сељака испред римокатоличке цркве у Мостару. „Сви су дошли у ношњама тога округа и читаво двориште је било покретна маса бијеле боје, док су вјерници падали на кољена и устајали током молитве. Црвена, бијела и плава боја хрватске заставе је била свуда и војна музика је свирала аустријску националну химну.“³⁹⁷ Међутим, отворено исказивање лојалности није за посљедицу имало испуњавања жеља које су домаћи католици имали. Било је неопходно да домаћа елита поведе борбу за остварење циљева који су се кретале од побољшања економског положаја до повољнијих позиција у политичком животу и националног позиционирања. Али је низ објективних околности отежавао овакав рад.

Католички елемент у вријеме окупације већином је био сељачки с малим бројем занатлија и трговаца. Католици су као „марљиви сељаци“ живјели око рударских средишта Крешева, Фојнице, Вареша. У градовима били су занатлије или ситни трговци, није било крупних трговаца католика за успјех у овој дјелатности, како је примјетио један савременик недостајао им је „подузетнички дух“.³⁹⁸ Интелигенције није било, њихову улогу у заједници преузели су свештеници, фрањевци. Грађанског слоја практично и није било. Пошто занатлије и земљорадници нису оне категорије становништва „које развијају друштвене снаге с тенденцијама културног и националног развоја“³⁹⁹ католички елемент није доживио правовремено национално буђење. Док су током српске борбе за црквено-школску аутономију (1896–1905) велики утицај имали српски крупни трговци, код католика то није могао био случај. Богати трговци католици у Босни и Херцеговини просто нису постојали, чак ни тридесет година по окупацији – што се најбоље види по списковима добротвора који су разним поводима објављивани у хрватској штампи у покрајинама. На списковима донатора великих новчаних прилога, објављиваним најчешће на насловним страницама

³⁹⁴ Т.Иšek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Сарајево 2002, 22. Даље у тексту Т.Иšek, *Mjesto i uloga HKD Napredak*

³⁹⁵ „Турци којима влада ласка кажу: Швабе се боје нас; Срби другамо упиру очи“. В. Јагић, *Спомени мојега живота II (1880.-1923.)*, Београд 1934, 180.

³⁹⁶ Н. С. Thompson, *The outgoing Turk*, 120, 156-157.

³⁹⁷ W. Miller, *Travels and Politics in the Near East. With Map and Illustrations*, London 1898, 91-92.

³⁹⁸ S. Borojević, *Kroz Bosnu*, 29.

³⁹⁹ L. Đaković, „Историјски аспект националности у Босни и Херцеговини.“ *Pregled. Časopis za društvena pitanja broj 9*, (1967), 194.

разних хрватских листова навођена су имена припадника аустроугарског управног апарата, истакнутих професионалаца и припадника високе црквене хијерархије.⁴⁰⁰

Хрватске елите у уобичајном смислу те ријечи, која би на себе преузело борбу за политичка права, у Босни и Херцеговини није било. Наиме давно је констатовано да се елита најчешће бира из групе која представља расадник талената, групе „традиционалних супериорности“ или из групе у којој је „супериорност“ њених припадника заснована на квалификацији.⁴⁰¹

У случају Босне и Херцеговине ове три карактеристичне групе биле су обједињене у једној друштвеној групи – свештеничкој. Хрватска елита је у Босни и Херцеговини имала је стога своју специфичност – улогу политичког представника умјесто непостојећег елитног слоја преузело је католичко свештенство. Због тога је прве двије и по деценије аустроугарске окупације хрватска национална идеја била подређена политици клерикалних кругова. Клер је тако у Босни и Херцеговини много више него у Хрватској био „интерпретатор државне идеје“.⁴⁰² У кругу католичког клера дошло је до првих иступа у хрватском националном духу. Ови иступи дошли су у медију који је у Босни и Херцеговини тек добио један шири замаха – штампи.

Пошто је аустроугарска управа настојала да популарише режим, и истовремено каналише политичка кретања становништва, покренула је низ листова који су требали да буду доказ колико се води рачуна о потребама и правима свих становника. Муслимани су добили лист *Ватан*, Срби *Просвјету* а Хрвати *Нови херцеговачки босиљак*. Мостарски бискуп Пашкал Буцоњић помогао је фрањевцу дон Фрањи Милићевићу (1835–1903) да септембра 1883. покрене књижевно-забавни лист *Херцеговачки босиљак*. Лист је имао латински и ћирилски наслов и објављивао је приповјетке и пјесме писане ћирилицом а излазио је два пута мјесечно. Од јануара 1884. излазио је једном седмично, пошто је у 14. јуна исте године објавио један спорни текст, лист је 11 дана касније био забрањен. Дан касније Милићевић подноси прву у низу молби да му се одобри издавање новог листа. Заједничко министарство финансија му 19. августа 1884, уз обавезну превентивну цензуру и могућност да одлуку повуче било када, даје одобрење да издаје *Нови херцеговачки босиљак*. Лист је излазио једном седмично и у њему није било политичких тема. Пошто су муслимански и српски листови почели добијати „обиљежја политичких“ гласила првих мјесеци 1885. У априлу Милићевић је тражио одобрење да се политички текстови могу објављивати – поред основног белетристичког садржаја. Тек два мјесеца касније Земаљска влада је предложила а ЗМФ 23. јула одобрило политичке теме. Разлог за толико дугу процедуру је двојак – аустроугарска управа није имала високо мишљење о главном уреднику који ван града Мостара није био познат, такође је требало у свакој прилици нагласити да је Сарајево земљски центар. „Окружна област је у свом извјештају тачно навела да у Мостару стварно и не постоји потреба за неким политичким листом.“ Љета 1885, пет недјеља по добијању одобрења за политичке текстове, Милићевић је најавио да ће лист промијенити назив. Заједничко министарство финансија је 12. септембра одобрило промјену. Први број под новим називом *Глас Херцеговаца*, овај пут без ћирилице, појавио се 19. септембра 1885.⁴⁰³ *Сарајевски лист* као званичне новине нешто раније најавиле су да ће нови лист избјегавати препирке и да ће иако независан помагати влади у њеним препородним активностима. Пошто је нови лист требао да буде гласило свих Херцеговаца уредништву је

⁴⁰⁰ У појединим приликама појавили би се и називи појединих трговачких предузећа али и тада су били на крају списка са најнижим издвојеним средствима. (прим. аут.)

⁴⁰¹ Општа дефиниција елита заснована је на критеријуму изврности у одређеној људској дјелатности, практично елита има колико и људских дјелатности. Почетком прошлог вијека један италијански социолог је указао да у изразу елита није могуће једноставно изабрати једнину или множину. Ž. K. Itar, *Sociologija elita*, Beograd 2005, 13, 15-17.

⁴⁰² L. Đaković, *Istorijski aspekt nacionalnosti*, 198.

⁴⁰³ T. Kruševac, „Listovi don Franje Milićevića“, *Prilozi 9/1*, Sarajevo 1973, 336-342.

препоручено да се оглашава „херцеговачким чистим народним језиком“.⁴⁰⁴ Из објављеног програма било је јасно да је нови лист хрватски по језику, писму, правопису и општем смјеру али се о одређењу листа, „свакако по тражењу режима“ ништа директно није износило. Инсистира се на јединству народа који „пак остаје анониман“ обиљежава се као „наш народ“. Хрватско име тада код католичког свијета није било „довољно познато ни проширено осим уз далматинску границу“.⁴⁰⁵

Глас Херцеговаца објавио је низ чланака, које је преузео из сплитских новина, под називом „Спајање Босне“ у којима је заговорано сједињење Босне с Далмацијом и Хрватском. Ови захтјеви у почетку били су опрезно изношени, временом је политички курс листа био све оштрији а заговарачи оваквог територијалног повезивања све гласнији. Однос главног уредника с аустроугарским властима био је изузетно сложен, пошто је било присутно међусобно неповјерење. Савременицима се чинило да постоји блискост с режимом што је било додатни ударац земаљским властима у тренуцима када је писање листа изазвало одређене инциденте. Три године од почетка излагања *Гласа Херцеговаца* спорни чланци су учестали и Земаљска влада је привремено обуставила излагање листа. До тада лист није био правашко гласило али се служио „типичним правашким декларацијама темељеним на историјском и народном праву“. Истакнуто је начело „за вјеру и домовину“, уредништво је лист представљало као католичко политичко гласило које заступа интересе католичке религије али не жели дирати у вјерске осјећаје других конфесија.⁴⁰⁶ „Уз загонетну толерантност режима“ *Глас Херцеговаца* је наставио да излази и чак је добио „издашну материјалну помоћ“, повећана је субвенција и одобрена је знатна аконтација. Од 1. августа 1890. почиње да излази два пута седмично, хрватско национално питање добија све више простора истицано је хрватско државно право. По угледу на правашку штампу у Далмацији лист је био све субјективнији и све нетолерантнији, очигедна претјеривања постала су редовна појава. Јануара 1891. пренесен је чланак табожњег „православца из Мостара“ који је у сплитским новинама писао да су Босна и Херцеговина хрватска земља и да се све њени становници требају држати „свог хрватског права“. Све више је истицано да су Босна и Херцеговина хрватске земље док су полемике вођене у типично правашком тону. Земаљска влада писала је мостарском окружном предстојнику Исидору Бенку и тражила да ондашња превентивна цензура обрати пажњу на „тенденције великохрватске концепције“ и да на све евентуалне посљедице упозори главног уредника.⁴⁰⁷

Муслимани су у уредничкој концепцији имали повољну позицију, за разлику од Срба који су оспоравани и вријеђани у свакој могућој прилици, у складу с правашком конструкцијом да су босанске аге и бегови хрватско племство. До промјене долази крајем прве деценије Калајевог режима када је постало очигледно да идеја потискивања српске националне идеје није успјела. Излазак новог листа *Бошњак*, чија се концепција косила с политичким ставовима уредништва, довео је до те промјене. Муслимани су постали мета оштрог курса који је заузео *Глас Херцеговаца* у покушају да не узму „недостойно“ српско име нити подлегну пропаганди „бошњачке народности“. Муслимане је требало привући у хрватски табор увјеравањем да муслиманској религији не пријети опасност од хрватства, јер оно није идентично с католичанством за разлику од српства које се идентификује с православљем.⁴⁰⁸ *Бошњак* је позван да пригрли „свету хрватску идеју“ и развије барјак „неокаљеног патриотизма“ с геслом „Бог и Хрвати“.⁴⁰⁹

Деведесетих година XIX вијека у Хрватској и Славонији почео је појачани хрватско-српски сукоб. Јосип Франк је 1891. почео да води антисрпску пропаганду пошто је преузео правашки лист *Хрватска*. Ова жестока пропаганда је почела да се прелива и јужно од ријеке

⁴⁰⁴ *Sarajevski list* 4. septembar 1885.

⁴⁰⁵ Т. Крушеvac, *Listovi don Franje Milićevića*, 344.

⁴⁰⁶ *Glas Hercegovaca* 28. prosinac 1888.

⁴⁰⁷ Т. Крушеvac, *Listovi don Franje Milićevića*, 345-351.

⁴⁰⁸ *Glas Hercegovaca* 16, 20, 23, siječanj 1892.

⁴⁰⁹ *Glas Hercegovaca* 13. veljača 1892.

Саве те писање *Гласа Херцеговаца* треба посматрати као саставни дио те кампање. У то вријеме Калај је поново покушао да покрене лист који би својом уредничком политиком задовољила потребе Срба у Босни и Херцеговини.⁴¹⁰ Сматрао је да се у Босни и Херцеговини српска национална идеја одржава тако што се „храни“ антиокупационим текстовима које објављује штампа у Србији. Требало је стога понудити контролисану алтернативу. Тај нови лист *Напредак* између осталог заступао је идеју о Србима као народу три вјере.⁴¹¹

Земаљска влада је преко своје душничке мреже била упућена у процес ширења хрватске пропаганде у Босни и Херцеговини. У повјерљивом извјештају насловљеном „Великохрватска пропаганда“ пише да су „католици Хрвати из Босне и Херцеговине учествовали на три велике хрватске националне свечаности 1891. године. На тим свечаностима манифестовано је хрватско национално јединство“. У извјештају је такође констатовано да „расте повезаност Босне и Херцеговине са самом Хрватском путем већег броја студената који своје школовање почињу у Загребу.“⁴¹²

Исте 1891. године мостарски представници аустроугарске управе писали су Земаљској влади да се *Глас Херцеговаца* не обазире на службене ставове, да оспорава државноравни положај покрајина и да „демонстрира против разних уредаба“ како су локални католички кругови подстицани да се жале на управу и износе нетачне тврдње о фаворизовању Срба. Цензурисање спорних текстова није успјело да отупи свађалачки концепт листа. Предложено је да се обуставе субвенције и да се након посљедичног гашења овог листа пружи подршка покретању новог листа „католичког правца“. Најефикасније рјешење било је ускраћивање концесије Милићевићу али је Земаљска влада одлучила да се као упозорење не исплати сљедећа рата субвенције. Пошто није дошло до промјене до краја 1892. лист је изгубио субвенцију и у наредних неколико година је једва опстајао. Концепција не само да није промијењена него је постала још оштрија. Пошто су септембра 1894. муслимански представници протестовали због уврштавања муслиманских вјерника у невјернике, у једном тексту *Гласа Херцеговаца*, цензура је због неефикасности премјештена у Сарајево. Ово је био додатни проблем за лист који је већ дуго био у лошој финансијској ситуацији. У покушају да превазиђе практично безизлазни положај главни уредник је почетком 1895. тражио одобрење да сједиште листа премјести у Сарајево што је власт одбила.⁴¹³

Те године лист је имао само око 350 преплатника од којих је свега 250 плаћало преплату што није омогућавало опстанак. Земаљска влада покушала је тада да преузме контролу над листом тако што је Недељка Радичића (1864–1896) једног од сарадника учинила прво суконцесионаром. Затим му је одобрила једнократну помоћ од 1.500 форинти за нову штампарију као и годишњу помоћ од 800 форинти.⁴¹⁴ У не потпуно јасним околностима концесија за излажење листа прелази на Радичића. Он затим до јула 1896. у листу заговара хрватску политику, не нападајући управу и не сукобљавајући се с осталим конфесијама. Пошто Радичић тада умире од туберкулозе дошло је до нових заплета. Стари уредник тражио је одобрење да преузме редакцију, што је Земаљска влада одбила у два наврата. Узастопне молбе за покретање новог листа такође су одбачене.⁴¹⁵ Тако је дошло до гашења новина које су у првим фази хрватског организовања у Босни и Херцеговини играле важну улогу. Тих година католичанство је суштински било замјена за хрватско име, када се

⁴¹⁰ Лист *Просвјета* окончано је своје излажење 1888. године. (прим. аут.)

⁴¹¹ Т. Краљјаčić, *Kalajev režim*, 214-223.

⁴¹² Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF br.142/1894. Р. Субић, „Хрватска политика у аустроугарској Босни и Херцеговини за вријеме српске борбе за црквено-школску аутономију“, у: *Зборник радова. Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа за црквено-школску самоуправу (1896–2016)*, Бања Лука 110. Даље у тексту Р. Субић, *Хрватска политика*

⁴¹³ Т. Крушевас, *Listovi don Franje Milićevića*, 355-359.

⁴¹⁴ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)*, редактор Risto Besarević, Сарајево, 1968, 467-469. Даље у тексту *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*,

⁴¹⁵ Т. Крушевас, *Listovi don Franje Milićevića*, 362.

оно почело употребљавати нестајао је католички тон листа. Занимљиво је да се правашака концепција листа није дуго формализовала. Тек у вријеме полагања камена темељца за Старчевићев дом у Загребу 1894. *Глас Херцеговаца* изјаснио као лист Странке права, и угасио се у вријеме раскида унутар ове странке.⁴¹⁶

Пошто су Срби на самом почетку покрета за црквено-школску аутономију добили концесију на лист *Српски вјесник* било је потребно због равнотеже српским тежњама што прије покренути један нови хрватски лист. Калајев режим наравно није дозволио да се покрену новине чије би уредништво могло наступити с истинске опозиционе позиције. Политички прагматизам је налагао да се уредничка концепција формира тако да се јавно износи став о потреби припајања Босне и Херцеговине Хрватској. Али да тај захтјев не прерасте у праву штетну критику аустроугарске управе.

Октобра 1896. Земаљској влади упућена је представка за оснивање Хрватске дионичке тискарне и издавање политичког листа у Мостару чији назив је накнадно из географске одреднице Херцеговац промијењен у *Освит*. Потписници представке били су најави нових прилика у римокатоличкој заједници. Један од њих био је представник првобитне политичке елите – фрањевац бискупски секретар, али су поред њега потпис ставили и два трговца посједника као и један књижевник. Овај нови лист требало је да се бави политичким догађајима у свијету, доноси политичке чланке, вијести и изјаве с „особитим обзиром на хрватске земље и народ“. Требало је да буди и учврсти народну хрватску свијест а у пресуђивању домаћих јавних прилика и појава да стоји на становишту општег хрватског народног бољитка. „Који се темљи на природном, народном и повијесничком праву“. Из преписке различитих органа и нивоа аустроугарске власти јасно је да је излагање *Освита* одобрено као средство борбе против српске националне идеје. Представници власти били су свјесни да се „католички елемент ... држи и држаће се стално лојално уз нас... Ми до сада нисмо имали савезника који самосвјесно наступа а на кога ми ... можемо сигурно да рачунамо“. Овакав став окружне власти у Мостару Заједничком министарству финансија потврдила је и Земаљска влада у Сарајеву.⁴¹⁷

У јулу 1898. покренут је тако лист *Освит* који се позивао на природно, народно и историјско право. Квалитативно имао је један виши ниво у односу на свог претходника. У односу на различите правашке фракције у Хрватској и Далмацији заузимало је неутралан став. Али „су им франковци били најближи“. Званично се уредништво листа није приклињало ни Чистој странци права ни Странци права пошто би га такво сврставање само ослабило. У првом броју листа написано је да ће стајати „на становишту општег хрватског бољитка“ утемељеном на „природном, народном и повијесном хрватском праву“. Требали су подупирати исте тежње сваког, који на том ради не прикључујући се за сада ни једној од постојећих хрватских странака.⁴¹⁸ У другом броју су у тексту „Којим путем“ написали „Наш је програм чисто хрватски, на њему се оснива читав наш рад“. Тај рад, по писању *Освита* смјерао је на то „да нам буде коначно и трајно мјесто. Живот, заједница с осталом нашом браћом у монархији“.⁴¹⁹

Незванично лист је заступао франковачке погледе и борио се за „јединство Хрвата у оквиру Монархије“. Позивао се на споменицу бискупа Буцоњића из 1878. у којој је изражена жеља за сједињењем Босне и Херцеговине с Хрватском. Уредништво *Освита* заступало је

⁴¹⁶ *Глас Херцеговаца* покушао је да заузме неутралан став у овом сукобу, међутим тадашњи уредник листа је напао Франка и сукобио се с оснивачем листа Милићевићем. Мирјана Грос пише да је правашки раскол био само повод да се лист угаси, пошто је због малог броја преплатника запао у финансијске тешкоће. Ауторка не искључује могућност да је аустроугарска управа искористила прилику да спријечи даље излагање листа али не наводи на основу чега је ово закључила. М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 15.

⁴¹⁷ Потписници представке били су фра Амброзије Милетић, Илија Ивенковић и Мартин Чуле као и Иван Милићевић. *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)*, редактор Risto Besarević, Сарајево, 1968, 472-479.

⁴¹⁸ *Osvit* 27. srpanj 1898.

⁴¹⁹ *Osvit* 30. srpanj 1898.

ексклузивистичку позицију о хрватској земљи Босни и Херцеговини на коју сва права полаже хрватски народ. Хрватски интереси су изједначавани са интересима Хабзбурга. Такође је наглашавао да је лист спреман устати у одбрану „хрватске ствари“. Муслимани су по тврдњама *Освета* Хрвати, а не Османлије и требало је да у случају националног одређивања изабере ону страну која је толерантнија према религији. Да би се придобило муслиманско становништво, религија је приказивана као ствар поједница коју не треба повезивати с народном ствари. Такође се порицала идентичност католицизма и хрватства, а тврдило се да се код Срба национална идеја и религија идентификује с народном ствари.⁴²⁰

Позивање на хрватско државно право уредништва заснивало се на „повијесничким чињеницама“. Документима који су по новинарима *Освета* доказивали како је „хрватска краљевина слободна, самосвојна и потпуно аутономна“ и да „Хрватској правно спадају земље у којима обитавају“ Словенци.⁴²¹ Српски покрет за црквено-школску аутономију био је нападан у свакој згодној прилици, његове вође су оспораване као и сам покрет. *Освит* је са одобравањем дочекао негативан одговор Цариградске патријаршије на пројекат црквено-школског статута.⁴²² Став о Србији и Србима је био досљедно негативан, чак се и у кратким агенцијским вијестима о Србима и Србији писало ако не увредљиво онда бар поспрдно.⁴²³

Освит је почетком децембра 1898. честитао педесет година владавине Франца Јозефа. „Цесару и краљу“ поручено је да је хрватски народ прије триста седамдесет и једну годину повезао своју славу с славом његових предака. Писао је како су „Хрвати с славном хабзбуршком династијом љубављу и срцем везани“ већ готово четири вијека и да су се те везе „коначно учврстиле годином 1878.“⁴²⁴ По писању уредништва овог листа уједињење хрватског народа у оквиру Хабзбуршке монархије није био само хрватски интерес већ и интерес владара, династије и монархије. Писали су се да ће судбина Босне и Херцеговине одлучити и судбину хрватског народа. Калајев режим је стога не само „толерисао уредништво које је противрјечило државноправном устројству већ је главном уреднику почетком 1899. године исплатио 2.000 форинти“.⁴²⁵ Калајеву изјаву у буџетском одбору аустријске делегације од 13. децембра 1899. године, о томе да Босна и Херцеговина нису ни етнички ни историјски српске земље, *Освит* је дочекао као побједу хрватске идеје у Босни и Херцеговини.⁴²⁶ Од формирања овог листа став да су Босна и Херцеговина хрватске земље се заснива на детаљнијем програму. „Природно, народно и повијесно право Хрвата, тј. сједињење Босне и Херцеговине с Хрватском и свих Хрвата у оквиру Монархије“.⁴²⁷

Осим новинским текстовима који су имали за циљ хомогенизацију католика радило се на буђењу и јачању хрватске националне свијести у Босни и Херцеговини и то на пољу културе. Пошто се морала поштовати захтјевна административна процедура резултати су постајали видљиви нешто спорије. Установа преко којих се водила прикривена политичка агитација биле су читаонице и пјевачка друштва. Иницијативу за оснивање хрватских културних друштава у Босни и Херцеговини прво су дали фрањевци а временом су им се прикључили чиновници и факултетски образовани домаћи људи.⁴²⁸ У Мостару је још у првим данима оснивања пјевачког друштва истакнуто да „хрватској пјесми није први ни

⁴²⁰ М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 16-17; М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 324. Даље у тексту М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*

⁴²¹ *Osvit* 5. studeni 1898.

⁴²² *Osvit* 18. ožujak 1899.

⁴²³ Тако је августа 1898. јављено да је преминуо генерал М. Х. Черњајев (1828–1898). Писало се о његовој каријери, неуспјеху у Србији и о томе да је „Србе називао кукурузним јунацима“. *Osvit* 24. kolovoz 1898. Почетком јуна 1900. године *Osvit* пише да „млади шумадински краљ“ иде на „овећи пут својом државицом“. *Osvit* 2. lipanj 1900.

⁴²⁴ *Osvit* 2. prosinac 1898.

⁴²⁵ Т. Kraljačić, *Kalajev režim*, 298.

⁴²⁶ *Osvit* 20. prosinac 1899. Т. Kraljačić, *Kalajev režim*, 300.

⁴²⁷ А. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima В. Kalaja I (1882–1896)*, Osijek 1940; Ј. Šidak i dr., *Povijest hrvatskog naroda*, 195; М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 13.

⁴²⁸ Р. Субић, *Хрватска политика*, 112.

основни циљ умјетнички“ већ да јој је сврха да „развија и шири родољубну хрватску мисао“.⁴²⁹ Прво такво пјевачко друштво под називом *Хрвоје* основано је у Мостару 1888.⁴³⁰ Захтјев Земаљској влади да се одобри назив *Хрватско пјевачко и гласбено друштво* поднесен је на главној годишњој скупштини друштва 1890. Пошто нису добили сагласност улиједио је нови захтјев 1892. али га је влада поново одбацила. Одобрење је стигло тек десет година након оснивања друштва 1898. у јеку борбе српских представника за црквено-школску аутономију. Друштву је дозвољено да се назове *Хрватско пјевачко и гласбено друштво Хрвоје у Мостару*. Тада је пјевачком друштво *Требевић* основаном у Сарајеву 1895. такође дозвољено да постане *Хрватско пјевачко друштво Требевић*. Ово друштво је већ у августу сљедеће године имало више од 150 чланова. Учлањивање и рад у друштву схваћено је као обавеза и дужност у смислу буђења хрватске националне свијести. Посљедично растао је број секција и група. Друштву је 1899. одобрено отварање читаонице и библиотеке. До 1900. односно пете годишњице рада *Требевић* је имао више од 1.000 активних и више хиљада „потпомажућих чланова“. На ванредној сједници 22. јула 1899. године одлучено је да се друштву дају и нека спољна обиљежја, првенствено застава с амблемима.⁴³¹ Концерти и остале манифестације *Требевића* окупљали су све што је у Босни и Херцеговини тада „мислило и осјећало хрватски“.⁴³² *Хрватски друштвени дом* у Сарајеву отворен је 1899. године а *Хрватској дионичарској тискарни* у Мостару напокон је одобрен рад. Годину дана касније допуштено је да се оснује друштво *Влашић* у Травнику.⁴³³

Поводом отварања *Хрватске дионичарске тискарне* и јубилеја листа *Освит* у Мостару је 2. и 3. априла 1899. године организована прослава. Прослави су присуствовали и представници хрватских странака из банске Хрватске и Далмације. Први пут су прваци босанских и херцеговачких Хрвата били у прилици да, поред јавног исказивања хрватске националне идеологије, „заједно са представницима странака из Хрватске јавно манифестују и своје намјере у вези широм интеграцијом хрватске националне мисли“.⁴³⁴

Овај догађај симболично је означио крај фазе у којој је Херцеговина била носилац хрватског националног буђења. Од тада политичке активности преносе се у Сарајево у којем је дјеловало већ споменуто друштво *Требевић*. Тих година отворено је питање стипендирања хрватске омладине која је у све већем броју ишла на школовање. На Загребачком свеучилишту је већ школске 1892/1893. био 41 студент из БиХ да би школске 1893/1894. године тај број прешао стотину.⁴³⁵ У Мостару и Сарајеву приступило се организовању подршке ђацима и високошколцима Хрватима. Иницијативу за покретање друштва покренули су Хрвати из Мостара концем 1901. Упутивши захтјев да се утемељи друштво „које би материјално потпомагало хрватске ђаке и студенте из Босне и Херцеговине.“ Прва правила друштва потписао је фра Пашкал Буцоњић, фра Аугустин Зубац и још „12 одличних родољуба“. *Хрватско потпорно друштво за потребне ђаке средњих и високих школа у Босни и Херцеговини* утемељено је 14. септембра 1902. Скупштина је за првог покровитеља изабрала Пашкала Буцоњића а први добротвор био је Јосип Јурај Штросмајер. У Сарајеву је од 9. до 11. новембра исте године основано *Хрватско друштво за намјештање дјецe у занате и трговине* које је 1904. названо *Напредак*. Основни циљ овог друштва био је подизање кадра за којим је постоји потреба у дјелатностима „које су импортиране у БиХ“ а гдје су радници католичке вјероисповјести разних националисти имали примат (грађевинарство, металургија, рударство). У радништву су католици са учешћем од 39.4%

⁴²⁹ L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora, 1910.)*, Zagreb 1985, 156. Даље у тексту L. Đaković, *Političke organizacije*

⁴³⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 3 fas. XIV/2

⁴³¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 3 fas. XIII/12.

⁴³² Ć. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, 121.

⁴³³ A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima B. Kallaya*, Prilozi proučavanju Jugoslovenskog pitanja u Austro-Ugarskoj, svezak 1–2, Osijek 1940, 25–32.

⁴³⁴ L. Đaković, *Političke organizacije*, 168.

⁴³⁵ P. Субић, *Хрватска политика*, 110–113.

били на првом мјесту, у државним предузећима чак преко 51% док су у аграрним дјелатностима били трећи.⁴³⁶

Образовање је било под будним оком Калајевог режима свијесног „да школа није само институција у којој се стичу знања већ и мјесто на којем се формира национално и политичко увјерење“. Од самог почетка кренуло се с дугорочним политичким дјеловањем. Почеле су се организовати државне школе које су кроз дужи временски период требале да замијене већ постојеће конфесионалне школе. Земаљска влада је 1879. донијела „Основне одредбе за организацију народних основних школа у Босни и Херцеговини“ којима су прокламоване државне и приватне конфесионалне школе. Заједничко министарство финансија је 12. септембра 1880. забранило израз хрватски који је право грађанства у школској терминологији стекао тек 1907. кроз синтагму српскохрватски језик.⁴³⁷

Отпор становништва према државним школама је постепено сломљен на начин да је индиректним мјерама утицано на то да родитељи српске и муслиманске дјеце уписују своје потомке у комуналне школе. По отварању првих средњих школа ограничено је уписивање ученика конфесионалних школа у одговарајуће разреде средњих школа. Родитељи запослени у предузећима, поштама, жељезницама, администрацији као и они који су на неки начин били у пословном односу с државом преписивали су своју дјецу из конфесионалних у државне комуналне школе. Притисак на конфесионалне школе и настојање да се оне угасе имао је за последицу српска и муслиманска настојања да оне опстану. Статистички гледано при крају окупације било их је двоструко више него што их је окупација затекла на простору БиХ. Хрватско школство у ово вријеме ишло својим путем. Ту су у организацији римокатоличке цркве извршене далеко карактеристичније промјене него у унутар остале двије конфесионалне групе школа. Прве године окупације представљале су почетак краја фрањевачког школства. Фрањевци који су до окупације били народни учитељи, организујући поред самостана и школе, били су потиснути на раније описан начин.⁴³⁸

Годину дана по оснивању *Освета* хрватско национално име се почело слободно употребљавати, Калај је овај политички потез, како је већ речено, образложио успостављањем равнотеже српској идеји. Отворен је хрватски друштвени дом у Сарајеву 1899. године и одобрена Хрватска дионичка тискара у Мостару. Пјевачка друштва која су већ дјеловала добили су формално право да се назову хрватским именом, два најугледнија била су мостарски *Хрвоје* и сарајевски *Требевић*. Предсједник овог потоњег постао је Никола Мандић, који је предводио делегацију друштва која је посебно захвалила Калају на дозволи да се користи хрватско име.⁴³⁹

Које тада још није било широко прихваћено у католичком сеоским масама у Босни и Херцеговини. Стјепан Радић (1871–1928) записао је помало резигнирано 1899. да је оно сеоском свијету „посве непознато“.⁴⁴⁰ Двије године раније Тугомир Алауповић (1870–1958), књижевник родом из Травника, жалио се колико је мало домаћи свијет ангажован „у одгајању националне свијести“ и како је склон да се „од ње одмеће“. Посебно му је сметала ограниченост хрватске идеје само на једну конфесионалну групу. Односно чињеница да се „хрватство у Босни доживљава као припадност“ католицизму. То је била најава касније жалопојке Антуна Радића, старијег од браће Радић, да су „три хрватске вјере... три хрватске несреће“.⁴⁴¹ У једном загребачком листу 1895. објављена је биљешка да се народне пјесме и

⁴³⁶ Т. Иšek, *Мјесто и улога НКД Напредак*, 25-26, 32-41.

⁴³⁷ М. Папић, *Школство у БиХ за вријеме аустроугарске окупације (1878-1918)*, Сарајево 1972, 102-103, 10; Т.Иšek, *Мјесто и улога НКД Напредак*, 22.

⁴³⁸ М. Папић, *Хрватско школство у Босни и Херцеговини до 1918. године*, Сарајево 1982, 111.

⁴³⁹ *Оsvit* 21. listopada и 18. studeni 1899.

⁴⁴⁰ Стјепан Радић је у *Зборнику за народни живот и обичаје Лужних Словена* написао: „На доста мјеста... нехотице сам се увјерио, да је име хрватско по Босни и Херцеговини сеоском свијету посве непознато“. *Грађа о српскохрватским односима и Србима у Хрватској (1848–1914)*, приредио Василије Ђ. Крстић, Београд 2019, 477. Даље у тексту *Грађа о српскохрватским односима*

⁴⁴¹ А. Радић, *Dom br. 17 1902, Sabrana djela IV.*, Zagreb 1937, 260.

новине највише продају у Босни али да католици купују прије свега молитвенике.⁴⁴² Антун Радић је 1902. забиљежио да у покрајинама и даље недостаје хрватски активизам у политичком смислу. „Тамо се мичу Србаљи и Турци, и свијет за њих зна. А за католике се и не чује, да их има.“⁴⁴³

Постепено је почео и успон хрватске интелигенције која је у *Освиту* заступала подршку хрватским трговцима и занатлијама. Када је 1900. године свечано отворена гимназија у Високом први пут је наглашено „братство“ између интелигенције и фрањеваца.⁴⁴⁴ Савез фрањеваца и интелигенције је временом постајао све јачи и кулминирао је формирањем политичке организације. „Хрватско грађанство“ и поред свих промјена и даље „није било економски дорасло“ изазову и било је малобројно. У Сарајеву од 232 трговца и 143 занатлије 1900. године Хрвата је било само три односно седам. Међу угоститељима (кафеџијама и гостионичарима) није пак било ни једног.⁴⁴⁵ *Освит* је у више наврата писао о потреби унапређивања хрватске трговине и занатства. Септембра 1901. инсистира да је јачање ових дјелатности оно што је „најнуждније“. Препоручује Хрватима да послују међусобно или са онима који „поштују наше хрватске светиње“.⁴⁴⁶

Меморандум котарског представника Артура Граде Бенка (1875–1946)⁴⁴⁷ из фебруара 1900. године доноси, између осталог, слику тадашњег положаја Хрвата у Босни и Херцеговини из угла аустроугарске управе. „Хрватско питање у Босни најновијег је датума. Прије три године основане су у Мостару уз велике свечаности прве хрватске новине.“ Бенко констатује да католика по попису из 1895. има најмање али да итекако постоји „хрватско питање“. Хрватство је некада у земљи било врло слабо развијено пошто се фрањевци нису „многа загријавали за хрватску ствар“. Њима је било стало само до тога да сачувају католичанство, „хоће ли католици постати Хрвати или не, зато су мање питали. Они су се особно за хрватство мање интересирали.“ Бенко даље пише да католичка црква није национална у смислу којем је су то православне цркве, али су католички свештеници у свим католичким земљама свијета добри родољуби и „у хрватским земљама имају национално вођство дјелимично у својим рукама“. Национална грозница захватила је све духове, ниједан сталеж, ниједна класа нису остали поштеђени, и тако се клер увучен у ту националну трзавицу „под диктатом разума са свом ревношћу“ приклонио националном покрету. Модерни конституционални живот захтијевао је да католички свештеник изађе из свог интернационалног скровишта о отворену политичку арену. Како би, пита Бенко, нпр. католички свештеник могао постојати у Чешкој који не би хтио Чех а ни Мађар у Мађарској? „Он мора бити добар католик иначе неће имати добрих католика у својој жупи.“ Католичка црква се у свим земљама прилагодила националним захтјевима. „Вријеме у којем живимо је национално и почиње бити социјално. Католичка црква је дакле национална с малом социјалном „натрухом“.“ Бенко констатује да је „наша доба још увијек доба народосних питања“. Тако је и католичка црква морала да учествује у тој „општој гужви народности“. У југословенским земљама преузела је јаче вођство. Код Словенаца против Нијемаца; код Хрвата против Италијана, Мађара и Срба. У Босни, по њему, не игра католичко свештенство важне национално-политичке улоге, али констатује да има симптома из којих се може закључити да се спрема да такву улогу преузме. „Улогу коју католичко

⁴⁴² М. Екмечић, *Историја Југославије II*, 419-420.

⁴⁴³ А. Radić, *Dom br. 13* 1902, 197.

⁴⁴⁴ М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 19.

⁴⁴⁵ Т. Išek, *Djelatnost hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodenja diktature*, Sarajevo 1981, 25.

⁴⁴⁶ *Osvit* 18. rujan 1901.

⁴⁴⁷ Овај потомак племићке породице, рођен је у Огулину 6. јуна 1875. основну школу завршио је у родном мјесту а гимназију у Загребу. Право је почео да студира у Паризу а дипломирао је у Бечу 1898. Крајем те године запослио се у котоарској области Брчко. Затим је радио у Бијељини и Сарајеву да би након стварања заједничке државе 1919. био пензионисан. Од тада дјеловао је у Загребу као службеник, уредник новина и писац, ту је и преминуо 10. јула 1946. Биографске одреднице у раду су написане углавном на основу текстова са сајта www.enciklopedija.hr који су дијелом допуњени и у којем су уочене грешке исправљене (прим. аут.)

свештенство хоће да игра је хрватско-национална. Хрватска идеја је у посљедњим годинама у Босни и Херцеговини све више шири.“ Гдје је то свештенство још резервисано али се прислања с симпатијом уз хрватски покрет. Наглашава да о овим процесима католичко сељачко становништво није још довољно обавијештено. Католичанство је у тим редовима још преодминантно, и то не религија у контрасту према другим религијама, већ мирољубива и сношљива. Католици су пише Бенко остали мирни и радосно су поздравили нови режим. Они нису додуше клицали и премда је нови режим донио са собом западне идеје и западне обичаје, нису босански католици показали ни најмање обијести. Кроз вијекове тихи, сад хоће да говоре. „Пошто су од памтивјека остали пасивни ево их сада гдје се јављају. Јављају се паче сасвим гласно и под фирмом хрватства која до сада у босанским националним-политичким регистрима није била протоколирана.“ У нашем стољећу кад сви народи најављују своје националн претензије природно је да и Хрвати нису хтјели остати у позадини. Хрвати су најавили своја „наследна права“. „Хрватски препород у Босни у већем обиму датира тек од јучер али нема сумње да ће хрватска идеја и свестрано напредовати, док не обухвати све католике и у најзабитијим селима.“ У тренутку писања меморандума тај покрет је очито жив у градовима. Из градова прелази у село, тако да се шири по цијелој земљи. Нарочито са сјевера и са запада гдје се окупирано подручје граничи с хрватским земљама. Преко хрватских земаља је окупирано подручје повезано с Монархијом. Сва роба из иностранства мора прећи преко хрватског тла.⁴⁴⁸

Бенко даље пише да се Босни говори исти језик као и у „Троједној краљевини“. У Хрватској је херцеговачки говор штокавског нарјечја признат књижевни језик. Да би се Босанци могли привесту култури било је неопходно оснивати школе. Да би се то постигло „треба посегнути за хрватским књигама и хрватским учитељима“. Констатује да је Аустро-Угарска донијела у земљу латинско писмо које је писмо Хрвата. Пише и како се хрватски идентитет преко књижевности шири покрајинама. Пошто сваке године Матица хрватска диструбуира хиљаде свезака по Босни и Херцеговини, јавља се и потреба за штампом. По њему је природно да се читају хрватске новине. „Обзор народ виђа по свим читаоницама, кафанама и у многим приватним кућама.“ Ако се хоће на високе школе иде се у првом реду у Загреб. Срби се наравно ограђују од свих тих утицаја похрваћења. Али они не могу спријечити да се хрватска идеја и против њихове воље у земљи једнако шири. „И тако све иде Хрватима у прилог. А против тога су и Срби немоћни кад би они хтјели постићи да босанске католике сачувају потпуно од утјецаја хрватске идеје, морали би их херметички одвојити од Запада.“ Који пак има моћног представника у Аустро-Угарској и „успјешног експонента у Хрватима“. Тако Срби виде да је Босна у сваком погледу, а нарочито културно овисна од Хрватске. Похрваћење земење полако али сигурно напредује. Све долази само од себе јер је другачије немогуће. Необориви аксиом је док Аустро-Угарска поштено настоји Босну и Херцеговину национализовати „национална политичка биланса за Хрвате испада повољно“. То по Бенку „знаду Хрвати у Троједној краљевини, то знаду Хрвати у Босни а то знаду и свио остали које то занима“. Све хрватске странке желе, по његовој процјени, „учинити домовину великом и самосталном“. Међутим даље пише и да под „великом“ не разумијевају сви Хрвати исто. „Неки би хтјели само повратак Далмације. Други би хтјели поврх тога и Босну и Херцеговину, Истру а неки и словенске земље Крањску и Штајерску. Мјеродавни мађарски кругови нису хтјели да чују ни о виртуелно Троједној а фактички двоједној краљевини.“ Бенко пише да угарски држављани и публицисти нису признавали Хрватима па макар ефемерно право из каквог било наслова и прерогатива круне Св. Стефана на БиХ. Преовладава, по њему, бојазан да би Хрватска кад би ојачала раскинула осамстогодишњу везу и да би се одрекавши се круне Св. Стефана поставила на властите ноге. А то се по Бенку не смије дозволити, боље је пише он одрећи се Далмације и Истре и

⁴⁴⁸ Histarijski arhiv Sarajevo, *Zbirka Varia*, Kutija broj 17 ZV-341 Memorandum 3. II 1900. Arthur Benko Grado. Овај документ изузетно је опширан и детаљан састоји се од неколико поглавља које се појединачно односе на сваку од три највеће групе становништва (Србе, Хрвате и Муслимане).

Босне и Херцеговине и евентуално још словеначких земаља, но властитим средствима доприносити остварењу велике Хрватске. Нема разлога, пише даље, спрјечавати да Хрватска постане велика само ако се то не догоди на рачун Аустрије. Хрватској ствари поклањају се извјесне симпатије јер се „премоћна Угарска“ осјећа као неугодни савезник, Сви они који стоје на становишту интереса цјелокупне монархије, без обзира на интересе појединих савезних држава знају да ојачана Хрватска не значи никакву „погибелъ за цјеловитост и интегритет Монархије“. Тога су пише Бенко свијесни и „сами Хрвати гдје их има, у Троједној краљевини у Истри и Босни и Херцеговини“. Хрвати су у потпуној мјери учинили своју дужност према Монархији. Но како је Бенко сам био несклон сентименталности у политици даље пише да у животу народа и државе одлучују једино интереси. „Хрватска пак има јаки интерес на интегритету Монархије, те у том смислу раде, постали су ступ заједничке државе.“ Процијенио је да су народи који нарочито имају интереса да бране интегритет Аустро-Угарске као заједничке државе, Чеси на сјеверу, Мађари у средишту и Хрвати на југу. „Сви други народи су мање или више центрифугални, само су ова три народа центрипетална, те је код њих само питање како да се очува оквир Монархије више него код иког другог народа у Монархији“. Констатује да се током више вијекова у Хрвата развила једна двојна карактеристика која обиљежава хрватски народни карактер: изразити династички осјећај и инстинкт заједнице. „Такозвана хрватска погибелъ у Босни није дакле ни за кога у држави погибелъ а најмање за интегритет Монархије.“ Хрвати су лојалан и државотворан народ, и босански католици нису дали у том погледу за сада ни најмањег разлога, да се у њих сумња. Пише Бенко да су од часа преласка аустроугарских чета преко Саве босански католици нови режим поздравили с одушевљењем. „Од окупација до данас није се на том ништа промијенило.“ Може се пак категорички узтврдити да су босански католици најлојалнији елемент у земљи. „Католици нису новом режиму проузроковали никада ни најмање потешкоће. Они служе спремно у војсци основну школу биле би пусте и изумрле, кад их не би напучавале католичка дјеца. У хрватским новинама а нарочито мостарском *Освиту* подупирала се влада у сваком погледу. Треба поздравити са задовољством да је бар 335.000 католичких Хрвата спремно основати владину странку као протитежу против сепаратистичких и партикуларистичких настојања других елемента. Не може се босанским католицима замјерити једна једина мана да желе с Хрватима изван земље ићи руку под руку.“ Бенко је споменуо да хрватска агитација има у Босни најбоље шансе и да су аутохтони елементи Босне и Херцеговине, нарочито босански католици већ од нарави на Хрватску упућени. То је моћан савезник Хрвата, моћнији од свих осталих. Бенко је нагласио да код хрватског покрета у Босни треба разликовати двије групе једну чисто католичку док је друга имала много шире тенденције. „Католичко секуларизирано свештенство заступано у гласилу *Врхбосна* које излази у Сарајеву заступа увјерења да хрватству треба привести само католички елемент, док све остало треба оставити по страни. Хрватски лаици, заступани у мостарском *Освиту* заступали су становиште да Хрватству треба привести све вјероисповијести у земљи.“ Дакле не само католике, већ и муслимане, евангелике, жидове сефарде и ашкенеце, православне. Због тих разлика два листа су често долазила у сукоб али је у свим полемикама сваки лист остао на свом почетном становишту. „Пошто углавном заступају и служе коначно истом циљу, те се у политици много не разликују.“ Бенко је додао да до почетка те 1900. године „фрањевци босанско регуларно католичко свештенство“ није узимало видније учешће у хрватском националном покрету. Осврћући се на хрватски став према осталом становништву Босне и Херцеговине Бенко констатује да је став хрватских политичких чинилаца према Србима био апсолутно негативан из разлога што се од Срба „Хрвати нису могли начинити“. Муслимани су пак били ти које је требало превести у хрватски табор. Та *нада* је почивала прије свега на чињеници да су сви они који су завршавали високе школе у Монархији постајали Хрвати. Даље пише како су сви Хрвати муслиманске вјероисповијести мање или више образовани људи у „нашем смислу те ријечи“. За разлику од Срба који су настојали да муслимане „од Запада отуђе“ Хрвати по Бенку имају супротан интерес. Муслимане Хрвати настоје да придобију да

муслиманска дјеца иду у основне затим средње школе па онда на свеучилишта. Онда је ствар већ добивена и може се с сигурношћу рачунати да је стечен један Хрват више. Нове прилике траже да муслимани читају књиге, новине пак се настоји да им се за то литература прибави. Многи угледни и отмјени муслимани задржавају се у Загребу, гдје се осјећају вољено, јер је град особито пријазан а могу се у њему служити својим језиком. Хрвати по Бенковим сазнањима тамо „сусрећу муслимане с највећом вјерском толеранцијом и запањујућом национално-политичком резервом“.⁴⁴⁹

По Бенку буђење хрватства у Босни је категорички императив аустроугарске окупације. Поставља питање како су се „босански католици као Хрвати уредили у свом страначком логору“, како се међу собом слажу и какве то последице са собом доноси. Босански Хрвати, пише он, послужили су се најмодернијим оружјем – асоцијацијом. Оснивају се читаонице, пјевачка душтва, разне задруге. Удружују се и прикупљају снаге. „Ако им треба савјет лако их у свако доба могу наћи у Загребу, Сплиту или Дубровнику.“ Духовне везе с Хрватском подржавају се „најминициознијом постојаношћу“. Хрватски глумци и пјевачи позивају се у Босну. Хрватска умјетност и књижевност се у Босни његује. Многа хрватска пјесма постала је у Босни популарна. Последица непрекинутог духовног додира с Хрватском било је да су многе хрватске ријечи истиснуле прије уобичајене турцизме. „Читава хрватска јуристичка и политичка терминологија удомила се у Босни и постала својина свих класа без разлике вјере и народности.“ По Бенковим процјенама „сваки час доноси окупиране покрајине Хрватима ближе“. Приближавањем босанских католика Хрватима пресађује се духовни капитал Хрватске и Далмације у Босну. За разлику од Босне и Херцеговине у Хрватској постоји већ релативна хиперпродукција интелигенције. Хрватска шаље многе својих најинтелигентнијих синова у Босну. „Ти усељени Хрвати прикључују се босанским католицима и преузимају, ако треба, само вођство у руке. Производњом из властитих редова и приливом интелигенције извана Бенко процјењује да је католички елемент у Босни осигурао интелектуалну надмоћ над свим осталим елементима. Хрватска књижевност нашла је међу босанским католицима достојних представника, те су и хрватски Муслимани ставили свој таленат у службу „хрватске музе“. „Док остали елементи показују доста пасивности према савременом напредку. Спремају босански Хрвати да интелигенцију и према томе моћ присвоје у своје руке.“ Пораст на страни католика је превелик да би се могао приписати само усељавању, чини се да је католички биолошки нарочито снажан. Сви фактори иду босанским католицима у прилог, а они само чине све што могу, како би побиједили у борби, која се води за то хоће ли Босна коначно бити претежно хрватска или српска. „Елемент који побиједи биће водећа класа у земљи. Тако дуго док је Босна окупационо подручје морају шансе Хрвата бити повољније од Срба. Но хрватске шансе могле би се гадно погоршати кад би каквим случајем која друга власт дошла у посјед окупираних покрајина. То не вриједи само за Србију и Црну Гору већ и за сваку другу власт. Врло је вјероватно да би се под сваком другом владом ситуација измијенила у корист Срба.“

Берлинским уговором окупиране покрајине требало је пише Бенко „привести бољој економској и политичкој будућности не би само земљи донијели мир и нови напредак већ и да би послужила и ојачању Монархије“. Босна је, наглашава он, богата земља која до сада још ни у којем погледу није експлоатисана. Тек би анексија омогућила да су у Босни инагурира истинита аустроугарска политика, „која ће одговарати традицијама Монархије“. Међутим, анексију би требало провести што брже „како према аустроугарској монархији непријатељски расположени елементи не би имали времена организовати озбиљни отпор“. Предвиђајући будућност констатује да се Босна и Херцеговина морају једног дана наћи пред свршеним чином анексијом. „Само на тај начин биће могуће све сепаратистичке тежње угушити већ у клици“. Послије анексије мора се по њему приступити безобзирној политици која неће никога штедити. Кроз послједње двадесет три године могла се влада освједочити, наглашава Бенко, „да Босанци за сада нису још зрели да учествују издашњем легислативом и

⁴⁴⁹ Histarijski arhiv Sarajevo, *Zbirka Varia*

егзекутивом“. Осим тога режим је донио земљи огромну већину муслимана и Срба који стоје „у непријатељском ставу против Монархије“. Влада се је могла освједочити да су „босански католици једини доиста лојални елементи којима се може повјеровати у злу и добру“. У тој спознаји, по Бенку, лежи путоказ аустроугарске политике – или покорити или сломити се. Бенко не крије да је Босна још увијек чиста полицијска држава премда лежи у срцу Европе и констатује да док се Босна не анектира, неће ни уз најбољу вољу успјети уредити модерну западњачку државу. Биће неопходно, пише даље, упропастити читаву касту житељства. У сељака пробудити умјетно нове животне потребе, „мале слободне сељачиће учинити надничарима“ радничку класу постепено еманципирати од туторства владе. Будућност маса народних учинити овисним о њиховом просвећењу. Закључује да Босна није ни колонија, колоније су прекоморски посједи матере земље или такозване метрополе док Босна пак стоји теоретски под влашћу Високе Порте, а Аустро-Угарска само управља тим покрајинама, вршећи у њима суверена права у смислу мандата повјереном по Берлинском уговору. „То је посљедњи тип међународног права познат у теорији под именом цесија у управне сврхе. Босна дакле није ни у којем погледу колонија пак се за то у Босни не могу примјенити начела колонијалне политике.“ Босна је штавише била један интегрални дио круне Св. Стефана, те је Аустро-Угарска преко те круне и Хрватске стекла извјесна историјска права на окупационо подручје. Бенко наглашава да неће говорити о плебисцитарној теорији пошто она не би била у Босни примјенљива. Наглашава да чак и у случају да нема ниједно од горе наведених права и „кад би у Босни живио неки Монархији потпуно туђи етнографски елемент“, опет би ово окупационо подручје пише Бенко „по свом географском положају спадало у интересену сферу Монархије“.⁴⁵⁰

Из садржаја меморандума је видљиво да Бенко користи појам Троједна краљевина иако таква творевина није ни тада ни касније формално постојала. Не треба изгубити из вида да је Бенко сам био припадник хрватске граничарске породице, која је почетком XIX вијека добила племићку титулу, и да је очигледно гајио одређене хрватске тенденције. Без обзира на то овај исцрпни извештај има изузетан значај. Првенствено због тога што се у њему хрватска политика у Босни и Херцеговини приказује као интегрални дио шире аустроугарске политике која једину праву пријетњу свом ауторитету види у српском елементу. Сурови политички прагматизам карактеристичан за овај меморандум биће основна карактеристика дјеловања аустроугарске управе и када у новим политичким околностима хрватска политика у Босни и Херцеговини добије на већем значају.

Прослава и развијање заставе друштва *Требевић* почетком јуна 1900. године биле су повод за суочавање двије већ присутне струје у хрватском корпусу у Босни и Херцеговини. У једној струји нашли су се тада припадници „грађанско-либералне струје“ која је окупљала припаднике интелигенције, фрањевце, службенике и занатлије. У другој, „клерикалној струји“ нашли су се чланови редовне црквене хијерархије као и дио досељеника.⁴⁵¹ Наиме како су се активности друштва множиле надзор редовне црквене хијерархије над њиховим радом је све више слабио. У активности бројних секција, а преко њих и друштва *Требевић* у цјелини, почели су се укључивати и грађани других конфесија. Да би онемогућили ове појаве представници врхбосанског Каптола „захтијевали су да се увођење заставе“⁴⁵² учини на свечани начин и уз црквени обред.“ Наравно да би један такав чин одбио све оне чланове који нису били католици. Расправа између двије струје на већ поменутој сједници завршила се тако што су на гласање ишла два приједлога. Један је предвиђао пригодну друштвену свечаност док је други подразумијевао и вјерски обред. Пошто је аklamацијом прихваћен први приједлог заговорници поражене струје почели су демонстративно напуштати

⁴⁵⁰ Histarijski arhiv Sarajevo, *Zbirka Varia*

⁴⁵¹ У историографским радовима који третирају хрватску проблематику у Босни и Херцеговини аутори користе појмове грађанско-либерална и клерикална струја па их и ми користимо. (прим. аут.)

⁴⁵² У описивању овог догађаја у историографским радовима равноправно се користе изрази: увођење заставе, инсталација заставе, увођење барјака и инсталација барјака. Ми смо се одлучили на кориштење два израза увођење и инсталација и равноправно их користимо. (прим.аут.)

друштво. Свјетовни клер је почео да на *Требевић* гледа као на „безбожно друштво“ у којем прави католик „неће и не смије“ учествовати.⁴⁵³

Свечаност увођења заставе *Хрватског пјевачког друштва Требевић* одржана је 2. јуна 1900. Присутне су биле бројне делегације из Далмације, Истре и банске Хрватске. Надбискуп Штадлер противио се овако организованој свечаности, те су припадници свјетовног клера бојкотовали ту манифестацију. Међутим, то није спријечило фрањевце да присуствују овој свечаности. Јавно одупирање босанских и херцеговачких фрањеваца Штадлеровим забранама провлачи се од тада као црвена нит кроз све касније догађаје. Надбискуп и црквена хијерархија нападали су фрањевце, а ови су се почели све више ослањати на друштвене организације босанскохерцеговачких Хрвата. Прво на пјевачко друштво *Требевић*, а касније и на *Хрватску народну заједницу*.⁴⁵⁴

Цивилни адлатус барон Хуго Кучера је приватним писмом, десет дана након прославе детаљно обавијестио заједничког министра финансија Калаја како је текла манифестација. Сам чин подизања заставе није био праћен националним говорима. „Говорници су се држали доста резервисано“, сједињење Босне и Херцеговине с Хрватском захтијevano је тек на банкету. Ту су држани велики говори у смислу хрватског јединства. Земаљски поглавар Апел је у извјештају од 21. јуна 1900. констатовао да је одбијање вјерског обреда позитивно утицало на муслимански живаљ. Видјело се да хрватство није идентично с католичанством.⁴⁵⁵

Штадлер је двије недјеље прије свечаности *Требевића* у *Врхбосни* јавно прекорио чланове управе. Приказао их је као људе који шире „кугу вјерског индиферентизма“. Ова порука из маја 1900. године требала је да упозори све оне који заговарају хрватску идеју „да није лако одвојити од католиштва – хрватство“. Хрватима католицима је упућен бојни поклич „...режимо из хрватског тијела дивље месо безвјерства и либерализма“.⁴⁵⁶

Врхбосански надбискуп је у вријеме сукоба с управом *Требевића* био посвећен припремама за одржавање Свехрватског католичког састанка у Загребу 3. септембра 1900. године. Настојао је да у одлуке и резолуције скупа уђу начела клерикалног програма којег је израдио на основу енциклике *Rerum novarum* објављеној 15. маја 1891. Папа Лав XIII енцикликом је тражио веће црквено дјеловање у јавном животу. Сврха овог састанка, по позиву који је објављен 15. јула 1900, био је да се на непоколебљивом темељу вјере „осигура напредак хрватскоме католичком народу“.⁴⁵⁷ Први хрватски католички састанак одржан је од 3. до 5. септембра 1900. године у Загребу. Штадлер је том приликом одржао говор у којем је упозорио да су добри Хрвати само они људи који се угледају на старе Хрвате. Позвао је све Хрвате лозинком да је „вјера отаца била Хрватима свети штит и најузвишенија застава која се икада вијала у Хрватској“. Констатовао је да су „Хрвати када су првог Хабзбурга изабрали за свога краља“ то учинили „јер су знали да га бирају за одбрану своје свете вјере“.⁴⁵⁸ Говор пун филозофско-догматских опаски привукао је пажњу и објављен је у штампи. У дискусијама инсистирао је да држава није независна од цркве, него да је „многим стварима...овисна од цркве“. Уз чега произилази да држава не врши своју власт независно од цркве. Пажњу Земаљске владе и Заједничког министарства финансија привукла је надбискуп говор на банкету 5. септембра. Штадлер је тада изјавио да је сазријело увјерење о неодрживости дуалистичког уређења Монархије и изразио жељу да се Босна и Херцеговина уједине с „матером земљом“. Изјава је послужила као повод бечкој и пештанској штампи за текстове о томе да је конгрес сазван с намјером да буде „политичка а не вјерска

⁴⁵³ Архив Босне и Херцеговине, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 3 fascikla XII

⁴⁵⁴ Р. Субић, *Хрватска политика*, 114.

⁴⁵⁵ Лука Ђакović, *Političke organizacije*, 173-174.

⁴⁵⁶ *Vrhbosna*, br. 10 god. XIV, Sarajevo, 15. svibanj 1900, 172.

⁴⁵⁷ *Vrhbosna*, br. 14 god. XIV, Sarajevo, 15. srpanj 1900, 248.

⁴⁵⁸ *Vrhbosna*, br. 18 god. XIV, Sarajevo, 15. rujan 1900, 306-310.

манифестација“.⁴⁵⁹ Оваква изјава највишег представника католичке хијерархије у БиХ имала је и спољнополитичке импликације. Могла је да код великих сила изазове сумњу да је ријеч о припремању анексије. Веома брзо услиједила је реакција државних органа. По наређењу самог монарха, три дана касније из царске канцеларије, Штадлеру је упућено упозорење. Чим је изашао из воза којим је стигао у Сарајево 10. септембра 1900. оно му је уручено. Надбискупу је стављено да знања да му је цар изрекао најоштрије упозорење и да се убудуће држи далеко од политичких изјава, дјела и акција. Упозорен је да су она питања која је својим говором отворио „најосјетљивија“ и да спадају искључиво у надлежност аустријског и угарског парламента, Царевинског вијећа и цара лично. Штампана у Пешти је овакву рекацију дочекала с одобравањем истичући да је круна спријечила „хрватски насртај на уставна права Угарске“. Бечка штампа је истакла да је тим чином показано да двор не планира преуређење Монархије и да не постоји разумјевање за „сабласт тријализма“. Пошто се Сарајевом пронијела вијест да је царско упозорење измишљотина Земаљске владе у циљу смиривања прилика, настављено је негодовање некатоличког становништва у земљи. Калај је на крају наложио да се у листу *Бошњак* објави владарево упозорење Штадлеру. Тек тада је дошло до смиривања духова у Босни и Херцеговини. Земаљска влада је у свом извјештају 4. октобра 1900. године обавијестила Заједничко министарство финансија да царско упозорење на надбискупа Штадлера „није оставило снажан дојам“ јер је сматрао да се клеру не може забранити политичка дјелатност. У томе је Штадлер имао подршку околине која га је по извјештају „слијепо подржавала“. С друге стране фрањевци су сматрали да је царско упозорење на мјесту јер Штадлер својом политиком „наноси штету хрватској националној ствари у Босни и Херцеговини“. Овај фрањевачки став подржавали су и припадници грађанско-либералне струје.⁴⁶⁰

Ове двије велике хрватске националне манифестације из 1900. године утицале су на приближавање некатолика у БиХ пошто су се почели осјећати угроженим. Земаљска влада је оцијенила да је прослава инсталације заставе *Требевића* проузроковала уједињење „екстремног мухамеданског и српског елемента“. Настојећи да избјегне поводе за јачање српско-муслиманске сарадње Земаљска влада је 1901. одбила молбу сарајевских Хрвата да се одобри одржавање скупштине која би за тему имала тада актуелну светојеронимску аферу. На планираној скупштини требао се формулисати захтјев папи Лаву XIII и Калају да подрже задржавање хрватског имена у називу *Завода свети Јероним* у Риму. Умјесто јавно Калајев режим је наставио да тајно помаже ширење хрватске националне идеје. У службу су примани познати праваши, толерисало се његовање култа Анте Старчевића, које је имало широк обухват и маштовит приступ.⁴⁶¹ Инсистирало се да муслиманско гласило *Бошњак* не вријеђа нити провоцира „хрватско-католички елемент“. Хрватске националне институције добијале су отворену али и прикривену материјалну подршку.⁴⁶²

Међутим, хрватска идеја увлачила се споро у католичке масе. Заговорници хрватске идеје тражили су подршку сународника из сусједних покрајина. Хрватска политика у Босни и Херцеговини била је тако „одраз једне мањине“ која је могла ојачати само „ослонцем на хрватску већину у хрватским земљама“.⁴⁶³ Оваква подршка посљедично је доводила до тога да промјена политичке климе у Хрватској, Славонији и Далмацији има свој одраз и у Босни и Херцеговини. Оне су се пак дешавале у вријеме трансформације аустроугарског начина управљања окупираним покрајинама као посљедица доласка нове личности на мјесто заједничког министра финансија Аустро-Угарске.

⁴⁵⁹ М. Strecha, „*Mi smo Hrvati i katolici*“. *Prvi hrvatski katolički kongres 1900.*, Zagreb 2008, 148, 112, 216; Даље у тексту М. Strecha, *Mi smo Hrvati i katolici*

⁴⁶⁰ Лука Ђаковић, *Političke organizacije*, 200-202; М. Strecha, *Mi smo Hrvati i katolici*, 113-114.

⁴⁶¹ *Historijski arhiv Sarajevo, Zbirka Varia* Kutija broj 2 ZV-93 У Травнику су тако јула 1896. заплијењени сапуни с ликом Анте Старчевића коју су, по полицијском извјештају дистрибуирани многим хрватским породицима у Босни и Херцеговини.

⁴⁶² Р. Субић, *Хрватска политика*, 115-116.

⁴⁶³ М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 9.

3. ОД ПОЧЕТКА БУРИЈАНОВЕ УПРАВЕ ДО АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ

„Нова“ аустроугарска управа у Босни и Херцеговини

Смрт Бењамина Калаја поставила је пред аустроугарске власти велики изазов. Било је неопходно пронаћи личност која ће наставити жељени политички курс у Босни и Херцеговини, и истовремено донијети нужно неопходне промјене у управни систем који је током вишедеценијског трајања прилично окоштао. Сама Аустро-Угарска живјела је „привид демократије“ у којем су политичке трзавице биле уобичајне. Држава је константно била растрзана националним, класним и нарочито цислајтанијско-транслајтанијским супротностима. Два дијела монархије водила су испљујуће сукобе око царинске уније а буџет је често умјесто парламента усвајала влада. Тренуци затишја били су ријетки и краткотрајни. Иако је у складу са законским процедурама склопљен царински споразум између два дијела Монархије и одобрен буџет 1902. услједили су нови заплети. Угарска дијета је 1903. одбила да потврди повећање контингента за војску и већа издвајања за модернизацију. Сагласност су условили одлуком да „званични језик команде“ мађарских трупа буде мађарски језик и да се користе мађарски национални симболи. Владар Франц Јозеф одговорио је објављивањем војне наредбе да став Угарске „зависи од испуњавања обавеза из 1867.“. Новембра 1905. године у „аустријском дијелу“ Монархије одржаване су демонстрације на којима је тражено опште право гласа а које су у неким мјестима прерасле у насилне. Након слома присталица дуализма на изборима у Угарској 1905. Франц Јозеф прекинуо је с уставном праксом и за предједника угарске владе је именовано генерала. Фебруара 1906. послао је војску да растјера Угарску дијету и суспендовао је устав.⁴⁶⁴ У тим сложеним околностима текле су прве године мандата новог заједничког министра финансија Аустро-Угарске Стефана Буријана (1851–1922).⁴⁶⁵

Овај припадник мађарског средњег племства подржавао је угарску заједницу с Хабзбурзима. Као искусни дипломата и касније заједнички министар финансија Аустро-Угарске био је за своје сународнике „аутсајдер повезан с Бечом и посвећен Јужним Словенима“. Попут свог претходника од почетка каријере био је оријентисан на источну Европу и Словене уопште. „Проучавао је словенску културу и написао је три чланка о руском менталитету.“ Ништа мање амбициозан од Калаја, „није се задовољавао позицијом шефа неке секције у Бечу...“. Након постављања на чело Заједничког министарства финансија 24. јула 1903. године забиљежио је у свој дневник како је „осјетио додир крила

⁴⁶⁴ А.Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 225, 233-234; *Историја Мађара*, 488-489; Р.М.Јудсон, *Ровјест хабзбуршког царства*, 407-408.

⁴⁶⁵ Стефан Буријан рођен је 16. јануара 1851. у данашњој Словачкој. Након завршетка Конзуларне академије обављао је разне дипломатске дужности у Русији и низу балканских земаља. Након смијене са позиције заједничког министра финансија фебруара 1912, неколико година имао је недефинисану функцију „дворског министра“. Јануара 1915. био је именован за министра спољних послова Аустро-Угарске и на тој функцији је остао до децембра 1916. Тада поново преузима дужност заједничког министра финансија Аустро-Угарске и то остаје све до почетка септембра 1918. Од априла до октобра 1918. био је и министар спољних послова. Преминуо је у Бечу 20. октобра 1922. Постхумно је објављено његово мемоарско дјело *Три године. Из времена мог службовања током рата или Аустрија у дисолуцији* гдје је Босни и Херцеговини посветио XVI поглавље. *Drei Jahre: Aus Zeit meiner Amtsführung im Kriege*, Berlin 1923. Мемоари су објављени и на енглеском *Austria in dissolution. Being the Personal Recollections of Stephan, Count Burián. Minister for Foreign Affairs for Austria and Hungary 1915–1917 and 1918*, translated by Brian Lunn M.A., London 1925. У раду је кориштена лакше доступна верзија на енглеском језику. Преузета са сајта www.archive.org (приступљено 20. јула 2016.). Стефан Буријан није привукао посебну пажњу југословенских и српских историчара иако је скоро деценију управљао Босном и Херцеговином. Мађарски аутори су до 2000. године написали један чланак о њему. Аутор тезе и његова колегиница су новембра 2017. на Филозофском факултету у Бањалуци одржали излагање под називом *Стефан Буријан о Јужним Словенима*. С. Лукић, С. Радован, „Стефан Буријан о Јужним Словенима“. у: *Зборник радова са Научног скупа – Бањалучки новембарски сусрети 10. новембра 2017*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет 2018, 143-158. (прим. аут.)

судбине“.⁴⁶⁶ Подручје над којим је преузео управу тих година путници из пољских дијелова Хабзбуршке монархије описивали су као „дивљу животињу“ која је у кавезу и коју „аустријски витез“ жели укротити док је граница између Угарске и Босне називана „крајем цивилизације“.⁴⁶⁷

По Буријановом мишљењу окупација Босне и Херцеговине била је дио много шире политике и битан корак ка дефинисању аустроугарског става према Јужним Словенима. Сама по себи окупација уопште није била рјешење проблема. Успоставити мир, ред и сигурност у Босни и Херцеговини није било довољно. Требало је на себе преузети и „цивилизаторски посао“ који би показао да Монархија зна „како ускладити напредак с одржавањем и развојем националних посебности народа Босне и Херцеговине“. Овај осјећај културне супериорности и цивилизацијске мисије Аустро-Угарске га није напустио до краја живота. Када је држава којој је служио већ нестала, као превазиђена политичка околност, Буријан је и даље величао њена „достигнућа“. У свом мемоарском дјелу забиљежио је да је: „Цивилизацијски посао Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини био достигнуће којим се могла дичити, она је постигла значајне помаке... и поплочала пут за будући развој те земље...“⁴⁶⁸ Оваквим претјераним тврдњама Буријан је, како то обично у мемоаристици и бива, уз величање државе заправо уздизао себе као посвећеног државног службеника. То међутим не значи да његова управа Босном и Херцеговином није имало одређену тежину и значај.

Буријан, за разлику од Калаја, није одржавао паралелни систем управљања и није водио неслужбену кореспонденцију с аустроугарским управним органима у Сарајеву, већ су се сви државни послови обављали кроз редовну административну процедуру. Овакав формални приступ није сметао Буријану да буде упућен у локалне босанскохерцеговачке прилике. Долазио је у редовне службене посјете током којих се лично упознавао са стањем у покрајинама. Примјетио је да је тадашња администрација од стране домаћег становништва перципирана као “страна власт“. Првенствено због тога што домаћи људи нису у њој учествовали. По Буријану, отежавајућа околност је била чињеница да и након тридесет година није била установљена „перманентна форма власти“. Примјетан је био недостатак јасног циља највиших органа власти. Становништво је неизбјежно морало бити збуњено намјерама Монархије. Таква нестабилност је проузроковала додатни проблем – домаће становништво је постајало подложно разним утицајима, „којима су врата била широм отворена“, дијаметрално супротним интересима Аустро-Угарске. Буријану је било јасно да „Монархија не може зауставити културни развој Босне и Херцеговине“ на за себе прихватљивој тачки. Тај процес се морао довести до краја са „свим политичким посљедицама које су из тога слиједиле“.⁴⁶⁹

Буријан је процјењивао да суштински сви проблеми с којим се аустроугарска управа суочава у окупираним покрајинама долазе у првом реду због лоше и недовољне примјене закона а у другом због разних злоупотреба. По Буријановом мишљењу лоша примјена закона, а не закон сам по себи, направила је од аграрног питања узрок немира и несигурности. Стална злоупотреба загарантованих права од стране земљопосједника, ага и бегова, само је погоршавала такво стање. Аустроугарска управа је, по Буријану, требала да подједнако штити господара земље и кмета и спријечи нарушавање њиховог „аграрног правног односа“.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ R. Okey, “A Trio of Hungarian Balkanists: Béni Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism”, *The Slavonic and East Review* Vol. 80, No. 2 (Apr., 2002), 250.

⁴⁶⁷ T. J. Lis, „Bosna i Hercegovina u očima Poljaka – Poljski putopisi o Bosni i Hercegovini o austrougarskom razdoblju“, *Prilozi* 47 Sarajevo 2018, 94, 102.

⁴⁶⁸ *Austria in dissolution. Being the Personal Recollections of Stephan, Count Burián. Minister for Foreign Affairs for Austria and Hungary 1915–1917 and 1918*, translated by Brian Lunn M.A., London 1925, 291-292. Даље у тексту *Austria in dissolution*.

⁴⁶⁹ *Austria in dissolution*, 291-295.

⁴⁷⁰ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 57.

По извјештају српског посланика у Бечу од 14. јула 1903. насљедника Калају „какав Аустрији (мисли се на Хабзбуршку монархију у цијелини-Р.С.) треба“ тешко се могао наћи, те да ће посљедично „српски народ у Босни и Херцеговини одахнути.“ Буријаново именовање било је изненађење за дипломатске кругове у Бечу који су сматрали да он није дорастао новом положају и да је његов избор посљедица како кадровских слабости тако и Буријанових породичних веза. Пошто је био зет генерала који је код владара у „особитој милости“. Хрватски политичари тумачили су његов избор и као посљедицу сукоба унутар управних структура Двојне монархије, гдје је требало онемогућити Куана Хедерварија, амбициозног бана Хрватске и Славоније, да пређе у заједничко министарство. С новим министром дошло је до одређених промјена и попуштања према српском покрету. Средином децембра 1903. српски посланик у Бечу је имао утисак да ће Аустро-Угарска дати концесије на црквеном питању „како би се српски народ задовољније осјећао“. На основу тих информација српском министру иностраних дјела почетком 1904. чинило се да треба организовати дјеловање српског народа у БиХ тако да се за уређење црква и школа добије што је више могуће.⁴⁷¹

У међувремену промијењене су личности које су вршиле најважније дужности у Босни и Херцеговини. Дугогодишњи земаљски поглавар Јохан Апел отишао је у пензију. Напустио је Сарајево 12. децембра 1903. без помпе. Наслиједио га је „син сусједне Далмације“ Еуген фон Албори (1838–1915), који је осам дана касније стигао у Босну и Херцеговини, на званичном пријему у Сарајеву 25. децембра 1903. најавио је да треба „с највећом пажњом“ пратити „евентуално покушавана роварења“. Цивилни адлатус Хуго Кучера „најмоћнија луча“ Земаљске владе је 4. јуна 1904. године постављен за шефа секције у Заједничком министарству финансија у Бечу, замијенио га је искусни Исидор Бенко (1846–1925).⁴⁷²

По ријечима Глигорија Јефтановића (1840–1927), једног од вођа српског покрета за црквено-школску аутономију, последице Калајеве смрти стварно је дошло до блажег поступања према Србима у Босни и Херцеговини. Али је у већ у извјештају српског министарства иностраних дела из априла 1904. констатовано ново погоршање. Српске вође у БиХ настојали су зато да што прије црквено питање „скину с дневног реда“ и да се затим живље приступи привредном јачању.⁴⁷³

Меморандуми којим се од владара Франца Јозефа тражила слободна употреба српског језика и ћириличног писма, слободан избор свештеника и учитеља као и учешће црквено-школских општина у избору митрополита у Босни и Херцеговини били су упућени 1896, 1897, 1901. и 1902. Ова четири меморандума Срба, који су суштински понављали исти захтјев аустроугарској управи, годинама су били предмет Калајевих маневрисања и манипулација. С Буријановим преузимањем дужности Заједничког министра финансија то се промијенило. Маја 1905. Буријан је у листу *Neue Freie Presse* писао о потреби Срба у Босни и Херцеговини за црквено-школском аутономијом. *Уредба црквено-просвјетне управе*

⁴⁷¹ Ћ. Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, 103; I. Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike I*, Zagreb 1986, 15; *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903–1914*, Књига I, Свеска 1, 1903, Београд 1991, 810. На преговоре с министром Буријаном у Беч дошли су цивилни адлатус Хуго Кучера и митрополит дабробосански Николај Мандић (1840–1907). Од 15. децембра 1903. па до 7. јануара 1904. трајали су коначни преговори Срба и владе око Статута, који је затим упућен на разматрање Васељенској патријаршији у Цариград. „Годину дана касније стигао је одговор усклађен с жељама аустроугарске власти“. V. Žujo, *Hugo von Kutschera*, 72.

⁴⁷² Албори је тада у сали Земаљске владе изјавио да су „жители за 25 година“ постали „повјерљиви“ и да им је „држање у свему правилно“. Али да је „пријетка потреба“ и даље вршити контролу не наводећи који би то дио становништва могао бити нелојалан. *Сарајевски лист* 13, 20, 25 децембра 1903; Исидор Бенко рођен је у Прагу 7. јануара 1846. Након завршетка војне школе приступио је морнарици и био учесник два рата. У Босну и Херцеговину долази 1880. за котарског предстојника у Невесињу. Учествовао је у гушењу Херцеговачког устанка 1882. након чека постаје окружни предстојник у Мостару. Са те дужности 1895. преузима дужност предстојника Одсека за унутрашње послове Земаљске владе у Сарајеву. Пензионисан је 1912. када се сели у Загреб гдје је и преминуо 19. априла 1925. (прим. аут.)

⁴⁷³ *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903–1914*, Књига I, Свеска 2, 1904, Београд 1998, 244.

српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини свечано је представљена 18. августа 1905. Уредба је била основа за дјеловање српске православне цркве у Босни и Херцеговини до суспендовања у вријеме Првог свјетског рата. Србима више није наметано да се морају осјећати као „Босанци православне вјере“ већ им је допуштено да буду оно што јесу „посебан... елемент“.⁴⁷⁴ Буријаново признавање српске црквено-школске аутомоније негативно је дочекано од стране хрватског елемента у Босни и Херцеговини. Хрватско инсистирање на формулацији православни или грчко-источни служило је суштински порицању српског присуства у покрајинама а званично се позивало на административне формулације управе. У новим околностима инсистирало се да је чином прихватања аутономије и признавањем назива „српска“, умјесто православна црквено-школска аутономија, имплицитно признат српски национални карактер цркве. Пошто је по хрватском тумачењу тиме озакоњена српска агитација хрватским интересима је нанесена велика штета. Муслимани су, по истом кључу, сведени на одметнуте Србе који се требају вратити православљу. „Хрвати су проглашени аустријском творевином“ и сматрали су себе жртвом српских „пријетњи и денуцијација“ како је то с претјеривањем писао Трухелка.⁴⁷⁵

Одређени позитивни помаци у понашању ЗМФ, које је према Србима до тада било практично непријатељско, с великим очекивањима је примљено код српских представника у Бечу, који су оптимистично очекивали још веће уступке. Августа 1905. године извјештај министарства иностраних дела Србије констатује да се српско име у Босни и Херцеговини почиње отворено признавати.⁴⁷⁶ Међутим, ускоро је постало очигледно да се даље од тога неће ићи. Буријан је желио да стабилизује прилике, да одустане од политике која и након двадесет година наметања није била прихваћена и ништа више од тога.

Нова управа је у разним областима дјелатности била само настављач претходне управљачке структуре. На привредном плану у Босни и Херцеговини није дошло до позитивних промјена. Првенствено због тога што се процијењивало да је на пољу индустријског развоја довољно учињено и да треба престати с праксом подизања државних предузећа и давања „великих привилегија приватном капиталу“. Буријан се до краја свог мандата у Босни и Херцеговини тога досљедно придржавао.⁴⁷⁷

У Буџетском одбору угарске делегације 15. фебруара 1904. Буријан је изјавио да ће у „административно-управном погледу наставити дјело свог претходника“ али да није функција и задатак државе да подиже властиту индустрију. Сматрао је да су три најважнија задатка његове управе осигурати финансијску стабилност покрајина, реформисати порески систем и регулисати вјерске односе. Прва два задатка била су повезана пошто је требало

⁴⁷⁴ Б. Милошевић, „Уредба црквено-просвјетне управе српских православних епархија (митрополија) у Босни и Херцеговини“, у: *Зборник радова. Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа за црквено-школску самоуправу (1896–2016)*, Бања Лука, 82.

⁴⁷⁵ Ћ. Трухелка, *Uspomene jednog pionira*, 135.

⁴⁷⁶ Посланик Србије Ђорђе Симић (1843–1921) је тако на једном састанку јула 1905. године истакао потребу да идеју о аутономији Босне и Херцеговине предложи становништво тих провинција. Закључено је да треба припремати терен да идеју о аутономији подржи нека од великих сила као и да треба радити на томе да народ буде спреман да покрене то питање. *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903–1914*, Књига I, Свеска 3/1, 1905, Београд 2014, 187, 211.

⁴⁷⁷ Покушао је да утврди статистичку слику индустрије, занатства, трговине и других радњи. Први покушај успиједио је из 1904. пропао је пошто су подређени државни органи лоше обавили прикупљање података. Сљедеће године вршен је попис фабричких предузећа. На крају је од 25. априла до 31. маја 1907. по одлуци Земаљске владе од 18. априла извршен систематизовани попис. По овом попису од 46. 593 предузећа и радњи 64 су биле у посједу државе, 2202 су биле кућне радње а 44.324 у власништву приватних и других правних лица. Број предузећа која су запошљавала више од 20 радника било је 231. Број радника процијењиван је на 80.000 до 100.000 људи, њихов положај никада није посебно занимао Буријана. Понекад је као у октобру 1905. одбијао да се умјеша у спор између послодавца и радника који су се бунили због „одуговлачења исплате зарада“. Када је у мају 1906. године успиједио талас штрајкова ангажовао је комплетан државни апарат у земљи да пријети, кажњава или поткупљује незадовољне раднике. С друге стране у септембру 1910. изашао је у сусрет радничким захтјевима и наредио формирање посебне комисије за испитивање случаја. I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 93-95, 169, 212.

повећати индиректне порезе и развијати државне монополе те на тај начин напунити босанскохерцеговачку касу. Директне порезе као што је десетина⁴⁷⁸ било је неопходно реформисати јер су у дотадашњој форми били застарјели. Први корак у тој реформи било је на основу десетогодишњег просјека одредити паушал десетине. Ова пореска обавеза се временом увџавала док се њено учешће у буџету смањивало. До 1910. чинила је свега 10 % буџетских прихода, што је опет у односу на учешће пореза на земљу – нешто најсличније десетини у БиХ – од 3.6 % у аустријском и 6% у угарском дијелу Монархије и даље било превише. Десетина је највише оптерећивала сеоско становништво које је плаћало још осам врста непосредних пореза. Између осталог порез на стоку, кућу, испашу и обавезни кулук који је замијењен новчаном обавезом. За свако посјечено дрво плаћала се дозвола и такса пошто је сва шума проглашена државном. Плаћање свих ових обавеза је често доводила сељаке у ситуацију да дио своје љетине и стоке продају у вријеме кад су цијене биле најниже. Неплаћање обавеза повлачило је разне санкције. Током 1905. извршене су 543.003 пљенидбе до 1910. већ 971.000. До краја Буријанове управе овај број је ипак смањен, а током 1913. износио је 111.000. Број аграрних спорова⁴⁷⁹ је пак растао да би у периоду 1907–1909. досегао 50.000.⁴⁸⁰

Закон о десетинском паушалу, суштински препис владине инструкције од 5. априла 1905, објављен је 15. маја 1906. Основни циљ закона био је одређивање сталног износа, умјесто промјењивог који се од маја до октобра сваке године изнова одређивао, који би пореске општине платиле у октобру, новембру и децембру. Тај стални износ је требало распоредити на поједина имања и поједине честице узимајући у обзир површину и квалитет земљишта. Овај задатак требале су обавити посебне комисије. Међутим, у пракси је то често учињено на основу ранијег пописа десетине што је довело до разних притужби. Паушализирање десетине заштитило је сељака од годишње посјете похлепног десетара али је истовремено однос с спахијама постао још сложенији. Аге и бегове су искористили новонасталу ситуацију и почели да произвољно одређују годишњу висину трећине.⁴⁸¹

Аграрно питање које је од првих окупационих дана било константно актуелно није ријешено током Буријанове управе Босном и Херцеговином иако су учињени одређени помаци. Буријан је у јесен 1910. године у одбору аустријске делегације истакао да је „Аустро-Угарска особито заслужна што су коначно утврђени правни односи између ага и кметова и да је објективним суђењем створено јемство за обострано поштовање права и дужности“. У свом експозеу 3. априла 1911. цивилни адлатус Бенко тврдио је да „аграрно питање у вријеме окупације није ни постојало у форми откупа кметова, већ у стварању правне сигурности између аге и кметова“. По њему, рјешење аграрног питања које је

⁴⁷⁸ Сељак је био обавезан да од годишњег пољопривредног приноса десети дио плати држави. За разлику од османског доба када се ова обавеза могла извршити у натури сељак је био обавезан да плати готовим новцем. О процјени жетве и висини износа десетине је одлучивала комисија састављена од представника власти, феудалаца и кметова а кључну улогу имао је сакупљач пореза десетине – десетар. Он је посебно био заинтересован да десетина буде што већа пошто је умјесто плате добијао проценат од процијењене пореске суме. На основу десетинске процјене аге и бегови су наплаћивали своју трећину пољопривредних прихода. М. Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.“ *Prilozi VI Sarajevo* 1970, 11.

⁴⁷⁹ Грунтовница као државна институција није постојала у вријеме османске власти па је аустроугарска управа приступила утврђивању права власништва над земљом. Нови грунтовни закон ступио је на снагу 13. септембра 1884. и од 1886. почело је, уз поштовање османских закона о некретнинама, увођење грунтовнице и упис права власништва у земљишне књиге. Закон је штитио само оне кметове чије је право било заведено у земљишне књиге. Суштина односа кметова са агама и беговима се није мијењала и сукоб око земље и обавеза односно аграрни спор био је уобичајна појава. Влада је разним прописима покушала да регулише њихове односе и онемогући злоупотребе. Поступак у аграрним споровима регулисан је 1895. М. Gaković, нав. дјело, 10-11.

⁴⁸⁰ В. Божићевећ, „Сељачки покрет у Босанској Крајини и Посавини 1910. године (Нацрт)“ *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II*, Сарајево 1950, 222; I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 76-77, 105; N. Stojanović, *Bosanska kriza (1908–1914)*, Сарајево 1958, 17; X. Капицић, „Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878–1918)“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 331. Даље у тексту X. Капицић, *Аграрно питање*

⁴⁸¹ Dr F. Schmid, нав. дјело, 764-768; В. Божићевећ, *Сељачки покрет*, 221-222.

Аустро-Угарска преузела састојало се од „докончавања правне несигурности“ и провођења реформи у материјалном и формалном смислу. Закључио је да влада може „мирне савјести утврдити“ да је аграрно питање које је 1878. затекла тачно проучила и почела опрезно и непристрасно ријешавати.⁴⁸²

Цар Франц Јозеф је 3. марта 1910. Буријану упутио „превишње ручно писмо“ којим је наређено „брижљиво сређивање“ аграрних односа „како би се у склад довела зајамчена заштита посједовног стања“ чији је коријен „старинско право земље“ с „нормалним напретком тежачког свијета“. Влада је требала да олакша откуп кметова као и да подстиче ширење слободног земљопосједа. Цар је одборио да се заинтересованим одобри банкарски кредит у пуном потребном износу. Ове послове требао је да спроводи „нарочито одређен владин орган“. Буријану је наредио да изради такав законски пројекат.⁴⁸³

Међутим, овакав приступ није наишао на одобравање сељачких маса које су од августа 1910. почеле да се организовано буне против трећине. У покрету су учествовали кметови обе хришћанске вјере уз подршку неких муслиманских кметова. Прво су се 8. августа побунили сељаци у неколико села у срезу Босанска Градишка на шта је реговала окружна власт извођењем жандармерије. До почетка октобра овај покрет се проширио све до ријеке Босне, 3. и 4. октобра концентрација жандармерије и војске показала је сељацима да се „неће презати од оружане силе“. Ово је скршило покрет „пошто сељаци нису били спремни да своје аграрне захтјеве остварују кроз оружану борбу“. Сељаци су почели да се враћају кућама док су истакнутији појединци похапшени. До краја мјесеца крајеви обухваћени побуну су под притиском власти извршили своје обавезе.⁴⁸⁴

Овај кметовски покрет је муслиманска штампа осудила назвала га је организованом хајдучијом и „влашким устанком“. Уредништво *Мусавата* је „руљу сељака“ која се дигла „против права власништва“, без обзира на вјероисповијест, означила као разбојничку. Доминантно незадовољни Срби су називани досељеницима са каравлашких брда и пријећено им је грађанским ратом.⁴⁸⁵ Буријан је крајем октобра затражио извјештај о ухапшеним и задржао право да сам донесе коначну одлуку. Кметови су кажњени полицијски, затвором и новчано али су кривичне истраге обустављене. Буријан је одговарајући на муслиманске жалбе, да су овај покрет организовали хришћански посланици у Сабору, одговорио да организацију и агитацију која не излази из законских оквира није могуће спријечити. У складу с тим позвао је муслиманске посједнике да организовано заштите своја права.⁴⁸⁶

⁴⁸² *Стенографски извјештај Сабора Босне и Херцеговине III*, 1911; Т. Крушевац, „Сељачки покрет – Штрајк у Босни 1910. године“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 373. Даље у тексту Т.

Крушевац, *Сељачки покрет – Штрајк*

⁴⁸³ *Сарајевски лист* 8. март 1910; Т. Крушевац, *Сељачки покрет – Штрајк*, 380.

⁴⁸⁴ Кметови који су се, не нарушавајући јавни мир, ограничавали на изјаву о одрицању трећине нису одустајали и покрет се проширио по градишком срезу. Буријан је 13. августа тражио од Земаљске владе да предузме нове мјере и нагласио да се не смије толерисати подстрекавање на отпор и да се свим потребним средствима треба одржати „легално стање“. Настојање да се покрет угуши у самом зачетку није успио и покрет се првих дана септембра проширио на приједорска и бањалучка села. У сљедећим данима прњаворски срез је такође захваћен покретом незадовољних. Дервентски котарски предстојник је 28. септембра телеграмом јавио Земаљској влади да је дан раније успио да без примјене силе привремено смири локалне сељаке. По његовим сазнањима циљ агитације била је Дрина односно да се овај сељачки покрет прошири с једног краја Босне и Херцеговине на други. Земаљска влада је 1. октобра телеграфски тражила да се сељачке гомиле које крстаре од среза до среза и агитују за прикључење кметова аграрном покрету, разбију и растјерају. Ако жандармерија не би могла сама да то изврши, по убрзаној процедури могла се добити војна помоћ. Буријан је истог дана одобрио све до тада донесене мјере Земаљске владе. Истовремено позвао је Земаљску владу да му, мимо жандармеријско-војног приступа, предложе и „друга средства опште природе“. Врхунац сељачког покрета услједио је 1. и 2. октобра, првог дана сељачкој скупштини у Руданки код Добоја присуствовале су масе кметова. Сљедећег дана су сељачке групе код Добоја онемогућене да пријеђу ријеку Босну и пренесу покрет у тузлански округ. *Српска ријеч* 16. август, 6. октобар 1910; В. Богићевић, *Сељачки покрет*, 235-245; Т. Крушевац, *Сељачки покрет – Штрајк*, 382-398.

⁴⁸⁵ *Musavat* 8, 13. октобар 1910.

⁴⁸⁶ В. Богићевић, *Сељачки покрет*, 246-248; Т. Крушевац, *Сељачки покрет – Штрајк*, 399-400.

На 87. сједници Сабора 5. априла 1911. усвојен је закон о факултативном откупу кметова званично „Основа закона о давању зајмова за добровољно откупљивање кметских селишта у Босни и Херцеговини“. Изгласали су га сви муслимански и хрватски посланици уз подршку 11 српских посланика (виралиста и припадника I курије). По овом закону камате су биле 4.5 % а предвиђени рок враћања 30 до 50 година. Годишња рата била је мања од износа трећине која се плаћала феудалцима. Влада је процијењивало да ће закон погодовати формирању слоја слободних сељака и истовремено заштитити права и интересе ага и бегова.⁴⁸⁷

Закон о факултативном откупу кметова озваничен је 13. јуна 1911. а ступио је на снагу 1. јануара 1912. Тиме је потврђено не само да је факултативни откуп кметова био дугорочни циљ аустроугарске управе него и да је њена аграрна политика у Босни и Херцеговини била несупјешна. Село једноставно није успјело да продуктивношћу створи средства неопходна за откуп. За тридесет година откупило се 28.481 кметско домаћинство. Од доношења закона до избијања Првог свјетског рата откупило се још 13.360 домаћинстава. Међутим у кметском односу у вријеме Сарајевског атентата и даље је био огроман број сељака. Прираст становништва и деоба породичних задруга смањивале су ефекат процеса откупа. Тако да је број кметских породица са око 85.000 1878. нарастао на 111.000 породица 1910. Од тога је 29.000 било католика и око 76.000 православаца док је муслимана било око 6.000.⁴⁸⁸

Укупно гледано животни стандард становништва у покрајинама је и даље био изузетно низак. Недостатак новца довео је до развоја зеленашења – односно позајмљивања новца по великим каматама. Што је само додатно уништавало осиромашено становништво које се задуживало да би бар привремено испунило све своје текуће обавезе. Буријан је почетком 1907. позван да законским путем сузбије ову појаву.⁴⁸⁹ Смањивање неписмености становништа, која се кретала око 90 %, била је и даље за управу несавладив задатак. Правна регулација обавезног школовања требало је да повећа број дјеце које похађају школу. Закон о обавезној настави донесен је доста касно тек 1911. године и предвиђао је обавезно похађање школе, која је трајала четири године, за сву дјецу која су навршила седам година и чије куће нису биле удаљене више од четири километра од школе.⁴⁹⁰

Третирање покрајинских природних потенцијала као аустроугарског колонијалног посједа је настављено. Експлоатација шума била је толико очита да је једна путница која је током Анексионе кризе прошла Босном и Херцеговином записала како ће „Босна изгубити половину своје дражи, ако њене шума постану жртве напретка цивилизације“.⁴⁹¹ Конфесионална подијељеност није била ублажена пошто је, како пише један њен колега, „религија толико битна у Босни... Они су сви припадници исте расе, али их разлика у вјери држи раздвојене више него што би то учинила разлика у раси.“ На пољу образовања широких народних маса такође ништа није урађено. Процент писмених је на посљедњем попису и даље износио око 10 %. Познавање страних језика било је привилегија администрације и малог броја школованих. Исти аутор примјетио је да је у читавој Босни питање језика „веома компликовано“ а да је познавање словенског, како су га називали у

⁴⁸⁷ Х. Капицић, *Аграрно питање*, 333-334; М. Gaković, „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.“ *Prilozi VI Sarajevo* 1970, 12-13.

⁴⁸⁸ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1911*, Sarajevo 1911, 177-197; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo 1912, 85; Х. Капицић, *Аграрно питање*, 334-336; Т. Крушевац, *Сељачки покрет – Штрајк*, 378.

⁴⁸⁹ *Musavat* 1. januar 1907.

⁴⁹⁰ Под утицајем конзервативних муслиманских посланика у Сабору од ове обавезе изузета су муслиманска женска дјеца. В. Богићевић, *Писменост у Босни и Херцеговини, Од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, Сарајево 1975, 281.

⁴⁹¹ М. М. Holbach, *Bosnia and Herzegovina: same wayside wanderings*, London Lane 1910, 86-87.

Енглеској, односно српског „да га назовемо правим именом“ био је једини начин споразумјевања са домаћим људима који њемачки језик не говоре.⁴⁹²

Управо је питање језика односно именовање истог било једно од поља на којем је нова управа у Босни и Херцеговини начинила највећи помак. Земаљска влада је 4. октобра 1907. наредила да се дотадашњи земаљски језик свуда официјелно назива „српско-хрватски језик“.⁴⁹³ Стефан Буријан је 1. децембра 1907. године заједничким министрима и предсједницима влада Аустрије и Угарске указао на неопходност бољег повезивања са „дуго занемариваним и с неповјерењем посматраним православним Србима“ којима треба „највише надокнадити“. На том састанку Буријан је констатовао да српске тежње за аутономијом нису биле сепаратистичке већ да су се „... искључиво кретале у оквирима окупационе мисли“.⁴⁹⁴ Овај политички прагматизам био је од стране хрватског елемента у Босни и Херцеговини тумачен као још један мађарски атак на хрватске националне интересе. Буријанова опрезна политика маневрисања и повремених уступака постала је предмет напада великоаустријске, франковачке и клерикалне штампе која ју је цинично називала „генијалним цик-цак курсом“.⁴⁹⁵ *Освит* је с негодовањем дочекао Буријанову одлуку о језику и инсистирао да је језик хрватски. Подсјетио је министра да „тко је против нас ми смо (Хрвати-Р.С.) против њега“.⁴⁹⁶ У финансијским пословима око откупа кметова у Босни и Херцеговини, у чему су учешће узеле аустријске и угарске финансијске институције, Буријана је аустријска јавност оптуживала да је протезирао мађарске интересе на штету аустријских.⁴⁹⁷

Парадоксално правну основу за овакву клеветничку кампању успоставио је сам Буријан пошто је законом уклонио превентивну цензуру. Наиме, процијенио је да је вријеме прегазило концепт „политичког туторства“ над штампом у Босни и Херцеговини. Сматрао је да постоје друге једнако ефикасне методе којима се може контролисати евентуално штетно дјеловање новинара. Тако нови закон о штампи одобрен крајем 1906. а проглашен 2. марта 1907. није предвиђао превентивну цензуру политичких области. Број листова у покрајинама се увећао, те је са 19 до краја 1907. нарастао на 28.⁴⁹⁸ Умјесто „четири свемоћне ријечи – превентивна цензура политичке области“ донесен је закон од 46 параграфа. Умјесто превентивне цензуре како пише у једном извјештају 22. маја 1907. конфискација од стране Земаљске владе је „у постојећим поштанским и саобраћајним једнако дјелотворна“. Оновремена штампа констатовала је да је формално гледано учињен корак напријед али да је слобода штампе „остала празна жеља“. По новом закону плаћала се кауција за све штампане списе и глоба у случају штампање написа који су представљали „политичке деликте“. Постојала је одговорност штампара, издавача и уредника. По цивилном адлатусу слобода штампе у Босни и Херцеговини није могла бити „у потпуности“ као у западноевропским земљама пошто је „само мали дио читајуће публике способан да самостално расуђује и

⁴⁹² P. E. Henderson, *A British officer in the Balkans. An account of a journey through Dalmatia, Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Herzegovina*. London Seeley 1909, 272-273, 276.

⁴⁹³ Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*, Sarajevo 1973, 10. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici*

⁴⁹⁴ H. Kapidžić, „Diskusija o državnompravnom položaju Bosne i hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (Pokušaji aneksije)“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine IV-V*, 1964-1965, Sarajevo 1965, 152-156, 184-188.

⁴⁹⁵ A. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska. U svijetlu političkog dnevnika J.M. Baernreithera*, Sarajevo 1933, 43.

⁴⁹⁶ *Osvit* 19. listopad 1907.

⁴⁹⁷ Dž. Juzbašić, „Austrougarsko Zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt)“, 251. у: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Austrougarsko Zajedničko ministarstvo*

⁴⁹⁸ *Glasnik zakona i naredaba*, II 1907, 25-34; *Izvjешtaj o upravi BiH 1906*, 606-607; *Izvjешtaj o upravi BiH 1907*, 198; С. Лукић, С. Радован, *Стефан Буријан о Јужним Словенима*, 148-149.

критикује“.⁴⁹⁹ Међутим чак и овакав непотпуно слободан закон о штампи је створио простор за критику.

Већу слободу дјеловања у новим околностима искористила је хрватска штампа у Босни и Херцеговини. Водила је перманентну кампању против Буријана, представљајући га као заступника угарских интереса. Државног службеника који у складу с угарским тежњама користи свој положај да би, мимо знања Хрватима наклоњеног владара Франца Јозефа, водио антихрватску политику. У склопу антисрпске кампање у хрватској штампи Буријан је приказиван „као помагач и саучесник великосрпске пропаганде“.⁵⁰⁰ Разлог томе лежи у чињеници да њихово поимање улоге аустроугарске управе није ишла даље од очекивања да управа треба да буде сервис за остваривање оних захтјева који су они сматрали оправданим. Суштински би се то све сводило на испуњавање хрватских жеља.

Промјене које је Буријан унио биле су предуслов за конституисање и дјеловање политичких партија.⁵⁰¹ Али су у том приступу хрватске партије и групе биле само једна од заинтересованих страна и ништа више. Овакав концепт наишао је на осуду хрватске штампе која је игнорисала све позитивне промјене. У други план стављена је чињеница да су септембра 1904. године одобрена правила рада друштва из Мостара и Сарајева која су се ујединила у јуну 1907. Исте године дошло је и до формирање хрватске политичке организације.⁵⁰² Првенствено због тога што то није била последица неког прижељкиваног ексклузивног хрватског статуса него новог приступа управе која је кренула у рјешавање многих дуго присутних питања.

Буријан је оптуживан да је наставио праксу „полицајног система“ у којем се не дозвољава дјеловање „корпорација од јавног значаја“ и онемогућава „конституисање народног представништва“. Земаљска влада је у одговору на ове оптужбе констатовала да је након окупације сигуран и миран живот могао да се обезбиједи само „посредством апсолутистичког управног система“ који се „може назвати полицајним“. Али и да је временом дошло до попуштања и формирања све већег броја разних друштава којих је 1896. било 66 да би 1902. тај број износио 196. За двије године нове управе формирано је још 70 друштава. Укупни број друштава, конфесионалног, економског или опште друштвеног карактера, 1907. је износио 338.⁵⁰³

У јануару 1907. муслиманска штампа писала је о неопходности формирања организације без које „нема озбиљног рада“. „Ваљана и чврсто уређена организација“ требала је да окупи „муслимански милет“ у једну заједницу.⁵⁰⁴ До фебруара 1907. „организација милета“ била је присутна на комплетној територији Босне и Херцеговине.⁵⁰⁵ Муслимани су почетком 1907. организовали изборе на којим су изабрани тзв. „милетски одбори“ који су послали своје делегате на прву страначку скупштину Муслиманске народне организације (МНО) у Будимпешти 11. марта 1907. МНО је била оријентисана на вјерска питања, вакуфско-меарифску аутономију и заштиту земљопосједничких интереса. Егзекутивни одбор МНО је на сједници у Мостару 24. априла 1907. одлучио да упути писмену представку министру Буријану која би садржала њихов програм и најавио борбу на

⁴⁹⁹ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 86; *Musavat* 29. mart 1907; N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 364.

⁵⁰⁰ Dž. Juzbašić, „Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom“, 43. у: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*

⁵⁰¹ Dž. Juzbašić, „Izvjestaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVIII* (1969), 71. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Izvjestaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije*

⁵⁰² T. Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak*, 44-49. Хрватска политичка организација је тема посебног поглавља па овдје том питању нећемо посветити пажњу. (прим. аут.)

⁵⁰³ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 362-363.

⁵⁰⁴ *Musavat* 19. januar 1907.

⁵⁰⁵ *Musavat* 1. februar 1907.

широком политичком фронту.⁵⁰⁶ Представку је Буријану 1. јуна 1907. уручила осмочлана делегација најистакнутијих припадника МНО. Заједнички министар финансија оцијенио је представку као умјерену и констатово да садржи два главна питања – „регулисање вакуфско-меарифске самоуправе и комплекс материјално-економских односа“. Буријан је одбацио као неосноване тврдње да полицијска управа дјелује незаконито, не спорећи могућност пропуста од стране појединаца из управе. Спорно паушализирање десетине оцијенио је као неопходно јер служи развоју пољопривреду и подстиче обрађиваче земље да остварују приходе. Стога је одбацио сваку могућност уступака на том питању. Најавио је преговоре са представницима муслиманског покрета и тражио да се има повјерења у окупациону управу.⁵⁰⁷

Окупациона управа је низ година одбацивала захтјеве муслиманског покрета за вакуфско-меарифску аутономију оспоравајући његову оправданост. Оспоравала је и муслимански аграрни програм „цијенивши га“ неприхватљивим. Наиме, муслимански земљопосједници су све вријеме окупације у својим жалбама и представкама оспоравали да уопште постоје кметски односи у покрајинама.⁵⁰⁸ Наредба о паушализирању десетине објављена 1905. дочекана је с негодовањем. Земљопосједници су је сматрали нападом на своје интересе и сматрали су да је њена стварна намјера да потхрани наду кметова да ће ускоро земљопосједничка имања да пређу у њихове руке.⁵⁰⁹

Буријан је као и Калај сматрао да у основи муслиманског опозиционог односа према аустроугарском режиму лежи „њихово дубоко незадовољство“ због губитка ранијег привилегованог положаја.⁵¹⁰ Настојао је да смањи османски утицај на политику домаћих муслимана. Задржана је пракса могућности ускраћивања путних исправа појединцима који су одлазили „на лијечење“ у бање код Цариграда.⁵¹¹ Првих година његове управе муслимански покрет је био у стагнацији због промјена унутар вођства покрета. У децембру 1906. муслимани упућују меморандум у Будимпешту делегацијама Аустријског и Угарског сабора. Овај муслимански документ који је потписало 100 лица заједно с поднеском упућеном лично Буријану била је подлога за преговоре с владом. На сједници државног сабора Угарске 22. децембра Буријан је изразио спремност да поведе ове преговоре.⁵¹² Заједничко министарство финансија сматрало је да се управа нашла између „двје тенденције“. С једне стране земљопосједници су настојали да постојећи кметски однос представе као закупнички, односно да га умјесто јавно-правним прикажу као приватно-правни. С друге стране кметови су тежили да без надокнаде „раније или касније“ постану власници земље коју обрађују. Задатак управе је стога био да кметско питање „очува све дотле док не буде ријешено било путем добровољног споразума заинтересованих страна или док привредне прилике не омогуће рјешење путем откупа“. Биле су присутне и сумње у утицај са стране на босанскохерцеговачке прилике. Сам Буријан је 22. марта 1908. у писму колеги министру спољних послова изразио сумњу да иза муслиманске акције стоје „прсти Београда и Цариграда“ с циљем „чињења тешкоћа управи“. Буријан ипак није сматрао да због тога Земаљска влада треба негативно приступити муслиманској иницијативи.⁵¹³

Преговори су трајали од 24. јуна до 15. јула 1907. године али на 10 сједница није дошло до споразума. Наставак је услиједио 7. јануара 1908. ова фаза преговора трајала је до

⁵⁰⁶ *Musavat* 3. мај 1907.

⁵⁰⁷ *Borba muslimana BiH*, 474-478.

⁵⁰⁸ Позивајући се на Саферску наредбу избјегавали су ријеч кмет и наводили појам закупник (мустецир). Развили су теорију да се њихови посједи налазе у закупничком односу и да из тога произилази да је однос према закупнику приватноправно а не јавноправно питање. N. Šehić, “Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta”, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-4 Beograd, 1978, 336. Даље у тексту N. Šehić, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini*

⁵⁰⁹ *Arhiv Bosne i Hercegovine*, ZMF Präs 845/1905.

⁵¹⁰ N. Šehić, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini*, 337.

⁵¹¹ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 362.

⁵¹² N. Šehić, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini*, 340-341.

⁵¹³ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 262-269, 352.

2. маја 1908. У центру преговора, умјесто вјерских питања, било је аграрно питање и расправљало се о његовим разним аспектима (књижење земљишта, аграрне парнице, паушализација десетине, досељавање страних колониста) као и о грађанским и политичким слободама. Буријан је савјетовао Земаљску владу да опрезно даје обећања и да суштински има неодређен став. Сматрао је да због материјалне користи земљопосједника не треба оживљавати „старе и заборављене разлике“. У складу с тим муслимански захтјеви нису били одбијени али су само начелно прихватани. У пракси су примјењивана она рјешења која је управа сматрала прихватљивим и тиме је поткопавала муслиманске напоре. Земаљска влада је позитивно оцијенила преговоре и очекивала је да ће врло брзо Заједничко министарство финансија донијети одлуку о склапању споразума и инструкцију за његово спровођење. Међутим, због анексије Босне и Херцеговине све је каснило скоро годину дана. Владар Франц Јозеф је Буријанов елаборат о санкционисању закона добио тек 9. априла 1909. и санкционисао га 15. априла. Проглашењем статута 1. маја 1909. формално је окончана муслиманска борба за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију.⁵¹⁴

Током 1907. и почетком 1908. проведени су општински избори уз одређене спорне поступке власти која је у неким приликама „грубо третирала бираче“ и жандармеријом заузимала бирачка мјеста. Земаљска влада је извјестила ЗМФ да су на овим изборима муслимански „интрасигентни“ заједно са Србима наступили с „програмом аутономије Босне и Херцеговине у српском духу“. На другој страни поред католика били су „муслимански напредњаци“, муслиманска фракција супротстављена МНО коју је оптуживала за сарадњу са Србима, лојални окупационој управи и склони хрватској националној идеји.⁵¹⁵

Паралелно са овим дешавањима текао је процес српског политичког организовања. Након конференције представника српских политичких група у Сарајеву маја 1907. и донесене резолуције, која је представљала компромис између ставова старих бораца за црквено-школску аутономију и ставова младих људи који су умјесто вјерско-просвјетних у први план стављали политичко-социјалне циљеве, у Беч је упућена делегација која је требала да се обрати министру Буријану. Стефан Буријан је примио Николу Стојановића (1880–1960) и Косту Кујунџића (1880–1925) на двочасовни састанак након којег је одобрио да српски представници одрже своје изборе и скупштину. На младог Николу Стојановића Буријан је оставио утисак самоувјереног човјека који је толико вјеровао у снагу Аустро-Угарске да је покушај српског организовања посматрао као једну „безопасну пробу српског расположења“. Пошто су чиновници Земаљске владе својим дјеловањем опструисали реализацију српских захтјева и преко повјереника ширили гласине да ће Буријан повући одобрење, на Илици је организован нови састанак. Том приликом је заједнички министар финансија поново потврдио своју намјеру да дозволи организовање Срба.⁵¹⁶ Стефан Буријан је сматрао да Србе треба уклопити у политички систем. Процијењивао је да је штетно разним оштрим мјерама хранити већ постојећи српски антагонизам према страном окупационом апарату. Тако је, уз Буријаново одобрење, Српска народна организација (СНО) формирана на скупштини, којој је присуствовао 71 представник, у Сарајеву 10-14. новембра 1907. познатој као „Митровданска скупштина“.⁵¹⁷

У међувремену, питање правног статуса окупираних покрајина је поново постало актуелно. Сам Буријан предлагао је да се у вези с анексијом Босне и Херцеговине прво фактички успостави такозвана Тројединица (Хрватска, Славонија и Далмација)⁵¹⁸ као дио

⁵¹⁴ *Borba muslimana BiH*, 641-649; N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 215-232, 280-351, 370-374.

⁵¹⁵ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana*, 233-241, 367-368.

⁵¹⁶ Никола Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880–1920). Дневник од године 1914. до 1918.*, приредио и предговор написао Миле Станић, Београд 2015, 85-88. Даље у тексту *Младост једног покољења*

⁵¹⁷ *Српска ријеч* 14. новембар 1907.

⁵¹⁸ О „постојању“ такозване „Троједна краљевина или Тројединица“ нешто више смо рекли у поглављу „Босанскохереговачки Хрвати између историјског права и римокатоличке цркве“. По нашем мишљењу, Буријанова идеја да се прије анексије Босне и Херцеговине формира Тројединица доказује да она 1908. не постоји осим у главама хрватских политичких и интелектуалних кругова. (прим.аут..)

везан за круну Св. Стефана. Босна и Херцеговина би по анексији привремено била „нека врста царевинске земље“, а затим би као четврти аутономни члан била прикључена Тројединици. Овај комплекс југословенских земаља у оквиру Угарске требао је по његовој замисли да гарантује дуалистички карактер Монархије и онемогући тријалистичке тежње Лужних Словена. Међутим, ови Буријанови далекосежни планови нису имали конкретног утицаја на његову политику.⁵¹⁹ Разни опскурни планови који су тада колали Бечом рјешења статуса Босне и Херцеговине заснивали су на фантазијама и непознавању стварног стања.⁵²⁰

За скоро десет година управе Буријан је позитивно утицао на живот становника у Босни и Херцеговини. Промијенио је дотадашњи начин дјеловања аустроугарске управе. За оцјену Буријановог дјеловања чињеница да су Срби у првим годинама његовог мандата добили црквено-школску аутономију као ни потоње одобравање муслиманске вјерске и вакуфско-меарифске аутономије немају пресудан значај. Ти процеси отпочели су много раније, слична рјешења већ су постојала, и било је само питање времена када ће се такве одлуке формализовати. Највећа вриједност Буријановог периода управљања Босном и Херцеговином била је релаксација комплетног приступа аустроугарске администрације. За разлику од Калаја, који је након одустајања од босанске идеје своју политику усмјерио на давање подршке хрватском националном елементу с циљем слабљења српске националне свијести, опрезни Буријан је заузео много уравнотеженији приступ. Настојао је да комплетно становништво, у којем су Срби су били релативна већина, ужива једнака права и самим тим има равноправан приступ услугама административног апарата. Процијењивао је да ће посљедично доћи до потпуног искреног прихватања хабзбуршке владавине над покрајинама.⁵²¹

Међутим до таквог развоја догађаја није дошло. Буријанов главни циљ – интеграција провинција и њених становника у Монархију није остварен. Босна и Херцеговина остају једно одвојено тијело, као доказ другоразредне позиције, у Монархији све до њеног слома. Овакав Буријанов приступ наишао је и на осуду многих савременика из Монархије, који су сматрали да је већим ангажовањем репресивног апарата аустроугарска управа могла ефикасно зауставити разбуктале националне и социјалне тежње. Буријанова управа је с одређеном временском дистанцом од стране неких од њих чак сматрана узроком свих каснијих проблема. Посљедњи земаљски поглавар Босне и Херцеговине генерал Стјепан Саркотић (1858–1939) Буријанов мандат у Заједничком министарству финансија Аустро-Угарске 1903–1912. дефинисао је као „кратковиди либерализам“.⁵²² Ова свакако преоштра оцјена изгубила је из вида чињеницу да је точак времена био незаустављив. Нова управа покушала је само да, с циљем јачања државе, своју дјелатност усклади с покрајинским, политичким и друштвеним приликама које нису биле имуне на утицаје из сусједства. У којем је након двадесет година политичког мртвила наступило доба бурних догађаја и нових политичких покрета.

⁵¹⁹ Dž. Juzbašić, „Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom“, у: *Научни skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, ANUBiH Posebna izdanja XCIX/29, Sarajevo 1991, 37-38.

⁵²⁰ Ђорђе Симић септембра 1908. писао је Миловану Миловановићу (1863–1912) како је бечком поштом добио писмо некаквог „Босанско-Херцеговачког Егзекутивног Одбора“ с копијом нотификације, коју је тај одбор упутио барону Еренталу и овдашњим заступницима, и у којој их одбор обавјештава о припреми подизања Босне и Херцеговине на „степен независне државе под једним принцом из Хабзбуршке династије“. *Документи о спољној политици краљевине Србије 1903–1914*, Књига III, Свеска 2/2, 16/29. јули – 23. септембар/6. октобар 1908. године, 1908, Београд 2011, 880. Један члан угарске делегације сматрао је да се Босна и Херцеговина требају присајединити Угарској јер те земље долазе у обим „стеванове круне“ а народ тамошњи не мари ни за Хрвате ни за Аустријанце. Исто, 1060.

⁵²¹ С. Лукић, С. Радован, *Стефан Буријан о Лужним Словенима*, 146-147.

⁵²² Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*, Ванја Лука 2011, 198. Даље у тексту Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*

Утицај политике у Хрватској на прилике у Босни и Херцеговини

Владавина бана Куена Хедерварија држала је друштвени и политички живот у банској Хрватској у стању летаргије. Чинило се да нема излаза и да ће политички актери и однос снага међу њима заувјек бити исти. Стјепан Радић коментаришући карактеристике Хедерваријевог доба, записао је да тада у Сабору већ „двадесет година исти људи причају исте приче“.⁵²³ Тако апатично стање требало је прекинути на неки начин, један од њих је било формирање нових политичких организација. У годинама након правашког раскола у хрватским вјерским круговима почела се јављати идеја о потреби рехристијанизације друштва. „Политички католицизам“, односно политичко дјеловања католичке цркве у банској Хрватској, требало је спровести без директног сучељавања с државом. На начин да елементи политичког католицизма буду уграђени у програме странака опозиције (Неодвисна народна странка и матица Странке права) које су трпјеле изборне поразе. Тежило се новом моделу хрватске национално-интеграцијске идеологије, који је требало да пробуди и ојача умртвљено хрватско друштво које није могло да се одупре Куеновом режиму. На појаву „католичког хрватства“ утицала је и дјелатност надбискупа Штадлера који је паралелно с црквеним радом промовисао и хрватску националну идеју. Међутим, идеја да се хрватска нација окупи око „католичке вјерске идеје као главног кохезивног фактора“ сломила се 1901–1902. година. Светојеронимска афера показала је да хрватски бискупи нису у стању ни да осигурају промјену имена једне вјерске установе. Формирати хрватски национални покрет с католичким обиљежјем и повести га у побједу против власти био је за хрватски бискупат, у тим околностима, неоствариви циљ.⁵²⁴

На скупштини у Загребу 29. јануара 1903. страначке вође и поузданици бивши обзораш и домовинаши, Напредна омладина и Хрватска радничка заједница основали су Хрватску странку права. У странку нису ушли Чиста странка права, њезина студентска и радничка организација. Њихови представници су учествовали у раду скупштине и поздравили су формирање нове политичке организације. Делегација далматинских праваша присуствовала је скупштини. Својим главним задатком чланови Хрватске странке права сматрали су реформу изборног реда и промјену финансијског споразума с Угарском с циљем обезбјеђивања финансијске самосталности. Одрицали су се свих старих подјела и узалудно позивали на политичко укрупњавање.⁵²⁵

Међутим, истински преокрет у односу према владајућем режиму ниси пружиле политичке организације. Ту су учиниле широке народне масе у покрету који је настао као последица једне одлуке власти, у сјени сукоба угарског и аустријског дијела Монархије. Првих мјесеци 1903. „криза дуализма ушла је у акутну фазу“ када је сукоб аустријских и угарских партнера, око финансијских детаља нагодбе за наредни период, појачан расправом око питања војске и захтјевом за посебну мађарску војску. У марту је постављено питање обнове финансијске дијела хрватско-угарске нагодбе. Шест година буџет аутономије није се повећавао и аутономна управа банске Хрватске је била пред финансијским колапсом. Угарски краљевски одбор одбио је захтјев хрватског одбора, да се финансијски услови поправе у хрватску корист, и организоване су прве демонстрације. Међутим, до њиховог омасовљавања, ширења и спремности учесника да истрају у захтјевима долази тек након крвопролића у Запрашићу. У овом насељу близу Загреба на жељезничкој станици локална власт је истакла угарску заставу, у част угарског празника, 11. априла 1903. Незадовољно

⁵²³ М. Екмечић. *Историја Југославије II*, 423.

⁵²⁴ Политички католицизам овдје је дефинисан као политичка и друштвена акција Католичке цркве, и повезаних лаика, која је требала да католичке вриједности афирмише као „основни регулаторни принцип укупних друштвених односа“. „Католичко хрватство“ пак означава идеологију која нуди католицизам као интегративну основу хрватске нације, инсистирајући на вјерским и црквеним питањима. М. Strecha, *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.–1904.)*, Zagreb 1997, VII-XIV, 71-73; М. Strecha, *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvog svjetskog rata (1904–1910)*, Zagreb 2011, 360-361.

⁵²⁵ Т. Сipeк-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 433-434, 464-466.

становништво је спалило овај угарски барјак да би доласком наоружане полиције сукоб ескалирао. Вијест да се пуцало на демонстранте, и да је један убијен, проширила је народно незадовољство широм земље. Политичари су оштро нападали владајућу странку у формалним наступима. Јавне манифестације привлачиле су по неколико хиљада људи. Зборови загребачке универзитетске омладине окупили су све „који умију јавно бесједити“ иако су учесници били различитих идеолошких погледа. Истовремено дешавали су се саботаже и физички напади на државне службенике. Куен Хедервари је крајем маја изјавио да су сталне демонстрације доказ да се спрема устанак. С намјером да то онемогући тражио је да му се стави на располагање 45.000 људи. Репресија коју је заговарао и спроводио није довела до жељеног смиривања прилика. Крајем јуна именован је за предсједника угарске владе са задатком да „припитоми угарску опозицију“. Ондашња хрватска јавност је то дочекала као своју побједу. Сматрала да је то именовање посљедица бановог пораза а не владарење жеље да угарску кризу рјешава његов човјек од повјерења.⁵²⁶

Нови бан Тедор Пејачевић (1855–1928), иако је мислио да је „свака опозиција злочин“, није примјењивао насилне методе. Покрет, који је суштински био стихијски, се тако смирио. Током 1904. године текле су припреме за формирање Хрватске пучке сељачке странке. У децембру исте године је и формирана, у програму је задржала начела хрватског државног права. Међутим прави утицај и подршку ова странка још није имала. Школовани људи у странци су се могли „набројати на прсте“. Грађанство, интелигенција и црква били су против странке јер нису прихватили да је сељаштво важно за политику. Нарочито су свештеници били против ове политичке организације и почели су је „гледати другим очима“ годинама касније у потпуно другим условима. Међутим, у надолазећим годинама сељачка странка је допринијела промјенама. Пошто је приликом избора њено чланство знало да гласа за опозицију тамо гдје нема кандидата и тиме урушавала власт. Такође крајем 1904. године напредњачка омладина формира Хрватску напредну странку као наговјештај политичког заокрета који ће услиједити.⁵²⁷

На значају су почели да добијају елементи политике „новог курса“. Његова генеза завршена је прихватањем идеје о неопходности хрватско-мађарске сарадње, у чијој је сржи била антибечка оријентација. Зато су хрватске странке пристале на сарадњу с угарском опозицијом у жељи да промјеном прилика у Угарској изборе већу хрватску аутономију. То је била основа за „велику политику“ која, због недовољне домаће подршке и објективним политичким околностима у Монархији, није имала успјеха. „Нови курс“, иако није дуго трајао, имао је позитивне посљедице на хрватско-српско-италијанске односе у Далмацији, гдје су заустављена међусобна трвења. Слични помирљиви процеси хрватско-српски били су присутни и у банској Хрватској, а идеје о сједињавању три покрајине поново су оживјеле.⁵²⁸ У том контексту Стјепан Радић написао је у *Хрватској мисли* 1904. да сада јадни сељак (хрватски-Р.С.) „појми да Срби нису његови непријатељи“.⁵²⁹ Резолуције из октобра 1905. довеле су до политичког преокрета који ће имати дуготрајан ефекат.

Прваци „новог курса“ настојали су у жељу сукоба дуализма да склопе споразум с представницима угарске опозиције. Хрватски заступници били су увјерени да се „трајни споразум хрватско-угарски може постићи строгим и тачним вршењем права хрватских“ из хрватско-угарске нагодбе. Сада је Беч умјесто Будимпеште постао главни политички

⁵²⁶ J. Ibler, *Hrvatska politika 1903.*, Zagreb 1914, 8-9, 20-49, 57-59; J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatskog naroda*, 211-213; I. Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike I*, 285. М. Екмечић. *Историја Југославије II*, 531.

⁵²⁷ Т. Сipeк-S. Матаковић, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 481-493; V. Маџек, *Memoari*, 39-49. Вође напредњачке омладине, на чијем челу је био Иван Лорковић (1876–1926), одвојиле су се од Хрватске странке права. Сматрала да историјско право негира модерно национално начело и заговарали природно право. Страначки програм су усвојили 5. јуна 1906. Т. Сipeк-S. Матаковић, нав. дјело, 508-513.

⁵²⁸ „Концентрат дугогодишњег искуства и тражење нових путева“ био је посљедица критике прошлих политика. У темељу тог „новог курса“ био је непромијењен хрватски положај, криза Монархије и доминација германског елемента у Аустро-Угарској. R. Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972, 301-306.

⁵²⁹ V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli*, 499-500.

противник. Тај прекид с дотадашњом политичком праксом изнијели су у Ријечној резолуцији 3. октобра 1905. Представници српских странака из банске Хрватске и Далмације подржали су сарадњу с хрватским политичарима Задарском резолуцијом 17. октобра 1905. године. Уз услов „да се са стране Хрвата обавезно призна равноправност српског народа с народом хрватским“.⁵³⁰

Ријечка резолуција изненадила је Беч јер је то био први „енергични и самостални акт хрватских политичара“, након деценија борбених државноправних говора а суштинског покоровања. Сви противници Ријечке резолуције почели су „страховиту хајку“. Франковци су покренули „народну буру“, организовали су масовна окупљања и покушали да јавно мњење окрену против резолуције али им то није успјело. Ријечка резолуција иако успјешна није остварила свој „коначни циљ“. Разлог за то је, по мишљењу једног од твораца резолуције, што се мађарски народ „није довољно zaloжио“. Мађарске вође „клонуле су у најкритичнијем тренутку“. Тиме је резолуција изгубила свој практични значај за хрватско-угарске односе. Али се као посљедица јавило политичко укрупњавање. Након више недјеља политичких трзавица Хрватска странка права, Хрватска напредна странка, Српска народна самостална странка, Српска народна радикална странка, Социјалдемократска странка и више политичара нестраначки организованих су се удружили. Хрватско-српска коалиција издала је јавни проглас 11. децембра 1905. у којем је изнијела мисао водиљу „слобода народа и права најширих слојева“. Из које произилази даља борба за уставност и грађанска права, опште право гласа и друге слободе као и равноправност Срба. Јануара 1906. у Дубровнику су извјешене српске и хрватске заставе и закључено је да је „борба против Срба била и прошла“.⁵³¹

На изборима 3. до 5. маја 1906. Хрватско-српска коалиција остварила је одличан резултат и склопила споразум с баном Пејачевићем. Сада су у угарски сабор делегирани посланици чији „први задатак није био да не сметају Бечу и Пешти“. Именована је нова влада крајем јула али су односи остали затегнути. Посјета престолонаследника Франца Фердинанда (1863–1914) Далмацији и Босни у склопу обиласка војних маневара додатно их је заоштрила. Загребачко франковачко градско вијеће изгласало је закључак да ће владару послати телеграм и тражити сједињење Босне и Херцеговине с Хрватском и Далмацијом. Међутим, коалициона влада је обуставила франачки загребачки закључак. Истовремено надбискуп Штадлер и његови људи закључили су поклонствену адресу. Спремали су петицију владару с 30.000 потписа за уједињење Босне и Далмације. Земалска влада, која је по Штадлеру водила експерименталну политику, забранила је одашиљање адресе и упућивање посланства у страху од реакције становништва. По извјештајима локалних конфидената покрете аустроугарске војске око Требиња домаће становништво је схватило „као демонстрацију за анексију Босне и Херцеговине“. Фердинанд је дочекан хладно у Дубровнику (без градоначелника, аустроугарских застава и с наглашено топлом пријему црногорског престоласљедника који је такође боравио у граду) и Требињу, о чему је с огорчењем извјестио владара. Жалио се на „нелојални поступак становништва“, које се по његовој оцјени срамно понашало. Тражио је од владара провођење дисциплинских мјера против оних који су у Беч слали лажне извјештаје о продинастичком расположењу становништва.⁵³²

⁵³⁰ Т. Сipeк-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 494-498; А. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske*, 87-88, 92-94; А. Suppan, нав. дјело, 261-262.

⁵³¹ М. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Beograd 1960, 58, 21-22; V. Novak, *Antologija jugoslovenske misli*, 525-526; А. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske*, 55; R. A Kann, нав. дјело, 447.

⁵³² Надвојвода је до тада у својим политичким плановима разматрао и тријалистичке захтјеве, бар од 1903. јер је овом идејом могао да застраши мађарске политичаре. Карл Лигер је Францу Фердинанду „међу првима“ указао на ову могућност Са Ријечком резолуцијом 1905. став Франца Фердинанда према тријализму се промијенио. По писању блиског сарадника, све до тада је вјеровало да се „сви Хрвати лојални цару“ и непријатељи Мађара. *Osvit* 26. rujan 1907; М. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, 78, 119-123; V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Banja Luka 2015, 167-170. А. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske*, 60.

„Хрватско-српска коалиција запечатилa је помирење Франца Јозефа“ с угарском опозицијом која се плашила да ће опште право гласа, чије се увођење тада најављивано, уништити њихов привилеговани положај и моћ да утичу на политичке одлуке. Одустао је од „угарских маса“ а опозиција од „националне ствари“. Након тога је могао да услиједи обрачун с коалицијом. Александар Ракодцај (1848–1924) „скроз на скроз Мађар“ именован је за бана 26. априла 1907. године. Потпуно се прешло преко ингеренција сабора банске Хрватске којем је он требао бити одговоран. Коалиција је повела политичку борбу, организовала протестне поворке и тражила саборски сједницу али је владар одбацио њихов затјев. Политика „новог курса“ је сломљена, поражена Хрватско-српска коалиција је у наредним годинама подносила тешке ударце али и успјела да на свим изборима буде успјешна.⁵³³

Политика „новог курса“ није остала незапажена у Босни и Херцеговини. *Освит* је напао хрватско-српску слогу која је током 1905. године добијала своје конкретне облике. *Освит* је у Србима видио издајце хрватства, нападао Хрвате који су се залагали за сарадњу с њима, а њих је по писању *Освита* било и међу хрватском интелигенцијом која је оптуживана за велеиздају. Југославенство је пак описивано као „рак рана на тијелу хрватског народа“.⁵³⁴ Писао је да је том политиком Босна и Херцеговина откинута из кола хрватских земаља.⁵³⁵ Опоначајући франковачку „народну буру“ у Бановини против Ријечке резолуције, *Освит* је организовао скупштину која је протестовала зато што ова резолуција није захтијевала да сједињење хрватских земаља с Босном и Херцеговином буде основа хрватске политике. Као реакција на промијењене политичке прилике и „нови курс“ дошло је до формирања још једних хрватских новина.

Припремано више од годину дана нови лист *Хрватски дневник* с поднасловом „За интересе босанскохерцеговачких Хрвата“ почео је да излази јануара 1906. године. Надбискуп Штадлер, који се у више наврата јавно изјаснио као отац ове новине, 12. новембра 1905. у писму сењском бискупу написао да је донесена одлука о издавању католичког политичког листа. У каснијем периоду га је новчано помагао и усмјеравао његову уредничку политику.⁵³⁶ У првом броју *Хрватског дневника* најављено је његовање „праве чисте хрватске свијести“ без страначких и личних интереса како у Босни и Херцеговини тако и „у другим хрватским покрајинама“. Текст „Наш циљ наша средства“ у другој тачки Програма предвиђа подстицања народа „на живу вјеру“, и поштовање и одбрану својих народних свтеиња и правакао и рад на политичком, економском, социјалном и културном пољу. Требало је „Упознати Босну с Босном“ односно извјештавањем из свих крајева утицати на њихово боље међусобно повезивање. Такође је требало представити Босну „ту непознату земљу“ околном словенском народу. Није се требало посебно бавити вјерским питањима „али пошто су Хрвати великом већином католици“ требало је наступати са католичког становишта и реаговати на сваки атак на њу. Истиче се да је „наш лист за хрватску идеју“ а није покренут за промовисање црквених интереса. Али пише да је очито да се исповиједа католичка вјера а „човјеку је вјера највећа светиња“⁵³⁷

У настојању да на што масовнијој бази успостави свој утицај уредништво је већ у другом броју промовисало „грађанске врлине“. Истакнуто је да вјера не смије „туђити“ људе

⁵³³ Тејлор пише да су се угарски магнати више бојали сопствених сељака него појединих нација. Али и да су схватили да их спровођење сопственог програма гура у пропаст, пошто би аустријски купци могли да купују јефтинију храну из иностранства. Наводи како су српско-хрватски интелектуалци који су себе сматрали далековидијим, од ситног племства које се ослањало на династију, испали „још веће будале“. А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 237–238; М. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, 217–225.

⁵³⁴ *Osvit* 4. вељаца, 4. оџујак, 29. траванј, 19. српанј 1905.

⁵³⁵ *Osvit* 25. студени 1905.

⁵³⁶ М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 21; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, докторски рад у рукопису, Свеучилиште у Загребу Хрватски студии, Загреб 2015, 487. Даље у тексту Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*

⁵³⁷ *Hrvatski dnevnik* 2. сiječanj 1906.

и да хрватство треба спајати све синове земље „... који љубе хрватско име и њиме се диче“. „Вјера нас не смије дијелити“ пише уредништво. Принцип „башка вјера башка народност“ требао је да раздвајањем вјероисповјести од народности хрватске идеје учини приступачне некатоличким елементима.⁵³⁸ Ва страницама овог листа представљена је идеја уједињења Босне и Херцеговине с Далмацијом, Хрватском, Славонијом. Оживотворење идеје хрватског државног права, „будућност нашег народа“ (хрватског-Р.С.) којем је стало да Хрватска припадне само Хрватима био је главни задатак листа.⁵³⁹ Свака критика Штадлера је оспоравана и истицано је да су његови потези и активности вјерски мотивисани. „Вјерска горљивост“ по писању овог листа није неусклађена с народним осјећајима и народним просперитетом. Такође је истицан лош положај босанскохерцеговачких Хрвата о којима хрватски политичари заговорници политике „новог курса“ не воде рачуна.⁵⁴⁰ Лист се држао правашког програма из 1894. а уредништво је писало да су с радом почели из нужде јер су „наша браћа Хрвати“ заборавили да има Хрвата у БиХ. Препуштени сами себи „босански Хрвати“ морају си помоћи како знају. Између осталог морају подстицати рад на економском пољу. Политички рад се требао спајати с културним радом у оквиру организацију, пошто појединци не могу ту сами пуно учинити.⁵⁴¹

Од самог почетка *Хрватски дневник* критички пише о промјени политичког курса који занемарује хрватске интересе у Босни и Херцеговини. По уредништву „нови смјер хрватске политике“ није водио рачуна о Хрватима у Босни и Херцеговини („босанским Хрватима“). Ријечка резолуција била је из броја у број описивана као погубан чин који за посљедицу има стварање коалиције, која нема ништа заједничко осим жудње за влашћу. Помињање српске пријетње и инсисирање да је дошло до огромних уступака Србима од којих се пак не може очекивати било какав уступак било је такође уобичајно.⁵⁴² Новинари *Хрватског дневника* критиковали су писање штампе из банске Хрватске ако им је уредничка политика сметала. Тако су фебруар 1906. напали лист *Обзор* који је „ширио гласине“ да се новинари подмићују алудирајући при том, по њиховом мишљењу, на *Хрватски дневник*. Наглашено је да у Хрватској „туђе владе уздржавају новине и новинаре“ да раде против Хрватске. Након Штросмајрове смрти лист *Обзор* тако „све брже плови струјом не само противхрватства“ него и противкатоличкој. Закључује се да стога овај лист „наваљује на оне католичке достојанственике који нису у милости владе“ него их она прогони. *Обзор* напади на Штадлера имају за циљ да покажу како бискуп не може штитити хрватске интересе у БиХ. *Хрватски дневник* оспорио је вијести да је створен по аустријском налогу, које „по Загребу шире људи око *Обзора*“.⁵⁴³

Овај лист није подржавао Коалицију иако је повремено објављивао текстове у којима је писао/изражавао наду да ће „нови људи можда изборити сједињење Хрватске и Далмације“.⁵⁴⁴ Првих мјесеци излажења није било отворених антисрпских напада али се то промијенило љета 1906. По налогу Косте Хермана одјелног предстојника Земаљске владе тада је започела систематска антисрпска кампања.⁵⁴⁵ С циљем изазивања хрватско-српских напетости у БиХ насупрот хрватско-српске сарадње постигнуте у Хрватској и Славонији. Кампања је почела чланком у којем се тврдило да група окупљена око листа *Српске ријечи* добива новац из Србије. Из тога се развила полемика а наставила се нападом на Србе као наводним организаторима присутних кметских немира. „Власи“ односно Срби у Босни су

⁵³⁸ *Hrvatski dnevnik* 3. siječanj 1906.

⁵³⁹ *Hrvatski dnevnik* 10. siječanj 1906. Упућен је и позив „свим пријатељима хрватске ствари“, свима којима је стало до будућности да се преплате на лист јер тим чином „чине много“.

⁵⁴⁰ *Hrvatski dnevnik* 9. siječanj 1906; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 489.

⁵⁴¹ *Hrvatski dnevnik* 16, 19. siječanj 1906.

⁵⁴² *Hrvatski dnevnik* 26, 27, 30. siječanj 1906.

⁵⁴³ *Hrvatski dnevnik* 13. veljača 1906.

⁵⁴⁴ *Hrvatski dnevnik* 2, 8, 9. svibanj 1906; М. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, 80.

⁵⁴⁵ М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 358.

представљени као социјални а не политички проблем.⁵⁴⁶ *Хрватски дневник* констатује да подстицање мржње према „Власима“ не доликује „духу модерног вијека“. Али да је дужност „овог духа да разбистри она својства рада које у народу узрокују инфериорне нагоне“. Власи су добри трговци, спекуланти, монополисти оних грана промета „у којима се новац брзо стиче“. Нема им трага тамо гдје се „крух у зноју прибала“.⁵⁴⁷ По писању *Хрватског дневника* Хрвати и Срби су „можда некад и били браћа али данас нису“ него се ради о фантастичној фиксацији „славосрпских слијепца“.⁵⁴⁸ Ти „слијепци“ били су заправо сви припадници Хрватско-српске коалиције ако и њихови истомишљеници у Босни и Херцеговини.

Инсистирало се на хрватском карактеру Босне и Херцеговине и ширем значају ових покрајина које су описане као граница двије цивилизације. Тако је хрватство у Босни представљено као културна веза између Европе и истока, монархије и Босне, која за најтежих „хисторичких катастрофа“ јесте попустила али се никад није прекинула. „Оно представља везу, која у виду државноправном даје нашем краљу право, да се у Босни осјећа владаром, а не мандатаром, једном ријечи: само Хрватство, било оно Крстово или Исламске вјере, представља онај елемент, који је зван, да зајази онај јаз, што постоји између Европе и Балкана“. Од Истре и словенских Алпа јединствена је слика до Црне Горе и Дрине гдје прелази „онај јаз који нас у сваком виду и данас издваја од оних тамо“. Та цјелина не припада истоку, него је „са тисућу жила и жилица везана баш у срце Европе“.⁵⁴⁹

Хрватско државно право се по уредништву *Хрватског дневника* концентрише у личности Франца Јозефа „нашег цара и краља“. Оно је „онај чврсти необориви темељ на којем почива Хрватска и Босна“. То право међутим „чачи само на старим пергаментима, на папиру, на повељама, оно је тек мртво слово“. Али истиче уредништво „ако његов дух тиња у сваком хрватском срцу“, најмањи дах може да ту искру успири до пламена, Хрватима је то право необориви бедем, са којег они „поуздањем гледају у своју будућност“, на којем ће закључује новинар и саградити будућност Босне.⁵⁵⁰

У интересу како пише *Хрватски дневник* „наше монархије“ било је стога да „праг“ који отвара пут у ширики свијет буде што снажнији, већи и јединственији. Сједињење Босне и Далмације с мајком Хрватском непобитни је постулат свих ових премиса. Хрватски елемент у Босни позван је да у овом развоју игра главну улогу и то не треба доказивати. Босна је „од свог искона“ неразријешиво везана с Хрватском, творевина је државотворне снаге хрватског народа. Да постанак Босне иде у онај оквир у који иду и „остале хрватске земље“. У *Хрватском дневнику* пише и да „достојанственику који у Босни представља власт и хисторичка права нашег краља на Босну“, боље доликује назив бана, него наслов „поглавица Босне и Херцеговине“.⁵⁵¹ За Хрвате у Босни и Херцеговини избија из дневникових разматрања овај наук: „На нама је, да се купимо око заставе Хрватства, нарочито у садање доба, гдје видимо, да се у ужој Хрватској нашло малодушника, у чијим је рукама она клонула“. Хрватство веже Босну уз династију, а краљ хрватски неоспориви је господар Босне. Хрватство је на три дијела расцијепано у Хрватској, Далмацији и Босну. Инсистрало се на оданости династији у свакој прилици. „Између Циса и транс вазда треба држати интерес хрватства и интерес круне. Ова два интереса увијек иду упореду то нам је повијест показала у стотине прилика.“⁵⁵²

Тиро Трухелка, аутор ових текстова у *Хрватском дневнику*, више од тридесет година касније објашњавао је своје тадашње писање „општом политиканском психозом“. У полемици коју су двије стране „огорчено водиле“ Трухелка се укључио кријући свој

⁵⁴⁶ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*. Preštampano iz „Hrvatskog dnevnika“, Sarajevo 1907, 50.

⁵⁴⁷ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 27-28.

⁵⁴⁸ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 30.

⁵⁴⁹ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 5, 8-9.

⁵⁵⁰ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 40.

⁵⁵¹ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 32-34.

⁵⁵² *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 54-55.

идентитет. Разлог за то је вјероватно његов високи положај због којег би остали политички актери могли рећи да страна управа није неутрална страна у сукобу. Ондашња јавност није успјела да сазна ко је непознати писац. Трухелка је, по каснијим својим тврдњама, желио тада да докаже „да је главно врело антагонизма у томе“ како се Срби понашају. Назива их етнички туђим расним елементом који је дошао из другог културног подручја и покушао да преузме Босну и Херцеговину. По његовом виђењу у тренутку објављивања тих текстова у новинама у току је била борба „влашких дошљака против аутохтоног житељства Босне, које је одувијек само хрватско“.⁵⁵³

„Мајка Хрватска и наша монархија“⁵⁵⁴ био је стога поклич али и став уредништва. Међутим, уздржавали су се од отвореног пристајања на страну великоаустријског круга који се формирао око надвојводе Франца Фердинанда на врхунцу дуалистичке кризе 1905. С циљем стварања централизоване Велике Аустрије, која би била њемачка по карактеру и службеном језику и подијељена на неколико управних подручја. Његови припадници сјетили су се хрватског народа „вјероватно под утицајем покрета из 1903.“. Хрвати су требали да им послуже у борби против Мађара. Сам надвојвода занимао се за немађарске народе јер је вјеровао да су одани династији. Нису га занимала нити је признавао мађарска а камоли хрватска историјска права. Хрватски интереси били су великоаустријанцима важни у мјери у којој су могли да им користе. С тим циљем они су говорили, уз ограду „ако је то могуће“, о уједињењу „у једно управно подручје“ Хрватске, Славоније, Далмације и Босне и Херцеговине. Тријализам о којем су причали „подразумијевао је три управне територије јединствене државе а не три независне државе конфедерације“. Према томе државна сувереност коју су њихови хрватски савезници сањали била би у стварности само земаљска самоуправа. Ова два тријализма била су заправо сушта супротност.⁵⁵⁵

Савезници међу хрватским странкама били су франкови праваши и њихови симпатизери и истомишљеници. Када је, један од њих, познати загребачки универзитетски професор Исидор Кршњави (1845–1927) јуна 1906. изјавио „Живјела хабзбуршка премоћ на Балкану!“ услиједила је жучна реакција хрватског јавног мњења. Штадлеров лист је писао изузетно уздржано, вјероватно због раније изнесених оптужби.⁵⁵⁶ *Хрватски дневник* је 13. септембра 1906. упутио телеграм, поводом најављене посјете, надвојводи „с топлем жељом да се преко Хрватске Краљевине дође до уједињење Босне и Херцеговине с Хабзбуршком монархијом“. *Хрватски дневник* није подржао франковце у опструкцији рада Сабора када је у саборској адреси крајем децембра 1906. поменуто српско име.⁵⁵⁷ Али је писао да „овој идеји (помињање Срба-Р.С.) служи Београд и његови фондови“, да им најјача помоћ долази од новог курса у Хрватској и Далмацији. Упитавши се да ли „то“ значи противмађарска

⁵⁵³ Џ. Трухелка, *Uspomene jednog pionira*, 136. Колико је нама познато тек је тада ријешено питање ауторства. Трухелкина сјећања објављена су у Независној Држави Хрватској када су Срби већ били стављени ван закона. Може се поставити и питање да ли је Трухелка своје писање прилагодио тренутним политичким околностима? Анализирајући разне сегменте овог историјског извора, у којима има елемената који нису у духу времена, наш одговор је негативан. Додатни аргумент је чињеница да је Трухелка тада био у позном животном добу и није имао потребу да се доказује новим властима. Склони смо закључку да Тиро Трухелка у тим околностима није имао разлога за претјеривања али ни за умањивање своје улоге, као ни за устручавање у објашњавању мотива и изношењу ставова антисрпске идеологије коју је заступао. (прим. аут.)

⁵⁵⁴ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 31.

⁵⁵⁵ М. Gross, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonaslijednika Franje Ferdinanda“. *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), 9-14. Мирјана Грос је исцрпно обрадила ову проблематику. Поставила је питање да ли су правашки политичари, који су жељели савез с династијом, имали исти циљ као круг око надвојводе? Одговорила је екслицитно не. Закључила је да су великоаустријски кругови третирали Хрвате као недораслу дјецу којој треба татор. Као и да би „у Великој Аустрији Хрвати били Аустријанци који говоре хрватски и имају неку земаљску аутономију“. Даље у тексту М. Gross, *Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga*

⁵⁵⁶ *Hrvatski dnevnik* 17. sranj 1907.

⁵⁵⁷ *Hrvatski dnevnik* 31. siječanj, 9, 11. veljača 1907.

политика?⁵⁵⁸ *Хрватски дневник* подржавао је сваки сукоб с Мађарима, одобравао је што су се „сви Хрвати“ окупили у антимађарској борби.⁵⁵⁹

Уредништво листа оштро је реаговало на сваку најаву, изјаву или размишљање да окупиране покрајине, које су сматрале хрватским, могу припадну Србији. Политички народ у Босни може бити само хрватски, „о другоме ту не може бити говора“. По писању *Хрватског дневника* у Босни има 882.774 Хрвата од којих је 224.142 католика а 548.632 муслимана.⁵⁶⁰ Такође су се придружили нападима штампе на члана Хрватско-српске коалиције живописног Франа Супила (1870–1917) због изјаве да Босна и Херцеговина могу да припадну Србији. У новинама је ова изјава окарактерисана као „атентат на домовину“. Супило је назван прљавом, несретном душом која је три четвртине српска, једном четвртином италијанска и који носи хрватско име којег није достојан.⁵⁶¹ Супило је заправо рекао да „ако Босна и Херцеговина не може да буде хрватска, боље је да буде српска него туђинска...“. *Хрватски дневник* заступао је став да уколико не може да остане дио Монархије „Босна треба да припадне Турској“ али никако Србији. Пошто на простору БиХ 1000 година живе Хрвати. Констатовано је да би у таквом расплету догађаја Турска била сретна да пред „србијанском похлепом“ спаси бар нешто што посједује.⁵⁶²

Неколико дана прије објављивања овог броја Штадлер је с групом сарадника наступио као представник сарајевских Хрвата. Хрватском сабору упутио је протестно писмо тим поводом. Навео је да Босна и Херцеговина немају својих изабраних заступника у „сабору хрватском“. Алудирајући на османска освајања наводи да је „катастрофа што је стигла ову несретну земљу 1463. одијелила Босну-Херцеговину за читава стољећа од осталих земаља хрватске државе“. Али да је без обзира на то „сав хрватски народ сматрао Босну“ саставним дијелом хрватске државе. Док с своје стране босанско-херцеговачки Хрвати сматрају „сабор хрватски представником цијеле хрватске државе“. Заступником оних земаља које „још нису сједињене с матер земљом“. У писму даље пише да су хрватски народ и његови представници у хрватском сабору „код сваке згоде истицали право Хрватске на Босну“. Додајући да је „цјелокупни народ хрватски поздравио с великом радошћу“ окупацију Босне и Херцеговине. У нади да ће се „ове земље опет вратити Хрватској“. Полазећи од тог хрватског државноправног становишта Штадлер је обавијестио Сабор како су патриотска осјећања (босанскохерцеговачких Хрвата-Р.С.) „дубоко ражалошћена и тешко увријеђена“ због наступа „једног заступника“ који је изразио жељу да Босна и Херцеговина припадну краљевини Србији. Не именујући Супила изражено је жаљење што Сабор није „једнодушно просвједовао“ против „велеиздаје хрватске домовине“ и што издајица и његова изјава није осуђена. Хрвати града Сарајева обратили су се стога овом „усрдном молбом“ да би у будућности биле онемогућени наступи који су антихрватски. Сабор се такође моли да у свакој згодној прилици „истакне хрватство Босне“, хрватско право на Босну и захтјев хрватског народа да се Босна и Херцеговина припоје „матери земљи Хрватској“.⁵⁶³

Промјене које је донијела политика новог курса утицала је на политичку праксу у Босни и Херцеговини. Млађе генерације српских вођа стасале у току покрета за црквено-школску аутономију сматрале су да борбу за националне интересе треба наставити и ширити. С друге стране, хрватска политика у Босни и Херцеговини постајала је све више антисрпска бар на реторичком нивоу. Жестока кампања *Хрватског дневника* изазвала је

⁵⁵⁸ *Hrvatski dnevnik* 29. prosinac 1906.

⁵⁵⁹ *Hrvatski dnevnik* 21. svibanj 1907.

⁵⁶⁰ *Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*, 47.

⁵⁶¹ *Osvit* 28. veljača и 2. ožujak 1907.

⁵⁶² *Hrvatski dnevnik* 27. velječa, 2, 6, 13. ožujak 1907; *Osvit* 6. ožujak 1907; M. Gross, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije*, 154-155.

⁵⁶³ У име Хрвата града Сарајева ову изјаву 4. марта 1907. поред Штадлера потписали су: фра Франо Командовић, Иван Павичић предсједник „Требевића“, Анто Паланцић предсједник „Напретка“, Марко Рагуз предсједник „Организације радника Хрвата“ и Никола Мандић, будући вођа ХНЗ у име независног хрватског грађанства. „Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914.“, priredili Hamdija Hajderhodžić-Rafo Arneri-Hrvoje Marović-Marija Nemes, *Arhivski vjesnik VI* (1963), 224-225.

реакцију аустроугарске управе којој није одговарала усијана атмосфера и међунационалне напетости. У јесен 1906. године протјеран је први уредник Керубин Шегвић (1867–1945) правашки оријентисан католички свештеник склон полемици. За његовог наслиједника именован је Карло Цанкар (1877–1953) Штадлеров секретар. У међувремену дошло је до хрватског политичког организовања.

Освит је први говорио о неопходности стварања организације Хрвата у Босни и Херцеговини. Констатујући да су у Хрватској формиране двије странке, Сељачка и Напредњачка, које не инсистирају на хрватском карактеру Босну и Херцеговину објавили су јануара 1905. текст насловљен „Програм двију нових странака. На Босну нитко и не рачуна“. С поентом да се хрватски елемент у БиХ мора ослонити на сопствене снаге. Писало се и о потреби организованог хрватског рада на просвјетном и еконсомском плану. Предуслов за тај рад је „народна организација Хрвата“ без које се не може „корак даље“. „На нашем прагу хоћемо бити своји господари“.⁵⁶⁴ У наредним данима заговарао се систематичан рад. Осуђиване су уочене супротности између мостарског и сарајевског хрватског круга. Умјесто у међусобним трвењима они су требали да постану центри окупљања и предњачити у раду. Постављено је питање смисла такве праксе „Куда то води?“ и опасности од географске подјеле Хрвата „Зар ће нас Иван-планина дијелити?“ како су насловљени неки текстови. Инсистирало се на хрватском јединству.⁵⁶⁵

Крајем октобра 1905. у три наставка текста „Којим путем треба да иде политика Хрвата у Херцег-Босни?“ писало се о томе како се босанскохерцеговачки Хрвати морају самостално организовати јер се из „Тројединице неће добити ни морална а камоли материјална помоћ“. Католичанство је стављено у други план а инсистирало се на интерконфесионалном приступу који пак дозвољава да Хрвати могу бити и муслимани и православци. С друге стране Ријечка резолуција, Задарска није експлицитно поменута, била је главни проблем за уредништво *Освита*. По њима дошло је вријеме да „Хрвати у БиХ схвате како се не могу уздати и у чију помоћ“. Нарочито не оних који су потписали, или који подржавају, Ријечку резолуцију који су „лако жртвовали Босну и Херцеговини“. Хрвати се смију уздати само „у хрватску мисао и у хрватско државно право“.⁵⁶⁶

Крајем фебруара 1906. *Хрватски дневник* пише да је хрватски заступник у царевинском вијећу истовремено и заступник Босне и Херцеговине. Његова је „света дужност пазити на нас“ (Хрвате у БиХ-Р.С.) и бринути се да не буду повређена „наша права“. Као и да се прекине „расцијепканост“ односно да се БиХ сједини с „хрватским земљама“.⁵⁶⁷ „Хрватски сабор“ је, по писању *Хрватског дневника* из марта 1906, заборавио да су Босна и Херцеговина некад биле дио хрватске краљевине. „Наши Хрвати не маре за своју браћу у овим земљама.“ Констатује се да је домаће становништво остало на „оном на чему је било“ у вријеме окупације. Односно да до очекиваног просперитета католичког становништва с аустроугарском окупацијом није дошло. Иако су управо домаћи Хрвати „спремили пут аустријској окупацији“ јер су се надали слободи.⁵⁶⁸

Од прољећа 1906. јавно се тражило формирање хрватске народне организације. „Расцијепканост наша“ тема је новинара листа *Освит*. Пренесена је заједничка представка свих конфесија министру Стефану Буријану, којом се из Мостара тражи слобода штампе, окупљања и договора. *Освит* у априлу у уводнику насловљеном „Наша организација“ пише да се „са свих страна чује глас“, како је крајње вријеме за тај чин. „Када се проведе организација наших друштава проведена је наша политичка организација“. Због остварења тог далекосежног циља требало је прекинути с праксом међусобног блокирања мостарских

⁵⁶⁴ *Osvit* 11. сiječanj 1905. Увидом у програме ових странака јасно је да Освит претјеривао. Напредњаци су судбину БиХ препуштали вољи тамошњег становништва, Сељачка странка је имала нешто другачији приступ који је подразумијевао одређене предуслове спајању Хрватске, Далмације и БиХ. (прим. аут.)

⁵⁶⁵ *Osvit* 25. сiječanj и 8. 25. veljača 1905.

⁵⁶⁶ *Osvit* 28, 31, listopad и 8. studeni 1905.

⁵⁶⁷ *Hrvatski dnevnik* 21. veljača 1906.

⁵⁶⁸ *Hrvatski dnevnik* 21. veljača, 8. 22. и 23. ožujak 1906.

идеја и акција у Сарајеву и сарајевских идеја и акција у Мостару. Најава уједињења хрватских удружења из ова два града у једно јединствено дочекана је с одобравањем. Пошто се удружења „прави народни бедени из којих се народна хрватска свијест пробудила и ојачала“. Напоменуто је да ће организација друштва истовремено бити и политичка организација која ће бринити за „добро уже и шире наше домовине“.⁵⁶⁹

Травничка шесторка и формирање Хрватске народне заједнице

За хрватску националну идеју у Босни и Херцеговини у то доба отежавајућу околност представљала је чињеница да она до тада још није заживјела ни у свим слојевима домаћег католичког становништва. Адалберт Шек (1851–1933) шеф правосудног одјељења Земаљске владе, иначе таст једног од твораца програма хрватског покрета, четири године након почетка хрватског политичког организовања, у једном меморандуму најбоље је представио суштину подијељености католика у Босни и Херцеговини око идентитетске самоидентификације. Написао је како интелектуалци, занатлије и трговци католичке вјере на питање шта су без изузетка одговарају да су Хрвати. Али да од босанског сељака никада није чуо да је Хрват. По његовим ријечима, сељак католик на питање шта је „стидљиво одговара католик“. Скоро деценију касније Шек је у свој књизи тврдио да је српска национална свијест била развијенија од хрватске још шездесетих година XIX вијека. Тада су фрањевци „заговарали илиризам и јужнословенство а не хрватски идентитет“ у Босни и Херцеговини, док су се Срби у тим покрајинама „исповиједали само као Срби“.⁵⁷⁰ Ово условно речено неприхватање хрватског националног идентитета од стране католичког сеоског становништва у Босни и Херцеговини постаће прошлост тек након слома Аустро-Угарске.⁵⁷¹

Друга једнако важна отежавајућа околност била је католичка искључивост јер је отуђивала босанскохерцеговачке муслимане од хрватске националне идеје. Она се путем литературе и дјеловањем *Матице хрватске* пропагирала муслиманском становништву у том тренутку већ деценију. Акција је имала дјелимичног успјеха пошто је скоро шестина преплатника на издања *Матице хрватске* из Босне и Херцеговине долазило управо из муслиманских редова. Један дио муслиманске школске омладине је прихватио хрватску националну идеју. Узимали су учешћа у хрватским манифестацијама. Међутим, стално инсистирање на католицизму, комбиновано с чињеницом да су исламске традиције и

⁵⁶⁹ *Osvit* 17. ožujak, 21. travanj, 2. svibanj, 13. lipanj 1906; T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 494-495.

⁵⁷⁰ H. Kapidžić, „Dva priloga novijoj historiji Bosne i Hercegovine: 1. General Aufferberg o političkoj situaciji krajem 1909. i početkom 1910. godine, 2. A. Šek, Bosna i Hercegovina i ustavne prilike“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, (1962), 319-320. Адалберт Шек је 1917. године под псеудонимом *Агрикола* написао дјело *Јужнословенско питање. Хрвати и Срби* које се у рукопису чува у Националној и универзитетској књижници у Загребу. Идентитетско обликовање Хрвата и Срба покушао је да објасни различитим историјским искуством условљеног различитим политичким, вјерским, друштвеним и културним вриједностима. Констатовао је да су се Хрвати у прошлости „готово одрекли свог националног карактера“, прво губитком самосталне државе, затим кориштењем латинског и онда националним препородом кроз илирски покрет. Тврдио је да су Срби прије Хрвата у Хазбуршкој монархији развили националну свијест и аутентични национализам. Срби су, за разлику од Хрвата, „свом својом снагом, свим својим бићем заступници аутентичног национализма“ чији циљ је сопствена и јужнословенска независност. Z. Grijak, „Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva u političkim razmatranjima Adalberta von Sheka i Moritza von Aufferberga“, у: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova 1*, Sarajevo 2011, 126-128. Даље у тексту H. Kapidžić, *Dva priloga novijoj historiji Bosne i Hercegovine*; Z. Grijak, *Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva*

⁵⁷¹ Чињеница је да процес хрватске националне интеграције на простору БиХ до избијања Првог свјетског рата није био завршен. Касније фазе овог сложеног процеса излазе из оквира наше теме. На њих је свакако утицало искуство из година рата и политички односи у заједничкој држави. Ту се Хрватска сељачка странка на челу с Стјепаном Радићем наметнула као аутентични представник Хрвата и интегрисала је католичке масе у хрватском националном смислу. (прим. аут.)

оданост Османском царству у већински неписменом друштву и даље биле доминантне, поколебало је ову ипак малобројну муслиманску групу.⁵⁷²

Након већ описаног пораза у Светојеронимској афери, клерикализам је узалудно настојао да преузме вођство у хрватском покрету. Клерикализам је поново ступио на сцену оснивањем Хрватског католичког тисковног друштва и листа *Хрватство* у Загребу маја 1904. године. Ове новине упозоравале су Монархију како су „Хрвати једини мост који води према Балкану“ и истовремено избјегавале да се замјере влади. Начелно су заговарале хрватско историјско право на Босну и Херцеговину али се заправо то питање прећуткивало. Штадлер, чије искуство из 1901. је било важна опомена уредништву, желио је да ова нова организација/друштво прерасте у Католичку странку. У јесен 1905. године чак је одржан састанак свештеника на којем је требало договорити стварање праве клерикалне организације. Међутим ништа конкретно није учињено те организација није заживјела. *Хрватство* и људи окупљени око њега остали су маргинална група у хрватском политичком животу.⁵⁷³ Унутар свештеничког слоја била је присутна подјела коју смо већ описали. Све те чињенице могле су да успоре, али не и да зауставе, формирање националног покрета који би окупио католички хрватски елемент у Босни и Херцеговини.

За хрватски покрет значајно је било и то што је после 1903. године дефинитивно наступило доба у којем околности више нису допуштале да херцеговачки фрањевци остану главни носиоци националне идеје. На политичкој позорници појављује се један нови условно речено секуларни политички елемент. Мала група факултетски образованих људи с одређеним животним искуством. Сами често предани вјерници они су постали супарници свештеничком елементу у борби за политички утицај. С тим да су фрањевци постали њихови политички савезници. Првенствено кроз заједнички отпор надбискупу Штадлеру који је настојао да обликује „свеукупан живот босанских католика“. Дошло је и до промјене центра хрватског покрета у Босни и Херцеговини. Централа уједињених хрватских друштва која су подржавала/подупирала хрватске ученике, била је на иницијативу представника домаће хрватске интелигенције пребачена из Мостара у Сарајево. Чланови сарајевског друштва били су такође будући чланови хрватске странке иако се само друштво никада није политички ангажовало.⁵⁷⁴

Међутим, политички ангажман појединаца био је само питање тренутка. Ондашња штампа је све више уочавала да у БиХ постоји одређена „офанзива интелигенције на водеће мјесто у хрватском покрету“ чему су фрањевци пружили отпор. Постављало се питање „шта

⁵⁷² *Матица хрватска* упознала је домаћу хрватску јавност с муслиманским стваралаштвом преко дјела *Хрватске народне пјесме. Јуначке пјесме мухамедовске* у двије књиге. Такође је у зборницима *Хрватске народне пјесме* објављивала муслиманске лирске пјесме. Муслимани су кроз тај чин требали да увиде своју припадност хрватској култури. Муслимана преплатника на издања Матице у БиХ је било 140 од укупно 890. М. Нађијahiћ, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974, 200-205. Даље у тексту М. Нађијahiћ, *Od tradicije do identiteta*. Један од изузетака је Адемага Меших (1868–1945) који је вјеровао да је национализација муслимана историјска неминовност. Муслимани по Мешиху „нису ни Турци ни Мухамеданци него су муслимани по вјери а по народности Хрвати“. Оспоравао је постојање бошњачког језика јер муслимани говоре хрватским језиком и нису Бошњаци него Хрвати чија је „ужа домовина Босна“. N. Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941-1945.*, Zagreb 2009, 89-91. У изузетке спадају свакако и Едхем Мулабдић (1862–1954) и Сафвет бег Бешагић (1870–1934). Њихова улога у пропагирању босанске посебности, идентитетска лутања и потоња хрватска самоидентификација превазилази тему нашег рада. (прим. аут.)

⁵⁷³ *Vrhbosna* 20. travanj, 5. rujan 1904; M. Strecha, *Katoličko pravaštvo*, 97, 367. Током 1904. Босна и Херцеговина споменуте су у новинама само једном, сличан третман имала је и Далмација. Стреча сматра да је писање о приликама у овим покрајинама могло „негативно одјекнути у врховима Монархије“ а од тога је уредништво страховало.

⁵⁷⁴ На скупштинама друштва се у вријеме најжешћих политичких страсти констатовало да постоји претња „да би се у ову нашу опћенародну хрватску културну институцију могао увући странчарски дух“ и одбијена је таква могућност. У томе су били успјешни и након извјесног времена је констатовано да „политичке страсти не нађоше... приступа у ову ... културну институцију...“. *Napredak –Hrvatski narodni kalendar IV*, 1910, 177-179; *Napredak –Hrvatski narodni kalendar V*, 1911, 231. Џаја инсистира да су фрањевци прешли од „југословенства на великохрватство“, као и да су „добили политичке савезнике у првој генерацији хрватско-католичких високошколских апослвената“. S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 202.

сад?⁵⁷⁵ Односно како даље политички дјеловати. У Хрватској, Славонији и Далмацији политичка сцена била је првенствено окренута унутрашњим питањима. Већина хрватских листова ван Босне и Херцеговине за босанскохерцеговачке Хрвате бринула је „колико за лањски снијег“.⁵⁷⁶ Наступило је вријеме за формирање организације која ће суштински дјеловати као политичка странка иако ће формално бити културно-економска организација. Лист *Хрватско право* 20. јула објавио је позив на велику прославу Хрватског пјевачког друштва *Влашић* у Травнику које је упутило руководство друштва. Дванаест дана касније пише како ће у склопу манифестације 16. августа бити отворена хрватска читаоница у Доцу.⁵⁷⁷ Том приликом формално је организована Хрватска народна заједница.⁵⁷⁸

Самом чину формирања претходиле су теренске активности. Тако је у Бихаћу 24. јула 1906. године основан мјесни одбор „будуће организације“. На састанку одржаном у просторијама Хрватског пјевачког друштва *Крајишник* указано је на потребу формирања организације, у чији ће одбор сваки округ делегирати једног члана. С тим циљем изабран је мјесни одбор од осам чланова. Слична процедура спроведена је у Мостару, ту је 7. августа такође одржан скуп. Расправљало се о „основи организације“ и изабран одбор од седам чланова. Један од чланова био је секретар мостарског бискупа Буцоњића, који је очигледно о свему раније упознат. Пошто се такво именовање не би се могло десити без његове сагласности. То је истовремено значило и да сам бискуп подржава формирање организације. Лист *Освит*, чији је уредник изабран за предсједника мостарског одбора, 8. августа најавио је да ће ускоро бити формирано још мјесних одбора будуће организације Хрвата. Уредник листа, по писању *Освита* наредног дана требао је кренути на путовање, током којег ће учествовати у формирању мјесних одбора будуће организације. Да би након седам дана присуствовао скупштини заказаној у Доцу. У тексту се закључује да је неопходно „... да се организација још ове године проведе“ и да Хрвати „из свих мјеста Босне и Херцеговине пошаљу своје поузданике“ на заједнички састанак. На којем ће се расправљати и гласати о правилима организације и меморандумима које треба упутити владару Францу Јозефу „хрватском краљу“. „Најљепша згода за тај састанак“ по *Освиту* био је отварање хрватског дома у Доцу. „Сва хрватска друштва“ позвана су да, као представници „хрватства својих мјеста“, своје изасланике овласте да могу на састанку расправљати и гласати. Тамо гдје друштва само формално постоје, као и у срединама гдје нема друштва, требало је овластити појединце да наступе као представници својих средина.⁵⁷⁹ Писање штампе није међутим понудило одговор на читав низ питања, које су из ових вијести произишле. Ако је таква репрезентивност изасланика друштва релевантна за састанак, спорно је ипак питање репрезентативности осталих? Односно кога су појединци из средина без друштва, или средина с само формално постојећим друштвима, представљали? Себе или неку ширу заједницу? Остало је такође нејасно ко су ти чланови заједнице, шта је она у овом контексту, који требају да поједницима „даду пуномоћ“ представника. На ова питања никада није дат одговор у штампи нити у материјалима организације. Очигледно је идеја о потреби формирања организације била широко прихваћена и да се с тим циљем прелазило преко свих питања принципа репрезентативности представника и проблема с тим у вези.

Текст од 8. августа 1906. године насловљен „За организацију Хрвата у Босни и Херцеговини“, који је уредник *Освита* потписао „у име привременог одбора за организацију Хрвата у Босни и Херцеговини“, на насловној страни истог дана објавио је и супарнички *Хрватски дневник*. Незамисливо је да би ово Штадлерово гласило то учинило мимо надбискуповог одобрења. Нешто раније у јуну била је свечана прослава 25 година

⁵⁷⁵ *Osvit* 22. оžujak 1905; *Osvit* 17. veljača 1906.

⁵⁷⁶ *Osvit* 15. listopad 1907.

⁵⁷⁷ *Hrvatsko право* 20. srpanj и 1. kolovoz 1906. (Исјечени чланци пронађени у прегледавању архивске грађе.)

⁵⁷⁸ Лука Ђаковић погрешно је датирао оснивање ХНЗ „на јесен“ односно 16. октобар 1906. Очигледно се држао датума извјештаја покрајинских власти о оснивању које је нашао у архивима. Није користио штампу у којој се из броја у број писало о различитим детаљима скупштине и формирања ХНЗ. (прим. аут.)

⁵⁷⁹ *Osvit* 28. srpanj и 8. kolovoz 1906.

Штадлеровог именованја за бискупа. Тешко да том приликом, толико горда личност не би бар наговјестила један тако значајан догађај за хрватски народ у Босни и Херцеговини. То је најбољи доказ да Штадлер није иницијатор организовања ХНЗ, јер он не би толерисао да неко присваја његове заслуге. Истовремено показује се да идеја о хрватској организацији није искристалисана у првој половини године. Можемо закључити да процес хрватског организовања није био спонтан него осмишљен. Вјероватно средином 1906. као и да је око овог питања постојао одређени консензус свих важнијих хрватских личности Босни и Херцеговини. Посљедично из тога произилази да је склопљен и незванични договор о усаглашеном дјеловању свих учесника.⁵⁸⁰

У Травнику је на празник Велике Госпе по писању три листа (*Освета*, *Хрватског дневника* и *Хрватског права*) који су извјештавали о овој манифестацији призор био незабораван. *Освет* је у тексту „Здраво хрватски стијеже“ поздравио „окупљену браћу из свих хрватских земаља“ на „светој груди хрватске земље“. На прослави „Влашићког барјака“ хрватске заставе и грбови биле су на све стране. Окупило се наводно око 15.000 католика, међу њима били су и представници хрватских друштава с својим заставама и угледни гости из сусједних покрајина. Сљедећег дана, 16. августа 1906. године у Доцу код Травника основана је Хрватска народна заједница. Били су присутни фрањевци и жупни свештеници као и припадници хрватске интелигенције. Одржана је народна скупштина на којој је истакнута неопходност формирања организације која би економски, просвјетно и ако је могуће политички заступала босанскохерцеговачке Хрвате. Говорили су надбискуп Штадлер, предсједник ХПД *Влашић*, уредник *Хрватског дневника* и уредник *Освета* који је и предсједавао скупштином. Саборским клубовима у банској Хрватској и Далмацији упућени су телеграми којим су позвани да траже уједињење с Босном и Херцеговином. Пошто се очекивало, показаће се неосновано, да ће у септембру владар долазити у БиХ, закључено је да му се том приликом уручи посебна адреса. Којом би се тражило уједињење Босне и Херцеговине с Хрватском (у овом контексту ријеч је о све три хрватске покрајине-Р.С.).⁵⁸¹

Након двосатне расправе на лицу мјеста изабран је одбор састављен од шест лица чији је задатак био да напише правилник те нове организације. Та травничка шесторка, односно Одбор шесторице, представљала је сваку од окружних области. Посебна карактеристика ове групе била је њихова свјетовност. Ниједан од њих није био свештено лице док су четворица били правници. Паралелно с израдом званичног програма радили су и на тајном политичком програму названом *Пунктације*. У одбор шесторице ушли су Никола Мандић,⁵⁸² Милан Катичић,⁵⁸³ Јозо Сунарић,⁵⁸⁴ Стјепан Кукрић,⁵⁸⁵ Иво Пилар⁵⁸⁶ и Ђуро

⁵⁸⁰ *Hrvatski dnevnik* 8. kolovoz 1906; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 498-499, 506. Јоњић, позивајући се на исте новинске текстове, пише да „јасно показују“ постојање неког ширег колективног тијела. Које је наводно основано током јула или „најкасније почетком августа“ а припремало је оснивање ХНЗ. (прим. аут.)

⁵⁸¹ *Hrvatski dnevnik* 16, 17, 20. kolovoz 1906; *Osvit* 15, 18, 22. kolovoz 1906; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 500-504. Бројеви *Хрватског права* који говоре о овом догађају а које Јоњић цитира ми нисмо били у прилици да консултујемо. (прим. аут.) Земаљска влада упозорила је локалне власти да приликом манифестација толеришу хрватске симболе, иако је њихова употреба забрањена. М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 26.

⁵⁸² Никола Мандић (1869–1945) родом је био из Травника. У Сарајеву је завршио гимназију, у Бечу је 1895. стекао звање доктора правних наука. У Босни и Херцеговини био је кратко судски службеник а затим адвокат у Сарајеву. Прије политичког активирања био је предсједник друштва Требевић. Као члан ХНЗ био је изабран у Земаљски сабор. Именован је за предсједника Сабора 1911. Заmjеник начелника Сарајева од прве половине 1914. замјеник земаљског поглавара. Након завршета Првог свјетског рата био је посланик у Уставотворној народној скупштини као члан Хрватске тежачке стране с којом се касније разишао. Након формирања Независне државе Хрватске није презео ниједну државну функцију све до септембра 1943. када постаје предсједник владе. Ту функцију је обављао и у тренутку напуштања Загреба и бјекства у Аустрију. Изручен је југословенским властима, након суђења у Загребу је погубљен. (прим. аут.)

⁵⁸³ Милан Катичић (1863–1944) адвокат, рођен је у Славонији. Гимназију је завршио у Винковцима а правне науке у Загребу. Због страха да ће му његов политички ангажман онемогућити правничку каријеру у банској

Цамоња.⁵⁸⁷ Изузетно утицајни у овој шесторци били су Никола Мандић и Јозо Сунарић. Ова два питомца језуитске травничке гимназије били су породично повезани (зет и шурјак) и у контакту с великоаустријским кругом.⁵⁸⁸ Они по свему судећи, ни један ни други, нису присуствовали скупштини у Травнику и Доцу. Пошто се у новинским извјештајима из Травника и Доца не спомињу. Такође *Хрватски дневник* објавио је Мандићеву телеграмску честитку ХПД *Влашић* у којој се извињава што је био спријечен да присуствује. Два дана касније исти лист је објавио телеграмску честитку ХПД *Влашић*, коју су из Завидовића потписали Мандић и Сунарић.⁵⁸⁹

Српски лист *Народ* донио је неласкав Мандићев портрет: „Рођен у Доцу – гдје су шибице праве. Његова увјерења и осведочења, ако их има, сличе пламену шибице. Јер код тог хидалга срце је кожна кеса, љубав је ситна лажна монета, понизност једна погрешка и злочин. Он није ни моралан ни неморалан, он је аморалан.“ Мандић је био кореспондент Александра Броша фон Аренауа, шефа војне канцеларије Франца Фердинанда. Налазио се на списку сарадника на које се рачуна након надвојводиног доласка на престо. Присталица тријализма којем је припадност католичкој вјери била на трећем мјесту, након хрватства и словенства. Али га то није спријечавало да сарађује с надбискупом Штадлером у вријеме Првог католичког конгреса, држи пригодне хвалоспјевне говоре у његову част и заједно с њим потписује већ споменуте ноте против Супила.⁵⁹⁰

Хрватској прелази у Босну и Херцеговину. Добио је дозволу да отвори адвокатску канцеларију у Бихаћу и ту је провео живот и градио каријеру. У дубокој старости одлази у Загреб гдје је и преминуо 1944. (прим. аут.)

⁵⁸⁴ Јозо Сунарић (1868–194?) рођен је у Травнику гдје је завршио гимназију. У Бечу је стакао звање доктора правних наука. По повратку у Босну и Херцеговину бавио се адвокатуром у Сарајеву. Потпредједник Сабора и посланик. Након завршета Првог свјетског рата био је потпредједник Народног вијећа СХС за БиХ и повјереник за пољопривреду и рударство. Пошто постаје противник нове државе ступио је у везу са Антом Павелићем (1889–1959) чији је блиски сарадник био све до стварања НДХ. У мају 1941. именован је за доглавника али ту дужност обавља свега три мјесеца. Након смјене о њему више нема података. (прим. аут.)

⁵⁸⁵ Стјепан Кукрић (18??–1921) рођен је у Травнику гдје је завршио гимназију. Након добијања љекарске дипломе постаје котарски доктор у Котор Варошу затим у Травнику и Сарајеву. Током Првог свјетског рата обављао је дужност војног љекара на сарајевској станици гдје се и разболио. Касније постаје члан Народног представништва а затим и предједник хрватских земљорадничких задруга. Марта 1921. у Сарајеву умире од туберкулозе. (прим. аут.)

⁵⁸⁶ Иво Пилар (1874–1933) рођен је у Загребу гдје завршава класичну гимназију. Борави на једногодишњем курсу Високе школе за свјетску трговину. У Паризу завршава правне науке а у Бечу докторат права. Хрватску напушта 1900. У Сарајеву ради у судству а затим отвара своју канцеларију у Тузли 1905. ту остаје све до 1920. када се враћа у Загреб. Непријатељски настројен према новим југословенским властима посвећује се публицистичком раду. У родном граду је преминуо 1933. (прим. аут.)

⁵⁸⁷ Ђуро Цамоња (1879–194?) поријеклом из Љубушког, бивши учитељ а доцније књијар и штампар. Као посланик у Сабору био је један од ријетких хрватских политичара у Босни и Херцеговини који се залагао за сарадњу са Србима. У заједничкој држави његови политички ставови били су помирљиви. Након пропасти краљевине Југославије не остаје у НДХ већ одлази у Швајцарску. (прим. аут.)

⁵⁸⁸ *Osvit* 1. listopada 1898. Доноси вијест да се Јозо Сунарић оженио с Луцом, сестром Николе Мандића. Сунарића и Мандића као особе које су у Бечу долазиле у војну канцеларију Франца Фердинанда, у напомени узгредно наводи Мирјана Грос. М. Gross, *Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga*, 20. Дедијер пише да је Никола Мандић је имао директне контакте с надвојводом од 1908. па до 1914. В. Дедијер, „Планови надвојводе Фрање Фердинанда о реорганизовању Хабзбуршке монархије“, у: *Зборник радова. Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 198. Наводи да је Мандић 16. априла 1909. од надвојводиног сарадника примио упутство да се помирљиво понаша у афери која је била у току. Даље у тексту В. Дедијер, *Планови надвојводе Фрање Фердинанда*

⁵⁸⁹ *Hrvatski дневник* 30. kolovoz, 1. rujan 1906.

⁵⁹⁰ Н. Стојановић, *Младост једног покољења (Успомене 1880–1920)*, *Дневник од године 1914. до 1918.*, приредио и предговор написао Миле Станић, Београд 2015, 118. Стојановић цитира писање листа *Народ* не наводећи годиште објављивања текста. На једном састанку Мандић је Роберт Ситон Вотсону рекао „ја сам првенствено Славен, затим Хрват а тек на трећем мјесту католик.“ *R. S. Seton-Watson i Jugosloveni. Korespondencija 1906–1941. I 1906–1918*, Zagreb-London 1976, 119. У вријеме припрема конгреса био је један од осам чланова одбора који је тим поводом надбискуп формирао. М. Strecha, *Mi smo Hrvati i katolici*, 146. Даље у тексту Н. Стојановић, *Младост једног покољења*. Говор поводом Штадлеровог јубилеја објављен је у *Hrvatski дневник* 25. lipanj 1906. и Врхбосни. *Vrhbosna* 20. srpanj 1906.

Описујући Јозу Сунарића, његов тадашњи политички противник забиљежио је много касније да је Сунарић био типичнији „босанац од Мандића“, више демагог и мање циничан. Нехаризматични Иво Пилар, иако писац доброг дијела програма, био је после извјесног времена маргинализован. Није био кандидат за саборског посланика и уместо уваженог страначког идеолога завршио је као обичан члан ХНЗ. Ђуро Џамоња био је „интересантан демагог типа Стјепана Радића...“. Уживао је велику популарност код бирача, који су били спремни да исплате његове дугове да би му омогућили наставак политичког ангажмана. Управо он је као уредник *Освета* учествовао у формирању већ поменутих одбора у Бихаћу и Мостару. На скупштини у Травнику предложио је назив *Хрватска народна заједница*. Својим енергичним дјеловањем унутар заједнице и на терену наметнуо се као важна личност ХНЗ док су остала два члана шесторке били потпуно неутицајни.⁵⁹¹ Унутар организације није било неких посебних фракција нити подјеле вођства. Посљедично у ХНЗ није било раздора који би штетили организацији.⁵⁹²

Смисао формирања ХНЗ било је буђење и јачање хрватске националне свијести у Босни и Херцеговини. Под геслом „један за све сви за једног“ требало је извршити „концентрацију хрватских сила“.⁵⁹³ Хрватска народна заједница је дефинитивно била више од обичног удружења. Због тога је адекватна констатација да је „ХНЗ од самог почетка свог јавног дјеловања наступила као политичка странка, с амбицијом да прерасте у покрет, јединог легитимног представника хрватског народа у БиХ“.⁵⁹⁴ Политичка организација која то још није смјела да буде него је дјеловала као културно-економска организација. Колико је видљиво из јавног дјеловања њених челних људи из времена прије скупштине у Доцу замишљена је као једна јака кровна организација. Унутар које ће дјеловати све локалне организације. Након 16. августа није формирала своје филијале које би биле конкуренција већ постојећим удружењима. Напротив ХНЗ радила је на повезивању локалних удружења и подстицала њихов активизам. Чињеница је да се унутрашњом структуром прилагодила аустроугарској територијалној подјели на шест округа. Отуд у свом првом одбору има шест чланова, од којих је сваки био координатор за округ у којем живи. Они су требали да утичу на међусобно повезивање мјесних одбора, који су у локалу требали да бирају људе за руководеће положаје. Тим хоризонталним повезивањем требало је створити јаку базу која би „према горе“ давале кандидате за положаје у организацији и стварали управљачку структуру. Истовремено тако организовани могли су да „према доле“ спроводе одлуке руководства. У следећем кораку тако организовани могли су, када се за то створе одговарајући услови, ефикасно дјеловати као политичка странка.

До краја 1906. године завршен је програм нове организације. Међутим, његово одобравање је потрајало. Разлози за то се у историографији обично повезују с ставом руководства ХНЗ око питања статуса окупраних покрајина. Односно да постоји узрочно-последична веза између одлуке о анексији БиХ и одобрење правила ХНЗ. Односно да је након одлуке да се анексија БиХ проведе првом повољном приликом, дошло до одобравања

⁵⁹¹ Н. Стојановић, *Младост једног покољења*, 119; *Hrvatski dnevnik* 25. септембар 1906; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 505, 514. Јоњић претпоставља да је Џамоњу инспирисао назив организације Хрвата у САД – Народна хрватска заједница. Искрпно је обрадио Пилареву улогу у хрватској политици у БиХ али је предимензионирао његов значај. На цитираним страницама позива се на мишљење Пиларевог таста Адалеберта Шека да је његов зет „стварни духовни вођа“, на биљешку фра Јака Пашалића (1877–1960) да је Пилар аутор програма ХНЗ као и на неколико аутора и истраживача. Пиларев допринос формирању ХНЗ је свакако велики. Чињеница да није био кандидат ХНЗ за Сабор показује да се у свакодневној политици није сналазио. Неку унутарстраначку тежину он очигледно није имао. (прим. аут.)

⁵⁹² Супротан став заступа Јоњић, који пише о разним потенцијалним раздорима унутар ХНЗ. Без адекватног позивања на грађу или литературу сасвим необједљиво теоретише о супарништву између Јозе Сунарића и Николе Мандића. При томе је потпуно одбацио могућност да унутар неке организације може постојати различито мишљење око неких текућих питања, као и да те разлике не морају имати ни дубље коријене ни негативне последице за будуће дјеловање. Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 536–537.

⁵⁹³ *Hrvatski dnevnik* 5. мај 1906.

⁵⁹⁴ Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 544.

правила. Која су била „божићни дар“ ХНЗ, као корисном савезнику у потискивању противника анексије, већинског српског и муслиманског становништва. Из чега неки аутори закључују да је хрватска организација била обичан инструмент Аустро-Угарске. Супротно мишљење, присутно посљедњих неколико година, заснива се на погрешно постављеној хронологији догађаја на коју су се дотични аутори позивали. На основу те стварне грешке донесен је супротан закључак како је ХНЗ наилазио на оштро негодовање власти. У којој су само неки појединци, додуше високо позиционирани, били наклоњени ХНЗ.⁵⁹⁵

Правила ХНЗ су добили одобрење 22. новембра 1907. Констатација да су правила донесена након састанка државног врха Аустро-Угарске 1. децембра 1907. године када је одлучено да се анексија проведе, првом повољном приликом, дефинитивно је погрешна. Међутим, из тога не произилази да став ХНЗ према анексији није играо улогу у одобрењу правила. На позитивном ставу ХНЗ према питању анексије БиХ инсистира већина аутора. Та чињеница објашњава зашто су аустроугарске власти „не само толерисале него и потицале политички програм“ једне неполитичке организације. Претјеривање је међутим написати да је то чак било пресудно.⁵⁹⁶ Пошто је било сасвим неприродно да хрватска организација у БиХ буде против правног инкорпорирања ових покрајина у Монархији. Могле су се правити одређене примједбе и тражити другачији модели. Али било која хрватска организација у БиХ која се држи суштински правашког програма није могла бити против анексије. Не треба изгубити из вида да српска и муслиманска организација нису подржавали анексију али су ипак добили одобрења за своје програме. СНО је у свом програму имала национално-политичке захтјеве који су водили аутономији покрајина. У државно-правном погледу БиХ су „саставни дио Турске царевине“ којим Аустро-Угарска управља на основу дозволе европских сила. Дијелови ове организације подржавали су хрватско-српску коалицију коју је влада упорно покушавала да сломи. МНО је с циљем наглашавања суверенитета Абдул Хамида (1876–1909) организовала прославу султановог рођендана. На састанку са Исидором Бенком 7. јануара 1907. године њихови представници изјавили су да је „султан прави суверен окупиране земље“.⁵⁹⁷ Дужи период одобрења правила може бити и посљедица одлуке власти да сачека и види да ли ће се нова хрватска организација савезнички поставити према Хрватско-српској коалицији. Односно да ли ће остати лојална аустроугарској управи у БиХ. Такође постојала су и много важнија питања које је требало у међувремену ријешавати.

Током године у којој је текао процес формирања ХНЗ дошло је, након већ описаног споразума владара и угарских политичара, до промјене на највишим државним положајима у Монархији. Сандор Векерле (1848–1921) добио је у априлу 1906, након више од десет година, нову прилику да формира угарску владу. Владимир Макс Бек (1854–1943) преузео је мјесто предсједника аустријске владе у јуну 1906. У септембру министар рата Аустро-Угарске постаје Франц фон Шопаи (1844–1916). Након четврт вијека на положају начелника Генералштаба у пензију одлази Фридрих фон Бек (1830–1920) а његов насљедник постаје Конрад фон Хецендорф (1852–1925) заговорник ратне опције. Министар спољних послова, након једанаест година министровања Агенора Голуховског (1849–1921) постаје Алојз фон Ерентал (1854–1912). Требало је извјесно вријеме да реконструисана управна структура

⁵⁹⁵ Да су власти ХНЗ намијенили примарну политичку улогу пише Мирјана Грос. М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 28. Иста ауторка је написала да је одлука заједничког министарског вијећа о анексији БиХ донесена 1. децембра 1907. Да би затим констатовала да је ХНЗ непосредно након одлуке о анексији добила божићни дар иако су правила одобрена три недјеље раније. М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 348-349, 358. Јоњић је правилно уочио погрешно ауторкино датирање и „чини му се“ да су закључци остала два аутора (Луке Ђаковића и Зорана Гријака) „дијелом изведени“ из њеног закључка. Увидом у ове ставове Ђаковића и Гријака ми нисмо дошли до истог закључка. За своје остале тврдње Јоњић није поднио никакве доказе. Ријеч је о конструкцијама, које су вјероватно посљедица ауторовог приступа. По нама, Јоњић жели да докаже како је ХНЗ самоникла хрватска политичка организација, настала упркос а не захваљујући власти Аустро-Угарске. Т. Јоњић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 517-518.

⁵⁹⁶ Z. Grižak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 178; L. Đaković, *Političke organizacije*, 231.

⁵⁹⁷ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 141-142, 162-165.

Монархије постане потпуно функционална. Поред тога пажњу политичког врха Аустро-Угарске привлачила је све већа криза у односима са Србијом која је ескалирала.

Питање политике према краљевини Србији временом постаје све важније а оно се одразило на пољу економије која је деценијама била полуга утицаја на јужног сусједа. Аустро-Угарска је 1905. примала скоро 90 % укупног српског извоза и скоро сав сточни извоз. Све до тада вршила је повремени дисциплиновања Србије, не мобилизацијом војске него ангажовањем ветеринарске службе због постојања сточних епидемија. Некад стварних а некад само формално проглашених епидемија које су у датом тренутку биле политички корисне Бечу за разне притиске. Јануара 1906. покренула је Аустро-Угарска Царински рат против Србије, који ће с прекидима трајати до 1911. и завршити економском еманципацијом Србије. Током прве године овог сукоба Аустро-Угарска је већ почела да трпи политичке поразе.⁵⁹⁸ Фраза да је „Србија Пијемонт Јужних Словена“ почиње све више да брине политичаре у Бечу, који су погрешно вјеровали да ће потискивањем хрватско-српске коалиције на политичку маргину смирити јужнословенско питање.⁵⁹⁹

У међувремену, од љета 1906. присутне хрватско-српске тензије су се са страница новина прелиле на улице. У Сарајеву је 25. и 26. октобра дошло до ескалације сукоба, тада су се хрватске и српске групе сукобиле на градским улицама. Услиједила је реакција Земаљске владе која је преко владиног повјереника за град Сарајево упутила опомену листовима *Хрватски дневник* и *Српска ријеч*. Пошто су изгреди по сарајевским улицама „проузроковани међусобним изазивачким и раздражљивим писањима“ ових новина. Због тога је 16. новембра 1906. позван каноник Иван Шарић (1871–1960),⁶⁰⁰ као заступник врхбосанског каптола, власника часописа *Хрватски дневник*. Саопштена му је „опомена и наредба“ да у будућности *Хрватски дневник* избјегава „свако раздражљиво нападање и изазивачко вријеђање других народности и вјероисповјести“ и све што може нарушити јавни ред и мир. У супротном лист ће остати без концесије за излагање.⁶⁰¹

Уредници ова два листа су истом одлуком протјерани из Босне и Херцеговине. Керубин Шегвић неколико дана касније жалио се на протјеривање. Објашњавао је да је коријен свега заправо штрајк из маја 1906. о којем су ове новине имале супротстављена гледишта. У јулу 1906. сукоб је појачан писањем о наводној помоћи Србије Србима у БиХ. Шегвић је даље навео да је лично Коста Херман њега подстицао на одлучније дјеловање. Међутим, тај благонаклони однос заправо се, по Шегвићевој процјени, промијенио након критичких текстова о управи који због цензуре нису чак ни објављени.⁶⁰²

Током мјесеци ишчекивања одобрења правила ХНЗ хрватске новине пишу како треба свим силама „што више ширити хрватску културу, част и понос хрватског имена“. Апеловало се на „оздрављење прилика у ужој домовини“ које би повољно дјеловале на

⁵⁹⁸ Царински рат има три крупна оквирна раздобља: 1906, 1907–1908. до Анексионе кризе и од Анексионе кризе до 1911. На самом почетку „топовско питање“ односно српска набавка топова била је у првом плану и завршила се аустроугарским неуспјехом. Царински рат је негативно утицао на економске прилике у Босни и Херцеговини. Административне мјере које су у циљу заустављања кријумчарења донесене забраниле су промет крупне стоке. „Трговина стоком је замрла“ пише у жалбама упућеним Стефану Буријану. Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 16-17, 210-232, 496-500, 665-669.

⁵⁹⁹ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 238-239. Тејлор наводи да је ова крилатица први пут споменута 1907. Сматра да су потези хабзбуршких власти само појачали одлучност хрватско-српске коалиције и навели је да се окрене Србији, да би у сљедећем кораку то изазвало „панику у Бечу“. Пошто су „дирнуте старе ране“ и изазване асоцијације на период 1860-их када је било угрожено само постојање Монархије.

⁶⁰⁰ Овај одани Штадлеров сарадник, рођен у мјесту оснивања ХНЗ, један је од првих ученика сјеменишта у Травнику. Школовање је наставио у Сарајеву а титулу доктора теологије стекао је у Загребу 1898. Именован је за каноника врхбосанског каптола 1896. Помоћни бискуп постаје 1908. а 1921. и врхбосански надбискуп. У вријеме НДХ био је изузетно активан а поглавнику Анти Павелићу (1889–1959) је посветио неколико пјесама. Преминуо је у Мадриду као политички емигрант. (прим. аут.)

⁶⁰¹ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 509.

⁶⁰² Уредник *Српске ријечи* Стијепо Кобасица (1882–1944) Србин католик протјеран је у родну Далмацију. Такође се обратио Земаљској влади и протествовао због одлуке владе. *Hrvatski dnevnik* 5. srpanj 1906; *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, 515-516.

босанскохерцеговачке Хрвате и тражило да се „у мајци Хрватској“ ипак одреди граница преко које се неће преносити страначки сукоби.⁶⁰³ Хрвати у Бановини и Далмацији су, по писању штампе, препустили Хрвате у БиХ њиховој судбини. Хрвати у Босни Херцеговини су поређени с „усамљеним човјеком који си сам не може помоћи а његови најближи су га се одрекли“.⁶⁰⁴ У фебруару 1907. године критиковали су добре односе Хрвата из Бановине и Далмације са Србима. Условљавали су такав приступ у БиХ српским признањем хрватског карактера Босне и Херцеговине која треба да припадне Хрватској. „Загребачки сабор“ се позива да у свом дјеловању брани интересе Хрвата БиХ.⁶⁰⁵ Наглашавало се да је хрватска свијест у Босни и Херцеговини спавала неких четири вијека. Пробудила се 1879. и сада хрватска мисао и хрватски народ неће дозволити „да га неко избрише с лица БиХ“. За остваривање тог циља требало се борити „уставним оружјем“ и истовремено подучавати домаће католике.⁶⁰⁶ Домаћи католичко становништво позива се на вриједан рад на пољу културе и економије.⁶⁰⁷ Истиче се слабо морално стање народа које зна да се „не управља Босном у Босни“ и да се све одлуке о порезима, законима и јавним трошковима доносе у Бечу. Велича се Маријан Варешанин (1847–1917), будући земаљски поглавар, јер се не стиди свог поријекла и „поносни је Хрват“ за разлику од ситних чиновника у БиХ.⁶⁰⁸ У покушају да се актуелизује питање одобравања правила ХНЗ пише се о неопходном формалном признавању хрватске организације. Пошто се „Срби без велике халабуке, без таламбаса и вике“ организују и постоји могућност њиховог повезивања с муслиманским становништвом. Поставља се питање „Гдје је организација?“.⁶⁰⁹

С одушевљењем се писало о томе да ће 10. августа бити у Сарајеву конституисана Централна банке и штедионица. Дионичко друштво које је својим дјеловањем требало да подржава пословање хрватских пословних људи.⁶¹⁰ Све у складу с програмом ХНЗ. Првог септембра тражи се „систематично уздицање сваке хрватске мисли“ која је заговарала сједињење хрватских земаља. Крајем септембра 1907. позивало се на састанак виђенијих Хрвата како би се размотрила тренутна ситуација око одобрења правила и читавог низа других питања.⁶¹¹

Земаљска влада је, као што је већ наведено, на „темељу уредбе високог Заједничког министарства у Бечу од 10. XI 1907.“ програм ХНЗ одобрила тек 22. новембра. Новине су пренијеле вијест да је наредба ЗМФ бр. 1217 званично саопштена Николи Мандићу 1. децембра 1907. Одбор шесторице је тиме „своју задаћу довршио“ и положио правила ХНЗ „на руке хрватског народа Босне и Херцеговине“ да се њиме служи на „своју корист и напредак“. Одбор је пред Божић 1907. молио да патриотски грађани саставе привремене одборе за оснивање ХНЗ који би контактирали са чланом шесторке из свог округа.⁶¹² Велики задатак провођења правила у свакодневном животу, односно стварања организације на терену требали су по писању *Хрватског дневника* да изврше свештеници (свјетовњаци и фрањевци) и учитељи.⁶¹³ Сама правила нису у цијелости учињена доступна јавности, него су фрагментарно објављивана у *Освиту* и *Хрватском дневнику* првих мјесеци сљедеће године. Услиједио је процес организовања оснивачких скупштина које су одржане јануара 1908.⁶¹⁴

⁶⁰³ *Osvit* 17, 19, 24, 26. сiječanj 1907.

⁶⁰⁴ *Hrvatski dnevnik* 29. сiječanj 1907.

⁶⁰⁵ *Hrvatski dnevnik* 11, 12. veljača 1907.

⁶⁰⁶ *Osvit* 26. veljača 1907. Тако је уредништво *Osvita* превело с њемачког и објавило текст Вјекослава Клаића „Босна спрема Хрватске и Угарске“. *Osvit* 18. svibanj 1907.

⁶⁰⁷ *Hrvatski dnevnik* 15. ožujak 1907.

⁶⁰⁸ *Hrvatski dnevnik* 11. lipanj 1907.

⁶⁰⁹ *Hrvatski dnevnik* 23. srpanj 1907.

⁶¹⁰ *Hrvatski dnevnik* 31. srpanj 1907.

⁶¹¹ *Hrvatski dnevnik* 1. rujan 1907; *Osvit* 21, 26. rujan 1907.

⁶¹² *Osvit* 24. prosinac 1907.

⁶¹³ *Hrvatski dnevnik* 15. сiječanj 1908.

⁶¹⁴ Лука Ђаковић је на основу архивске грађе погрешно датирао одржавање оснивачких скупштина на јануар и фебруар 1908. Увидом у новинске текстове јасно је да су скупштине биле мјесец дана раније. (прим. аут.)

Оснивачке скупштине одржане су у Бањалуци 6. јануара, а 19. јануара у Тузли, Сарајеву, Мостару и привремена у Травнику, у Бихаћу 23. јануара 1908. Јозо Сунарић је још 2. јануара одржао окружну скупштину на којој је представио правила и заказао нову изборну скупштину за 6. јануар. На којој је учествовало 169 чланова ХНЗ који су изабрали окружни одбор на челу с Сунарићем, који је с Павом Гргићем именован за представника у Средишњем одбору.⁶¹⁵ У Тузли је 19. јануара за предсједника окружног одбора, и са Ђуром Тополником за представника у Средишњем одбору изабран Иво Пилар.⁶¹⁶ У Сарајеву је скупштини присуствовао велики број људи католика али и одређени број муслимана. Један од њих, Хамид Шахиновић делегиран је у Средишњи одбор с Јосипом Гуковићем. Шахиновић је одржао говор у којем је позвао своје истовјернике да приступе ХНЗ. Скупштина је на Мандићев приједлог усвојила правила без разматрања. За предсједника окружног одбора је изабран Петар Зеленика а више од 200 особа се учланило у ХНЗ.⁶¹⁷ У Мостару је главну улогу имао Ђуро Џамоња који је с Шћепаном Михаићем именован у Средишњи одбор. На скупштини се 236 људи учланило у ХНЗ. За предсједника окружног одбора ХНЗ изабран је фрањевачки провинцијал Амбро Милетић (1857–1923),⁶¹⁸ као члан-утемељитељ уписао фрањевачки самостан. Муслимани овдје нису ушли у одбор али су присуствовали раду скупштине. У Травнику је 19. јануара скупштини присуствовало око 150 људи али је тада само изабран привремени окружни одбор. Седам дана касније одржана је скупштина с 301 чланом на којој је за предсједника окружног одбора и преставника у Средишњем изабран Маријан Дуњић.⁶¹⁹ На сједници у Бихаћу у чланство се уписало 245 чланова. За предсједника окружног одбора је изабран главни организатор сједнице Милан Катичић који је с Даном Чобелићем био и представник у Средишњем одбору.⁶²⁰

Након завршетка овог процеса у наредним данима услиједиле су мјесне скупштине ХНЗ. Улогу у организацији ових скупштина узимали су истакнути чланови организације из других одбора који су на неки начин били повезани са тим срединама. У Босанском Новом је мјесна скупштина одржана 24. јануара, у Невесињу 26. јануара, затим је у Бугојну 86 особа приступило ХНЗ. У Варешу је 8. или 9. фебруара организован мјесни одбор. У Јајцу и Босанској Градишци је то учињено 9. фебруара. Тих дана су организовани и мањи мјесни одбори по Посавини.⁶²¹

Конститутивна сједница „Средишњег одбора Хрватске народне заједнице“ одржана је 21. фебруара 1908. У Средишњи одбор изабрани су као предсједник, адвокат и помоћник градоначелника Сарајева Никола Мандић а као секретар, културни радник Никола Прека.⁶²² За чланове одбора изабрани су др Јозо Сунарић, фра Маријан Дујић, др Милан Катичић, др Иво Пилар, Алекса Цвијетић, Хамид Шахиновић-Екрем, Стјепан Михаић, Паво Гргић, Ђуро Џамоња, Дане Чубелић, Иво Будимировић и Коста Џебић-Марушић. Посљедња двојица били су велепосједници. За предсједнике окружних одбора ХНЗ изабрани су: Бихаћ–Милан Катичић, Бања Лука–Јозо Сунарић, Доња Тузла–Иво Пилар, Травник–фра Маријан Дујић,

⁶¹⁵ *Hrvatski dnevnik* 11. сiječanj 1908. У Брчком је 12. јануара одржана мјесна скупштина гдје је у ХНЗ ушло 86 особа. *Hrvatski dnevnik* 14. сiječanj 1908.

⁶¹⁶ Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 532.

⁶¹⁷ *Hrvatski dnevnik* 21. сiječanj 1908; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 531.

⁶¹⁸ Амбро Милетић (1857–1923) за разлику од осталих чланова ХНЗ је припадао старијој генерацији хрватских националних радника. Активан је био још у вријеме османске владавине БиХ. Секретар и сарадник мостарског бискупа Буцоњића. Организовао је културна друштва и сеоске задруге. У Сабору је био вирални члан. Од 1909. до 1918. био је жупник у Невесињу гдје је и преминуо. (прим. аут.)

⁶¹⁹ *Hrvatski dnevnik* 23, 30. сiječanj 1908.

⁶²⁰ *Hrvatski dnevnik* 31. сiječanj 1908.

⁶²¹ Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 533. Изузетак од ових мјеста је Брчко гдје је већ 12. јануара одржана мјесна скупштина том приликом је у ХНЗ ушло 86 особа. *Hrvatski dnevnik* 14. сiječanj 1908.

⁶²² Никола Прека (1883–1964) рођен је у Невесињу гдје се његов отац Албанац доселио након аустроугарске окупације. Студирао је у Италији и био ангажован у раду друштва *Напредак*. Након Првог свјетског рата учествовао је у организовању Хрватске тежачке странке која је 1920. приступила странци Стјепана Радића. У краљевини СХС био је заступник, након суспендовања Видовданског устава 1929. и министар. (прим. аут.)

Сарајево–Перо Зеленика, Мостар–фра Амбро Милетић. Још на првој сједници Средишњи одбор је одлучио да се током оснивања страначке инфраструктуре – локалних одбора и филијала требају користити већ постојећа хрватска пјевачка друштва, читаонице, соколска друштва и радничке организације. Мрежа ових хрватских друштава била је изузетно бројна.⁶²³

На сједници овог одбора одржаној од 22. до 25. фебруара 1908. прихваћени су закључци о политичкој дјелатности ХНЗ.⁶²⁴ По њима ХНЗ у Босни и Херцеговини, премда има у првом реду просвјетне и привредне циљеве у виду, свјесна је да на овим попрштима не може успјешно дјеловати, ако у темељним политичким питањима нема „поуздана путоказа“. За подлогу свог рада узима сљедеће темеље: А) Босна и Херцеговина јесу, колико по племену својих старосједиоца толико и по државном праву хрватске земље. Б) Услед тога је природна тежња босанских Хрвата, да се БиХ прикључе „краљевини Хрватској“ досљедно томе и Хабзбуршкој монархији. Ц) Босански Муслимани јесу по народности „непрепорни Хрвати“. Пошто је у њих вјера нераздруживо спојена са многим социјалним уредбама, то Хрвати немуслимански радо гледају, да се Муслимани у гдјекојим смјеровима самостално организују. Остали ће Хрвати напротив сваку организацију и свако настојање браће Муслимана у културном и напредном смјеру „свима силама подупирати“, а у важнијим питањима с њима споразумно поступати. ХНЗ ће католичку вјеру као и Ислам штитити од неправедних и незаконитих напада. Д) Босански Хрвати настојаће са православним живљем, „који се зову Србима“, одржавати најбоље односе на принципу строгог реципроцитета. Пошто би ова равнотежа била озбиљно угрожена ако би БиХ „приклопила којој од постојећих балканских држава“, босански Хрвати не могу подржавати тежње православног живља са оваквим сједињењем. Него сматрају дужношћу према самима себи оваково настојање свим силама побијати. Такође је одбијена свака „мисао евентуалне аутономије“ Босне и Херцеговине у складу с тачком Б. Е) Хрвати у БиХ увиђају да босанскохерцеговачка влада „не може бити народна“ и не може у потпуности удовољити народним потребама док се тренутни државноправни однос БиХ не промијени у смислу тачке Б. Према тренутној влади босански Хрвати заузимају „становиште објективне неутралности“. Своје будуће позиције према влади условили су односом владе и зависио је од тога колико „она буде удовољавала оправданим жељама и потребама босанских Хрвата“. Ф) Босански Хрвати сматрају „великом погибелји“ уносити у БиХ политичке странчарске тежње и размирице из Бановине и Далмације. Сматрају да се сваки рад у БиХ треба заснивати на чисто народном темељу „без икакве страначке примјесине“. Г) Прихваћен је приједлог Иве Пилара да ХНЗ „нарочито подупире муслимане“ без обзира на њихову страначку припадност. Х) ХНЗ заузима према католицима нехрватима у БиХ „становиште такта и симпатије“ на начелу реципроцитета. И) Они Хрвати који не признају хрватство у

⁶²³ Бања Лука–Хрватско пјевачко друштво (ХПД) *Нада*, Бихаћ–ХПД *Крајишник*, Босански Брод–Хрватска народна читаоница, Босански Нови–Хрватска народна читаоница, Босански Шамац–Хрватска народна читаоница, Брчко–ХПД *Хрват*, Бугајно–Хрватска народна читаоница, Чапљина–Хрватска народна читаоница, Дервента–Хрватска народна читаоница, Добој–Хрватска народна читаоница, Долац–Хрватска народна читаоница, Фојница–Хрватско пјевачко друштво, Јајце–ХПД *Томашевић*, Кључ–Хрватска народна читаоница, Кисељак–Хрватска народна читаоница, Коњиц–Хрватска народна читаоница, Ливно–ХПД *Динара*, Љубушки–ХПД *Требижат*, Мостар–ХПД *Хрвоје*, Ошак–Хрватска народна читаоница, Сански Мост–Хрватска народна читаоница, Сарајево–ХПД *Требевић* и *Хрватски клуб*, Столац–Хрватска народна читаоница, Травник–ХПД *Влашић*, Требиње–ХПД *Славуј*, Доња Тузла–ХПД *Мајевица*, Горњи Вакуф–Хрватска народна читаоница, Варцар Вакуф–Хрватска народна читаоница, Вареш–ХПД *Звијезда*, Зеница–ХПД *Звечј*, Жепче–Хрватска народна читаоница, Жупањац–Хрватска народна читаоница. Бања Лука, Бихаћ, Босански Нови, Добој, Доња Тузла, Јајце, Коњиц, Сарајево, Травник градови су у којима су постојала *Хрватска соколска друштва*. *Хрватске радничке организације* постојале су у Сарајеву *Матица радника Хрвата*, у Јајцу *Организација радника Хрвата*, у Доњој Тузли *Организација радника Хрвата*, у Варешу *Организација радника Хрвата*, у Завидовићима *Организација радника Хрвата*, у Зеници *Организација радника Хрвата*. L. Đaković, *Političke organizacije*, 232-234.

⁶²⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF Präs 637/1908.

БиХ непријатељи су хрватског народа. Ј) Тачке А-И једногласно се прихватају као водеће идеје ХНЗ у њеном раду.⁶²⁵

Даље је закључено да се у будућности треба прво схватити каква ће бити тактика владе око питања дјеловања ХНЗ. У наредних годину дана правила се неће мијењати него ће се из свакодневног живота организације прикупљати подаци. Требало је именовати одбор од 1 референта и 2 члана који ће припремати нова правила. Након годину дана нови нацрт правилника требао се представити средишњем одбору и онда се посветити раду на одобравању новог правилника. Организација по областима требало се организовати тако да се дотични одбор циркуларним писмом обрати повјерљивим особама у свим мјестима у областима. Ако овај поступак буде неуспјешан тада би окружни одбор послао изасланика да сазове локалну скупштину. На којој би одбор био изабран који би онда за сва села тог подручја изабрао повјеренике. Однос према комшијама Србима је препуштен слободној интерпретацији појединих одбора. Требало је израдити популарни тумач правила ХНЗ, и у лецима тиража 10.000 комада дистрибуирати међу народом. Такође је неопходна била акција ширења хрватске националне свијести међу широким сељачким масама. С тим циљем требало је упутити писмену адресу надбискупу, бискупима и провинцијалима да се придруже тој акцији. Хрватску националну свијест требало је ширити преко жупника као и преко писања хрватских листова у Босни и Херцеговини. Из истог разлога ХНЗ требала је да објављује књиге о хрватској историји, које би излазиле у Мостару и биле дистрибуисане преко локалних библиотека. У склопу економске политике требало је осмислити читав низ мјера. Од анализе финансијског стања хрватских трговаца и занатлија, повезивања истих с потенцијалним кредиторима до проналажења пословних партнера. Предсједник ХНЗ, у циљу побољшања стандарда сеоског становништва, требао је преко банака да утиче на сезонске цијене пољопривредних производа. Подржавање отварања хрватских радњи по селима поред економског имало је и национални циљ. На тај начин требало је потискивати српски елемент из ових дјелатности. Од власти се требало тражити да се све дозволе за продају пића и дувана додијељују према конфесионалном кључу. С истим циљем тражено је да се Хрватима забрани, или бар отежа, да продају Србима земљиште уз истовремено подржавање оних Хрвата који врше откуп земљишта од Срба.⁶²⁶

„Заједничко министарство финансија својим актом број 184–703 од 10. XI 1907. одредила је правила за организацију ХНЗ. Правила су имала 15 засебних глава и 73 параграфа којим су регулисали рад организације од имена, сврхе и категоризације чланства преко устројства организације до утврђивања дјелокруга рада и задатака мјесних одбора.“ Одштампана су у Мостару у штампарији Ђуре Џамоња децембра 1908. године. У историографији је дуго био присутан став да су истовремено одштампана два издања, у првом је дослован текст ЗМФ док је друго издање било у одређеној мјери измијењено. У првој варијанти спорни други члан је „Сврха ХНЗ је господарско и просвјетно подизање хрватског народа у Босни и Херцеговини. Политичка дјелатност је искључена.“ У другој варијанти члан је гласио: „Сврха ХНЗ је господарско-просвјетно-друштвено-кршћанско-морално-подизање хрватско-католичког народа у Босни и Херцеговини усљед чега ХНЗ, будући да је католичка друштво, то у вјерско-просвјетним питањима стоји према свакоме на становишту католичке вјере.“ Друга варијанта требала је, по истом тумачењу, да спријечи сукоб с Штадлером који је тврдио да ХНЗ „не стоји на принципима католичког морала“. Злонамјерно тумачење другог члана је могло да ХНЗ прикаже као вјерски индиферентну што

⁶²⁵ Архив Босне и Херцеговине, Фонд Земалске владе за ВиН бр. 36.250; Т. Сипек-С. Матаковић, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 593-594. Лука Ђаковић је тачку И нетачно интерпретирао: „Тко је против програма ХНЗ тај је против хрватског народа“. Тиме је ХНЗ нетачно идентификовао с хрватством. Л. Ђаковић, *Političke organizacije*, 245; З. Грјак, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 656.

⁶²⁶ Такође је требало пописати све оне које у обављању дјелатности локална власт занемарује и запоставља. Заштитити домаћу индустрију. Тражити подјелу шума народу за властите потребе и ублажавање шумских глоба. Локалне работе користити за локалну инфраструктуру а не за котарске или државне путеве. Исто; Т. Сипек-С. Матаковић, нав. дјело, 595-596.

би јој, у средини у којој је религиозност изузетно битна, у великој мјери отежало рад. Међутим, одобрена је била само прва варијанта те је друга била илегална. Прихваћена је на трећем засједању Средишњег одбора децембра 1908. у Травнику, али није могла стећи правну ваљаност. Претпостављало се да је овај чин прихватања требало да умири Штадлерово незадовољство.⁶²⁷

По одобреним правилима Хрватска народна заједница могла се бавити само просвјетним и економским питањима. Средишњи одбор ХНЗ је на првом редовном засједању донио основна програмска начела. Основни циљ било је „стварање народне интелигенције, трговаца и обртника“. Констатовано је да је готово сва средства предвиђена за школовање Земалска влада дала за „одгој свећеничког подмлатка“ у Травнику и Сарајеву односно Врхбосанском ординаријату. Нешто средстава усмјеравало се на католичку пропаганду који је такође била под контролом врхбосанског каптола. Средства за задовољавање вјерских и културних потреба католичког становништва непропорционално су распоређивана. Свјетовно свештенство је годишње добијало 120.000 круна а фрањевци 16.000 иако су држали двије трећине свих жупа у Босни и Херцеговини. Због тога је Средишњи одбор одлучио да треба тражити прерасподјелу планираних средстава и финансирање „јавних училишта“. Предвиђена је и изградња ђачких домова –конквикта, у којима се за почетак смјештала дјеца која иду у средње школе. Циљ је био да се дио дјеце, умјесто свештеничког, усмјери у цивилна звања и на тај начин убрза стварање домаће народне интелигенције која је требала да буде разнолико образована.⁶²⁸

На практичном нивоу Средишњи одбор највише је наде полагао у „већ постојеће Хрватско културно друштво *Напредак*“ из Сарајева које је на сједници 19. новембра 1905. донијело нова правила која су службено призната 17. фебруара 1906. Овим чином друштво је проширило своју дјелатност на читаву Босну и Херцеговину. Између осталог пружало је материјалну и моралну помоћ „честитим национално свјесним ученицима“, подстицало школску омладину на рад и организовање, подржавало хрватске просвјетне установе, радило на описмењавању, подизало и издражавало ђачке домове. Основни циљ друштва „културно јачање хрватског народа“ одговарао је тежњама новоформиране хрватске политичке организације. Њени чланови били су активни у друштву *Напредак* али без истицања своје припадности Хрватској народној заједници. Повезаност ХНЗ са фрањевачким редом вјероватно је, поред лошег материјалног стања и пасивног приступа, утицало и на одлуку мостарског друштва да се фузионише са сарајевским. Друштву је приступио надбискуп Јосип Штадлер као и Никола Мандић, Јозо Сунарић и Иво Пилар најистакнутији представници тзв. академичара односно нове хрватске интелигенције у БиХ. Тако су у раду друштва били присутни „...сви актери и претенденти на водство... националног покрета босанскохерцеговачких католика Хрвата“.⁶²⁹ Средишњи одбор закључио да је „у постојећој ситуацији једино потребно и могуће“ подржавати даљи развој *ХКД Напредак*. Заузврат ће хрватски народ добити „честиту хрватску интелигенцију и ваљане хрватске обртнике“.⁶³⁰ Од Земалске владе требало је тражити да сва дјеца дорасла за основно образовање буду обавезна да похађају школу. Захтјев је резултат „...крајње тешке и неповољне ситуације у вези с бројом школа и писмености“.⁶³¹

⁶²⁷ Међутим, новија истраживања су оповргла ову тезу. L. Đaković, *Političke organizacije*, 235; V. Mihaljević, „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci – suglasja i sporovi (Prilog istraživanja)“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije* 1 (2006), 86.

⁶²⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 5 V-1

⁶²⁹ Историчари су на различите начине тумачили улогу херцеговачких фрањеваца у гашењу мостарског друштва. Једно је из шездесетих година XX вијека да су фрањевци, чији је утицај у мостарском друштву „био пресудан“, због боље сарадње с свјетовном интелигенцијом учинили тај уступак. L. Đaković, *Političke organizacije*, 249-250. Друго је с почетка овог вијека, много је неодређеније и истиче да се „побуде, мотиви и разлози... фузије оба друштва у сваком случају вишеврсни“. Т. Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak*, 45. Оба аутора се у свом тумачењу не позивају на архивске изворе. (прим. аут.)

⁶³⁰ L. Đaković, *Političke organizacije*, 252-253.

⁶³¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 5 V-3/2

Због важности економских питања још на првом засједању Средишњег одбора Хрватске народна заједнице одлучено је да се умјесто разних расправа о практичном дјеловању овој проблематици другачије приступи. Тако што ће ХНЗ инстистирати на унапређењу и развоју трговине и заната код хрватског становништва. С циљем јачања слоја трговаца и занатлија и стварањем потребне економске базе за даљи развој. Наложено је свим окружним одборима ХНЗ да изврше попис хрватских трговаца, занатлија и интелигенције у округу као и да те пописе доставе у централу ХНЗ – Средишњем одбору. Одбор је пак био задужен да хрватским трговцима код новчаних завода и велетрговаца у Монархији испослужује повољно финансирање. Односно да пронађе повољне кредите с прихватљивом каматама. За развијање ситне трговине предвиђено је оснивање точионица пића, дућана као и кантина по гарнизонима широм земље. Подршку је требало пронаћи у Далмацији, Хрватској и Славонији како код политичких странака тако и од тамошњих трговачких и занатлијских организација. Такође се очекивало подстицање пресељавања лица одређених занимања у оне области Босне и Херцеговине гдје за њима постоји тражња.⁶³²

На поменутом засједању Средишњег одбора фебруара 1908. у центар дискусије стављена је западна Херцеговина као компактно највећи простор на којем живе католици Хрвати и чији је економски положај требало побољшати. Пошто је основна култура која се на том простору гајила био дуван критиковане су државно-монополске цијене. Због којих је у буџет Босне и Херцеговине ушло 9 милиона круна чисте добити а на рачун произвођача који су оштећени ниским цијенама. С циљем унапређивања производње, повећањем цијена дувана и посљедичним растом стандарда становништва требало је да Окружни одбор састави елаборат, са прецизно набројаним мјерама, који је требало упутити Земаљској влади. Поред овог требало је саставити још један елаборат о броју ситне стоке која се гаји у Херцеговини (овце и козе) и молити владу да укине одређене забране испаша и тим чином фактички прошири површине за испаше. Због побољшања положаја становништва од Земаљске владе је тражено да се народу додијели шума за властите потребе, да се шумске глобе смање као и да се дозволи паљење дрвоног угља и креча. Тражена је и заштита домаће индустрије као и хуманији однос према пацијентима у болницама. Такође да се кулук, умјесто државних, користи само за послове од општинског значаја. Влада је требала да олакша и оснивање сеоских школа. Закључено је и да од владе треба тражити увођење обавезног похађања школе за сву дјецу која су стасала за школовање.⁶³³

Засједање Средишњег одбора ХНЗ новембра 1908. године имало је за циљ јачање католичког сељачког слоја у Босни и Херцеговини. Требало је прикупити капитал којим би се кредитирао развој пољопривредне производње. С тим циљем састављен је елаборат који је предвиђао формирање задруга и тражње јефтиних кредита за њихов рад. Задруге су требале да буду Рајфајзеновог типа,⁶³⁴ већ присутне код колонизованих Нијемаца. Средишњи одбор прихватио је елаборат Иницијативног одбора и тражио од свих мјесних одбора ХНЗ да се ангажују на оснивању задруга. Сам Средишњи одбор обавезао се да изради неопходне правилнике и статуте и пружи бесплатне правне савјете. Као и да формира задружни савез и плаћа стручне особе које би посредовале и помагале у успостављању задруга, училе чланство вођењу послова и помагале у процесу кредитног задуживања. Средишњи одбор је замолио Централну банку у Сарајеву да подржи задруге тако што ће у

⁶³² Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 5 V-3/2

⁶³³ Исто

⁶³⁴ Задруга је удружење чији чланови за друштвене обавезе солидарно одговарају комплетним својим имањем. У својим начелима Рајфајзен полази од идеје самопомоћи али се туђа помоћ не искључује, нарочито не државна. Ово задругарство је због недостатка средстава за рад увијек било склоно да тражи помоћ од државе. Рајфајзенов тип задругаства карактерисало је ригорозна контрола моралних квалитета сваког кандидата за чланство које је требало да се узајамно контролише не само у раду већ и у свим осталим аспектима живота. Појединачна задруга имала је сужен круг дјелатности и обухватала је од 600 до максимално 3000 људи, а свака је била ограничена на одређену територију (село, жупу или општину). Услуге задруге могли су користити само они који станују на територији њене дјелатности а послује се само са члановима задруге. Ж. Савановић, „Рајфајзеново задругарство“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске 11* (2019), 118-120.

првој фази формирања и рада плаћати текуће трошкове, што би касније надокнадила кроз наплаћивање својих услуга. Средишњи одбор обећао је да ће помоћи Централну банку у прибављању већих кредита ван Босне и Херцеговине.⁶³⁵

На редовној сједници Средишњег одбора ХНЗ 11. децембра 1909. у Тузли анализиран је дотадашњи домет задругарства. Констатовано је да је задругарство добило физиономију и организациони облик. Али неких посебних резултата није било. Како због „пословне непућености људи у задругама“ тако и због мањка новчаних средстава без којих се задругарство није могло развијати. Наглашено је да није заживјела основна функција – помагање. Уштеђени новац једне групе задругара тешко је завршавао код друге групе којој је био неопходан за унапређивање производње. С циљем даљег развоја задругарства Средишњи одбор је предложио да ХНЗ и Хрватска централна банка у Сарајеву оснују дионичко друштво. Уписивање 2000 дионица од по 50 круна требало је да спроведе Хрватска централна банка у Сарајеву. Свих шест окружних одбора ХНЗ требало је да учествује са по 100 круна, док су сви чланови вијећа (управних и надзорних) постојећих задруга требали да узму учешћа с минимум једном дионицом. Ово дионичко друштво требало се назвати Задружна банка и статутом личити на Хрватску пољудјелску банку у Загребу. Све послове око формирања требала је да носи Хрватска централна банка у Сарајеву уз наплаћивање паушалне надокнаде. Средишњем одбору ХНЗ извјештај о свим активностима требало је да подноси административно-информативни одјел. Задругарство је прихваћено од стране сељака и до краја 1912. у Босни и Херцеговини је била 61 хрватска задруга са више новчаних средстава од бројнијих српских задруга.⁶³⁶

Поред културног и економског Хрватска народна заједница је од самог почетка имала и трећи сегмент дјеловања – политички. Након завршетка фебруарске сједнице домаћи хрватски листови су им на то скренули пажњу. *Хрватски дневник* писао је како чланови Средишњег одбора сад имају прилику да се покажу. Пошто је престала свака локална политика, цијепање и сепартизам. „Народ наш има сада свој тачно одређени смјер“ који га води ка остварењу циља. ХНЗ је народно представништво кроз које „говори хрватски народ у Босни и Херцеговини“. ХНЗ је „позвана и овлаштена“ да преговара у име народа, да се за њега заузима и бори против неправди које се народу наносе.⁶³⁷

Још у јесен 1906. године написан је тајни програм. Већ споменуте „Пунктације“ представљале се жељени правац и програм будућег политичког развоја ове званично културне, просвјетне и привредне организације. Суштина тог програма било је начело „Босна и Херцеговина су етнички и државно-правно хрватске земље“ како по племену својих старосједилаца тако и „по државном праву“. Према томе требало је сјединити Босну и Херцеговину с Хрватском, у оквиру Хабзбуршке монархије, и остварити ту природну тежњу. У програму је изнесен став да је за остварање овог циља неопходан монопол Хрватске народне заједнице на политичко представљање Хрвата. Разлог томе је малобројност, као и економска инфериорност, римокатолика у односу на православне и муслимане у Босни и Херцеговини.⁶³⁸

У тренутку формирања Хрватске народне заједнице било је очигледно да ће ближим повезивањем с Хрватском, Славонијом (у тексту *Пунктација* пише Бановине) и Далмацијом,

⁶³⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 5 V-3/4. Ђаковић у свом дјелу исцрпно анализира овај елаборат али и наводи да је треће засједање Средишњег одбора „привидно“ имало за циљ „економско подизање сељачког слоја...“. Међутим нигдје не наводи стварне циљеве засједања. L. Ђаковић, *Političke organizacije*, 261-263.

⁶³⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija 5 V-3/4. Ђаковић доноси и таксативно набројане хрватске задруге с мјестом, датумом и регистарским бројем оснивања као и табеле с туђим и властитим средствима земљорадничких задруга на дан 31. децембар 1912. У посебним табелама се наводи да су од 61 хрватске задруге 54 дале податке по којима имају 896.764,58 круна туђих и 157.376 круна властитих средстава док 75 српских, од укупно 91, посједује 396.497,01 круна туђих и 31.788,51 круна властитих средстава. L. Ђаковић, *Političke organizacije*, 264-270.

⁶³⁷ *Hrvatski dnevnik* 28. veljača 1908.

⁶³⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija VIII

и уклапањем у хрватске интеграцијске процесе, њено руководство да се суочи с проблемима које тиште политичке организације у овим покрајинама. Односно да ће се од њих очекивати приклањање једној од политичких праваца које су дотичне организације заступале. Такав развој догађаја могао је да угрози постојање тек формиране организације пошто није постојала политичка хомогеност како у руководству тако ни у ширем чланству ХНЗ. Стога је одлучено, и у *Пунктацијама* наглашено, да је недопустиво уносити „страначка тревења из Бановине и Далмације у Босну и Херцеговину“.⁶³⁹ У складу с својом идеологијом наглашено негативан став ХНЗ је имала према Хрватско-српској коалицији. Пошто њени чланови нису инсистирали на присаједињењу Босне и Херцеговине Хрватској што је за ХНЗ био *sine qua non*.

Руководство ХНЗ се у самом почетку морала суочити с питањем какву политику водити према српским и муслиманским тежњама. Које су пак биле контрапункт хрватским политичким пројекцијама. С циљем потискивањем јасног српског националног покрета⁶⁴⁰ руководство ХНЗ се окренуло муслиманском покрету, у којем је правац политичког дјеловања одређивала земљопосједничка елита, јасно заинтересована за одржавања *status quo* на пољу аграрних односа и статуса кметова. Одбор шесторице је „прибјегао посебном тактизирању“ и истакао да је „земља легално власништво муслиманских посједника“. Другачији став би по процјени чланова одбора „потпуно покидао конце сарадње“ с земљопосједничким слојем. Овакво половично рјешење заправо је значило „избјегавања суочавања с проблемом дефинитивно није „користио афирмацији хрватске националне мисли међу муслиманима“. С друге стране „негативно је утицао на католичко сељаштво“ које се од самог почетка „није интересовало“ за прве покушаје оснивања локланих организација ХНЗ.⁶⁴¹

Због наглашене муслиманске осјетљивости, на сваки покушај рјешавања ове проблематике, Средишњи одбор ХНЗ се никада није изјаснио о откупу сељака. Муслимане је требало придобити за сарадњу и тако ојачати ХНЗ. Међутим, овакав недоречен приступ дугорочно није био одржив. У земљи у којој је 86.9 % становништа било пољопривредно, од којег је чак 47 % било у кметском односу, неријешени феудални односи били су незаобилазни и свака озбиљна странка је о овом питању морала имати став. Католици су у процентима гледано чинили 21.49% кметске популације, идентичан проценат њих били су слободни сељаци. Што се тиче слободних сељака који су били и кметови и кметова који су били и слободни чинили су 38.28% једне односно 37.83% друге популације. Међу земљопосједницима без кметова католика је било 10.70% док је земљопосједника с кметова католика било 2.55%.⁶⁴² Прихватање ХНЗ у сељачким масама у оваквим условима није могло бити широкообухватно. Још већи проблем била су унутрашња превирања ХНЗ и посљедично слабљење покрета који ће се подијелити у двије супротстављене стране. Прије свега дјеловањем сарајевског надбискупа Јосипа Штадлера превирања су само подстицана. Ова унутрашња диференцијација, присутна још од времена оснивања Хрватске народне заједнице је ескалирала током кризе која је улиједила након анексије Босне и Херцеговине.

⁶³⁹ Архив Босне и Херцеговине, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, kutija VIII

⁶⁴⁰ Српски политички покрет није био хомогена цијелина и имао је неколико условно речено фракција. Пошто ова проблематика, научно одавно разјашњена, излази из оквира теме овом приликом нећемо улазити у елаборирање специфичности српског покрета у Босни и Херцеговини. (прим. аут.)

⁶⁴¹ L. Đaković, *Političke organizacije*, 230; T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 523; M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 26.

⁶⁴² Кметова православаца је било 73.92%, муслимана 4.58% а осталих 0.01% међу слободним сељацима православаца је било 23.87% а муслимана 36.65% до је осталих било 1.06%. Од слободних сељака који су били и кметови православаца је било 51.63% а муслимана 10.09%. Кметова који су били и слободни сељаци православаца је било 54.96% а муслимана 7.21%. Међу земљопосједницима без кметова православаца је било 17.75 % а муслимана 70.62%, земљопосједника с кметовима православаца је било 6.05% а 91.11% муслимана. L. Đaković, *Političke organizacije*, 254-255; T. Išek, *Mjesto i uloga HKD Napredak*, 24-25.

4. ОД АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ ДО БАЛКАНСКИХ РАТОВА

Раскол у хрватском политичком покрету (Хрватска народна заједница и Хрватска католичка удруга)

У самом почетку формирања ХНЗ у Босни и Херцеговини међу лаицима као и унутар обе црквене фракције, фрањевачке и секуларне, постојала је сагласност о неопходности настанка хрватске организације. Анализом понашања и дјеловања кључних личности можемо установити да нису постојали групе или појединци који би оспоравали процес формирања организације. Та сагласност није дошла као последица споразума који би био формално озваничен, иза којег би остао неки документовани траг. Објашњење за овакав развој догађаја не треба међутим тражити ни у тајним усменим договорима. Последица је чињенице да је неопходност формирања једне такве организације била сасвим очигледна. Односно да је било неопходно да хрватски елемент у Босни и Херцеговини има организацију, која би била пандан српској и муслиманској. То доказује потоњи развој догађаја унутар хрватског покрета. У којем су постојали дисонантни тонови али који ће тек након неколико година прерасти у сукоб. У међувремену Хрватска народна заједница је повећавала број чланова. До краја септембра 1908. имала је више од 30.000 чланова а до краја године тај број је и даље растао. Имала је 83 мјесна одбора и више од 200 повјереништава широм Босне и Херцеговине, с окружним и Средишњим одбором.⁶⁴³ Међутим, нису сви њени чланови били вјерници римокатоличке цркве. Хрватска народна заједница је велику важност придавала поступању према муслиманском становништву. Одређени, за сада непознати број чланова ХНЗ били су лица муслиманске вјероисповјести. Муслиманско приступање хрватском покрету било је оно питање због којег је дошло до расцјепка унутар покрета. На једној страни нашло се комплетно руководство ХНЗ које је подржавало такву праксу, а на другој био је надбискуп Јосип Штадлер и његове присталице које су се том противиле.

Руководство ХНЗ се условно речено „одрекло католичанства као неопходног елемента националног идентитета и дефинисала хрватску нацију“ као секуларну. Свјесни да Хрвати чине петину популације Босне и Херцеговине, да утицај који су за себе прижељкивали могу добити само као већина покушали су да ову разлику надомјесте придобијањем муслиманског становништва. Требало је да „довољно муслимана усвоји хрватски идентитет“, односно да скоро сви постану „Хрвати исламске вјероисповјести“. Међутим овакав приступ наишао је на отпор надбискупа Штадлера, који је прелазак на католичку вјеру сматрао неопходним предусловом за прихватањем хрватског идентитета. Католички морал био је за њега темељ хрватства. Муслимани су, по Штадлеру, могли да након самоорганизовања успоставе одређени партнерски однос с хрватском политичком организацијом која би била ексклузивно католичка. У циљу остварења ове своје жеље покренуо је праву кампању и покушао да у периоду децембар 1908. – мај 1909. године преузме контролу над Хрватском народном заједницом „тако што би замијенио челне људе странке својим послушницима“. Након још једног пораза покушао је да неуспјех ублажи и да заобилазним путем оствари свој циљ. Наиме, с руководством ХНЗ договорио је промјену програма странке. Штадлеров потез и попуштање руководства није међутим наишао на одобравање чланства и договор никада није спроведен.⁶⁴⁴ Ово у литератури познато објашњење сучељавања надбискупа и његовог круга с руководством ХНЗ збило се у сјени политичке кризе која је услиједила након аустроугарске анексије БиХ.

⁶⁴³ Архив БиХ, *Napretkova kulturno-historijska zbirka, Napredak –Hrvatski narodni kalendar* 1908.

⁶⁴⁴ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 166-167; Л. Đaković, *Političke organizacije*, 335; З. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 454-455.

Анексију је дуго прижељкивана посебно у оним хрватским круговима који су, као Јосип Франк, ослонац тражили у Бечу. Очекивали су да окупиране покрајине, ако не самим анексионим чином онда у сљедећем кораку, буду припојени Хрватској и заједнички сабор сазван у Загребу.⁶⁴⁵ Пошто се то није догодило сматрали су да је разлог Нагодба из 1867. и да ће до тога доћи када се Монархија реорганизује и Аустрија „преко тријализма“ постане федерални савез држава. У којој „Босна не може остати царска земља“, него ће бити дио Хрватске коју треба „учинити што је могуће већом“ и као равноправну уклопити у Царство.⁶⁴⁶ Велике наде су у овим политичким сновима полагане у Франца Фердинанда. Међутим, он је почетком августа 1908. писао да у случају анексије обе покрајине треба да уђу у састав државе као крунске земље (круновине). Затим је требало уклонити Буријана поставити Маријана Варешанина и за два мјесеца свршити са „српским смутњама“. Франц Фердинанд је крајње прагматично приступао хрватском елементу, за који је због лојалности предвиђао повлаштени статус у покрајинама. Сматрао је да треба све православне, муслимане и католике ставити „у један лонац“ а онда оставити католике да испливају.⁶⁴⁷

Стјепан Радић правдао је чин анексије чињеницом да је Хабзбуршка монархија извршила задатак који је добила од европских сила да обезбиједи ред и мир, сигурност личности и његове имовине. Али да је и поред свега тога био „народ у Босни незадовољан“ и да се морало отићи корак даље у рјешавању статуса покрајина. Очекивао је да ће сада Хрвати као народ и „Хрватска као држава“ добити задатак да постигнуто уређење задржи а да становништво „учини задовољним и сретним“.⁶⁴⁸ Насупрот овом ставу тадашњи хрватски политичар из Далмације Анто Трумбић (1864–1938) оцијенио је анексиони чин обијесним дијелом Аустро-Угарске. Недржавничким потезом за којим није било потребе „јер јој Европа никад није тражила полагање рачуна о тој управи и била је више него сигурна да јој мандат неће бити опозван“.⁶⁴⁹

Међутим, објашњење овог потеза Аустро-Угарске није толико једноставно и нема посебне везе с хрватским питањем. Анексија је дошла као логичан сљедећи корак у аустроугарској политици на Балкану. Вођство Аустро-Угарске је и прије окупације Босне и Херцеговине процијењивало да би стварање велике словенске, прије свега српске, државе могло да угрози њене позиције. Након мајског преврата 1903. политички заокрет краљевине Србије наговијестио је овакав сценарио, супротан аустроугарским интересима. Заоштравања односа Аустро-Угарске и Србије ескалирало је за неколико година у Царински рат.⁶⁵⁰ Политичке прилике у Европи, до тада изузетно повољне за Аустро-Угарску, почеле су да се мијењају и наговјештавају нову политичку климу. Стари супарник Русија била је ослабљена поразом у рату са Јапаном и револуцијом која је у међувремену избила и уздрмала темеље државе. Међутим, Велике Британија и Русије августа 1907. године прекидају „Велику игру“ и након пола вијека „престају бити непријатељи“. Могла се очекивати будућа већа руска присутност на Балкану, гдје је руски и британски савезник Француска била све више

⁶⁴⁵ S. Mataković – M. Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom : 1907. – 1910.*, Zagreb - Split 2014, 121-122. Даље у тексту S. Mataković – M. Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*

⁶⁴⁶ Хабзбуршко царство овако организовано би у тим пројекцијама претворило Балкан у своју зону утицаја. S. Mataković – M. Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, 171-173.

⁶⁴⁷ „Франц Фердинанд и Босна“, приредио Ј. М. Јовановић, *Pregled god VIII Knjiga X*, (1934), 268.

⁶⁴⁸ S. Radić, *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908, 16-23.

⁶⁴⁹ A. Trumbić, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb 1936, 5.

⁶⁵⁰ Екмечић пише да је анексија БиХ логичан продужетак аустроугарске политике на Балканском полуострву од 1878. који је добио на значају након 1903. јачањем веза Србије с ослободилачким покретима на турској и аустроугарској страни. М. Екмечић, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 373-376; Z. Šehić, „Historijske pretpostavke aneksione krize (Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine)“, *Prilozi* 28 (1999), 129-148; М. Војводић, „Србија и Анексиона криза 1908–1909.“, у: *Зборник радова. Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Академија наука и умјетности Републике Српске Бања Лука 2009, 120-121; Д. Борђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962, 521-574.

економски и политички присутна.⁶⁵¹ За Аустро-Угарску је тај простор „представљао основно спољнополитичко интересно поље“ на којем је могла да се доказује као велика сила и није жељела да са истог буде потиснута. Важан унутарполитички фактор било је високо угарско племство које је тражило „могућност да историјски преживи“ и излаз је видјело у активnoj спољној политици. Чињеница да Аустро-Угарска без консултација и сагласности са европским силама може мијењати међународни споразум, што је Берлински уговор био, била је права демонстрација одлучности и снаге. У којем је савезник Аустро-Угарске била Њемачка цара Вилхелма II (1888–1918), која је тражила свој дио свјетске моћи.⁶⁵²

Министар Ерентал је још 5. фебруара 1907. саставио три тајна меморандума из којих се види да је тежио повезивању унутрашњих и спољних питања. Најважнији проблем Монархије по овој његовој концепцији били су угарски захтјеви за већом самосталношћу који су произишавали из перцепције о слабом положају Монархије. Јужнословенски покрети унутар Монархије и понашање балканских држава били су повезани с истим питањем перцепције. Рјешење је, по Еренталу, било доказати свима да је Аустро-Угарска велика сила. Угарски захтјеви нису се могли испунити али би се припајањем Далмације могао остварити стари сан Угарске да постане поморска земља. На тај начин би Угарска понијела дио терета супарништва са Италијом око Јадрана. Том чину претходила би и територијална реорганизација унутар круне Св. Стефана у којој би се нашла „Троједна краљевина састављена од Хрватске, Славоније и Далмације“ и Босна и Херцеговина. Угарску би то „даље запослило на рјешавању проблема националних покрета југословенских народа“ и истовремено конфронтирало са Србијом. У тражењу ослонаца посљедично би дошло до већег ослањања угарског елемента на Монархију као цијелину. Истовремено словенски елемент на југу подржан од Монархије би требало тако груписати да буде „противтежа привлачној сили Београда“. У складу с тим циљем требало је подржавати хрватско-српску мисао али имајући у виду да је треба подржавати „јачањем католичке мисли“.⁶⁵³

Јачањем католичког елемента Хрвати би били додатно потакнути да се окрену Бечу а отуђени од Срба који би подршку пак тражили од Мађара. У таквом односу снага Беч би и даље водио главну ријеч. Балканске државе и Србија првенствено биле би заплашене развојом догађаја и потпале би под аустроугарску сферу утицаја. Овакав далекосежан план имао је низ мана, главна је биле сама полазна тачка да његова примјена неће наићи на отпор. Међутим, угарско крупно племство није пристало на наметање рјешења. Великоаустријски круг није допуштао уступке Угарској. Додатни проблем у највишим круговима појавио се

⁶⁵¹ Велика игра односи се на полувијековно супарништво Британске империје и Руског царства у Централној и Источној Азији које је привремено окончано конвенцијом из августа 1907. Окончавање спора за посљедицу је требао имати очување и снажење савеза с Француском која се могла поколебати, раскинути дотадашња савезништва и окренути се Њемачкој. Е. Sergejev, *Velika igra 1856.–1907. Rusko-britanski odnosi u Središnjoj i Istočnoj Aziji*, Zagreb 2018, 315-316. Француски капитал је у деценији пред Први свјетски рат кроз кредите и инвестиције постајао све присутнији у балканским државама. Б. Стојић, *Француска и Балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 43-46.

⁶⁵² При томе је за Њемачку Балканско полуострво било само мали дио мозаика њене шире европске политике. Њемачки савезник блокирао је Монархију на западу, други савезник Италија на југу док је на сјеверу то чинила супарница Русија. Према томе једини правац ширења било је Балканско полуострво. Ту се Аустро-Угарска суочила с руским интересима, а посредно као њемачка савезница и с француским и британским интересима. Ширење је имало и свој економски аспект пошто се Аустро-Угарска морала носити с капиталом француских банака на пољу капитала и њемачких на пољу трговине. А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918.*, Beograd 1981, 63-64, 430. Берлин је током мјесеци кризе подржавао Беч и преко њега одмјеравао политичку снагу сила Антате и њихову спремност за евентуални ратни сукоб. Андреј Митровић је о овом дјелу детаљно приказао политику Берлина и Беча, комплексност њиховог односа од времена анексије преко Балканских ратова па до потпуног слома 1918. Пошто ова питања излазе из оквира наше теме на њих се нећемо освртати. (прим. аут.) Даље у тексту А. Mitrović, *Prodor na Balkan*

⁶⁵³ S. Wank, „Aehrenthal's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret "Mémoires",“ *The Slavonic and East European Review Vol. 41 No. 97* (1963) 524-534; А. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 68-70.

када се Ерентал супроставио заговорницима ратне опције који су инсистирали на објави рата Србији. Тако су се „мислиоци империјалног наступања према Балкану“ као начину спасавања Аустро-Угарске од пропасти сукобили с заступницима „безобирног наступања тог империјализма“. ⁶⁵⁴ Ова констелација односа довела је до тога да анексију Босне и Херцеговине не прате очекиване акције на Балкану ни промјене унутар Монархије. Односно да анексија остане једини умјесто први у низу политичких потеза који би обновили углед државе и вратили је на мапу великих европских сила.

У децембру 1907. на сједници заједничких министара Аустро-Угарске одлучено је да се убрза проналажење прилике која би се искористила за провођење анексије. Избијање младотурске револуције додатно је убрзало политичке активности Беча. Главни циљ је био да Цариград не промијени своју политику према Монархији. Аустроугарски амбасадор је 30. јула 1908. добио упутство да великог везира и султана обавијести да се Беч нада у мудру, брзу и обострано корисну султанова одлуку. Требало је да нагласи да ће аустроугарско пријатељство зависити од тога колико се на Порти води рачуна о интересима Монархије. ⁶⁵⁵

На сједницама Заједничке владе од 16. августа и 10. септембра 1908. одобрена је Еренталова политика спровођења анексије уз напуштање Новопазарског санцака. На заједничкој сједници 19. августа 1908. којој су присуствовали сви заједнички министри, оба предсједника владе и начелник Генералштаба Ерентал је изложио међународну ситуацију након младотурске револуције. Буријан се, као и остали присутни сагласио с анексијом. Образложио је свој став „политичко-психолошким стањем у Босни и Херцеговини изазваним дешавањима у Турској“. Претпостављао је да ће турски парламент поставити питање територијалног интегритета и тражити да Аустро-Угарска напусти окупирани простор. Изразио је бојазан да први акт турског парламента не буде декларација која би се односила на интегритет Турске као захтјев да окупациони мандат од великих сила не буде проглашен важећим. Ерентал је наводно између 15. и 20. августа 1908. примио приватни извјештај од „три угледна Босанца католика“, који су га упозорили на неодрживе прилике у Босни и Херцеговини. Муслимани и Срби се, по том извјештају потајно спремају да пошаљу посланике у турски парламент чиме би показали припадност Турском царству. Буријан је ради бољег сагледавања прилика дошао у Сарајево почетком септембра 1908. ⁶⁵⁶ Већ 4. септембра 1908. нашли су се код њега на Илици Никола Мандић, предсједник Хрватске народне заједнице и лојални Лазар Димитријевић, вођа Српске самосталне странке. Представили су се као представници већине становништва и изјаснили против програма који је подразумијевао српско-муслиманско удруживање и инсистирање на султановом суверенитету. Мандић и Димитријевић су предложили да се „давањем провинцијског представништва“ изјави да се Босна и Херцеговина сматра кондоминијумом Аустро-Угарске и да се њој придружи. ⁶⁵⁷

⁶⁵⁴ A. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 72.

⁶⁵⁵ Овој одлуци претходила је одлука о ширењу жељезничке мреже у Турској. Аустро-Угарска је 7. јула 1907. године одлучила да од Порте тражи концесије за изградњу жељезнице кроз Новопазарски санцак. План је био јавно објелодањен 27. јануара 1908. концесије су добијене неколико мјесеци касније. Ћ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983, 26-27, 34-35, 40-41. Даље у тексту Ћ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци*

⁶⁵⁶ L. V. Südländ, *Južnoslovensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin 1990, 271. Аутор овог дјела је Иво Пилар и могуће је да је дотични документ умјесто „три угледна Босанца католика“ саставио управо он. Наводно је априла 1908. бечки градоначелник Карл Лигер покушао да утиче на чланове хрватско-српске коалиције да они затраже анексију Босне и Херцеговине. N. Stojanović, *Bosanska kriza (1908–1914)*, 18; Ћ. Микић, нав. дјело, 85-86. Даље у тексту L. V. Südländ, *Južnoslovensko pitanje*.

⁶⁵⁷ Н. Kapidžić, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, у: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, 45-48. Даље у тексту Н. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u BiH*. Лојалност у тим данима показали су и муслимански политичари. Мјесец дана раније основана је власти изузетно одана Муслиманска напредна странка (МНС) која је имала подршку углавном у Сарајеву. Вођа јој је био Есад Куловић (1859–1917) сарајевски градоначелник. Представник интереса сарајевских земљопосједника који су настојали да путем неформалних односа са властима у земљи постигне одређене поступке. Августа 1910. промијенили су назив у Муслиманску самосталну странку. Годину дана

Током септембра мјесеца у аустријској клерикалној и милитаристичкој штампи вођена је агитација за коначно припајање БиХ. Ове новине су писале да би евентуално увођење уставног поретка прије анексије било штетно јер би тим чином наводно „Србима била обезбијеђена већина у парламенту који би се створио“. Претпостављало се да ће будући парламент осликавати структуру становништва у покрајинама. Француски амбасадор у Бечу у извјештају упућеном у Париз 14. септембра 1908. навео је да је бечка штампа објавила интервју с врхбосанским надбискупом. Штадлер се изјаснио као присталица анексије, с тим да ове двије провинције буду истовремено припојене Хрватској и на тај начин паралисан српски елемент који је ту већина. Амбасадор је даље навео да је на сједници заједничких министара 11. септембра Буријан пренио утиске из посјете Босне и Херцеговине, демантовао тенденциозне вијести о узнемирености у провинцијама и саопштио „да не постоји никакав озбиљан симптом који би оправдао интервенцију владе“.⁶⁵⁸ Никола Мандић је тих дана у жељи да покаже лојалност Монархији јавно подржао анексију БиХ а хрватске жеље ставио у други план. Предложио је да се прво изврши анексија а да се однос према Хрватској ријешити накнадно, што је изазвало негодовање у Хрватској.⁶⁵⁹

У Будимпешти је 23. и 24. септембра 1908. боравио бугарски владарски пар и сусрео се с царем Францом Јозефом. Ерентал је будућег краља Бугарске кнеза Фердинанда I (1887–1918) упознао с приликама у БиХ и наговјестио „скоре промјене“. У том тренутку највећу пажњу спољне политике привлачило је питање како да Аустро-Угарска поступи. Односно да ли треба прво отказати све правне акте који су потписани у вријеме окупације а затим прогласити анексију окупираних територија или једноставно извршити анексију.⁶⁶⁰ Цар Франц Јозеф потписао је акт о анексији 5. октобра а анексија је проглашена 7. октобра када је Ерентал окружницом то саопштио владама Русије, Велике Британије, Француске, Италије и Турске. Истог дана је публикувано писмо цара Франца Јозефа предсједницима влада и заједничким министрима Аустро-Угарске у којим их обавјештава да је проширио своју сувереност над Босном и Херцеговином са правом наслијеђа свога дома.⁶⁶¹ Требало је донијети одговарајуће одлуке у Државном савјету док је од Буријана захтјевано да припреми одговарајуће приједлоге за што хитније доношење устава за ове покрајине.⁶⁶²

Дипломатским активностима требало је свима дати до знања да је анексија Босне и Херцеговине „готова чињеница“, о којој се неће дискутовати с осталим европским силама ни са Турском као некадашњим сувереном. Порта суочена с истовременим проглашењем бугарске независности „босанску половину“ проблема сматрала је другоразредним. Није много држала до изјава амбасадора земаља потписница уговора у Берлину, који су изразили неслагање с једностраним чином Аустро-Угарске. Анексији се супротставила Србија која је сматрала да велике силе треба да заштите Балкан од аустроугарске самовоље. За Босну и Херцеговину прижељкивала је широку аутономију у саставу Аустро-Угарске. Српска влада

касније су приступали МНО, заједно су чинили нову странку Уједињену муслиманску организацију. М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 174-181; R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, 127.

⁶⁵⁸ М. Ж. Живановић, „Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка Анексионе кризе (март 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)“, *Историјски часопис XVIII*, (1971), 452-453. Даље у тексту М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*

⁶⁵⁹ М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 363.

⁶⁶⁰ Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци*, 95-97.

⁶⁶¹ М. Војводић, нав. дјело, 121.

⁶⁶² У писму састављеном 5. октобра 1908. у Будимпешти Франц Јозеф је, између осталог написао: „Драги бароне Буријан! Одлучио сам да права своје суверености као и наследна права Мог дома учиним важећим и за Босну и Херцеговину. Истовремено Вам упућујем једну декларацију намијењену становништву ових земаља и стављам Вам у задатак да учините све што је потребно за њено обнародовање... Како бих становништву новостечених земаља пружио доказ Мог истинског настојања да им се обезбједи правни положај и да се на задовољавајући начин уреде њихови унутрашњи послови, постављам овом приликом захтјев да Ми се... у најкраћем року припреме одговарајући приједлози како би нови земаљски устав што прије ступио на снагу.“ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, 253-254.

тражила је територијалну компензацију у Подрињу и успостављање границе са Црном Гором. Међутим није имала објективних могућности да оствари своје планове.⁶⁶³

О анексији званична аустроугарска савезница Италија је заузела неутралан став. Француска је у „одсуству непосредне материјалне заинтересованости“ сматрала да ово питање не угрожава ни њене ни руске „животне интересе“. Русија је пак била свјесна да се пред овим свршеним чином може само повући или без савезника кренути у рат. Покушала је да тражи одређене компензације које није добила.⁶⁶⁴ Велика Британија није реаговала онако како су очекивали аустроугарски званичници. Британски посланик у Бечу је осудио анексију наводећи четири ријечи: „начело, преседан, час и начин“. Међутим, Велика Британија није била спремна да због питања анексије започне рат с Аустро-Угарском и њеном савезницом Њемачком. Првих недјеља британска влада је протестовала и предлагала нову међународну конференцију. Од краја октобра све до почетка марта 1909. настојала је да одржи мир. Током марта 1909. спријечавала је „аустријско-српски оружани сукоб“ и залагала се да Србија „прихвати анексију као свршени чин“.⁶⁶⁵ Након српског прихватања анексионог чина 31. марта 1909. Велика Британија је званично признала анексију 17. априла 1909. а Француска и Русија два дана касније. Вријеме је показало да анексија Босне и Херцеговине није успјех Аустро-Угарске. Она је заправо изазвала неповјерење „у канцеларијама великих сила“ које је само користило оним државама које су жељеле да промијене стање на Балкану, како је то у свом извјештају Францу Јозефу написао Еренталов наслједник на мјесту министра спољних послова гроф Леополд Бертхолд (1863–1942).⁶⁶⁶

Унутар саме Монархије такође је било више незадовољника. По извјештају француског амбасадора у Будимпешти од 7. априла 1909. мађарска јавност као и влада те половине Монархије није била задовољна исходом Анексионе кризе јер су сматрали да је рат, против којег су они били, само одложен а да дуготрајни мир није обезбијеђен. Из потпуно других разлога били су незадовољни клерикални и војни кругови у Аустрији. Сматрали су да није искоришћена повољна прилика и Србији објављен рат због отпора анексији. По њима силом је требало ријешити српско питање на Балкану а то није учињено.⁶⁶⁷

Порта је акт о анексији, уз истовремену најаву повлачења из Новопазарског санџака, примила веома мирно. Упутила је протестну ноту Аустро-Угарској а остале велике силе је обавијестила о анексији. Суштински турски одговор је био само формалног карактера и за унутарполитичке потребе, имао је за циљ умиривање јавног мњења.⁶⁶⁸ Реакција српске владе није била само формално негативна, имала је у виду расположење у земљи али није прелазила одређене границе. Објава анексије БиХ изазвала је огромно негодовање и изливе како патриотских осјећања тако и отвореног непријатељства према Аустро-Угарској.⁶⁶⁹ Српска влада на челу са Петром Владимировићем (1848–1911) сазнала је прије објављивања

⁶⁶³ Аустроугарски посланик на Порти је примио таква упутства из Беча, инистирао је да се треба знати да „Босна припада Монархији“. Србија је повела активну спољну политику, у Русији се позивала на словенску солидарност док је западноевропске силе упозоравала на германску пријетњу. Посебно је важан био став турске владе која се задовољила само привременим економским бојкотом. Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978, 15, 30-35, 57.

⁶⁶⁴ Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике руске империје 1801–1917.*, Београд 2019, 500-516.

⁶⁶⁵ Енглески краљ Едвард VII (1901–1910) је 11. октобра Францу Јозефу упутио писмо критике. В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 219-220; А. Раствојић, „Британска политика према анексији Босне и Херцеговине“, у: *Зборник радова. Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Академија наука и умјетности Републике Српске Бања Лука 2009, 291-311.

⁶⁶⁶ Ж. П.Блед, *Франц Јозеф*, 581.

⁶⁶⁷ М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 466.

⁶⁶⁸ Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци*, 99-100.

⁶⁶⁹ Таласи демонстрација смењивали су се у престоници Београду а митинзи су организовани и у унутрашњости. У донесеним резолуцијама испољавало се ратно расположење. Масовно су прихватани позиви за упис у добровољце. Основане су организације које су имале да раде на припремама српског народа за дјело ослобођења. В. Ј. Милићевић, „Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, посебна издања САНУ Београд 1967, 549-573.

анексије да ће до ње доћи. Српски министар спољних послова Милован Миловановић (1863–1912) у септембру се, док је боравио на лијечењу у Маријанбадену, у Карлсбаду срео с руским министром Александром Извољским (1856–1919). Миловановић је обавијештен да анексију Босне и Херцеговине Русија не може да заустави нити је спремна да због тог чина улази у рат. Руски министар је препоручио свом српском колеги да Србија треба да тражи надокнаду и обећао руску подршку том захтјеву.⁶⁷⁰ Миловановић је тако имао довољно времена да спреми политички одговор када анексија буде обзнањена. Његова основна идеја била је да тежиште очекиваних протеста у Србији преусмјери у подршку влади која би тражила територијалне компензације. Међутим, овај преоптимистични план није имао ни унутрашњу подршку. Миловановић је страховао да незадовољство Срба у Босни и Херцеговини не ескалира у оружани отпор. На хитном састанку у стану начелника министарства иностраних дела и зета вође Срба у Босни Глигорија Јефтановића, Мирослава Спалајковића (1869–1951) саопштио је Драгици Спалајковићевој жени усмену поруку за њеног оца.⁶⁷¹ Срби у Босни и Херцеговини су требали да сарађују с муслиманским вођама, као и да се држе уздржано. Непожељено је било предузимање било каквих акција које би Србију могле довести у оружану конфронтацију са Аустро-Угарском.⁶⁷² Постојала је опасност да Срби у БиХ буду изложени кампањи прогона каква се већ одиграла сјеверно од Саве.

Још у марту 1908. водеће личности Монархије конципирали су план за политичку акцију у Хрватској гдје је по њиховим оцјенама „јачала српска мисао“. Хрватско-српска коалиција, Мађари и Београд означени су као троугао уз чију подршку јача и српски елемент у Босни. Једини ослонац Монархије били су франковци које је требало брзо ојачати док их чланови коалиције додатно не ослабе или не придобију за своје циљеве. Трбало им је „опрезно обећати уједињење Босне и Хрватске након анексије“ и придобити их за кампању подршке анексирању БиХ и што је много важније за подршку прогону Срба велеиздајника. Пошто су неки фалсификовани документи као доказа наводне завјере Србије против Монархије већ кружили у високим круговима. Бан Павао Раух (1865–1933) био је задужен да сакупља материјала о велеиздајницима. Министар Ерентал предлагао је организовање сарадње хрватског бана и босанскохерцеговачке управе.⁶⁷³ Од августа 1908. у Хрватској и Славонији Срби су затварани као оптужени за издају. Вођена је истрага која је требала да докаже њихове везе с Србијом која би на тај начин била приказана као озбиљна пријетња Монархији. Сличан сценарио се могао очекивати и у Босни и Херцеговини гдје већина становништво није позитивно реаговало на чин анексије. Хрватска народна заједница је опрезно приступила Србима и „није осудила њихов отпор анексији“. Странка се држала уздржано од антисрпске кампање за разлику од Штадлера. Надбискупово понашање је наишло на похвалу аустријских гласила повезаних с великоаустријским кругом која су позивала Хрвате да се боре против Срба за интегритет Монархије. Тек након побједи над Србима допуштала се могућност сједињења Босне и Херцеговине с Хрватском. Штадлерова противсрпска хајка није наишла на одобравање Николе Мандића, али се и он лично у склопу „координиране преданексионе противсрпске кампање Монархије“ сукобио с Србима у сарајевском градском заступништву.⁶⁷⁴

Бечки листови су подстицали Хрвате на борбу против Срба, наговјештавајући да тек након „побједоносног свршетка те борбе“ треба порадити на сједињавању БиХ с Хрватском. Тешка ситуација у Босни је приписивана Буријану, мада није експлицитно именован, јер не

⁶⁷⁰ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962, 89-92.

⁶⁷¹ З. Бајин, *Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет Београд 2016, 113. (Преузета дана 20. марта 2018. са сајта www.eteze.bg.ac.rs)

⁶⁷² Д. Ђорђевић, нав. дјело, 95-110.

⁶⁷³ М. Gross, „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, *Istorija XX veka III* (1962), 195-197.

⁶⁷⁴ „То је стална пјесма великоаустријског круга“ која је требала да придобије Хрвате и њихову „безусловну подршку анексији БиХ“. М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 20-30; М. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 358-359.

схвата право значење великосрпске пропаганде.⁶⁷⁵ Никола Мандић је, као предводник делегације која је владару честитала рођендан, од цара затражио анексију. Било је очигледно да таквог „захтјева“ не би било без сагласности и одобрења „највиших фактора“. Никола Мандић је пристајао на безусловну анексију док је Јосип Штадлер у интервјуима наглашавао да не жели половичну анексију односно да БиХ постану „Reichsland“ него да мора бити прикључена Хрватској. Хрватска штампа је осуђивала Мандићеву изјаву о безусловној анексији као издају хрватске ствари.⁶⁷⁶

Муслимани и Срби су у огромној већини критиковали анексију док су је Хрвати дочекали с одобравањем и показале се нереалним очекивањима. У тренутку прогласа анексије у Бечу су се налазили Никола Мандић, Јозо Сунарић и Иво Пилар. *Хрватски дневник* је писао да су се састајали са „политичарима разних странака“.⁶⁷⁷ Временски оквир и разлог боравка ове тројке у престоници Монархије различито је историографски интерпретиран.⁶⁷⁸ Након анексије Средишњи одбор ХНЗ послао је депутацију од 12 чланова који су 12. октобра примљени код владара у Пешти „као позвани представници Хрвата Босне и Херцеговине“. У Сарајеву су градски званичници организовали прославу а градоначелник Куловић је прогласио тродневни празник. Лично је 9. новембра 1908. предводио делегацију, коју су чинили тринаест градоначелника и 51 истакнути муслимански првак, која се поклонила цару у Бечу. На поклоњењу су дошле и делегација сарајевског градског вијећа, двије јеврејске делегације као и предсједник властима послушне Српске самосталне странке Лазар Димитријевић који је довео осамнаест српских сељака да се цару захвале на извршеној анексији.⁶⁷⁹ Врхунац захваљивања и исказивања лојалности владару била је друга католичка делегација са више од 400 људи.

Без обзира на приговоре ХНЗ да се хрватска поклонствена депутација већ поклонила владару и захватила на анексији БиХ Штадлер је крајем октобра почео организовати нову депутацију. Одбацио је савјете Земаљске владе да то не чини и писао престолонаследнику Францу Фердинанду да прва депутација није била прави репрезент „босанскохерцеговачког католичког и хрватског елемента“. Замолио је примање још једне бројније депутације која би имала католичко обиљежје и укључила би досељени католички елемент.⁶⁸⁰ Из свих крајева и друштвених слојева БиХ организована је делегација од 416 чланова која се 24. новембра упутила у Беч. Земаљска влада у извјештају ЗМФ објаснила је њену бројност надбискуповом жељом да се покаже као „први вођа Хрвата у БиХ“. С истим циљем требала је да у свакој прилици наглашава своју национални карактер.⁶⁸¹ Штадлер је то у својим говорима, које је пренијела *Врхбосна* у децембру, пред владарем и престолонаследником истицао. Штадлер је пред Францом Јозефом нагласио да говори у име католика и Хрвата те изразио наду да се житељима двије покрајине бити осигурани устав и слобода. Није међутим директно тражио сједињење БиХ с Хрватском.⁶⁸²

У говору пред Францем Јозефом посебно је нагласио царева заслуге јер је „нама као католицима обезбиједио слободу вјере а као Хрватима народни опстанак“ док је пред Францем Фердинандом споменуо „врћу молбу Хрвата Босне и Херцеговине“ да се сједне с „матером земљом“. Штадлера су у Бечу срдечно дочекали аустријски хришћански социјалисти. Међутим наглашен је инфериоран хрватски положај. На свечаном банкету приређеном у част делегацији из „новоприпојених крајева Монархије“ градоначелник Беча

⁶⁷⁵ M. Gross, *Hrvatska uoči aneksije BiH*, 205.

⁶⁷⁶ M. Gross, *Hrvatska uoči aneksije BiH*, 253-255.

⁶⁷⁷ *Hrvatski дневник* 8. listopad 1908.

⁶⁷⁸ Лука Ђаковић пише да се нису случајно затекли у Бечу док Томислав Јоњић истиче да је могуће да њихов боравак није био повезан с политичким циљевима. Односно да су као адвокати присуствовали манифестацији *Дани аустријских адвоката* која се након 12 година паузе поново одржавала. L. Đaković, *Političke organizacije*, 276; T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 596.

⁶⁷⁹ T. Kruševac, *Sarajevo*, 346-348; R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, 131-132.

⁶⁸⁰ L. Đaković, *Političke organizacije*, 281-282.

⁶⁸¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF Präs 1952/1908

⁶⁸² *Hrvatski дневник* 27. studeni 1908.

Карл Лигер изјавио је да су „Хрвати вјерне слуге Монархије“.⁶⁸³ Надбискуп је током боравка у Бечу пред Буријаном наступио много отвореније. Тражио је уједињење „БиХ с осталим хрватским земљама“, помирљиво је хвалио фрањевце и тражио већу новчану подршку за њих. Такође је тражио да на будућим изборима католичке посланике бирају само Хрвати. Буријан је честитао Штадлеру анексију јер се тиме „католици приближавају својој браћи“, обећао је финансијску подршку фрањевцима као и да ће само католици бирати католичке посланике.⁶⁸⁴ Тврдње да се „старе хрватске земље Босна и Херцеговина морају поново ујединити с Хрватском“ и жалопојка да се у Бечу не препознаје „примамљива снага хрватске идеје“ остале су само ријечи на папиру огорченог савременика дешавања.⁶⁸⁵

Буријан је у угарској делегацији непосредно по проглашењу изјавио да „народ у Босни није аморфна маса него да се у њему изградила снажна друштвена диференцијација“. Вјерска подјела становништва чинила је најосновнији елемент политичке и социјалне равнотеже. Из извјештаја Земалске владе Заједничком министарству финансија од 11. октобра 1908. види се да је велика маса хришћанског сеоског становништва политички незаинтересована. Муслиманско становништво, које се веселило „јачању Турске“ у јулу, било је запрепаштено брзо спроведеном анексијом. На Србе је анексија оставила „тежак утисак“. Католици су једини „свуда са отвореним одушевљењем“ поздравили анексију. Мостарском окружном предстојнику Питнеру у почетку су чак пристизале депутације које су честитале анексију. Анексија Босне и Херцеговине наишла је дакле на позитивне реакције једино код католичког становништва док је на супротан пријем наишла код православног и муслиманског живња. У цијелој земљи владао је тада неуобичајен мир, нису регистроване противзаконите радње. Како је констатовано у једном извјештају „Све је било уобичајно и у животу се није ништа промијенило.“ Међутим наглашава се да би била заблуда тај спољни знак мира сматрати чињеницом и мислити да не постоји опасност. Оданост једино није била упитна код домаћих католика који су пак имали своје унутрашње слабости које су штетиле њиховој лојалности. „Међу масом народа који се налази под хабзбуршким жезлом не може се наћи ниједно племе које је наклоњеније династији него што су то 400.000 католика са анектираног подручја. Али они „као Хрвати опсједнути су подјелом и видљива је њихова жудња за расколом“. У центру се налазио „маркантни лик надбискупа Штадлера“ који превише фаворизује клерикалне елементе. Док је с друге стране у лошим односима с фрањевцима који након анексије траже награду за своје немале заслуге током вијекова када су били ослонац католичке вјере у земљи. У којој су повезани с домаћим становништвом, чији су дио и на који имају највећи утицај. Наглашено је да екстремни католици провоцирају муслимане као и да се у цркавама форсира хрватски национални правац. Наводи примјер бискупа Буцоњића који у молитвама истиче „нашег краља“ а не „цара и краља“.⁶⁸⁶ Замагљујући тако стварно стање и хрватски статус у Монархији.

Паралелно с Анексионом кризом текао је тако и процес раскол у хрватском покрету најављен још Штадлеровим писменим неприхватањем *Правила* ХНЗ, која су му достављена средином јануара, из фебруара 1908. На састанку клера 13. фебруара 1908. Штадлер је тражио да се у једну политичку цјелину организују само католици. Због тога је изабран каптолски одбор који је од ХНЗ ултимативно тражио да се озакони правило да њен члан може бити само Хрват-католик. Остали захтјеви су такође били радикални, требало је приликом избора одборника „средишњег одбора“ добити сагласност Врхбосанског каптола као и установити извршни одбор Врхбосанског каптола. Циљ ове надбискупове акције био је да у планиран Сабор уђу подобни људи а да странка буде под његовом контролом.⁶⁸⁷

На сједници Средишњег одбора ХНЗ изабрано је шесточлано изасланство ХНЗ: Никола Мандић, Јозо Сунарић, Иво Пилар, Ђуро Џамоња, Иво Будимировић и Алекса

⁶⁸³ M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 34; L. Đaković, *Političke organizacije*, 281-282.

⁶⁸⁴ *Hrvatski dnevnik* 26. studeni 1908.

⁶⁸⁵ S. Mataković – M. Trogrlić, *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom*, 223-224.

⁶⁸⁶ H. Kapidžić, *Pripremanje ustavnog perioda u BiH*, 56-59.

⁶⁸⁷ I. Gavran, *Lucerna Lucens?*, 81-82.

Цвијетић. Они су се састали с надбискупом, али вишесатни разговор није уродио плодом Штадлер није попустио. Желио је да цјелокупно политику Хрвата стави под своју контролу и подреди је црквеној хијерархији „која се жељела успети на пиједестал“. Изасланство ХНЗ је у жељи да постигне какав такав компромис Штадлера увјеравало да су *Правила* привремена и учинило је уступак. Договорено је да ће у року годину дана *Правила* бити измјењена и да ће се уважити надбискупове жеље.⁶⁸⁸ Прво питање је колико су две стране биле искрене у овом споразуму, односно да ли су уопште планирали да га поштују. Друго је колико је реалан рок од годину дана пошто се трајање поступка одобравање није могао тачно знати. Државна правила нису предвиђала суспендовање једном одобреног правилника организације током разматрања накнадних измјена истог. Постојала је могућност да се ХНЗ у својим обећањима ослањао на институт шутње управе који по Аустријском закон о организацијама из 1867. члановима 6, 7, 10. предвиђа да се након четири седмице шутње управе на промјену правила иста сматрају одобреним. Штадлер је затим упутио једну окружницу објављену у *Врхбосни* 20. марта 1908. и препоручио ХНЗ како би се ова организација „удомила у сваком селу наше миле хрватске Босне и Херцеговине“.⁶⁸⁹ Овај низ догађаја треба посматрати из перспективе да је Никола Мандић процијенио да би Штадлерово негодовање нашкодило прихватању тек основане заједнице у народу, коме је црква вијековима била „једини водич“. Прихватање једногодишњег рока било је заправо добијање у времену. У међувремену се могла изградити инфраструктура организације и омасовити чланство.⁶⁹⁰

Вођство ХНЗ отпутовали је затим у аустроугарску престоницу да би тражили помоћ од високопозиционираних чланова аустријских кругова. То трочлано изасланство ХНЗ у фебруару 1908. по писању једног од њих требало је да се сретне с Еренталом „да поради око припајања“.⁶⁹¹ Остаје историографски неријешено питање колико високо су стварно ти њихови контакти ишли. Познато је да је Никола Мандић један од чланова изасланства имао контакте с престолонаследниковим сарадницима. Постојали су и контакти с бечким хришћанским-социјалистима.⁶⁹² Током боравка изасланства у Бечу 5. марта 1908. написан је *Експозе о потреби подупирања босанско-херцеговачких католичких Хрвата* чији је аутор био Иво Пилар други од три члана изасланства. У овом тексту на њемачком језику подјећа се Монархија на услуге које су јој Хрвати кроз историју учинили. Напомиње се да је судбина Монархије усмјерена према Југу гдје почива њена будућност и ако у Босни доживи пораз та будућност је угрожена. Губитак Босне значио би губитак утицаја на Балкану као и губитак статуса велике силе. Зато је босанско питање „животно питање Монарије“ која се у БиХ мора учврстити. У овом критичном времену требало је више подржавати Хрвате као једини елемент на који се „може са сигурношћу рачунати“. Земаљска влада у том правцу не чини довољно пошто њени чиновници који су у БиХ дошли гаје противхрватске сентименте. Мађарска је склона „да Монархија изгуби Босну него да она буде хрватска“ пошто не воли Хрвате. Муслимани који су се првобитно осјећали Хрватима удаљила је „превелика жустрина нашег свештенства“ што су Срби искористили да их придобију за себе. Тешку ситуацију компликује и држање „наше браће из Троједне краљевине“ који су се „Ријечком резолуцијом бацили у угарски загрљај“. У Експозеу се даље истиче како су на све то Хрвати у БиХ бројчано најслабији, од владе занемарени још од окупације и економски слабо организовани. Набрајају се хрватска постигнућа у БиХ из посљедњих година и додаје да „ХНЗ одговара потребама хрватског народа у БиХ“. Наводи се да је *Хрватски дневник* од 27. фебруара 1908. то истакнуо. Циљ овог посљедњег аргумената био је скретање пажње на

⁶⁸⁸ L. Đaković, *Političke organizacije*, 272-274; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 454.

⁶⁸⁹ *Vrhbosna* 20. оžујак 1908; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 631-632.

⁶⁹⁰ L. Đaković, „Formiranje Hrvatske katoličke udruge“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XV* (1964), 139-140. Даље у тексту L. Đaković, *Formiranje Hrvatske katoličke udruge*,

⁶⁹¹ L. V. Südland, *Južnoslovensko pitanje*, 354.

⁶⁹² M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 32; L. Đaković, *Političke organizacije*, 256. Јоњић оспорава ове тезе али не нуди другачије одговоре. Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 563.

чињеницу да је Штадлер подржао оснивање ХНЗ иако сада изражава резерве према правилима ХНЗ. Тражи се финасијска помоћ побољшавању економског статуса Хрвата који су углавном сељаци средњег имовног стања, рудари, радници и занатлије. Међутим из непознатих разлога Експозе није представљен неком званичнику Монархије.⁶⁹³

Током августа и септембра 1908. текао је сукоб *Хрватског дневника* с Ђуром Џамоњом који је преко листа *Радничка обрана* подстицао организовање хрватског радништва чије синдикално организовање је сматрао саставним дијелом активности ХНЗ. *Хрватски дневник* га је оптужио да је нови лист покренуо не због бриге о радницима него као рекламу за своју штампарију и књижару и тражили изјашњавање ХНЗ. Џамоња је пак тврдио да су се од оваквог писања листа оградиле „његови прави власници“ Штадлер и Шарић. Предсједништво ХНЗ огласило се 13. септембра и помирљиво наступило што је довело до постепеног престанка полемике.⁶⁹⁴ Привидно добри односи биће међутим веома брзо нарушени, пошто се питање примата у хрватском политичком покрету у Босни и Херцеговини морало ријешити. У том тренутку он је имао наглашенији национални карактер него остале хрватске странке у сусједству.

Тако је писац Антун Густав Матош (1873–1914) новембра 1908. у својим биљешкама о боравку у Босни и Херцеговини записао је да „нарочито хрватство Херцег-Босне наткривљује“ национално расположење у Бановини. Сам франковачки оријентисан пише како су тамошњи Хрвати „већ сада организованији и сложенији но овдје...“. Хрвати анкетираних покрајина, пише он, „одвајкада су правашки, управо франковачки Хрвати“. Објашњавао је такво опредјељење њиховим искуством из политичке праксе које је тих година показала, „очитије но у осталим хрватским земљама“ колико су српски државни и хрватски државни интереси дијаметрално супротни.⁶⁹⁵

Хрватска мисао у Босни и Херцеговини по њему развијала се самостално, „није дјело бановинске пропаганде“. Напротив, „херцегбосански Хрвати организовали су се и унаточ оном јадном хрватском сабору који се ... одрицао нашег права на припајање тих хрватских земаља!“. По Матошу, главна снага и особина „Хрвата у Херцег-Босни је интелигенција.“ „Ми смо најинтелигентнији дио тамошњег пучанства, а с нама једнако осјећа и елита муслиманске интелигенције. Хрвати се најбољи босански професори и наставници.“ Поред претјеривања у истицању хрватског елемента у интелектуалним круговима Матош је поједностављено тумачио питање муслиманске самоидентификације.⁶⁹⁶ Описујући прилике унутар хрватског покрета Матош је забиљежио да се вођама босанских Хрвата сматрају Јосип Штадлер и Никола Мандић. Двије веће супротности него што су „адвокат и црквени достојанственик“ по њему се не могу замислити. Штадлер је „кнез војујуће цркве и у понашању демократ“ док је Мандић „аристократ одабрано елегантан као конзул које велике силе“. Уз то „опортунист красне, јужњачке питоме спољашности“, један од најкраснијих људи које је икад видио. Матош очигледно наклоњен сарајевском надбискупу, пише да је Штадлер физички „тип оних несаломљивих црквених прелата који у трибунском свом профилу чувају империјалистичке тежње своје мраморне воље и њен римски класични извор“. Штадлера даље назива насљедником Штросмајера, првим старчевићанцем у Босни и чак „несумњиво највећим Хрватом, можда највећим човјеком у Босни, од којег већег не видимо у савременој Хрватској“. Међутим без обзира на ове претјеране похвале пише и како му се чини да је Никола Мандић „подеснији за вођу тамошњег нашег народа“. Пошто је рођен у Босни и способан да „осваја еластичношћу не силом“. Додај да Мандића осим хрватских „не вежу никакви други обзир“. Назива га најбољим босанским адвокатом,

⁶⁹³ Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 558-561. Аутор своје писање и закључак о ауторству темељи на рукопису овог експозеа који се чува у Националној и свеучилишној књижници у Загребу у Пиларевој оставштини. Није му познато коме је био намјењен као ни ко би могао бити трећи члан изасланства.

⁶⁹⁴ *Hrvatski dnevnik* 10, 15. rujan 1908; Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 636-637.

⁶⁹⁵ Записао је да су у том тренутку Сарајево и Мостар најбоља школа „чистог хрватства“. А. Г. Матош, *Putopisi. Sabrana djela XI*, Zagreb 1973, 164. Даље у тексту А. Г. Матош, *Putopisi*

⁶⁹⁶ А. Г. Матош, *Putopisi*, 168-171.

извршним говорником који ће „без сумње бити најбољи члан новог босанског сабора“. Истиче и чињеницу да се Мандић обичним људима као свјетовном лицу „чини позванији за вођење свјетовне политике“. Закључује да се Хрвати могу само поносити што „такве двије сјајне силе у Сарајеву воде хрватски народ“ и изражава наду да ће „унаточ малим несугласицама“ Штадлер и Мандић „знати остати у истој странци“. Пророчки је међутим закључио да је сваки од њих сила за по једну странку.⁶⁹⁷

Током Матошовог боравка у БиХ Штадлер је ковао планове о формирању нове организације Хрвата желећи да ју оснује као политичку организацију под називом Хрватска политичка удруга. О томе пише с љубљанским бискупом Антуном Јегличом (1850–1937) крајем октобра и почетком новембра 1908. Истовремено је и даље покушавао да утиче на вођство ХНЗ. Након што се вратио из Беча 13. децембра 1908. сазвао је сав клер на вијећање у Сарајеву. Усвојен је документ у којем пише да се сви Хрвати католици Босне и Херцеговине „требају ујединити под вођством црквених и свјетовних представника“ да би сачували своје вјерске и националне интересе. Изабран је одбор од седам особа који су требали формулисати захтјеве Средишњем одбору ХНЗ. Одбор је поставио пет захтјева ХНЗ-у: да се у правила ХНЗ унесе да члан може бити само Хрват католик, да се приликом избора чланова како окружних одбора тако и Средишњег одбора добије сагласност Врхбосанског каптола, постизање сагласности око кандидата за будући Сабор, искључење из ХНЗ свих који су противници католичке вјере, свештенства и народа и да се правила ХНЗ промијене тако да се изабере Извршни одбор састављен од припадника Врхбосанског каптола. Рок за одговор био је 20. јануар 1909. Не чекајући овај одговор Штадлер је 22. децембра 1908. сазвао нови тајни састанак на којем је закучено да се црквеној хијерархији треба повјерити вођење хрватске политике у БиХ. Тражен је прикладан начин да се Мандић елиминира с мјеста предсједника ХНЗ и да Штадлер преузме главну ријеч.⁶⁹⁸

Док је надбискуп боравио у Бечу, у Травнику је 28-30. новембра одржано већ споменуто треће редовно засједање Средишњег одбора ХНЗ. Анексија БиХ створила је нове околности и требало је предухитрити Штадлера. Средишњи одбор ХНЗ је провео анкету о захтјеву који им је уручио каптол у мјесним и окружним одборима који су одбацили те захтјеве. Дошло је вријеме отвореног сукоба. *Хрватски дневник* је писао како свештенство не жели да води главну ријеч у политици али да му то намећу околности. Пошто је друштвени живот провинција у којима живи 90% Хрвата незамислив без свештеника идентичан је случај с ХНЗ.⁶⁹⁹ Почетком 1909. објавио низ критичких чланака о ХНЗ-у и истовремено истакнута потреба за формирањем нове хрватске организације у БиХ. Крајем 1908. *Хрватски дневник* писао је о особинама које требају имати будући католички кандидати за Сабор.⁷⁰⁰

Шеф Земаљске владе је 22. децембра 1908. послао извјештај Заједничком министру финансија у којем је скренуо пажњу на активности ХНЗ које мијењају организацију од културне и економске у социјално, друштвену али прије свега политичку. Истакнуо је да је ХНЗ састављен од локалних филијала и да је по Закону о организацијама из 1867. забрањено претварање културно-економских организација у политичке. Политичким организацијама је забрањено да формира филијале и да склапа савезе.⁷⁰¹ Седам дана касније ХНЗ је поднио захтјев за промјену *Правила* којим би се ХНЗ могао бавити и политичким дјелатностима и заступати поједнице. Земаљска влада је 28. новембра 1909. актом 26758 одбацила овај захтјев. Правници који су чинили добар дио ХНЗ знали су добро да је оснивање политичких друштава још увијек забрањено и да ће захтјев бити одбачен. Овај чин је заправо био покуша парирања „политичкој офанзиви надбискупа Штадлера“.⁷⁰²

⁶⁹⁷ A. G. Matoš, *Putopisi*, 167-168.

⁶⁹⁸ L. Đaković, *Političke organizacije*, 284-286; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 454-455.

⁶⁹⁹ *Hrvatski dnevnik* 5. prosinac 1908.

⁷⁰⁰ *Hrvatski dnevnik* 20. prosinac 1908.

⁷⁰¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF Präs 2225/1908

⁷⁰² T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 661-662.

Средишњи одбор суочен с Штадлеровим захтјевима одлучио је да о новонасталим приликама обавијести све мјесне и окружне одборе ХНЗ. Затражено је да сви одбори сазову сједнице и изјасне се о даљем дјеловању. У пропратном акту тражено је да се у року три недјеље сви одговоре на питања: „Да ли сте солидарни с досадашњим радом и програмом ХНЗ? Јесте ли за преинаку правила у вјерском духу или не?“. Фрањевци такође нису остали ниједи на надбискупове нападе. У Божићној и новогодишњој честитки „неколико фратора који схваћају ситуацију“, коју су као циркуларно писмо упутили свим фрањевцима у Босни и Херцеговини, написали су како „...Хрватска народна заједница још није како ваља ни проведена у нашој домовини, нити је почела функционирати а већ јој се почео гроб копати.“ Напад је дошао с оне стране одакле је заправо требала стићи највећа подршка. „Врхбосански надбискуп... заиграо је погибелну игру да Заједницу сруши“. Подршку за то је имао у каптолу и кругу најближих сарадника. Најављен је жесток сукоб пошто се водство заједнице неће „лако дати живо закопати“. Истакнуто је да је за фрањевце важно то да Штадлер треба фрањевачку подршку у рушењу старе и подизању нове организације. Фрањевце (у препису пише фраторе-Р.С.) који су се заложили за ХНЗ и чијом активношћу она „уопће постоји“ изложени су јавној бламажи и нападима. Међутим то није имало очекивани ефекат и фрањевци неће да ХНЗ-у окрену леђа. Јер би то значило да допуштају да се дају „другима за нос вући“, „значило би да смо кратковиди и да ништа не размишљамо“. ⁷⁰³ Фрањевци су тим чином дали до знања да су спремни да сукоб с Штадлеровим окружењем наставе, продубе и да му дају и политички карактер подржавајући ХНЗ.

Крајем јануара 1909. Средишњи одбор је на основу подршке коју је добио у потпуности одбацио све захтјеве. Пошто су правила прихваћена од народа и од власти одобрена док је Врхбосански каптол покушао да „врши врховно водство“. Донесена је одлука да „Хрватска народна заједница енергично одбија насртаје на њено постојање“. ⁷⁰⁴ Штадлер је узвратио преко *Хрватског дневника* који је повео жестоку кампању критике програма и дјеловања Хрватске народне заједнице. Трбало је формирати нову политичку организацију која би била прилагођена тренутној политичкој пракси. У којој је јасно да ће на изборима за Сабор, кад до тога дана у будућности дође, свака конфесија бирати своје представнике. То значи да ће уставно-парламентарни живот бити заснован на истом принципу. Из тога произилази да политичке организације могу бити створене само на конфесионалном принципу. Муслимани и Срби се у свом дјеловању понашају адекватно томе јер су нереални другачији политички приступи. „Преостајемо ми католици Хрвати. Ми остадосмо једини...“ Да „не одбијамо пријатеље од себе нисмо се организирали никада са конфесионалном католичком ознаком“. Основана Хрватска народна заједница није у правилима нагласила католичку вјеру. „Широм смо отворили врата иновјерној браћи хрватске народности, да уђу у наш круг, па да заједнички порадимо око наших... идеала“. Муслимани нису прихватили хрватску националну свијест и изабраће своје кандидате. Рјешење је или реорганизовати ХНЗ у складу с политичким околностима и претворити је „политичко представништво Хрвата-католика“ или основати нову организацију која би преузела ту улогу. ⁷⁰⁵ Борба с ХНЗ у наредном периоду заснивала се на оптужбама да је ХНЗ противвјерска, противкатоличка, безбичничка, либерална организација. Никола Мандић је оптуживан да је као вођа ХНЗ извршио заокрет у политици и да се повезао с представницима хрватске-српске коалиције. Међутим ХНЗ није одустајала од своје политике, њена тадашња „основна карактеристика била је дистанцирање хрватског народног покрета од црквене хијерархије“. ⁷⁰⁶

Након што је јануара 1909. године *Хрватски дневник* почео серију текстова којим се обрачунавао с ХНЗ средишњи одбор почетком фебруара одржао је ванредну сједницу. На

⁷⁰³ L. Đaković, *Političke organizacije*, 287. Ђаковић је препис ове честитке као и циркулар ХНЗ нашао у Архиву Врхбосанског ординаријата.

⁷⁰⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Kutija 9

⁷⁰⁵ *Hrvatski dnevnik* 10, 14. сiječanj 1909.

⁷⁰⁶ L. Đaković, *Političke organizacije*, 291.

којој је одлучио да треба теоријски и начелно образложити став ХНЗ према клерикализму у Босни и Херцеговини. Тај задатак требало је извршити повјеренство које је израдио опширан елаборат који је 9. маја 1909. усвојен на сједници Средишњег одбора.⁷⁰⁷ Вође ХНЗ без обзира на ударце које су добијали и кампању која је против њих вођена нису одустајали од покушаја да придобију и дио муслиманског живља за хрватску националну идеју. Изнијели су став да не треба мијешати „анационалну интернационалну католичку вјеру“ с хрватским интерконфесионалним национализмом.⁷⁰⁸

Француски конзул у Сарајеву је 29. марта 1909. упутио извјештај о ситуацији у БиХ. Седам дана раније на дужност је ступио Маријан Варешанин (1847–1917) који је сматран стручњаком за ратовање у планинама. Именован је кад је изгледало да ће доћи до рата са Србијом због чега је и његов армијски корпус ојачаван. Конзул га је описао као особу с манирима и способним политичарем „способнијим него други да спроводе у дјело нове идеје Беча“. По његовим информацијама поријеклом је био из Вареша, великохрват и клерикалац. Имао је повјерење Франца Фердинанда, којем је служио више година, као и Штадлера који је јавно показао радост због Варешаниновог именовања. Политички циљ управе, по мишљењу конзула, је формирање влади одане већине од Хрвата католика и муслимана. Муслимани се, остављени од Цариграда, колебљиви опозиционари који су постепено почели да се „приближавају новим господарима“. Против представника 800.000 Срба планирано је формирање „једне сигурне већине“ од посланика који представљају 400.000 католика и 600.000 муслимана. Таква већина требало је да омогући вођење антисрпске политике у БиХ на начин који је сличио пракси у Хрватској. Муслимани су у тој замишљеној већини описивани као „троји сарадници“.⁷⁰⁹ Међутим тако планираном развоју догађаја сметао је политички правац надбискупове групе. На састанку код Штадлера 22. децембра 1908. је закључено да треба повећати свештенички утицај на хрватску политику, а самом надбискупу повјерити руковођење хрватском националном организацијом у Бих.⁷¹⁰ У остварење тог циља почео је *Хрватски дневник* да напада ХНЗ коју је по писању листа требало реорганизовати на начин да буде и политички представник Хрвата католика.⁷¹¹

У међувремену кампања против ХНЗ добила је нову тему покретањем афере/случаја Аграрна банка. У фебруару 1908. упутила је Пештанска угарска комерцијална банка Земаљској влади у Сарајеву пројекат уговора о оснивању новчаног завода Привилегирана аграрна и комерцијална банка за Босну и Херцеговину. Активности ове банке обухватале би кредитирање кметова који откупљују земљиште, хипотекарни кредити, кредитирање државних органа, финансирање саобраћаја, пољопривредних задруга, колонизације напуштеног земљишта и широк спектар различитих активности од финансијског пословања (мјенице, облигације, обавезнице, чекови и слично) до инвестиција у експлоатацију рудних и шумских потенцијала земље. Пештанска комерцијална банка тражила је за завод статус адекватан називу – привилегован. Требала је да буде изузета од пореза, изнад судских одлука и са загарантованим профитом који би у случају потребе исплаћивала влада.⁷¹²

⁷⁰⁷ L. Đaković, *Političke organizacije*, 311-316.

⁷⁰⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Kutija 9 Fas 4

⁷⁰⁹ М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 455-456.

⁷¹⁰ L. Đaković, *Formiranje Hrvatske katoličke udruge*, 142.

⁷¹¹ *Hrvatski dnevnik* 14. siječanj 1909.

⁷¹² Нова банка требала је да у евентуалним судским споровима буде одговорна само пред окружним судом у Сарајеву. Такође је тражила да без посредовања суда може наплатити своја потраживања прије завршетка поступка пред судом. Њена потраживања требала су да имају приоритет тако што би се спорно наплаћивање вршило преко владине администрације без судске одлуке. Умјесто правног акта могли су да користе изводе из књиговодства као судску одлуку. Банка је требала да буде ослобођена плаћања пореза и такси. За кредите који су одобравани за откуп кметова, хипотекарни и комунални кредити није требало да постоји плаћања таксе. Тражено је такође да се обавезнице које је банка добила наплате из буџетских средстава. Службеници Земаске владе БиХ требали су да тумаче и расподјељују све пословне акте банке, промовишу њено пословање и обављају све административно-управне послове. Приходи банке би били ослобођени пореза. „Суштински речено тежила је Пештанска банка да се њени документи и одлуке дигну на ниво општих закона“. L. Đaković,

Од фебруара до маја 1908. Земаљска влада је радила на проучавању достављеног приједлога и састављања примједби које су изнесене на састанку с представницима пештанске банке 24. маја 1908. Оне нису мијењале суштински колонијалну позицију Босне и Херцеговине у односу на нову банку која је била представник угарског капитала. Заједничко министарство финансија 28. новембра 1908. издало је одобрење и наредило оснивање новчаног завода под називом Привилегирана аграрна и комерцијална банка за Босну и Херцеговину. Главна оснивачка скупштина одржана је у Сарајеву 20. јануара 1909. Након анексије у Пешти је одлучено банке да се новоформирану банку у управни одбор именују представници сва три народа у БиХ. Никола Мандић био је именован као представник Хрвата а пристао је да буде и правни заступник.⁷¹³ Од средине јануара 1909. *Хрватски дневник* је искористио чињеницу да је Никола Мандић постао члан управе и прогласила то издајом „хрватске националне ствари“.⁷¹⁴

Француски конзул је марта 1909. констатовао да се незадовољни Хрвати налазе пред расцјепом. Скренуо је пажњу да је вођа „помирљиве стране“ Никола Мандић, којег су противници нападали што је прихватио мјесто у Аграрној банци, настојао да са фрањевцима и сељацима створи нову „демократску релативно либералну странку“ усмјерену против језуита и високог клера. Мандић је по конзуловим сазнањима био „спреман да Србима пружи руку“ и оцијенио да би се тако у Босни и Херцеговини створила коалиција слична хрватско-српској коалицији у Хрватској и Далмацији, која би „ујединила праву већину народа“. Констатовао је да су Хрвати, као и Срби, „потпуно свјесни своје националности“ и неће допустити да она буде „угушена и апсорбована“.⁷¹⁵

Угарска влада је с одобравањем прихватила одлуку ЗМФ из новембра 1908. о оснивању банке али је у другом дијелу Монархије дошло до отвореног отпора. „Сви аустријски утицајни фактори протестовали су против протежирања угарског политичког и економског патроната над БиХ“ и називали су га „незаконитим и противправним“. Буријан је у циљу смиривања ситуације 21. јануара 1909. изјавио да ће активност Привилеговане банке за десет година трајно промијенити аграрне односе у Босни и Херцеговини. Односно да би у том року, кроз своје пословање, требала кметове претворити у слободне сељацима. Аустријска влада је 11. марта 1909. упутила званични одговор ЗМФ у којем је опоравала смисао активности банке. Главни аргумент је био да би процес откупа требао бити природан. Тражила је одлагање комплетног процеса до доношења устава и напомињала да се овим чином одузимају ингеренције Сабора Босне и Херцеговине.⁷¹⁶

Сукоб аустријских и угарских економских интереса у БиХ овај пут је изашао у јавност, прије него што се могао „поравнати тајним кабинетским путем“ за разлику од дотадашње праксе. Земаљска влада је овим чином постала извршни орган приватног угарског капитала, чије ширење у БиХ би јачало угарску политичку позицију не само у БиХ него и у Монархији. Аустријска половина монархије није жељела да дозволи, из свог угла, угарску суперматију у БиХ. Економски интереси тих покрајина, статус тамошњег становништва и ингеренције институција били су иначе ван поља занимања и једних и других. Међутим, сада се због унутрашњих односа у Монархији проблематизовало питање права Босне и Херцеговине и будућег Сабора. Тако су аустријски кругови постали заштитници ингеренција институција покрајине која је суштински била колонијални посјед. Становништво Босне и Херцеговине је као и обично имало различите ставове. У овом

„Privilegovana agrarna i komercijalna banka za Bosnu i Hercegovinu“, *Glasnik arhiva i arhivskih radnika IV* (1966) 145-147; L. Đaković, *Političke organizacije*, 295-297. Даље у тексту L. Đaković, *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*

⁷¹³ L. Đaković, *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*, 148-150.

⁷¹⁴ *Hrvatski dnevnik* 4, 5, 6. veljače 1909.

⁷¹⁵ Тврдио је такође да Хрвати и Срби имају сличне интересе да би међусобни антагонизам дуго трајао. М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 457.

⁷¹⁶ *Arhiv Bosne i Hercegovine*, ZMF Präs 714/1909; L. Đaković, *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*, 157-160.

конкретном случају већински став је иако из различитих перспектива имао једну заједничку тачку – одбацивао је идеју да једна финансијска институција рјешава кључно питање земље. Муслимански став односно став муслиманске елите према аграрном питању био је општепознат и разумљиво негативан. За разлику од Срба који су сматрали да је аграрно питање у надлежности Сабора, који је тек требао да се формира, код Хрвата је ситуација била нешто сложенија. Због својих унутрашњих односа подијелили су се на оне који одобравају Аграрну банку и оне који то сматрају националном издајом.⁷¹⁷

Оно што је у кампањи која је против Мандића вођена занимљиво је чињеница да први негативан чланак о Мандићевом поступку и само отварање афера није било дјело *Хрватског дневника*, односно Штадлера који је преко Карла Цанкара контролисао лист. Она је почела у *Сарајевском дневном листу*, новинама које су од 1908. у Сарајеву излазиле на њемачком језику. Два дана након оснивачке скупштине банке објављен је чланак који говори о штети нанесеној хрватским националним интересима. Односно да се с циљем онемогућавања одвајања Хрватске од „угарске државне идеје“ ради на томе да се Босна и Херцеговина економски освоји да би у сљедећем кораку то „освајање“ било потврђено и на државно-правном пољу. Доминација у БиХ спријечило би интеграцију хрватских земаља, која се у тексту наговјештава као прихватљива за аустријске политичаре. С друге стране „јачање угарске политике и државне идеје је највећа погибел за Хрватство“.⁷¹⁸

У извјештајима Земаљске владе упућеним у Беч износе се контрадикторни ставови о усаглашености ставова Штадлера и Мандића око сврсисходности нове банке. Односно да Штадлер и Мандић око овог питања нису имали супротстављене ставове. Надбискуп је неколико пута путовао у Беч и очигледно је напад на Мандића имао и додатну позадину. Сам Мандић „некоректно се понио према јавности и према ХНЗ“ чији Средишњи одбор није обавјестио о својим намјерама прије самог чина избора. Изложен оштрој кампањи Мандић се повукао с мјеста предсједника ХНЗ чији Средишњи одбор се 3. фебруара 1909. изјаснио против рјешавања аграрног питања банкарским дјеловањем и да се привилегије које су дате Привилегованој аграрној и комерцијалној банци могу одобрити само у Сабору након што се исти формира. На крају је афера окончана тако што се почетак дјеловања банке одгодио за период након почетка рада Сабора Босне и Херцеговине који је требао да санкционише односно дозволи откуп кметова.⁷¹⁹

Штадлер није успио да овом афером нанесе трајну штету Мандићу нити да унесе раздор у ХНЗ. Мандић се на крају повукао из управе банке и успјешно наставио с политичком борбом. Али је томе претходило његово повлачење са чела ХНЗ, то је требало да у критичном тренутку смањи ширину кампања против њега. Пошто се ближио крај његовог мандата повлачење није то суштински било него само тактички потез узмицања. Мандић је бранећи своје одлуке у вези управе банке објавио брошуру *Др Никола Мандић, политички вођа Хрвата у Босни и Херцеговини и Привилегована аграрна банка у Сарајеву* под псеудонимом *Један члан Средишњег одбора ХНЗ*. Наступио је из позиције хрватског родољуба који је желио да у БиХ повлаштен положај има капитал из Аустрије. Међутим због притиска угарских фактора у Монархији то није било могуће. Аграрно питање оптерећивало је 120.000 католика који су били у кметском односу. Рјешење њиховог статуса није било на видику јер активности чланова Средишњег одбора нису имале ефекта и нису се нашли финансијске институције спремне да повољним каматама подрже откуп кметова. Стога је покушао да као члан управе буде у току с финансијским пословањем.⁷²⁰

Свјесни тога, према Мандићу, угарски пословни људи су преко министра Буријана испословали себи изузетно повољан статус. Међутим њихов привилегован економски

⁷¹⁷ L. Đaković, *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*, 164-165.

⁷¹⁸ *Sarajevoer Tagblatt* 22. januar 1909.

⁷¹⁹ *Hrvatski dnevnik* 27. lipanj 1909; L. Đaković, *Privilegovana agrarna i komercijalna banka*, 167-169.

⁷²⁰ *Dr Nikola Mandić, politički vođa Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu*, Od jednog člana Središnjeg odbora“ H.N.Z“, Mostar 1909, 17-21. Даље у тексту *Dr Nikola Mandić, politički vođa Hrvata*

положај није значао да ће се та позиција одразити на јачање угарског утицаја у БиХ. Аргументујући тај став чињеницом да пештанска банка у другим балканским градовима (Цариград, Солун, Софија) није остварила уплив у политику. Нагласио је да ће судбину Босне и Херцеговине одлучити однос снага као и да идеал хрватских политичара – идеја тријалистичког преуређења Монархије – има подршку високих кругова у Бечу.⁷²¹ Пошто је у хрватском интересу да Мандић буде члан управе нове банке напади на њега немају у виду националне него политичке мотиве. Ријеч је о нападу на ХНЗ чији је Средишњи одбор апеловао на Мандића да из виших интереса организације уђе у управни одбор банке. Што је он и учинио да би се онда због преоптерећености „захвалио на положају председника ХНЗ“.⁷²² Нешто касније напустио је и чланству у управи банке.

У хрватској историографији је, узимајући у обзир и његове личне интересе, ипак прихваћен став да је Мандић суштински желио да посредно ојача хрватски капитал у БиХ, пошто није постојала адекватна финансијска подршка „из Бановине“. Увећање прихода била је пратећи али не и примарни мотив у овој Мандићевој одлуци. Али је на његову одлуку утицао и великоаустријски круг око Франца Фердинанда, чијем сараднику је написао да је „престолонаслједникова жеља за њега закон у јавној дјелатности“.⁷²³ Мандић је своју одбрану добро осмислио и у правом тренутку извео. На руку му је ишао и развој ситуације у Анексионој кризи чији се крај назирао. Заједничко министарство финансија одобрило је организовање уставне анкете у Сарајеву. Један од пет хрватских чланова био је и Никола Мандић, ту је било десет муслиманских, осам српских и један јеврејски представник. Ове двадесет четири особе учествовале су у анкети као појединци а не као представници појединих организација. Муслимани и Срби су критиковали анкету док су Хрвати искористили прилику да анексију назову „историјским чином“ свој допринос анкети дали су залагањем за конфесионално начело.⁷²⁴

Гласило надбискупа Штадлера исмијавало је овако изнесено Мандићево објашњење коментаришући да он држи само „до новца и части“. Пошто је свака функција коју је прихватио повезана с високим приходима. Оспоравали су Мандићеве тврдње да су фрањевци „кардинална упоришта ХНЗ“ које брани од напада. Наводећи да му до фрањеваца није стало као ни до праваштва чији програм из 1894. вјероватно није ни прочитао.⁷²⁵ Посљедњег дана марта 1909. *Хрватски дневник* објавио је текст у којем је тврдио да се Мандић повукао по налогу банкара из Беча. Неколико дана касније то је оповргнуто.⁷²⁶ Истог дана када је објављен демант одржана је скупштини сарајевског ХНЗ, која је због сукоба Мандићеваца и Штадлероваца до тада два пута пролонгирана. Мандић је добио 495 а његов супарник Јозо Сунарић 350 гласова и поново је изабран. Након ове побједи успиједиле су нове у Мостару и Бихаћу.⁷²⁷ Постало је јасно да је Мандићева доминација унутар организације неоспорна.

Француски конзул је 11. априла 1909. у свом извјештају из Сарајева јавио да је хрватска политичка странка обновила руководство. Мандић се ради кандидатуре за предсједника повукао из Мађарске аграрне банке. Овај чин су клерикалци поздравили као „повратак у Стадо“ али су наставили да подржавају своје кандидате. Међутим били су потучени у сарајевском срезу на који су највише рачунали. „Сељаци и фрањевци“ донијели су Мандићу побједу и то са три петине гласова а сличан однос могао се очекивати и у другим срезовима. Хрватско јединство било је привидно у ствари постојао је „необично снажан расцјеп између двије страначке групе“. Закључио је да становништво не жели свађу

⁷²¹ *Dr Nikola Mandić, politički vođa Hrvata*, 22-27.

⁷²² *Dr Nikola Mandić, politički vođa Hrvata*, 36-44.

⁷²³ M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 35; L. Đaković, *Političke organizacije*, 298-299; T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 678-680.

⁷²⁴ H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968, 61-68.

⁷²⁵ *Dr Nikola Mandić, politički vođa Hrvata*, 8-9; *Hrvatski дневник* 6, 7. оžujак 1909.

⁷²⁶ *Hrvatski дневник* 31. оžujак, 4. travanj 1909.

⁷²⁷ *Hrvatski дневник* 7, 8, 24, 25. travanj 1909.

појединаца и група већ очекује да се расправља о њиховим интересима и да му се „обезбиједи хљеб“. За конзула су посебно важни били ови избори на којима се Мандић поставио на лаички, либерални и демократски политички терен. Изјавио је „да религија мора остати ван политике, да хрватска страна мора остати отворена и за некатолике“, да би неконфесионалним карактером омогућила споразум с православним и муслиманима. Муслимане је, пише даље конзул, ова странка у складу с владиним настојањима покушала да привуче „доказујући да су они Хрвати а не Срби ни Турци“. Процијенио је „да оваква тактика има мало изгледа за успјех“ и да „антисрпство неће наићи на подршку међу становништвом“. Аргументујући свој став искуством с велеиздајничког процеса у Загребу који „изазива негодовање и подсмјех“. Оптужницу назива ништавном и смијешном које захтијева најтеже казне за дјела која би раније била кажњена даном затвора.⁷²⁸ Процјене аустроугарских званичника била је да је у покушају да се оправда Мандић објавио „брошуру у којој је заговарао продор мађарског капитала у Босну и Херцеговину“. Али да је у ствари погоршао ситуацију, јер је *Хрватски дневник* „против њега покренуо оштру кампању“. Представљајући га као експонента мађарских интереса у БиХ и оптуживао га да је жртвовао „хрватске интересе личној користи особним пробицима“.⁷²⁹ У извјештајима се међутим не констатује да је Мандићев потез заправо био успјешан. Објашњење за тако нешто је вјероватно процјена да кругови у Бечу не би такву инфоррмацију дочекали с одобравањем насупрот вијести да је Мандић у неповољном положају.

Крајем маја 1909. формиран је нови Средишњи одбор ХНЗ у који су ушли, поред Николе Мандића као предсједника одбора, Милан Катичић, Маријан Дуић, Ђуро Цамоња, Дане Чубелић, Мирко Ђуровачки, Анђео Фрањић, Иво Будимировић, Иво Пилар и Ђуро Тополник. Дужност секретара Средишњег одбора наставио је обављати Никола Прека. Прву сједницу Средишњи одбор је одржао 21. маја, дан касније одлучено је да се покрене гласило ХНЗ под називом *Хрватска заједница*. Током јуна *Хрватски дневник* је нападао ХНЗ оптужујући Мандића да тајно сарађује с омраженом хрватско-српском коалицијом. Нови лист који је Средишњи одбор најавио могао је само да повећа хрватски раздор заговарајући борбу против клерикализма.⁷³⁰ На основу добијених информација 22 и 23. маја 1909. Земалска влада је поднијела извјештај ЗМФ да су ХНЗ и Штадлерова група „толико начелно супротстављени“ око правца даљег развоја народног покрета да је тешко очекивати превазилажење разлика. Очекивало се формирање двије странке с различитим програмима.⁷³¹

Штадлер је 25. јула 1909. у Врхбосанском ординаријату организовао састанак најближих сарадника на којем је одлучено да се формира нова организација. Опште мишљење учесника било је да ситуација не дозвољава одгађање. Нарочито што се очекивало да ће слједеће године бити организовани први избори. Позвани су сви виђенији „Хрвати у Босни и Херцеговини да подрже нову организацију“ која ће бити утемељена на хришћанским и социјалним начелима. Однос према ХНЗ је убудуће требао бити нешто попустљивији као вид тактике током процеса оснивања. Тада састављен нацрт ХКУ Штадлер је 12. августа упутио на адресе 500 најугледнијих Хрвата у Босни и Херцеговини.⁷³² Заједничко министарство финансија обавијештено је 23. августа да је Штадлер ХНЗ у будућности видио као извршиоца економских и културних задатака док би ХКУ била политичка организација састављена искључиво од католика.⁷³³ Вођство ХНЗ организовало је 20. августа 1909. сједницу на којем је разматрала питање Штадлеровог

⁷²⁸ М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 464-465.

⁷²⁹ Z. Grijak, *Analiza identiteskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva*, 111-112.

⁷³⁰ *Hrvatski dnevnik* 26. svibanj, 8, 9, 10, 12. lipanj 1909; T. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 689-691.

⁷³¹ L. Đaković, *Političke organizacije*, 302. Ђаковић се позива на извјештај Президијал 1376 од 22. и 23. маја 1909. којег у Архиву нисмо нашли.

⁷³² Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 457-458.

⁷³³ Arhiv Bosne i Hercegovine, Pr. ZMF 1756/1909

пријелдога о ХКУ.⁷³⁴ У другој седмици септембра 1909. објављено је да је нацрт правила Хрватске католичке удруге, састављен на иницијативу „пресвјетлог господина надбискупа“, упућен „виђенијем броју Хрвата на сагласност“.⁷³⁵

Средишњи одбор ХНЗ састао се 18. септембра 1909. у Сарајеву, на другом свом редовном засједање у години 1909. прокоментарисао правила Хрватске католичке удруге, и закључио: „Средишњи одбор ХНЗ у споразуму с виђенијим родољубима држи оснутац ХКУ опасним кораком за чисте народне тежње, које иду за уједињењем свих земаља, гдје обитавају Хрвати без разлике вјероисповијести. Њезин правац иде са појмом националне мисли. Док ХНЗ, не дирајући у вјерске осјећаје својих чланова, узима под своје национално окриље све Хрвате без разлике вјере, дотле нацрт правила ХКУ имаде тако претежно конфесионални карактер, да је приступ иновјерцима Хрватима практично искључен, дочим је приступ не Хрватима омогуће.“ Приговор, да ХНЗ не штити довољно вјерске, а нарочито католичке интересе, јест посве нетемељен, што доказује закључак средишњег одбора, усвојен 22. фебруара 1908. Тај закључак примљен је овим даном и у правила ХНЗ те гласи: „Обзиром на постојеће прописе вјерско-просвјетне аутономије за православне и муслимане, престаје дјелокруг ХНЗ у вјерским питањима, те се ограничује једино на католичку вјероисповјест. С тога у вјерско-просвјетним питањима ХНЗ према својим члановима стоји на начелима католичке вјере и морала.“ Коначно је средишњи одбор ХНЗ констатирао, да ће *Хрватски дневник*, који је закључком средишњег одбора од 23. фебруара 1908. прихваћен гласилом ХНЗ, престаје таквим бити, јер се његов начин писања не може се довести у склад с тежњама ХНЗ. „Ми се никако не истовјетујемо са хрватском политиком преузвишеног господина дра. Јосипа Штадлера, врхбосанског надбискупа, у колико уноси у хрватску народну политику и католичку вјеру. Хрватска је мисао по свом бивству искључиво народна, а у вјерском је погледу исто тако интерконфесионална, како је и католичка вјера у свом бивству отворена свим народностима (интернационална). Како католичка вјера обухваћа све народности, тако се хрватска народна мисао не веже уз никакву вјеру. Хрватски интерконфесионални национализам не смије се помијешати са анационалном и интернационалном католичком вјером.“⁷³⁶

Хрватски дневник оптуживао је тих дана ХНЗ да је противвјерска, противкатоличка, безбожна организација, која „тобоже поради хрватства избјегава сваку ријеч што би се односила на вјеру и вјерска питања“. Избјежавати католичко име међу католичким народом у пракси је по писању листа водило ка „вјерском индиферентизму“. Тврдили су да је циљ ХНЗ истиснути мало по мало вјеру из јавног живота а затим кад дође вријеме повести отворену борбу против католичке вјере.⁷³⁷ Да би се избјегао овакав развој догађаја било је потребно формирати нови политичку организацију Хрвата утемељену на принципима римокатоличке вјере.

Средишњи одбор ХНЗ-а циркуларно је расправљао о правилима ХКУ.⁷³⁸ Одговарајући на нападе истакао је да би поистовећивање водства црквене хијерархије с политичким водством католичког народа Босне и Херцеговине „било штетно и опасно по будући развој националног покрета“. Истицано је да не постоји органска веза народа и клерикалног католичког водства. За разлику од клерикалаца ХНЗ је имао фрањевце који су повезивали велики број католика с водством ове организације. Тако су се на политичкој сцени Хрвата у Босни и Херцеговини искристалисали двије стране. На једној је била

⁷³⁴ Архив Босне и Херцеговине, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Kutija 6 V-5/185

⁷³⁵ *Hrvatski dnevnik* 10. rujan 1909.

⁷³⁶ У Сарајеву 25. септембра 1909. Средишњи одбор ХНЗ Предсједник Никола Мандић и секретар Никола Преца и чланови Јозо Сунарић, Маријан Дуић, Иво Будимировић, Милан Катичић, Ангео Фрањић, Стјепан Јанковић, Иво Пилар Ђуро Тополник, Дидак Бунтић, Дане Чубелић. Т. Сipeк-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 597-598. Архив Босне и Херцеговине, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Kutija V-5/200 Писмо Јозе Сунарића у вези циркулара

⁷³⁷ *Hrvatski dnevnik* 14, 18. rujan 1909.

⁷³⁸ Архив Босне и Херцеговине, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Kutija V-5/201

Хрватска народна заједница која се ослањала на сељаче преко фрањеваца, они су због вишедеценијског антагонизма према Штадлеру били склони ХНЗ. Дobar дио градског становништва и интелигенције такође су подржавали ХНЗ. На другој страни је био Штадлер и његови сарадници, свјетовни клер и дио интелигенције као и скоро сви досељеници.⁷³⁹ Самоувјереност прве групе темељила се на увјерењу да је дуги период њеног неограниченог утицаја на католичко становништво одредио његово даље понашање на њој прихватљив начин. Кореспонденција са Штадлером у вези оснивања ХКУ била је, по констатацији од 19. новембра 1909, потпуно неуспјешна.⁷⁴⁰

У децембру 1909. *Врхбосна* је писала да је „ново доба дигло националну мисао као врло одлучан фактор у политичком и јавном животу“. Међутим и да непријатељи вјере користе ову мисао у борби против цркве. „Наше доба настоји сваког појединаца потпуно духом и тијелом наоружати против утјецаја католичке религије.“ Истицано је да је католичка црква јачала хрватски народ у ропству све док га није „ослободила“, јер је она „спасила хрватско име“. На крају овог „теоријског разматрања“ покретачи Хрватске католичке удруге изјавили су да су Хрвати који високо цијене „хрватски језик и јединствену Хрватску“ али далеко више цијене „Краљевство Божије, да оно завлада душама хрватског и католичког народа...“⁷⁴¹ Хрватска католичка удруга је до тада практично тада већ била формирана мада је до оснивачке скупштине дошло тек 18. јануара 1910. Мјесец дана касније у *Врхбосни* је објављена Окружница 193 којом је Врхбосански каптол забранио фрањевцима да приступају ХНЗ. Они који су већ били чланови требали су да обуставе рад и иступе.⁷⁴²

Први члан нацрта *Правила* каже да је назив друштва Хрватска католичка удруга за Босну и Херцеговину скраћено ХКУ. Додатак за БиХ могао се промијенити у случају да дјелатност буде проширена на друге покрајине у којима живе Хрвати. Али се назив ХКУ не смије „никада у никаквом случају мијењати“. Други члан каже да је сједиште у Сарајеву. Трећи да је сврха ХКУ будити, његовати и ширити Босни и Херцеговини, „без натрухе било каквог странчарства“ чисту хрватску свијест. Његовати и јачати међу свим католицима БиХ вјерски осјећај, хришћанску ћудоредност и просвјету. Из дјелатности удруге искључена је „вјерска пропаганда међу иновјерцима“. Требало је пазити да се „што боље унапријеђује сношљивост“ и грађански односи међу припадницима свих вјероисповијести. Подизати хрватски католички живаљ у БиХ на политичком, друштвеном и економском пољу. Сарађивати са другим установама, хрватским али и некатоличким, уколико заступају исте народне интересе и ако тај рад нештети хрватској мисли уопште. Члан четири предвиђа да ће у ту сврху објављавивати или подржавати објављивање књига, часописа и друге штампе, из које су читатељи требали да црпе: „жар за домовинску љубав, побуду на устрајан рад и штедњу, поуке за народно дјеловање уопће и у појединим згодама напосе, упуте за живот, за господарски и умни напредак“. Требала је да ХКУ именује повјереника а онда основати филијале „у сваком мјесту“ у БиХ. Радити на оснивању читаоница, пјевачких друштва, сеоских благајни, књижевне, сељачке, радничке, трговачке и занатске задруге али и да подржава рад и развој већ постојећих институција тог типа. Такође и одржавати састанке, скупштине, научне курсеве, предавања, излете и забаве. У свакој прилици требало је узимати у обзир и исказивати поштовање хрватском и католичком живљу а нарочито хрватском језику“. Посебну пажњу посветити нижим сиромашнијим слојевима, а нарочито сељаштву које је требало подучавати „бољем и рационалнијем“ раду. Упућивати сељаштву и помагати му у рјешавању и одрицању од лихварског задуживању. Члан пет навео је средства финасирања (чланарине, прилоге чланова и дародаваца, као иевентуален приходе друштва

⁷³⁹ L. Đaković, *Formiranje Hrvatske katoličke udruge*, 148-149.

⁷⁴⁰ Arhiv Bosne i Hercegovine, Napretkova kulturno-historijska zbirka, Kutija 6 V-5/212

⁷⁴¹ L. Đaković, *Formiranje Hrvatske katoličke udruge*, 142. Овај број *Врхбосне* није био доступан у институцијама у којима смо прегледали стару штампу. (прим. аут.)

⁷⁴² *Vrhbosna* 20. veljača 1910; L. Đaković, *Formiranje Hrvatske katoličke udruge*, 155-156. Правила ХКУ с програмом Странке права 1894. формално правно одобрена су у љето 1911. до тада су неколико пута враћана на измјене.

ван БиХ који би се могли основати). Члан шест предвидио је да чланом ХКУ појединачно може постати сваки мушкарац „који се признаје Хрватом католиком“, припадник Монархије, старији од 18 година а колективни члан све „хрватске корпорације у БиХ“ које нису „у опреци“ са католичком вјером и сврхом ХКУ. Уз исте услове члан је могао постати и појединац некатолик и нехрват као и „нехрватске корпорације“ признате од власти. Они нису могли бити изабрани али су имали активно бирачко право.⁷⁴³

Члан 14 наводи да су органи ХКУ повјереници, мјесне филијале (у нацрту пише подружнице–Р.С.), окружно вијеће и врховно вијеће. Повјереници су требали да у своје мјесту агитују за ХКУ, сакупљају прилоге и извјештавају више инстанце организације. Свако мјесто у којем ХКУ има минимум 10 чланова може формирати филијалу затим одржати скупштину. Мјесни одбор чине предсједник и одборници чији број зависи од броја чланова на 10 два, од 11 до 50 четири, и 51 до 200 шест а преко 200 осам одборника. Посебно је занимљив члан 17 који је предвидио да у мјестима са мање од 2000 становника, предсједник мјесне филијале буде римокатолички локални жупник „ако га има и ако је члан ХКУ“. Сва власт припада врховном вијећу као врховном органу ХКУ. Вијеће „ријешава приједлоге свих нижих органа и даје упуту за рад“, располаже имовином друштва и одређује правце дјеловања организације.⁷⁴⁴

Лаички утицај постојао је само формално, тактику и стратегију Хрватске католичке удруге одређивао је клер. Строга централизације ове организације била је копија већ постојећих црквених католичких хијерархија. Сам надбискуп Штадлер је нацрту правила ХКУ додао: „Захтијевамо ријешењу државноправног питања на југу монархије у хрватском смислу, на темељу хрватског државног права те уз неокрњено очување хрватске народне и државне индивидуалности. Захтијевамо сједињење оних земаља, на које се хрватско државно право протеже, наиме Хрватске, Славоније и Далмације, Босне и Херцеговине, те хрватске Истре у једно политички и финансијално аутономно, са Хабзбуршком монархијом као цијелином нераздруживо спојено државно тијело. Држимо својом дужношћу у првом реду обранити своју властиту, са свијух странах тешко угрожену народну и државну индивидуалност. Радо ћемо ипак помоћи браћи Словенцима у њиховој борби за самоодржањем и у њиховом настојању и раду око тога, да се с нама сједине. Видимо у јакој Хабзбуршкој монархији најбољи штит проти својим хисторичким непријатељима, који лакомо пружају руку за хрватским територијем. Остати ћемо код своје традиционалне вјерности владари и држави, али захтијевамо, да се државноправно питање на југу монархије ријешу у смислу точка I и II и да држава напусти кобну политику од задњих година против Хрвата, политику, која је штетна и хрватском народу и држави самој.“⁷⁴⁵

Штадлер је тако кроз правила ХКУ⁷⁴⁶ спроводио оно што му није успјело с ХНЗ-ом. Да формира организацију која ће кроз своја правила и кроз рад дјеловати против хрватско-

⁷⁴³ *Nacrt pravila „Hrvatske Katoličke Udruge“ za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1909, 2-6.

⁷⁴⁴ *Nacrt pravila „Hrvatske Katoličke Udruge“ za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1909, 9-11.

⁷⁴⁵ L. Đaković, *Političke organizacije*, 329-332.

⁷⁴⁶ Правила ХКУ која су штампана 1910. предвиђала су да је Хрватска католичка удруга друштво с сједиштем у Сарајеву док је поље дјеловања Босна и Херцеговина. Задатак ХКУ је а) будити, његовати, јачати и ширити „чисту хрватску свијест на темељу старчевићанског програма од 26. липња 1894.“; б) подизати хрватски живаљ у БиХ на политичком, културном, економском и социјалном пољу; ц) његовати и јачати међу свим католицима БиХ вјерски осјећај, „кршћанску ћудореност, кршћанску просвјету“; д) у народним питањима подупирати и радити раме уз раме у корист заједничких народних идеала и са другим организацијама и особама, ма које вјероисповјести биле, ако имаду исте народне циљеве, у колико се то не би косило са католичким осјећајима удруге; е) у вјерским питањима радити заједнички и са другим католичким нехрватским установама или појединим особама, ако тај рад не би био на штету хрватској мисли. „Вјерска пропаганда међу иновјерцима остаје посве искључена из дјелатности удруге, која ће у осталом и на то пазити, да што боље унаприједи сношљивост и грађанске односе међу припадницима свију вјероисповјести.“ Сврху ће ХКУ постићи: а) подупирањем, односно издавањем њига, часописа и ине добре штампе, из које ће ћитатељи црпсти жара за домовинску љубав, заноса у католичкој вјери, побуде на устрајан рад и штедњу, поуке за политичко дјеловање уопће и у појединим згодама напосе, упуте за друштвени живот, господарски развитак и умни напредак; б) именовање повјереника, а онда оснивањем подружница по могућности у свакоме мјесту БиХ, гдје ће пак у

српске коалиције односно њеног утицаја на политичке прилике на Босну и Херцеговину. Истовремено је потискивала и друге политичке тенденције, ма колико оне биле неутитајне, као што је социјалдемократија. Такође се морала суочити с акцијом исусоваца с циљем формирања организације на начелу „интернационалног католицизма“ која би обухватила домаће и досељене католике. Штадлер чија се амбиција за водећом позицијом у хрватском националном покрету косила с овим концептом није допустио реализацију ове идеје.⁷⁴⁷

У извјештају из октобра 1909. Земаљска влада је констатовала да се може претпоставити исход будућих земаљских избора. На њима ће Хрвати у огромној већини гласати за листу хрватске организације којом предсједава и коју води Никола Мандић. Мандић је описан као помирљиви политичар који је спреман да „својим противницима препусти неколико мандата“. Они су описани као „Старчевићеви сљедбеници који ће се бавити програмом доктора Франка и његове ексцеленције надбискупа Штадлера“. Међутим, уколико надбискуп спроведе своју намјеру „оснивања нове борбене организације“ под именом Хрватска католичка удруга, онда би у табору Хрвата „могао да избије грађански рат“ који би без сумње завршио „побједом старије организације“. Наглашено је да је Мандић „убијеђени и искрени поборник хрватске идеје“ и да уопште не треба сумњати да ће то и остати.⁷⁴⁸

Крајем 1909. командант XV корпуса у Сарајеву Мориц фон Ауфенберг (1852–1928) упутио је престолонаследнику Францу Фердинанду извјештај о политичким приликама у БиХ. Муслимане је оцијенио као помирене са судбином али и даље потресене, спремне да се успротиве одлуци о обавезном откупу. Због тога су били склони Мађарској аграрној банци пошто су је „сматрали средством за борбу“ против обавезног и гарантом факултативног откупа кметова који ће трајати читав низ година. Срби су „с гнушањем“ одбацили тријализам и били уједињени с циљем да „изнуде што већу аутономију“. Анексију су прихватили као вишу силу али су процијењивали да ће „прије или касније“ доћи до промјене политичких околности. Настојали су да својим дјеловањем не антагонизују муслиманску популацију с којом би у будућности могли формирати већину, непријатељски настројену према Монархији. У међувремену жељели су да „што више ослаби државноправно повезивање Босне и Херцеговине и Монархије“. Непријатељско држање српског становништва могло се промијенити само потпуним сломом краљевине Србије... или промјенама унутрашњих односа у Монархији.⁷⁴⁹

смислу ових правила, било у крилу саме удруге, било самостално, никнути друге корисне установе, као нпр читаонице, пјевачка друштва, сеоске благајне, сељачке, радничке, трговачке, обртничке, књижевне и остале задруге. Под ово спада и подупирање већ опстојећих сличних установа, као што и заузимање, савјетовање и потпомагање појединих приватних или задружних поузећа у БиХ, шегрта, ђака и других појединаца; ц) састанцима, скупштинама, поучним течажевима, згодним предавањима, излетима и забавама; д) настојањем и агитацијом, да се свугдје зима у обзир и исказује дужно поштовање хрватском и католичком живљу у БиХ, навластито хрватском језику; е) особитим заузимањем за материјални и морални напредак сиромашнијег дијела хрватског католичког пучанства у БиХ, е да га се подучи у бољи, рационалнији рад, да га се спасе од лихварских дугова, да му се очува иметак и тим га се постави на властито, слободније становиште, а ако то не би било могуће, да се поради, како би дотични иметак пао у католичке руке; ф) узгајањем врских сила које ће, након стеченог знања и искуства уложити своје способности у корист Хрвата и католика у Босни-Херцеговини у смислу ових правила. Новчана средства ХКУ јесу: уписнине, приноси разних чланова добљовољни приноси друштава и појединаца, приходи од забава, друштвених новина и распродаје књига, добици укамаћеног друштвеног новца. Т. Сipek-S. Mataković, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka*, 620-622.

⁷⁴⁷ Због фокусираности на тему ова питања нисмо третирали, она иако занимљива немају утицај на главни ток политичких дешавања у Босни и Херцеговини. (прим. аут.)

⁷⁴⁸ Пошто би се бројна „пресудна“ маса ставила под вођство фрањеваца и Мандића којег би након иступања из управе банке подржали „грађани“ те би у градској курији његови противници могли добити максимално један мандат. По сазнањима управе Мандић намјерава да избјегне сукоб с досељеним католицима осим ако се они изјасне као „противници хрватске идеје“. Закључено је да ће осим ако се његова „изразита могућност приступа богатству не поигра с њим“ он задржати лидерство. Н. Kapidžić, „Ispisi iz Bečkog arhiva o predistoriji Prvog svjetskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva Bosne i Hercegovine X-XI* (1971), 500-501.

⁷⁴⁹ Подразумијевало се, у круговима око престолонаследника, да постоји угарска подршка српској политици у БиХ у склопу настојања да се покрајине претворе у угарску интересну сферу. Н. Kapidžić, *Dva priloga novijoj*

Једина сасвим поуздана и „потпуно лојална царска и династијска“ странка у Босни и Херцеговини била је хрватска (католичка). Ауфенберг ју је дефинисао као сиромашну и фракцијски подијељену на Штадлерову и Мандићеву. Подјелу је оцијенио као бесмислену јер су се обје фракције програмски позивали на програм Странке права из 1894. Штадлерова група се притом понашала као искључиво католичка странка и поступала неумјерено и погрешно. Ономогућила је пораст чланства ограничивши га на „припаднике католичке вјероисповјести“. Пут којим су кренули оцијенио је као „непроходан“. Штадлера је сматрао сувише практичном и мудром главом која је свјесна последица и истовремено заточеног у „пропагандистичкој прошлости“. С начелом да се „хрватски католички положај може очувати и унаприједити само у оштрој борби“. Надбискупово окружење оцијенио је фанатичним и не сасвим послушним које притом стално подстиче Штадлера који не може да обузда своје „хушкачке капелане“ који позивају „на неразумну братску свађу“. Свештеници око *Хрватског дневника* провоцирали су муслиманско становништво а то је такође требало зауставити. Трбало је овај замршени ланац штетног дјеловања пресећи тако што би се уклонила кључна личност и у новонасталом стању изоловати његове сараднике. Није позивао на нека драстичне поступке пошто је надбискуп заслужна особа и заговорник „аустријске анексијске идеје“. Предложио је његово премјештање у Ђаково, гдје још није био именован Штротсамјеров наслједник. Позитивно је оцијенио Мандића и фрањевце који су подржавали другу фракцију, односно Хрватску народну заједницу, чије дјеловање је оцијенио као позитивно.⁷⁵⁰ Ова помирљива акција умиривања клерикалаца у Босни и Херцеговини није реализована.

На изборима за први Сабор Босне и Херцеговине ХНЗ је остала привржена својим раније прихваћеним политичким начелима. У свом предизборном програму нагласила да ће подржавати све што иде у корист народа у Босни и Херцеговини ако није у супротности с „хрватским народним тежњама“. Посебно се третирао питање сељака али и радника као „једно од најважнијих социјалних проблема“. Аграрно питање је требало хитно ријешити имајући у виду интересе кметова али не занемарујући власнике земље. Подржавало се слободно организовање радника чији се број процијењивао на 58.000 и за које је требало установити посебну курију. ХКУ је имала одвојене програме којим се обрађала различитим куријама.⁷⁵¹

Припремање за уставни период и формирање Босанског сабора

Ручним писмом Франца Јозефа од 5. октобра 1908. дата су овлаштења министру Стефану Буријану за израду босанскохерцеговачког устава. У писму које је владар упутио Буријану стајало је да треба удовољити потребама народа, обезбиједити му извјесно учествовање у управи земље посредством земаљског заступства, али у облику, који ће одговарати вјерским приликама и „чувати од старине наслијеђени друштвени ред“. Овим су конфесионална и класна подјела постављени као темељи будућег устава. У прогласу 7. октобра наглашено је да ће конституционалне установе одговарати локалним приликама.⁷⁵²

Буријан је по свједочењу савременика често истицао да становништво у БиХ није зрело за парламентаризам. „У Босни треба одоздо почети. Пирамида се тако гради а не са врха. Прво нека дође општинска самоуправа, па онда окружна скупштина, и на крају парламент.“ Буријан је сугерисао цару да „компетенције будућег устава и сабора буду тамо гдје почињу интереси цјелине, који су у исто вријеме и интереси појединаца“. Да би се у

istoriji Bosne i Hercegovine, 294-295; Z. Grijak, *Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva*, 106-108.

⁷⁵⁰ Н. Капидџић, *Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine*, 296-298; Z. Grijak, *Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva*, 110-111.

⁷⁵¹ Архив Босне и Херцеговине, *Napretkova kulturno-historijska zbirka*, Kutija VIII

⁷⁵² Н. Капидџић, *Pripremanje ustavnog perioda u BiH*, 51-53.

уставу реализовала аустроугарска политика, а народна страна бар привидно задовољила, почетком 1909. у Сарајеву је организована „нека врста анкете“. На анкету, о којој смо већ писали, позвани су само појединци, а изостављена вођства новоформираних народних политичких група. Учесницима је на мишљење достављен нацрт устава. „Како је имала свечан и декларативан карактер, анкета је прошла уз незнатну дискусију.“⁷⁵³

Због државноправних контроверзи између два дијела Монархије, третмана аграрног питања, унутрашње угарске кризе и других политичких питања требало је да прође 15 мјесеци од анексије до устава.⁷⁵⁴ Уставне уредбе у Босни и Херцеговини уведене су на основу „превишњег“ рјешења владара од 17. фебруара 1910. Поред земаљског устава „Штатута“ донесени су и неопходни закони за спровођење устава; изборни ред и саборски пословни ред, закон о скупљању и о друштвима и закон о котарским вијећима.⁷⁵⁵ Уставом се није промијенио однос БиХ према обема половинама Монархије који су постављени законом од 22. фебруара 1880. и били посебно утврђени законима ових држава. Са државноправног гледишта и после устава задржан је статус *corpus separatum* са почетка аустроугарске управе. Устав је веома ограничио утицај народа и његових представника на рад земаљске управе која је и даље била одговорна заједничком министру финансија у Бечу. Сабор је уставом добио право да изабере из своје средине један „земаљски савјет“ (вијеће) од девет чланова који би Земаљској влади, када то она затражи, давао „изјаве или мнијења о таквим јавним пословима у којим и Босна и Херцеговина има дијела“.⁷⁵⁶

У питању самог назива законског документа „ствараоци и приређивачи су се суочили и са многим дилемама“. Једино је био неспоран захтјев да назив „искључиво буде у службу Монархије“. На њемачком је гласио *Landesstatut*, што се могло превести као *Земаљски статут*. Таква формулација одговарала је аустријској и угарској влади. Назив *Земаљски устав* могао је по аустријској процјени да „изазове далекосежне уставно-политичке аспирације“. Уставна повеља БиХ изједначила би је са „уставним правилима крунских земаља“. Стога је требало да устав садржи ријеч *Статут*. Министарство спољних послова, не разумјевајући финесе, залагало се за назив *Земаљски устав*. Након вишемјесечне преписке Буријан је 6. септембра 1909. предложио дефинисан нацрт документа чији је назив на њемачком гласио: *Земаљски статут за Босну и Херцеговину*. Превод на српски је говорио о уставу. „Пуни споразум о називу постигнут је 12. фебруара 1910. на сједници Заједничког министарског вијећа. Тада је утврђен назив *Земаљски статут* (на њемачком) и *Земаљски устав* (на српском).“⁷⁵⁷ У свакодневном говору у земљи говорило се и *Штатут*.

Устав односно *Статут* „био је прилично реакционаран“. Са неодговорном владом, генералом као шефом управе, без компетенције у војничким стварима. Законодавство су контролисале владе, аустријска и угарска, и њихове делегације. У којима БиХ нису имале својих представника. Такав Устав је ипак био бољи од чистог апсолутистичког режима, који је дотле владао. „Имала се у виду смјена злогласног шефа унутрашње управе Косте Хермана и долазак на његово мјесто барона Карла Пинтера. За којег се држало да је модерних схватања и пријатеља Срба.“ Странци су и даље били „замјеник поглавара земље и четири члана босанске владе“.⁷⁵⁸

⁷⁵³ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak*, 257-259; Ђ. Микић, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910–1914. године*, Бања Лука 2017, 21-24. (Микић се позива на текст Данила Димовића, *Из мојих успомена. Босански сабор, како је постао, радио и престао*, објављен у листу *Правда* на Васкрс 1937) Даље у тексту Ђ. Микић, *Актуелност политике*

⁷⁵⁴ Дž. Juzbašić, „Анексија Босне и Херцеговине и проблеми доношења Земаљског устава (штатута)“, у: *Zbornik radova. Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Сарајево 2011, 87-132.

⁷⁵⁵ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu godina 1910*, 17-64.

⁷⁵⁶ Т. Kruševac, „Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine“, *Pregled* 10, (1955), 191-192.

⁷⁵⁷ Дž. Juzbašić, *Анексија и проблеми*, 202-203; Ђ. Микић, *Актуелност политике*, 26.

⁷⁵⁸ Ниједан домаћи човјек „није имао среће да га управни кругови Монархије доведу до тог положаја“. В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992, 360. Даље у тексту В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*

Земаљској влади била је потребна претходна сагласност и аустријске и угарске владе „за сваку законску основу“. Да би аустријска и угарска влада дале накнадну сагласност на изгласани закон, требало је да Земаљска влада закон предложи Заједничком министарству финансија, по завршетку процедура требало је још царско одобрење и потпис. За неометано дјеловање владе важно је било само да Сабор након свог успостављања одобри први буџет. Влада је била овлашћена да у случају неусвајања буџета док не буде донесен нови користи стари буџет као актуелан. Ограничену улогу Сабора дијелио је и његов Земаљски савјет од девет чланова. У случају да Земаљска, аустријска или угарска влада или ЗМФ од Сабора затраже мишљење о јавним пословима у којима има удјела и БиХ, изнијето мишљење „није било обавезујуће ни за једну од тих страна“. Сабор је по мишљењу Ерентала био „сигурносни вентил против субверзивних тежњи“ и инструмент који ће показати становницима Босне и Херцеговине да без обзира на сва уставна ограничења и ускраћена право нису грађани другог реда.⁷⁵⁹ Главним тачкама *Статута* Босна и Херцеговина добила је ограничено право буџетирања и доношења закона у појединим гранама управе: просвјети, вјерским стварима, саобраћају, судском законодавству, завођењу нових и повећању старих пореза, санитету, пољопривреди, социјалном старењу, занатству, шуми и рударству, доношењу закона о штампи, зборовима и удружењима. Истовремено то је била „проба ефикасности“ функционисања заједничких тијела Аустро-Угарске и њене моћи да „ријешити јужнословенско питање“ или да због њега пропадне.⁷⁶⁰

На основу Статута (Штатута) из фебруара 1910. са свим својим ограничењима ипак је почео „парламентарни живот“ у Босни и Херцеговини. Како је Јужни Словен за Буријана био прије свега „велика причалица, која хоће да буде саслушана“, требало му је омогућити да у легалним оквирима износи незадовољства, „која се могу али и не морају узети у обзир“. У замишљеном Земаљском савјету видио је начин да се „све жеље и притужбе становништва усмјере на споредни колосијек“.⁷⁶¹ Упорно је заговарао даљи рад на изједначавању становника Босне и Херцеговине с осталим грађанима Хабзбуршке монархије. Констатовано је да је „нови парламент боловао од дјечијих болести“, али да је истовремено показао ревностну жељу за радом и „значајну заинтересованост и разумијевање економских послова“. Буријан је забиљежио да је „Сабор био заинтересован за питање ослобођења кметова... покушао је да пробије баријере у којима је била ограничена сфера његове дјелатности. Није тежио да повећа власти које су му биле дате, али иако ограничен на провинцијско представничко тијело, полагао је право на статус парламента.“⁷⁶²

У тренутку доношења устава за Босну и Херцеговину, из којег је произишао Сабор, Аустро-Угарска је већ имала искуство са доношењем сличних сложених правних аката за поједине дијелове државе. Опште право гласа и крај куријалног система у Цислајтанији од 26. јануара 1907. није разматран за Босну и Херцеговину. Пракса администрације у Монархији је била да правне акте за одређену средину прилагоде тамошњим приликама. „Рјешења су била углавном специфична“ и локално обликована. У Бохемији је тако од 1897. постојала земљорадничка, трговачка, сеоска и градска курија као и курија мушкараца без прихода. У Моравској је сабор од 1905. био подијељен на Чехе, Нијемце и великаше који нису морали да се определијеле за једну од те две националности. У Буковини је допуштена јеврејска курија односно стварање јеврејске националне гласачке групе. У уставном погледу за Босну и Херцеговину унутар Монархије „није постојало никакво мјесто“. Пошто ни једна половина државе није одобравала да БиХ припадну другој половини. Идеја да би БиХ уз дијелове Аустрије односно Угарске чинила „неку нову јужнословенску државу“ била је утопијска.⁷⁶³ Управо та утопија била је хрватски план за будућност.

⁷⁵⁹ Ђ. Микић, *Актуелност политике*, 32-33; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 333.

⁷⁶⁰ М. Имамовић, *Правни положај и унутрашњеполитички развитак*, 37. Ђ. Микић, *Актуелност политике*, 31.

⁷⁶¹ Ђ. Микић, *Актуелност политике*, 33.

⁷⁶² *Austria in dissolution*, 303-304.

⁷⁶³ P. M. Judson, *Povijest habsburškog carstva*, 413-416.

Хрватски политичари полагали су наде у Франца Фердинанда чији блиски сарадник је у писму од 17. јула 1910. написао да се „не треба играти слоганом тријализма“. Нарочито кад идеја „долази одоздо“ јер су могуће непријатне тешко замисливе посљедице. Поставио је питање да ли би таква „нова државна цијелина састављена од Хрватске, Босне, Далмације и Крањске, која ће одјећи Аустрију од мора, водити политику истински лојалну према цару и да ће искрено подржавати аустријске и династичке интересе?“ Друго питање било је да ли би Чешка, као стара краљевина, мирно посматрала рађање „такве државе на југу“. Закључио је „да је слоган тријализма веома добар за застрашивање Мађара“ али да не би требао да буде озбиљно употребљен за било шта друго.⁷⁶⁴

Поштујући политичке околности у Монархији *Устав/Статут* за БиХ 1910. је укључивао „законе о правима грађана, држављанство, правосудни систем и државне службе на начин да је истовремено и прихватао и одбацивао остатак царских структура“. Франц Јозеф је своју власт заснивао на положају цара и краља Аустро-Угарске а не на породичном праву на БиХ или Прагматичној санкцији. „У новој уставној ситуацији БиХ нашла се у својеврсном непризнатом правном лимбу“ јер ником није припадала. Створена је посебна босанкохерцеговачка припадност или држављанство, јер није постојало заједничко држављанство које би покривало и Аустрију и Угарску. С друге стране држављанство није било препрека за излазак на изборе, државни службеници, учитељи или жељезничари из Цислајтаније и Транслајтаније могли су гласати за Сабор БиХ. Правни стручњак тог доба Карл Ламп (1866–1962) поставио је питање статуса БиХ који датим актом није био јасан. Скреноу је пажњу на неусаглашеност Устава/Статута пошто анексија није препозната у уставним и другим актима двије чланице Монархије.⁷⁶⁵ Међутим, тај статус Босне и Херцеговине јединственог случаја у Монархији, територије која припада Двојној монархији али није у саставу једне од њених половина није се промијенио до слома Хабзбуршке монархије у јесен 1918.

Статут није оставио посебан утисак на упућеније савременике у покрајинама. Француски конзул у Сарајеву је 6. марта 1910. послао извјештај свом министарству спољних послова у којем се изразито негативно изјаснио о овом правном акту. Назвао га је „псеудо-уставом“ и „горком шалом“ на рачун становништва. Сматрао је да би апсолутизам био прихватљивији јер би се бар текући послови обављали без проблема. С обавезом да се свака саборска одлука даје на сагласност свакој од двије државе Монархије ситуација у Босни и Херцеговини се само додатно закомпликовала. Очекивао је да ће сукоби и кризе унутар Монархије учинити немогућим рјешавањем „било којег питања“ у Босни и Херцеговини.⁷⁶⁶

Земаљска влада је, у складу са законским одредбама, 24. марта 1910. донијела одлуку о расписивању првих саборских избора. У временском периоду од 18. до 28. маја исте године. Право кандидатуре нису имали лица осуђена на затворску казну, лица која су била оптужена у судском процесу с могућом затворском казном (односно они против којих се води кривични поступак-Р.С.) као и лица која су банкротирала или била у процесу проглашења банкрота. Утврђено је да ће се прво бирати представници треће курије затим друге курије па у два наврата по један разред прве курије. Избори у трећој курији су се требали одржати 18. маја, у другој 23. маја, у другом разреду прве курије 25. маја, а у првом разреду прве курије 28. маја 1910. У бирачке спискове за прве саборске изборе укупно било је уписано 402.164 бирача. Од тога православних је било 173.127 односно процентуално 43,05%, муслимана 137.365 или 34,15% а католика 88.929 односно 22,21%. Остали бирачи, њих 2.744 односно 0,59% били су Јевреји или припадници конфесија које нису добиле мандат. У трећој курији је 347.573 бирача бирало 34 посланика. У другој курији 47.725 бирача бирало је 20 посланика. У другом разреду прве курије 6.467 бирача бирало је 13

⁷⁶⁴ „Парола тријализма је сасвим корисна за плашење Мађара али не би требало ићи даље од тога“. В. Дедијер, *Планови надвојводе Фрање Фердинанда*, 194; Ж.П. Блед, *Франц Фердинанд*, Београд 2014, 227.

⁷⁶⁵ Р. М. Judson, *Povijest habsburškog carstva*, 413-416. Позива се на рад К. Lamp, „Die Verfassung von Bosnien und der Herzegowina vom 17. Februar 1910“, *Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart* 5 (1911), 137-229.

⁷⁶⁶ М. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 470.

посланика док је у првом разреду прве курије 399 бирача бирало 5 посланика. Тако је у трећој курији 10.223 гласа требало за 1 мандат, у другој је требало 2.386 а у првој је курији је требало 381 глас за 1 мандат. Према томе, бирач из прве курије је вриједио шест пута више од бирача из друге и 26 пута више од бирача из треће. Конфесионално гледано у првом разреду прве курије било је 342 муслимана, 34 православних, 14 римокатолика а 9 осталих. У другом изборном разреду прве курије је било 3.129 римокатолика, 1.676 муслимана, 1.273 православних и 389 осталих. У другој курији је муслимана било 29.555, православних 8.874, римокатолика 7.585, Јевреја 1.620 а 91 осталих. У трећој курији било је 162.980 православних, 105.734 муслимана, 78.215 римокатолика и осталих 644.⁷⁶⁷

Односи у Босни и Херцеговини дефинисани кроз конфесионалну припадност и социјални статус имали су свој одраз у овој компликованој али добро осмишљеној структури. Задржана је осјетљива равнотежа неопходна у религиозно подијељеној земљи. Ономогућено је да припадници једне конфесије захваљујући својој бројности у парламенту политички изборе повлаштенији положај. Истовремено куријални систем гарантовао је малобројним богатим земљопосједницима и даље утицај и статус. Сеоско становништво које је било апсолутна већина у земљи добило је бар теоријску шансу да се њихов глас чује а градско становништво прилику да учествује у политичком животу.

Хрватска диференцијација на Хрватску католичку удругу и Хрватску народну заједницу или скраћено на Удругу и Заједницу претворила се у изборну трку. Старе политичке тактике примјењиване у ранијим сукобима су напуштене. „Тактизирања.. одгађања, толико карактеристична за обрачунавање између двије струје у редовима босанскохерцеговачких Хрвата више није могло бити“. Штадлер је први повукао потез у том правцу. У поменутој *Окружници* број 193 објављеној у *Врхбосни* 20. фебруара 1910. Штадлер је кренуо у отворени напад на ХНЗ тако што је напао њихове вјерне савезнике фрањевце. Настојао је да спријечи фрањевачко јавно дјеловање и учини их политички пасивним. На тај начин да их ономогући да утичу на политичко расположење народа. Штадлер је окружницом забранио свештеницима да буду чланови ХНЗ као и да је „препоручују народу“. С друге стране ХКУ је топло препоручена, а њено вођство је пред јавношћи и у својим правилима наглазило да ће радити на уједињењу свих Хрвата у једно самостално државно тијело у оквиру хаббуршке монархије као и да ће његовати и јачати вјерски осјећај. Тиме је почела одлучујућа фаза битке у „одмјеравању политичких снага, којој је циљ био да клер, помоћу ХКУ“ преузме политички примат код „босанскохерцеговачких католика Хрвата“.⁷⁶⁸

Хрватска народна заједница није остала нијема на овај напад. Објавила је брошуру *Надбискуп Штадлер и Хрватска Народна Заједница*, збирку текстова који су требали да представе аргументе и ставове ХНЗ. Аутор текстова био је Иво Пилар који је за ову прилику користио псеудоним Заједничар. Наглашено је да ХНЗ није никакав „артефакт“ него да је настао из потреба хрватског народа у Босни и Херцеговини. У којој је надбискуп „као хијерархијска глава католичког клера“ истовремено био и политички вођа хрватског народа. Међутим, након скоро четврт вијека његовог вођства управо су католици „од свих

⁷⁶⁷ *Сарајевски лист* 2. април 1910; *Вечерњи сарајевски лист* 15, 20. април 1910.

⁷⁶⁸ Уз осуђивање ХНЗ као безбожничке и антивјерске организације. Штадлер је у *Окружници* написао „устао сам против Хрватске народне заједнице јер сам видио да здрав разум и вјера од католика изискује, да се правила свих друштава што се на корист њихову оснивају... морају темељити на вјери“. Тврдио је да се током оснивања и рада друштава мора „пред очима имати њихова сврха“ према којој треба усмјеравати њихово дјеловање. Религиозност је једна од најважнијих циљева и у супротности с начелом ХНЗ да је у политичком развоју становништва „чисти конфесионални моменат мора бити подређен националном“. Оптужио је Хрватску народну заједницу да је раздвојила свјетовно од редовничког свештенства, занемарујући своју улогу у том процесу, заговарала вјерски индиферентизам у вјерски подијељеној земљи и водила политику која штети хрватским интересима. Муслимани и Срби су своје организације формирали на конфесионалном принципу супротну лошој пракси ХНЗ. То је било довољно Штадлеру да изнесе став како ХНЗ треба забранити „католичком народу у Босни и Херцеговини“. *Vrhbosna* 20. вељаца 1910; L. Đaković, *Političke organizacije*, 339-341. I. Gavran, *Lucerna Lucens?*, 83.

конфесија“ најмање напредовали. ХНЗ је настао због „мањка самоникле народне организације“, изузетних економских слабости и заосталости хрватског живља. Мањка самосталног политичког мишљења које се сводила на понављање фраза које су се чуле „преко Саве и Динаре“. Поистовјећивање католицизма и хрватства и посљедична изолованост хрватског католичког живља од муслиманског карактерисали су период прије формирања организације. Оснивачима ХНЗ било је јасно да Хрвати с дотадашњим вођством не могу бити привлачан елемент. Муслимане су Срби највише привукли себи тако што су их страховали с Штадлером и покрштавањем. Што „свако дијете у Босни и Херцеговини зна“. Требало је стога у ХНЗ организовати „све силе хрватског лаичког елемента у БиХ“ и разбити за „хрватску народну мисао штетно увјерење“ о идентичност појма хрватство и католицизам.⁷⁶⁹

У каснијим текстовима представљен је историјат формирања ХНЗ и преломни тренутак за сукоб с Штадлером. Његова одлука да након аудијенције делегације ХНЗ као „позваних представника Хрватства у Босни и Херцеговини“ организује „монстредепутацију“ од 400 католика која није имала „жељеног успјеха“ након чега је почео прогон припадника ХНЗ и фрањеваца који су их подржавали.⁷⁷⁰ ХНЗ је била присиљена да одговори на надбискупове нападе након што су њени покушаји за компромисом одбачени. Критикован је писање *Хрватског дневника*, који то без надбискупове сагласности не би могао да ради, о Србима. Истакнуто је да чланови ХНЗ не спадају у „Славосрбе“ и не сматрају да их треба у свакој прилици хвалити како то „чине неке странке у бановини“ (алузија на хрватске чланице хрватско-српске коалиције-Р.С.). Али и да је свођење рада само на негативну страну, на „хајку и псовку“ без икаквих даљих „водећих мисли“ контрапродуктивна. Дефинишући такве поступке Штадлерове групе као „потпуну негација појма политике“.⁷⁷¹ „Свјетовно-клерикално вођство није се знало снаћи“ у многим народним пословима јер се увијек држало клерикалног гледишта. Временом је штета од таквог начина дјеловања постајала све већа. Стога је био неопходан престанак такве праксе, јер не с њом није могла политички дјеловати у новим околностима анектиране БиХ у којем уставни живот „куца на врата“. Свјетовно клерикално вођство било би „на највећу штету хрватског народа у Босни и Херцеговини“.⁷⁷² ХНЗ је представљена као персонификација воље за животом „за самоодржањем хрватског народа у БиХ“, као борба народа за „своје животне потребе“. Прва снажна појава „будућег лава хрватског народа“ која није ни безбожна, ни противјерска, ни противкатоличка ни заговорница ставова странака из Хрватске и Славоније. Због одговорности која је пред ХНЗ-ом закључује се да у писању брошуре није могло бити обзира.⁷⁷³ У марту 1910. Ауфенберг је саставио нови извјештај у којем је објаснио промјену које су наступиле након претходног. У међувремену је српска страна по његовој оцјени одустала од тактизирања с муслиманским представницима и почела се залагати за обавезни (облигаторни) откуп. Очекивао је да би Срби могли са Хрватима на првој сједници новоформираног Сабора поставити питање обавезног откупа. Муслимани којима по Ауфенбергу, као и католицима, „недостаје схватање за националност“ и код којих вјера има главну улогу у изградњи идентитета, подијелили су се у двије групе од којих је једна склона неприродном муслиманско-српском савезу. Требало је преко аграрног питања везати муслиманске вође за Земаљску владу и постепено навести саборску већину према увођењу факултативног откупа. Коментаришући прилике у хрватском елементу у БиХ примјетио је да Штадлерови сарадници, именовано је Ивана Шарића и Карла Цанкара, не увиђају опасност за вјеру и хрватство од инсистирања на неодвојивости вјере и националности. Те „старе традиције“ гурале су хрватство у цијелини ка утапању у

⁷⁶⁹ *Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, napisao „Zajedničar“, Sarajevo 1910, 5-11. Даље у тексту *Zajedničar*, *Nadbiskup Stadler i HNZ*

⁷⁷⁰ *Zajedničar*, *Nadbiskup Stadler i HNZ*, 17-22.

⁷⁷¹ *Zajedničar*, *Nadbiskup Stadler i HNZ*, 37-38.

⁷⁷² *Zajedničar*, *Nadbiskup Stadler i HNZ*, 48-57.

⁷⁷³ *Zajedničar*, *Nadbiskup Stadler i HNZ*, 79-80.

„великосрпство“. С друге стране Мандић и ХНЗ приближили су се позицијама хрватско-српске коалиције што је било супротно интересима Монархије. Олакшавајућа околност у свему је била чињеница да је дио муслимана који је до тада био склон хрватским националним ставовима начинио заокрет ка „чисто исламском вјерском смјеру“. Настојања ХНЗ да придобију муслимански живаљ за „опцију интерконфесионалног хрватства“ тиме је обесмишљено. Истовремено Штадлерово инсистирање на католичанству као темељном принципт тиме је постало увјерљивије.⁷⁷⁴

У Травнику је 10. априла одржана скупштина Хрватске народне заједнице, на њој су се појавили сви важнији чланови. Између осталих и неуспјешни кандидат за предсједника ХНЗ-а Јозо Сунарић који је након Мандића и неколико фрањеваца одржао говор. Том приликом изабран је нови травнички окружни одбор, двије седмице касније изабран је бањалучки окружни одбор. Вијести о томе је пренијело новопокренуто гласило ХНЗ лист *Хрватска заједница. Орган за политику, просвјету и народ. господарство*⁷⁷⁵ На скупштини у Травнику су, по свему судећи, изабрани кандидати за Сабор али је вијест о томе, из за сада непознатих разлога објављена тек 8. маја али је наведено да је кандидати изабрани 17. априла „на скупштини ХНЗ“. Тог дана у Сарајеву се требала одржати сједница Средишњег одбора која је међутим одложена. Могуће објашњење је да је листа кандидата састављена у најужем кругу ХНЗ-а који је пред крај априла 1910. основао Хрватски политички клуб. У клуб су ушли фрањевци фра Анђео Фрањић и Фрањо Блажевић, мање познати Анто Дуспер, Мијо Црвенковић, Франо Милошевић и Вјекослав Јелавић⁷⁷⁶ који је у вријеме оснивања ХНЗ-а још боравио у Паризу. Али и Коста Ђебић-Марушић, Лука Чебрајић и Никола Мандић.⁷⁷⁷ Суштински клуб је био политичка испостава ХНЗ-а који је формално био културно-економска организација. *Хрватски дневник* је исмијавао клуб који су описивали као доказ да се чланови ХНЗ-а стиде сами себе „своје фирме“.⁷⁷⁸ Пошто се у вијести о листи кандидата наводи да је иста састављена у договору Хрватске народне заједнице и Хрватског политичког клуба њено антидатирање прикрива чињеницу да консултација и договора са ширим чланством није било.

Кандидати су описани као „несебични, значајни и пожртвовани“ људи познати у јавном животу који у се „вазда борили за вјеру и хрватство“. За трећу курију кандидати су били Никола Мандић (за сеоски котар Сарајево и сви остали котари сарајевског округа као и котари Љубушки и Столац у мостарском округу), Ђуро Цамоња (за сеоске котаре Мостара и мјеста Коњиц, Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње и Љубиње), Мирко Ђуревачки (за сеоски котар Бања Лука и све котаре бањалучког и бихаћког округа), Иво Будимировић (за котаре Травник, Жепче, Зеница, Бугојно и Прозор) и Јозо Сунарић (за котаре Ливно, Жупањак, Гламоч, Варцар-Вакуф као и Јајце у травничком округу). За другу курију Лука Чебрајић (за Сарајево, сви градове сарајевског округа и градове Горажде, Вареш и Крешево), Коста Гјебић-Марушић (за све котарске градове травничког округа и градове Горњи и Доњи Вакуф), Јозо Сунарић (за све градове бањалучког и бихаћког округа као и градове Добој, Босански Брод, Кулен Вакуф и Стари Мајдан) и Доминик Мазе (за све градове мостарског округа). За прву курију други изборни разред која је обухватала цијелу земљу кандидати су били Никола Мандић, Милан Катичић, Лука Чебрајић и Теофил Кошет.⁷⁷⁹ Увид у кандидатске листе показује да су Никола Мандић, Јозо Сунарић и Лука Чебрајић били

⁷⁷⁴ Н. Kapidžić, *Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine*, 299-303; Z. Grijak, *Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva*, 113-117.

⁷⁷⁵ *Hrvatska Zajednica* 14. travanj, 1. svibanj 1910.

⁷⁷⁶ Вјекослав Јелавић (1876–1965) у Паризу је завршио политичке науке и права, политичар, уредник „Хрватске заједнице“. Посланик Босанскохерцеговачког сабора који се издвојио се из хрватског саборског клуба, члан средишњег одбора Народног већа СХС из БиХ и повјереник за рударство и шумарство, сарадник *Гласника Земаљског музеја*. Послије Првог свјетског рата био је секретар Трговачке и обртничке коморе у Сарајеву.

⁷⁷⁷ *Hrvatska Zajednica* 24. travanj 1910.

⁷⁷⁸ *Hrvatski dnevnik* 12, 18. svibanj 1910.

⁷⁷⁹ *Hrvatska Zajednica* 8. svibanj 1910.

кандидовани у више изборних јединица и курија док су Стјепан Кукрић и Иво Пилар остали ван свих кандидатских листа. Објашњење за овај поступак нисмо нашли, можемо само да претпоставимо да је у унутрашњим трвењима једна група чланова потиснута.⁷⁸⁰

Хрватска католичка удруга кандидовала је за трећу курију Матију Пајића (сарајевски округ), Маријана Вујновића (котар Љубушки), Ивана Тртња (Тузла), Амброза Дражића (бањалучки и бихаћки округ), Ивана Шарића (тузлански округ), Јурја Веселића (травнички округ) и Анту Тадића (котар Ливно). За другу курију Петар Мрљић (котар Вареш), Иван Шарић (тузлански округ), Карло Цанкар (Сарајево), Грга Потушек (бањалучки и бихаћки округ). У првој курији други изборни разред Јосип Ванцаш, Виктор Јанкијевић, Оскар Сомогој и Амброз Дражић.⁷⁸¹ Било је сасвим очигледно из списка кандидата да је ХКУ-а била у великој организационој конфузији и да је имала проблем у проналаску личности спремних да се кандидују као чланови Удруге. Маријан Варешанин је Заједничком мнинистарству финансија јавио да је кандидатска листа Удруге доказ „слабости ове странке“. ХКУ-а је истакнула свјетовне свештенике који се фрањевцима, „који стотинама годинама утјечу на овдашње становнике“, не могу супротставити. У листи потенцијалних кандидата које је доставио у додатку, наводи се да неки од њих још нису потврдили своје учешће а да у Мостару нема чланова ХКУ. Варешанин је сазнао да је Иван Шарић предложио „споразум о изборном компромису“ али да га је самоувјерени Мандић одбио.⁷⁸²

Ускоро се показало да је Мандићева процјена била тачна пошто је ХНЗ убједљиво поразио ХКУ. *Хрватски дневник* је дезинформишући јавност писао о сјајној побједи ХКУ и како је суд хрватског народа поразио Мандића и ХНЗ. У стварности је ХНЗ-а првог изборног дана изгубила само два мандата а од 52.100 католичких изборника у трећој курији свега 18.633 је гласало за ХКУ.⁷⁸³ У другој курији од пет мандата ХКУ је изборила само један а у другом изборном разреду прве курије још два мандата. Укупно 5 мандата међутим ускоро су изгубили једног посланика. Адвокат Виктор Јанкијевић је због неслагања с политичким ставовима вођства ХКУ положио свој мандат и приступио ХНЗ. На накнадно расписаним изборима он је изабран али сада као кандидат ХНЗ. Пошто су неки кандидати освојили више мандата у различитим куријама, као Мандић и Сунарић који су освојили три односно два мандата, били су организовани допунски избори 3. септембра. На којима су мандате изборили кандидати ХНЗ-а поражени у мају (Милан Катичић и Никола Ђурић). У међувремену је још један члан ХКУ напустио странку и приступио ХНЗ (Оскар Сомогој).⁷⁸⁴ Хрватска католичка удруга је сломљена у покушају доминације над хрватским корпусом у Босни и Херцеговини. Њихов политички патрон био је свјестан да су у томе велику улогу имали фрањевци који су здушно радили на страни Хрватске народне заједнице.

Још прије избора Штадлер је у наставку борбе са фрањевцима као савезницима ХНЗ-а повукао нови потез. Отишао је у Рим 9. маја да би папи објаснио своју *Окружницу* и поступке против фрањеваца. Поред уобичајних примједби на фрањевачки ред у БиХ овај пут је оштрицу своје критике усмјерио на бискупе Маријана Марковића и Пашкала Буцоњића. Бањалучки и мостарски бискуп као припадници фрањевачког реда подржавали су ХНЗ-а и тиме подривали „ауторитет и моћ Католичке цркве, а то значи и саме Свете Столице“. Тражио је да Света Столица умјесто старог и „за службу неспособног Буцоњића“ уклони и замјени Иваном Шарићем. Ако би фрањевца на челу бискупије у којој од 45 жупа 32 припада фрањевцима дошао надбискуп одани сараданик подршка ХНЗ у Херцеговини била умањена. Штадлер је знао да влада има свог кандидата за Буцоњићевог наследника, провинцијала Алојзија Мишића (1859–1942). Тактички је хвалио Мишићеве особине и оцијенио га „као честитог свештеника“ али га је истовремено приказивао као потпуно

⁷⁸⁰ Томислав Лоњић који је годинама истраживао Пилареву биографију констатовао је да разлог зашто Пилар није кандидован „засад није могуће утврдити“. Т. Јонјић, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 755.

⁷⁸¹ *Hrvatski dnevnik* 18. svibanj 1910.

⁷⁸² L. Đaković, *Političke organizacije*, 349-350. (Ђаковић се позива на извјештај 593/1910 Pr. ZMF Arhiv BiH)

⁷⁸³ *Hrvatska Zajednica* 22. svibanj 1910.

⁷⁸⁴ *Hrvatska Zajednica* 18. rujan 1910.

неспособног за тако одговорну дужност. Поред забринутих фрањеваца „озбиљност Штадлерове мисије у Риму схватила је и Земаљска влада“.⁷⁸⁵ Упутила је извјештај Заједничком министарству финансија у којем упозорила да би се „политички однос снага“ у хрватском босанскохерцеговачком корпусу промијенио у случају да Штадлер потисне фрањевце. Скренута је пажња да сеоско становништво не разумије суштину сукоба ХКУ и ХНЗ него да се традиционално држи фрањеваца и ако не буде гласало под њиховим утицајем могло би да промијени своја опредјељења и подржи ХКУ.⁷⁸⁶

Средишњи одбор ХНЗ реаговао је на овај Штадлеров чин. Са сједнице у Бањалуци упутио је 12. маја 1910. писмо лично папи. Осим жалби на рачун Штадлера молили су Пију Х (1903–1914) да заштити „наше омиљене духовнике фрањевце, наше истакнуте бискупе Марковића и Буцоњића“. Молили су да се на „подесан дипломатски начин стане на пут свим нападима надбискупа Штадлера“ јер би његов успјех имао огромне последице за државну управу и Монархију у цијелини. Земаљска влада је била упозната с овим писмом и упозорила заједничка министарства на компликованост политичке ситуације. У извјештају је навела да је црквена хијерархија након што ју је „домаћи хрватски лаички елемент“ поразио у борби за политичко руководство, „са чим се она никако не може сложити“, кренула у ликвидацију Заједнице. Земаљској влади је из Беча скренута пажња да су домаћи органи управе одговорни за „политичко стање у БиХ“, гдје може доћи несугласица које могу довести до насиља. Заједничко министарство финансија је тражила да Министарства спољних послова прати збивања у Риму јер ће од њих зависити прилике у БиХ. Аустроугарско посланство у Ватикану је инсистирало да у аудијенцију код Пије Х буде примљена и депутација ХНЗ која га је упознала са суштином сукоба с надбискупом Штадлера и приликама у БиХ.⁷⁸⁷

На изборе је изашао велики број бирача, чак и у трећој курији. Муслимана је изашло 83 %, Срба 85 % а код Хрвата је одазив био нешто мањи 61 %. Народноне групе нису биле „модерно партијски“ организоване. „Једини систем организације био је систем гомила – кретање маса помоћу виђенијих људи.“. Те групе идеолошки пуне романтике, „са напоном националног осјећања помијешаног са вјерским заносом, демократско грађански, ни социјално праведни тип политичара“ нису могле да дају. Избори су били „збијање гомила које су биле захваћене једном историјском епохом...“ Становништво, традиционално религиозно, политички је остало затворено у уском конфесионалном оквиру.⁷⁸⁸

У просјеку је на један православни мандат долазило 40.307 становника, на муслимански 50.494 а на католички 49.112 становника. Рачунајући заједно другу и трећу курију, просјек за све три вјероисповијести био је нешто више од 33.000. „Таквим распоредом влада је одређивала равнотежу и паритет националних и вјерских група као један од основних принципа аустроугарске политике у БиХ.“ Полазећи од тога да је један глас земљопосједника вредео отприлике колико 150 гласова треће курије, изборни систем у Босни и Херцеговини био је назадан. Аустроугарским властодршцима омогућио је да у случају потребе, маневришући у Сабору изигравају једну вјеру помоћу друге.⁷⁸⁹ На 72 овако бирања посланика долазило је 20 виралних посланика, од којих су 15 били висока свештена

⁷⁸⁵ L. Đaković, *Političke organizacije*, 342-343; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 462-465. Гријак је описујући Штадлерову посјету на 463. страни написао да је надбискуп 9. маја отишао у Рим. Разочаран изборним поразом иако су први избори одржани девет дана касније?

⁷⁸⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine, ZMF Pr. 593/1910.

⁷⁸⁷ L. Đaković, *Političke organizacije*, 344-345; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog*, 466-469. Ђаковић у напомени доноси превод писма папи. Гријак запада у контрадикцију објашњавајући да је папа „очевидно био склон Штадлеру“ не објашњавајући, осим алузијама на притисак Аустро-Угарске на Ватикан, зашто онда није уважио његове аргументе.

⁷⁸⁸ Ђ. Микић, *Актуелност политике*, 41-42.

⁷⁸⁹ X. Капицић, *Припремање уставног периода у БиХ*, 156-159; M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak*, 274; Ђ. Микић, *Актуелност политике*, 37.

лица. Улога виралиста била је да као „неодређени горњи дом чине равнотежу изабраним посланицима“ ако ови почну реформски дјеловати.⁷⁹⁰

Гледано у апсолутним бројевима највише римокатолика је било у трећој курији а најмање у првом разреду прве курије. Католици су већина били у другом разреду прве курије. Ту је њихово учешће било двоструко веће од њиховог учешћа у броју становника. Уколико се узме укупан број бирача у све три курије сваке од ове три конфесије појединачно а затим подијели са укупним бројем мандата које је свака конфесија добила, долази се до закључка да је један мандат ишао на 5.721 муслиманских бирача, 5.586 православних бирача и 5.559 католичких бирача. Скоро па уједначен овај број показује да је аустроугарска управа настојала да очува равнотежу између различитих конфесионалних група. Статистички гледано у првој курији требало је 785 католичких бирача за један мандат. У другој курији 1.517 католичких бирача је требало за један мандат. У трећој курији католицима је требало 11.174 бирача за један мандат.⁷⁹¹ У „земаљско заступство за Босну и Херцеговину“ – Сабор, гледано по куријама католици су у првој курији имали право на четири мандата у цијелој земљи. У другој курији укупно пет мандата. Изборна јединица главни град и округ Сарајево и градови Горажде, Вареш и Крешево један мандат. Изборна јединица округа Травник и градова Горњи Вакуф и Доњи Вакуф један мандат. Изборна јединица свих котара округа Мостар један мандат. Изборна јединица округа Тузла и градови Босански Шамац, Модрича и Орашје један мандат. Изборна јединица округа Бања Лука и Бихаћа и градови Добој, Босански Брод, Костајница, Кулен-Вакуф и Стари Мајдан један мандат. У трећој курији укупно седам мандата. Изборна јединица сви котари округа Сарајева 1 мандат. Изборна јединица округа Мостара и котара Коњиц, Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње и Љубиње један мандат. Изборна јединица окрузи Љубушко и Столац један мандат. Изборна јединица округа Бања Лука и Бихаћ један мандат. Изборна јединица округ Тузла један мандат. Изборна јединица округ Травник, Жепча, Зеница, Бугојно и Прозор један мандат. Изборна јединица котари Ливно, Жупањак, Гламоч, Варцар-Вакуф и Јајце један мандат. У сабору су именовани вирални чланови односно виралисти: фра Лука Бегих фрањевац из Мостара, фра Пашкал Буцоњић бискуп мостарски, Јосип Штадлер надбискуп врхбосански, фра Маријан Марковић бискуп бањалучки, фра Алојзије Мишић провинцијал фрањевачки у Сарајеву. У Сабору су као представници три курије изабрани: Никола Чорић учитељ са Илице за округ Сарајево интелектуална курија члан Хрватске католичке удруге (ХНЗ), Алекса Цвјетић крупни земљопоседник из Брчког за округ Тузла (ХНЗ), Лука Чабрајић љекар из Сарајева (ХНЗ), Ђуро Џамоња издавач из Мостара члан Хрватске народне заједнице (ХНЗ), изборна јединица Мостар и котар Коњиц, Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње и Љубиње, Коста Ђебић-Марушић (ХНЗ) за изборну јединицу и котаре округа Травник. За руралне котаре округа Бања Лука и Бихаћ Мирко Ђуревачки (ХНЗ), Виктор Јанкијевић адвокат у Тузли (ХКУ), Милан Катичић адвокат у Бихаћу (ХНЗ), Доминик Мази адвокат у Мостару (ХНЗ), Никола Мандић адвокат у Сарајеву (ХНЗ), Петар Мрљић из Вареша (ХКУ), Оскар Самогој директор банке у Сарајеву (ХНЗ), Јозо Сунарић адвокат из Бања Лука (ХНЗ), Иван Шарић помоћни бискуп у Сарајеву (ХКУ), Јосип Ванцаш (ХКУ) Јурај Веселичић пастор из Отиновца (ХКУ). Српска народна организација (СНО) добила је све православне мандате 31, Муслиманска народна организација све муслиманске 24 док је католичких 16 мандата подијељено 12 ХНЗ и 4 ХКУ.⁷⁹²

⁷⁹⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије II*, 639.

⁷⁹¹ У првој курији требало је 336 муслиманских бирача за 1 мандат а 163 православних за 1 мандат. У другој курији на 3.284 муслиманских бирача долазио је један мандат, на 1.775 православних бирача један. У овој курији је и 1.620 Јевреја добијало један мандат. Православних бирача је требало 9.054. за један мандат док су муслимански бирачи за 11.748 добијали један мандат у трећој курији.

⁷⁹² *Bosnischer Bote 1911 Universal=Hand- und Adreszbuch für Bosnien - Hercegovina*, Sarajevo 1911, 35-37. Приликом навођења имена посланика који су чланови ХКУ пише „католичка партија“ док се за остале наводи Хрватска народна заједница. Припадност одређеним хрватским партијама није најпрецизније наведено пошто

Социјална структура Сабора није осликавала структуру становништа које је било доминантно сељачко. Сабором је с 69,56% доминирала интелигенција којој су припадали 64 посланика, 45 изабраних и 19 виралиста. Од тог броја духовној интелигенцији припадали су 21 посланик, 6 изабраних и 15 виралиста. Конфесионално гледано муслиманска интелигенција је чинила 17,24% муслиманског блока, православци 22,22% православног док је католичка интелигенција чинила чак 33,33% католичког блока. У свјетовној интелигенцији најзаступљенији су били правници – 14 адвоката и адвокатских приправника од тога католика је било 5 односно 28%. Земљопосједници су чинили 26,08% Сабора и то 19 крупних земљопосједника и 5 земљопосједника. Муслимани су доминирали са 17 посланика православци су имали 5 док је у овој категорији било свега 2 католика односно 8.33%. Католици су имали јединог представника радничке класе у Сабору и то из Вареша, члана ХКУ. Хрватска католичка удруга је имала још два клерика и једног интелектуалца. Од 12 посланика Хрватске народне заједнице њих 10 су били интелектуалци, док су преостала двојица били велепосједник и посједник.⁷⁹³

У тренутку отварања Сабора Хрвати – „предрага дјеца из времена анексије БиХ“ били су подијељени у два табора. За разлику од осталог становништа унутар којег је управа често изазивала подјеле,⁷⁹⁴ хрватски раздор наступио је из унутрашњих разлога супротно интересима Аустро-Угарске. Оно што их је одвајало од осталих била је непоколебљива оданост Монархији и вјера да ће их Хабзбурзи кад-тад за то наградити. Хрватски политички представници вјеровали су да ће једног дана бити остварено уједињење с Банском Хрватском и Далмацијом. Ова жеља се мање или више дискретно провлачила кроз дјеловање како ХНЗ тако и ХКУ. За изражавање оданости и исказивање жеља кориштена је свака могућа прилика па и царев боравак у БиХ. Током шестодневне посјете остарелог владара Босни и Херцеговини приређени су свечани дочеци, поклонствене делегације и пригодне манифестације о којима је ондашња штампа исцрпно извјештавала.⁷⁹⁵ Тако је Никола Мандић као доградоначелник Сарајева поводом најаве посјете цара Франца Јозефа Босни и Херцеговини изјавио да је ова вијести обрадовала цјелокупно становништво. Искористио је ову прилику да још једном нагласи како „босанскохерцеговачки Хрвати Босну и Херцеговину своју ужу домовину „сматрају саставним дијелом краљевине Хрватске“.⁷⁹⁶

Надбискуп Штадлер је приликом пријема код цара 31. маја окупацију и анексију БиХ навео „међу најсјајнија дјела... и вазда најсјајнији алем камен на круни славне хабзбуршке династије“. Свјестан да је неопортнуно у свечаној прилици износити жалбе и политичке циљеве замолио је да се „благоизволи заштитити права и слободе католичке цркве у БиХ“.⁷⁹⁷ *Хрватски дневник* објавио је тих дана, слично осталим листовима у земљи, пригодне текстове, портрет чак и пјесму посвећену владару. Међутим на сам дан царевог доласка 30. маја објавио је чланак добродошлице у којем је указао да окупациона власт није дозволила да се Босна и Херцеговина споји у „једну политичку цијелину са Хрватском“. У тексту је наглашено да хрватски народ вапи и моли за уједињењем „наше хрватске домовине“.⁷⁹⁸ Штадлер је тако искористио своје гласило да изнесе своје стварне жеље. Мандић је био још

је чак код девет личности наведено „католичка партија“. У литератури се наводи подјела 12 и 4 па се ње и ми држимо. (прим. аут.)

⁷⁹³Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910 - 1914)*, Sarajevo 1999, 43-45. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*

⁷⁹⁴ „Игра клацкалице“ како је ову политику назвао француски конзул у Сарајеву марта 1910. заснивала се на томе да се унутар сваког табора изазове раздор. Затим пронађе довољан број оних који се, вођени материјалним интересима или политичким опортунизмом, могу приволити на сарадњу. М. Ж. Живановић, *Извештају дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 470-474.

⁷⁹⁵ В. З. Šehić, *U mojoj Bosni. Povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910.*, Sarajevo 2013. Даље у тексту Z. Šehić, *U mojoj Bosni*

⁷⁹⁶ *Bosnische Post* 11. Mai 1910.

⁷⁹⁷ Z. Šehić, *U mojoj Bosni*, 75-76.

⁷⁹⁸ *Hrvatski dnevnik* 30, 31. svibanj, 1. lipanj 1910.

опрезнији током аудијенције. Владару је пожелио дуг живот и изразио задовољство што се представништво Хрвата БиХ може поклонити „пред својим законитим хрватским краљем“. Франц Јозеф му је узвратио да му је драго што се „овдје искупило римокатоличко грађанство“ као и да се узда да ће „босанскохерцеговачки Хрвати“ искористити уставна права која су гаранција за „успјешан рад цијелог становништва“.⁷⁹⁹ Лист *Народна одбрана* из Осијека, близак хрватско-српској коалицији, пренио је вијест да је Николи Мандићу на ручку у Сарајеву Франц Јозеф дао упутства за вођење политике. Наводно му је рекао: сву своју важности „поставите на то да се споразумијете са муслиманима а Србе не одбијајте од себе“.⁸⁰⁰

Нешто другачију слику о тадашњим догађајима дају извјештају страних посматрача. По извјештају француског конзула у Сарајеву од 4. јуна 1910. на церемонијама само су Хрвати били неодошељени док су остали били помирили са судбином. Хладноћа Хрвата била је изражена и у њиховој штампи, у текстовима описа церемонија показује колико су они били разочарани у својим аспирацијама и с горчином гледали „како исчезава њихов сан о тријализму“. Пошто су престали бити предмет наклоности Монархије и могли само „љубоморно да гледају добротина господара која он чини њиховим супарницима“. По конзуловим сазнањима делегација коју је предводио Мандић пријавила се као Хрватска народна заједница, да би прије аудијенције код цара били обавијештени да могу бити примљени само као Католичка национална странка. Пошто је то делегација категорички одбила ипак је пред владара изашла под првобитним именом али им је читав догађај оставио „горак окус у устима“.⁸⁰¹

Средином 1910. многим хрватским политичким радницима чинило се да шире посматрано „хрватска идеја губи снагу“. У банској Хрватској било је „тужно стање“ а у Босни и Херцеговини хрватској идеји је нашкодио лош политички рад Хрвата, грешке „католичке удруге и фрањевачке“ односно ХКУ-е и ХНЗ-а. Требало је на темељу словенске и сељачке политике сјединити „босанску Хрватску с банском“ тако што ће се у банској Хрватској увести опште бирачко право и посебно сељачко право. Неопходно је било укинути кметство у Босни и Херцеговини. У остварењу тог циља требало је придобити већину бечког царевинског вијећа која је била против јачања угарског утицаја у БиХ.⁸⁰²

До тада надбискуп Штадлер је како својим политичким дјеловањем тако и писањем *Хрватског дневника* у БиХ готово до темеља разорио могућност за добре односе међу вјерама и нацијама. Разне увредљиве кованице, објављиване су на страницама *Хрватског дневника*, као „турковлашке бљазгарије“.⁸⁰³ Пошто је на дан отварања Сабора 15. јуна 1910. Богдан Жерајић (1886–1910) пуцао на Маријана Варешанина чинило се да ће једним потезом ова два недостатка хрватске стране у БиХ бити претворени у предност. Односно да ће Хрвати поново бити перципирани као важни савезници нападнуте Монархије, која мора да узврати и поврати угрожени престиж. У том процесу *Хрватски дневник* се надао да ће бити прихваћен као савезник у штампи Босне и Херцеговине и незванично владино гласило.

Вијест о атентату је у Бечу стварно изазвала праву сензацију. Поставило се питање да ли ће аустругарска влада „често наклоњена експлоатисању завјера у својој борби против непокорених националности, искористити један атентат, који свакако није измишљен“ за прогоне у Босни и Херцеговини и пријетње Србији. Влада се нашла у дилеми како да поступи јер је могла да искористи овај атентат за обрачун. Међутим, то би истовремено значило демантовање свега онога за шта се тврдило да је анексијом и октроисаним уставом

⁷⁹⁹ Z. Šehić, *U mojoj Bosni*, 84.

⁸⁰⁰ J. Vrbošić, „Tretman aneskionog i ustavnog statusa Bosne i Hercegovine u osječkom uglednom dnevniku Narodna obrana“, *Prilozi 40* (2011), 336.

⁸⁰¹ M. Ж. Живановић, *Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 476.

⁸⁰² Стјепан Радић је те године написао да је „Босна... као утроба осталој Хрватској“ и да је њено неприсаједињење као операција вађења утробе човјеку од којег се очекује да настави да живи. *Грађа о српскохрватским односима*, 521-522.

⁸⁰³ *Hrvatski dnevnik* 1. kolovoz 1910.

постигнуто у БиХ. Такође би била изазвана и нова криза с неизвјесним исходом. Зато се, по извјештају француског амбасадора из Беча, аустроугарска влада одлучила да „затвори очи пред поразним чињеницама“. Чин Богдана Жерајића у Сарајеву приказан је као „усамљена манифестација без политичког значаја“, лојалност Срба није доведена у питање. Хрватска страна, још увијек несвјесна те одлуке покушала је да искористи атентат Богдана Жерајића на генерала Варешанина и поново постане фаворизовани дио друштва. Сам чин је приказан као „страшан приказ“ и симбол коначне пропасти политике несклоне Хрватима.⁸⁰⁴ *Хрватски дневник* критиковао је владино протежирање Срба и писао како је Богдан Жерајић у име свих својих сународника протестовао против анексије Босне и Херцеговине. Услиједила је српска реакција у Сабору. У међувремену је, очигледно због удржаног става владе, дошло и до хрватског ретерирања. Јосип Ванцаш је у Сабору, као представник ХКУ, објаснио да спорни чланак није израз његовог личног ни страначког мишљења. Да ХКУ „од срца жели слогу“ свих становника БиХ и да је објављен „од стране једног уредника“ без одобрења.⁸⁰⁵ Тако је са одређеним разочарењем почело дјеловање хрватских посланика у Сабору Босне и Херцеговине.

Хрватски посланици у Босанском сабору

Сабор је својом структуром био одраз у огледалу земље чији је представнички орган требао да буде. Руководство је било подијељено по конфесионалном кључу. Предсједник је био Сафвет-бег Бешагић (први предсједник Алибег Фирдус је преминуо кратко по именувању) док су потпредсједници били Војислав Шола и Никола Мандић. Сабор Босне и Херцеговине је, са свим својим ограничењима у погледу надлежности и подређености извршној власти, тешко могао да се назове парламентом. Сабор је заправо био једно велико позориште, чија је примарна функција била да домаћем становништву пружи илузију парламентарног живота. Посланици учесници те представе, они од њих који тог нису били свјесни од самог почетка, брзо су увидјели сву слабост свог положаја и сужене могућности дјеловања. Међутим, користили су све прилике које су им се указале да изложе своје ставове и покушају да остваре што је више могуће политичких циљева. У Сабору се се понекад водиле жустре дебате, изговарале се тешке ријечи и давала обећања. Али чак је и као сјена правога парламента требао бити под пажљивом контролом аустроугарске управе. Од тог тугорства отргнуо се само једном и то у првим мјесецима дјеловања. Три дана након смрти славног руског писца Лава Николајевича Толстоја (1828–1910) 23. новембра након кратког говора у славу Толстоја представник српског клуба предложио је да Сабор упути изјаву саучешћа предсједништву руске думе. Сабор је једногласно усвојио овај приједлог, који је био у супротности с чланом 35. *Статута* који предвиђа да „Сабор не смије опћити са другим представништвима нити смије издавати какве објаве“. Та чињеница промакла је Земаљској влади која је о донесеној саборској одлуци само формално обавијестила ЗМФ. Буријан је реаговао и два дана касније упозорио администрацију Сабора и Земаљску владу да су дозволиле кршење Устава. Овај случај је у Бечу постао предмет дискусија. Служио је као опомена да су домаћи елементи у БиХ способни да претекну аустоугарске власти ако им попусти пажња.⁸⁰⁶ Све до краја постојања Сабора није се поновио сличан пропуст.

Посланици првог сазива били су свјесни мањкавости устава, али су се надали да ће и такав довести остварења „народних жеља“ које су они представљали. У критици устава су се посебно истакли српски политичари, који су од самог почетка проблематизовали како устав тако и аустроугарску власт коју је „одређивало њемачко аустријско биће“. Већ у својим

⁸⁰⁴ *Hrvatski dnevnik* 16. lipanj 1910; A. Duranović, „Historijska 1910. godina. Pogled u sarajevsku štampu“, *Historijska traganja* 7 (2011), 47.

⁸⁰⁵ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 16. juna 1910, Svezak I, 5*; М. Ж. Живановић, *Извештају дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској*, 481-483.

⁸⁰⁶ Н. Kapidžić, „Bosanski sabor i smrt Lava Tolstoja“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH I* (1961), 296-298.

првим дискусијама српски посланици истакли су да је „историјска мисао Аустрије“ да словенске народе држи раздвојене и да спријечава да се политички развијају и „културно напредују“. Угарски дио монархије није био ништа бољи пошто су његови прваци „видјели да је главни услов... напретка у допирању до мора“. По њиховом тумачењу то се поклапало с аустријским продором на исток, гдје је била усмјерена након успостављања пруске превласти у њемачком свијету. Овај пут је ишао преко јужнословенских земаља. Методе остваривања тог циља обухватале су стварање антагонизама међу народима и конфесијама, завађање Срба и Хрвата, помагање мањине против већине, давање великих обећања и ситних концесија. Посебно је истакнут тријализам који је „ништа друго него једна утопија“. Аустроугарско ступање у Босну и Херцеговину помоћу Хрвата није учињено у њихову корист „него против њих“. Политика Аустро-Угарске је „стајала као отворена књига, из које се могло сасвим слободно читати“.⁸⁰⁷

Расправе у Сабору биле су често, нарочито у првим годинама, веома бурне. Аграрно питање, језичко питање, међунационални односи, расподјела буџетских средстава биле су повод за жучне вербалне иступе посланика. Расправљало се највише о политичким и привредним питањима. У случају када је тема саборских дискусија био тежак економски положај становништва сви посланици су у принципу била сагласни у томе. Разлике су биле у приступу побољшавања тренутног стања. Све саборске групе примале су повремено појединачке и колективне жалбе и притужбе становника БиХ. Неке од њих биле су теме дискусија саборских говорника.⁸⁰⁸ Најмање сукоба међу посланицима било је у случајевима кад су теме биле просвјета и култура. Посланици су се трудили да, у границама својих могућности, по овом питању дође до побољшања прилика. Ово идеју подржавао је и иначе конфликтни Иван Шарић, који је у једној од дискусија рекао да за сељака... „нема палача, нема музеја ни споменика, па када се ради о култури да се мора онда највише припазити код сељака на цркве и школе“. С тим циљем изгласани су *Закон о обавезној настави, Резолуција о школству* и слободно одржавање аналфабетских течајева у Босни и Херцеговини.⁸⁰⁹

Национално питање, право на Босни и Херцеговину и поступци Земаљске владе којим су нарушавана права хрватског народа били су од самог почетка тема дискусија хрватских посланика у Сабору. У којој су се издвајале водеће личности Хрватске народне заједнице. Јозо Сунарић је у име хрватских посланика, на III сједници 18. јуна 1910. протестовао због увреде нанесене хрватском народу. Одузимањем „хрватског народног карактера“ поклонственој депутацији која је требала да поздравља владара. Хотимично, „прорачунато и тенденциозно“, делегацији се покушао натурити „искључиво професионални католички карактер“. Сви чланови били су већ прихваћени изричито као чланови хрватске поклонствене депутације“. Влада је такође нешто раније одобрила поздравни говор, иако је био написан на искључиво хрватском становишту. Позивајући се на историјско право истакао је да је хрватски народ 1527. на Цетинском сабору, „на којем су и Хрвати из Босне

⁸⁰⁷ Ђ. Микић, „Критика Босанског устава у Босанском сабору 1910. године“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске* 5 (2013), 214-216. Даље у тексту Ђ. Микић, *Критика Босанског устава*

⁸⁰⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Bosanski sabor. У четири кутије овог фонда налазио се између осталог и радни материјал са тих састанака. Подносиоци жалби су у својим исказима, који су у тим приликама записивани, описивали тадашњу материјалну ситуацију, међунационалне односе као и понашање чиновника. Посебно занимљиве су описи односа администрације према радницима на жељезници и њиховим вјерским обичајима. Тај поглед одоздо на аустроугарску управу приказује другачију слику аустроугарске управе. По којој се није водило рачуна о вјерским правима радника. Истовремено, даје се и слика међуконфесионалне солидарности хришћана и муслимана. Нажалост, нисмо умножили овај материјал прије паљења Архива БиХ. Том приликом је уништена већина овог фонда.

⁸⁰⁹ На овим питањима, просвјете и културе, у Сабор је владало јединствен став те су одлуке доношене готово увијек једногласно. Посланици су били сложни у осуди чињенице да је број школа у земљи недовољан и да је неопходан велики рад на описмењавању становништва. Док се средства улажу у отварање Земаљског музеја, организовање изложби и провођење многих активности које су оцијењене као непотребне. Све с циљем да становништво остане и даље неучено и неписмено и тако подложније апсолутистичкој владавини. С. Прерадовић, „Културне прилике као тема Босанскохерцеговачког сабора 1910–1911. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* 10 (2018), 178-185.

били заступани“, био својом слободном вољом. Страдајући широм Европе хрватски народ је од тада стекао неизмјерне заслуге за Хабзбуршку монархију и династију. Сунарић је питао да ли ће Земаљска влада понудити задовољштину повређеном хрватском народу „ових земаља“? Такође га је занимало које кораке влада мисли подузети да убудуће предуприједи сличне случајеве.⁸¹⁰

Пет дана касније, дискутујући о буџету, Сунарић је говорио о положају Босне и Херцеговине који је јединствен у Европи. Поменуо је хрватско државно право. С тим да се сада позвао и на принцип народног јединства. Критиковао је тадашња научна тумачења у Бечу. Позивао се на ставове др Фридриха Тезнера професора на Правном факултету у Бечу. По којима је БиХ аустроугарска колонија, иако је чином анексије постала интегрални дио Монархије. Нагласио је неприродност „деградирајућег стања“ становника Босне и Херцеговине, који нису имали држављанство. Јосип Ванцаш из ХКУ је такође говорио о неодређености положаја БиХ према Монархији. Говорио је да је хрватска жеља да статус БиХ према Аустро-Угарској буде одређен на начин који ће задовољити хрватске жеље и аспирације. Односно да се Босна и Херцеговина „свеже са Хрватском троједном краљевином“. Нови скуп земаља био би појава „импозантна у Аустро-Угарској“ на коју би се морало рачунати. Никола Мандић је понудио нешто другачију слику тадашњих прилика. Поред дугог говора о финансијама и управи, говорио је да као представник хрватског народа у БиХ сматра да ће до правог побољшања општег стања у земљи доћи након што се превазиђу разлике између Срба и Хрвата. Културним и економски развојом требало се издигнути изнад конфесионалних и националних сукоба. Постизање народног јединства Срба и Хрвата наишао је на одобравање присутних посланика.⁸¹¹ Али до њега није дошло до краја постојања Сабора.

Никола Мандић је тада изјавио да је задржавањем окупационих закона ослабљена тек успостављена уставност покрајина. Ограничавање слобода и народних права је тим чином, по њему, настављено. Тврдио је да је „заслужно зарађени новац“ трошен на аустроугарску бирократију и за „стерилну рекламу...“ умјесто за „народни, привредни и културни препород“. По њему, Законом о царинском савезу 20. децембра 1879. „обје половине Монархије“ учиниле су Босну и Херцеговину својом колонијом. Индиректни порези на шећер, ракију, пиво чинили су једну четвртину годишњег буџета. Уговор од 20. децембра 1907. који је регулисао трговачкопрометне везе два дијела Монархије с Босном и Херцеговином је у 20 чланова говорио о „експорту“ стоке између ове двије половине државе. Међутим, није предвидио статутарни реципроцитет привредних односа са Босном и Херцеговином. Ове покрајине стога скоро да нису ни извозили стоку, односно у угарски дио „изузетно ријетко“ а у аустријски са „великим проблемом“. У аргументацији користио је статистичке податке о извозу свиња. Показао је извјештаје из 1894. и 1908. у којем је вриједност извоза прве наведене године био 360.000 круна док је друге наведене године износ извоза износио свега 10.000 круна. Тако је за четрнаест година умјесто очекиваног раста извоза и самим тим прихода дошло до обрнутог процеса. Финансијски губитак процијенио је на 17 милиона круна. Закон од 22. децембра 1880, који је остао у уставним уредбама, по Мандићевом мишљењу је „четвероструко газио Босну и Херцеговину“. Парламенте у Бечу и Пешти позвао је „на осјећаје правде“ полазећи од тога да у њима није озакоњена 1910. „анексиона законска основа“. Уставом из 1910. су Босна и Херцеговина „стављене стрмоглавце“ њихов положај је био испод „најмање сеоске општине“ и нису се могле „ни најмањом аутономијом подичити“. Напредак покрајина могао је доћи само елиминацијом закона из 1880. и позвао је оба централна парламента да у својим расправама о законским основама устава БиХ из 1910. спорни тридесет година стар закон елиминишу или бар ограниче. „Двије централне владе Монархије“ су се, по Мандићевим ријечима, у БиХ „укрштале и прале несносним посљедицама дуализма“. На крају је истакао како

⁸¹⁰ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 18. juna 1910, Svezak I, 5.*

⁸¹¹ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 23. juna 1910, 12-20.*

успјешан рад Сабора заснован на принципу народног јединства Срба и Хрвата може да се постигне само привредним и културним развитком оба народа. Који су „једни по крви и једни по језику, а разни по имену“.⁸¹²

На VI сједници српских посланици предложили су усвајање резолуција о слободном одржавању аналфabetских течајева, коју је потписало неколико посланика. У резолуцији се тражило да влада укине наредбу из 1907. године којом забрањује да аналфabetске течајеве држе особе без педагошке спреме, те да дозволи њихово слободно одржавање и да награди оне који их држе. У образложењу такве резолуције критикована је аустроугарска власт јер не ради на просвјетивању народа. Пошто је лакше владати неуким масама. Тада је истакнуто да је неписменост у покрајинама највећа у Европи. Вршено је поређење броја основних школа у БиХ скромно финансираних са огромним свотама које се издвајају за локалну жандармерију. У корист резолуције од хрватских посланика говорили су Ђуро Џамоња и Јосип Ванцаш. Резолуција је примљена једногласно и упућена Земаљској влади.⁸¹³ Лош положај учитеља био је тема X сједнице на којој се разматрало како побољшати тешку материјалну ситуацију и повећати њихова примања. Испред Петиционог одбора Учитељску молбу и кратку законску основу поднио је посланик ХНЗ-а Ђуро Џамоња.⁸¹⁴

На XIII сједници 18. јула 1910. године Јозо Сунарић је поново говорио о хрватском историјском праву на Босну и Херцеговину. Позивајући се на мјесто крунисања хрватског краља и његов примат у односу на босанског бана у средњем вијеку. Тумачио је како су угарским владари титуларно право на Босну остварили преко старијих хрватских права. Угарски краљ Босну и Херцеговину никада није оружјем освојио, него је као хрватски краљ титулу *rex Ramea*⁸¹⁵ „уметнуо“ у своју титулатуру. Угарски политичари стога нису имали никаквог аргумента за својатање хрватске Босне и Херцеговине. Нагласио је да се Хрвати у државноправном погледу држе програма Странке права 1894. Сунарић је, на трагу ранијег Мандићевог говора, на крају истакао да је научно и *de facto* јасно да у БиХ имају само двије народности, хрватска и српска. Пошто и једни и други истичу своје право Сунарић је рекао да БиХ није ни српска ни хрватска. Јер и једни и други нису суштински господари, него се своди на голо власништво, док статус господара има неко трећи.⁸¹⁶ Не улазећи уопште у елаборацију ко је тај трећи стварни господар Босне и Херцеговине, муслиманска елита или аустроугарска управа.

Иван Шарић као члан супарничке ХКУ је у истицању хрватских претензија отишао корак даље. На XIV сједници 19. јула 1910. позвао се на програм Странке права да ће „на темељу државног права и наредног начела“ радити „свим законским средствима да се народ хрватски, који станује у Хрватској, Славонији и Далмацији, на Ријечи с котаром и Међумурју, Босне и Херцеговини и Истри сједини у једно самостално тијело у оквиру Хабзбуршке монархије“. У складу с тим ХКУ на територији „хрватског краљевства“ није могла признати ниједно друго име, ниједан други народ, „никоје друге амблеме“ осим хрватске. Због тега је против њега покренут дисциплински поступак. Шарић је такође истакао да Хрвати у БиХ неће да буду под туторством Беча ни Пеште. Била је потребна аутономија, и то „аутономија у хрватској држави“ јер је ту срећа и будућност Босне.⁸¹⁷

⁸¹² *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 23. juna 1910*, 10-12.

⁸¹³ На ову резолуцију влада је одговорила 19. новембра исте године. Тада је поништена циркуларна наредбу о оснивању аналфabetских течајева из 1907. и влада је донијела нове прописе. *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 25. juna 1910*, 63-64; *Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, група аутора, Бања Лука 2017, 122-128. (репринт издања из 1929.)

⁸¹⁴ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 4. jula 1910*, 6.

⁸¹⁵ Титулатура угарског владара је 1138. године проширена додавањем Раме. Пошто је до краја XII вијека ова територија ушла у састав средњовјековне босанске државе, угарски владари су касније показивали претензије и на Босну. Али су свој циљ остварили тек у „сумрак средњовјековне босанске државе“. Т. Живковић, „Рама у титулари угарских краљева“, *Зборник радова Византолошког института XLI* (2004), 153-164.

⁸¹⁶ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 18. jula 1910*, 15-18.

⁸¹⁷ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 4. avgust 1910*, 5; Z. Grijak, „Djelovanje dr. Ivana Šarića do smrti nadbiskupa Stadlera“, у: *Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup. Zbornik radova znastvenog skupa*, Sarajevo 2007, 99.

Ђуро Џамоња је на истој сједници истакао да су Босна и Херцеговина остале потпуно зависне, као у доба окупације. Због тога одлучио је да не гласа за усвајање буџета. Говорећи о осталим покрајинама у аустријском дијелу Монархије изјавио је да се Далмација „мало помакла од оног доба када је њом управљала Француска“. Словенија није могла да се избори за универзитет док се Чешка односно чешки народ „дигао својом силом и енергијом“ и снагом духа подигао „до лијепог културног ступња“. Чешки конституционални развој спријечавале су „вериге закона аустријског империјализма и апсолутизма“. Међутим, и у таквим приликама наведене покрајине су у односу на Босни и Херцеговину имале „много бољи конституционални живот.. своје покрајинске саборе, са развијеним правима, царевинска вијећа и делегације“. Угарски дио Монархије по Џамоњи није био ништа бољи, режим Куена Хедерварија је двадесет година спороводио „окрутни апсолутизам“. Угарска је угњетавала Хрвате, Србе и Словаке док је Румуне „гњечила и наметала им свој језик“ као и осјећај мађарске националности. Сматрао је да с новом колонијом Хабзбуршка монархија неће дуго управљати, јер је дала „овако узане и тако жалосне слободоштине“. У Босни и Херцеговини 32 године поступано је „неограничено и империјалистички“. Није изабрала заједничког министара који је њом управљао. Његова управа није зависила од делегација иако је Закон о буџету предвидио да се „Буџет Босне и Херцеговине поднаша делегацијама али ако га делегације не приме нема никаквих посљедица“. Осврнуо се на потпуни инфериоран положај Босне и Херцеговине. Промјене изборне воље „Аустрије и Мађарске... сада коштутовску странку, сада хришћанске социјалисте“ као и промјене министара „сада ове, сада оне... морало је да буде по вољи Босни и Херцеговини“. Истакао је да се Хабзбуршка монархија побринула да је „бране босанскохерцеговачки синови, војници, за чију војничку ставку у буџету нити је кога питала нити је коме образлагала.“ Жељезнице су се градиле у корист Аустрије и Угарске а не Босне и Херцеговине. Од царине Босне и Херцеговине њен буџет је добијао 200000 круна „а заједнички органи 5000000 круна, и још викали Ми Вас уздржајемо“. Елаборирајући однос према управи индиректно је наговјестио да однос према управи може да се промијени и да не буде пасиван. Истакао је да је чудно „како смо мирни и благи“ и наводио да страна штампа писало „да смо потпуно парламентарци“ и да су се многи „чудили како можемо мировати“. Критикујући „окупациони апсолутизам“ истакао је дволичност управе и изјавио да барон Бенко држи „либералне говоре“ а од шпијуна зна „сваку изговорену ријеч у друштву“. „У милионима примјера“ негативног дјеловања режима посебно је истакао „спречавање националног покрета“, не прецизирајући на који конкретан мисли, као и „прављењем безбојним чељади“ односно пасивизирање становништва.⁸¹⁸

На XX сједници тема дискусија била је просвјета. Критиковани су услови у школама, настојање администрације да такво стање прикрије. Школски уџбеници су, по ријечима дискутаната, били на нивоу од прије 60 година. Школски програм имао је за циљ да створи посебну босанску нацију. За примјер је узета *Повијест Босне* у којој се није помињала историја ни српског ни хрватског народа ван Босне. Критикована је и настава земљописа. Никола Мандић је рекао како се у књигама четири разреда школе нигдје не спомиње хрватска народност. Па „дијете кад сврши школу, нема ни појма којој народности и коме народу припада“. Јозо Сунарић је тврдио да кривицу за то носе и наставници Хрвати. Критикујући националну индиферентност и неактивност наставног кадра, рекао је да су многи од њих Хрвати само номинално.⁸¹⁹ Без обзира на ове примједбе гласали су за усвајање буџета а то је из перспективе аустроугарске управе било најважније. Пошто се привремено

Гријак је у навођењу датума изгубио из вида да су у БиХ постојала два календара, јулијански и грегоријански, и писао је датуме по јулијанском. С тим да је аустроугарска управа, као и остатак Монархије, заправо користила грегоријански календар. У извјештају дисциплинске комисије Сабора видљива је права хронологија. (прим. аут.)

⁸¹⁸ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 19. jula 1910*, 4-5; Ђ. Микић, *Критика Босанског устава* 226-228.

⁸¹⁹ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 25. jula 1910*, 34-36.

финансирање буџета, у случају да из неког разлога не буде усвојен, могло усвојити на основу прорачуна за буџет из претходне фискалне године.

Никола Мандић је на XLII сједници, 7. децембра 1910. позвао све на словенску сарадњу у притиску на чиновнички апарат. Чији су припадници који нису Словени, „ни Срби ни Хрвати“, требали да науче поштовати „светиње и идиоме који сачињавају нашу народну индивидуалност“. Заједничким радом требало је онемогућити стварање касте привилегованих, која ће свој ауторитет изводити из свог друштвеног положаја. Створити међусобно повјерење између домаћег становништва и административног апарата, у којем су и даље доминирали страни службеници.⁸²⁰ Јозо Сунарић је, на XLIII сједници, 12. фебруара 1911. у свом саборском обраћању поново дао историјат простора БиХ, као увод у говор о односу Аустро-Угарске према Хрватима. Констатовао је „непобитну чињеницу“ да за хрватско државно право и хрватску државну мисао никада није било подршке „код мјеродавних политичара“ у Аустрији а још мање у Угарској. Истакао је значај хрватске подршке монархијским интересима. Аустро-Угарска је због своје добробити требала да подржи претварање Босне и Херцеговине у државу са свим овлашћењима. Тврдио је, позивајући се на аутора Алфреда Кремера, да ће у случају да у БиХ не буде уведена „паметна модерна управа“, на југу Монархије бити створена непријатељска творевина. „Краљевина погибелна“ за владу у Бечу и владу у Пешти“. Не објашњавајући ко ће створити такву државу, и да ли ће Хрвати у њој заузети непријатељски став према Монархији, инсистирао је на владиној подршци свим хрватским захтјевима. Пошто они који хоће да од Босне и Херцеговине направе државу „у зглобу Монархије“ раде у интересима у Аустро-Угарске.⁸²¹ Оспоравао је излагања српских посланика који су хрватске политичаре приказивали као фанатике који за програм „имају некакве фантазије“. Тврдио је да приликом преговора са српским представницима није постављано питање јединства Срба и Хрвата. Сматрао је да тако нешто није могуће и проблематизовао српско понашање према Хрватима у низу случајева. Уз ограду да ниједан Хрват није тврдио да је влада протежирала Србе у судским поступцима вођеним тим поводом.⁸²² Пошто је тема сједнице било изгласавање буџета Сунарић је, уз ситне примједбе, гласао за његово усвајање.

Ђуро Цамоња је на XLV сједници, 15. фебруара 1911. расправљајући о буџету говорио о приликама у Босни и Херцеговини, која је и даље у истом подређеном положају и „ропском одношају“ према обе половине Монархије. У говору се позвао на свог политичког учитеља Анте Старчевића и цитирао дијелове његових говора. У којима је Старчевић критиковао хрватски однос према Аустрији, која се ругала овом народу иако се исти „триста година“ за Аустрију жртвовао. Хрватски народ, истакао је Цамоња, преживио је ово сужањство вјером у Бога и себе и надом да ће у будућности доћи до промјене аустријске политике која „на најжешћи начин прогони Хрвате“. Говорио је о лошем материјалном статусу „чисто хрватских“ области у Херцеговини. Иако је исцрпно критиковао праксу управе и Цамоња је гласао за усвајање буџета.⁸²³ Наступ Ђуре Цамоње наишао је на осуду српских посланика, који су његова излагања пратили негативним коментарима. Затегнут однос Срба и Хрвата, у којима су неријетко развијене оптужбе и увреде, провлачио се тада кроз низ дискусија у Сабору Босне и Херцеговине.

Јосип Ванцаш је, на LXV сједници, 25. фебруара 1911. настојао доказати да би уједињена хрватска држава, у оквиру Хабзбуршке монархије, користила свима Словенима. Србима је гарантовао вјерска права и право да свој језик називају српским. Ово излагање било је у складу с нешто помирљивијим правцем политике ХКУ према Србима. Од почетка 1911. посланици Удруге су „са више такта и обзира“ према Србима наступали у Сабору и заступали своја гледишта. У духу правашке политике која је Србима признавала статус

⁸²⁰ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 7. decembar 1910*, 469.

⁸²¹ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 13. februar 1911*, 1109-1113.

⁸²² Исто, 1114-1121.

⁸²³ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 15. februar 1911*, 1196-1203.

културног или генетичког али не политичког народа.⁸²⁴ Уз изузетак ХКУ, у самом почетку Сабор је бар привидно био хармоничан. Међутим, влада је веома брзо покренула она питања око којих је морало доћи до сукоба. Питање аграра и језика. Аграрно питање разбило је српско-муслиманску сарадњу око захтјева за аутономију Босне и Херцеговине. Док се између Срба и Хрвата као тачка спорења појавило језичко питање. Бискуп Иван Шарић, као представник ХКУ, тражио је да службени језик умјесто њемачког буде хрватски.⁸²⁵

Влада је настојала и успјела да изазове муслиманско-српски раздор и да створи муслиманско-хрватски пакт против Срба. Потоњи су тако прегласавани, када су доношени закони који су ишли на штету српских националних интереса. Хрвати су били у одличној позицији јер су имали подршку владе у већини питања. Муслимани су их подржавали у спровођењу политике и доминације Сабором. Јозо Сунарић је закључио да су Срби „скршени“. Такође, у тумачењу ХНЗ због „односа Срба према хрватском државном праву“ нема јединства Срба и Хрвата; док је ХКУ тврдила да аутономија БиХ „у противсловљу“ са хрватским државним правом. Муслимани су временом пристали да аутономију БиХ виде у оквиру хрватских државно-правних тежњи, док је супротна страна обавезала да ће подржати закон о аграрним односима.⁸²⁶

Хрватски саборски посланици занемарили су интересе својих сународника који су били у кметском односу. У жељи да привуку муслимански корпус прихватили су став муслиманских земљопосједника о факултативном умјесто облигаторном откупу кметова. Склопљен је пакт о сарадњи 31. марта 1911. у којем се од десет тачака четири односе на аграрно питање. „Осјећајући животну потребу да заједнички радимо на свим гранама јавног живота, споразумисмо се у данашњим актуелним питањима овако: 1. Ми муслимани стојимо на становишту аутономије Босне и Херцеговине у каковом год државно-правном склопу Хабсбуршке монархије. 2. Ми муслимани обавезујемо се у сабору гласати за прилазећу језичку основу. 3. Обавезујемо се сходним начином закона искључити фиктивну куповину кметовских селишта. 4. Обавезујемо се сходни законом право власништва на еререске крчевине кметима осигурати ако један километар даље од читлука искрече; а исто тако сходно законском основом потпуно осигурати агинска права напрема дужностима кметова, нарочито у погледу рационалног обрађивања читлука и одлагања хака. 5. Ми Хрвати католици обавезујемо се гласати за владину основу давања зајмова за добровољно откупљивање кметовских селишта са преинакама аграрног одбора. 6. Ми муслимани обавезујемо се са своје стране свим силама радити на томе, да се кмети муслимани и католици што прије уз што повољније увјете откупе. 7. У свим осталим економским питањима обавезујемо се ми муслимани и Хрвати католици да ћемо се братски међусобно подупирати и у одношају напрема сваком један другом погодовати те настојати, да се у случају опречних интереса нити Хрвата нити муслимана ни на који начин не изигравају у својим народним пословима. 8. У вјерским питањима стојимо и једни и други на начелу узајамног поштовања вјерских осјећаја и братске сношљивости. 9. У просвјетним питањима пратићемо са симпатијама сваки културни напредак једних других и свим силама га подупирати. 10. У свим осталим питањима обавезујемо се међусобно у смислу горе истакнутих начела споразумно поступати.“⁸²⁷

Овај пакт предвиђао је да ће Хрвати у Сабору гласати за факултативно рјешавање аграрног питања. Муслимани су требали да подрже хрватски приједлог о званичном називу језика. Неколико муслиманских посланика није пристала на овај пакт, који је са српске стране оцијењен као привлачање муслиманске стране „хрватској националној мисли“. Хрватски посланици су у јавним наступима износили мишљење да гласањем за

⁸²⁴ Српски посланици сматрали су да је овај наступ у складу с програмом ХКУ. У којем су Срби „дио народа али нису нација“. Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 80-81.

⁸²⁵ Исто, 76.

⁸²⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 80, 85-86.

⁸²⁷ М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanje bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974, 207-208. Даље у тексту М. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*

факултативни откуп кметова помажу, да се у БиХ одржи „најбољи дио народа“ – муслиманско племство. *Законска основа о давању зајмова за добровољно откупљивање кметовских селишта у Босни и Херцеговини* нашла се на дневном реду Сабора 3. априла 1911. а сљедећег дана била је генерална дебата. Подржали су га сви муслимански и хрватски посланици, са 12 српских посланика склопљен је договор и са апсолутном већином изгласан је 5. априла 1911.⁸²⁸

Почетком 1911. искристалисао се и став да постоје три рјешења за питање службеног назива језика: њемачки, српско-хрватски и хрватски или српски језик и да је најважније потиснути њемачки језик „из уреда“ односно рада администрације.⁸²⁹ Хрватски посланици нису по овом питању оспоравали српске наступе, као ни аргументе о разним слабостима и промашајима аустроугарске управе. Међутим, нису у својим наступима проблематизовали историјат хабзбуршког дјеловања на Балкану, као ни говорили о далекосежним циљевима такве политике. Своју су пажњу усмјерили на пропусте управе у Босни и Херцеговини. На тај начин имали су истовремено критички став према управи земље, без напада на спољну политику и опште интересе Аустро-Угарске. Овакав приступ отварао им је већу могућност политичког маневрисања у будућем дјеловању.

Земаљска влада је 11. септембра 1911. упутила упит Заједничком министарству финансија Аустро-Угарске. Наводећи да на основи извјештаја владиних комесара главног земаљског града Сарајева од 5. септембра 1911. и извјештаја од 5, 7. јула и 8. августа текуће године и бројних аката дошло да закључка о везама унутар хрватских организација. Утврђено је да постоји веза *Хрватске заједнице*, званичног органа Хрватске народне заједнице (ХНЗ) и Хрватског народног вијећа (ХНВ). Из прегледаних докумената непобитно произилази да постоји веза између ХНЗ и ХНВ. Оно не само да постоји већ је Хрватско народно вијеће, једна након избора среског одбора ХНЗ, „формирана илегална удруга“, која се не бави политиком и којој припадају и сви посланици ХНЗ у Сабору. Међутим, пошто ХНЗ сходно свом статуту није политичко удружење Земаљска влада је сматрала да се у случају избора „таквог споредног одбора“ ради непобитно о кршењу статута и заобилажењу норми Закона о удруживању које се односе на политичка удружења. Због тога су молили додатна упутства ЗМФ да ли да у сврху утврђивања прекорачења овлаштења у оквиру дјелокруга рада утврђена статутом ХНЗ са чланом 73 статута удружења и на основу члана 14, став 2 и 26 Закона о удруживању треба наложити да се доставе на увид акте и списе среских одбора ХНЗ. У складу са својим статутом ХНЗ није политичко удружење и статутарно је сваки облик политичког дјеловања искључен. Мада је ХНЗ измјеном статута од 26. новембра 1908. покушала да дефинише право на политичко дјеловање та измјене статута у складу са тадашњим правним нормама Министарство није одобрило. Посебне карактеристике организације ХНЗ су да управа удружења нема конкретно сједиште, него је распоређена по разним мјестима и као званична организација у њој влада хијерархијски однос. На врху организације налази се Централни одбор са неограниченим овлашћењима, који никоме није одговоран и коме сви органи морају бити потпуно покорни.⁸³⁰

Потом се у једном посебном чланку говори о забрани окупљања Заједнице. Тумачи се да аустроугарска управа не жели такво хрватство које може да поткопа темеље дуализма који је настао искључиво узајамним разумјевањем два народа. Како би могла да боље слиједи своје циљеве и начело завади па владај. То је неприродно и стога кратког вијека. Влада је забранила одржавање сједнице Хрватског народног вијећа јер Народно вијеће правно не постоји. Влада је забранила одржавање сједнице ХНВ јер оно правно не постоји. Међутим, у случају непостојећег удружења она није требала да се позове на онај закон, којим се тумачи тренутно стање ствари. Према том адвокатском трику се тврди да Влада може одбити Народно вијеће ако оно затражи нешто од ње. Међутим оно формално уопште

⁸²⁸ Е. Радушић, „Agrarno pitanje u Bosanskohercegovačkom Saboru 1910–1914.“, *Prilozi* 34 (2005), 133-134, 144-145.

⁸²⁹ *Грађа о српскохрватским односима*, 524.

⁸³⁰ Архив БиН, ZMF Präs 1209/1911

не жели да постоји већ да остане потпуно независно. Његови чланови су се састајали и доносили одлуке приватно. Све док су влади одговарале манифестације чисто политичке природе она их је толерисала, и као изјаве о лојалности су сматране добродошлим. Независно наступање кажњава се строго по закону.⁸³¹

Из Сарајево су 5. октобра 1911. на конгрес опште конференције десничарских странака у Загребу отпутовали чланови Хрватске народне заједнице Никола Мандић и Јозо Сунарић, Никола Прека и члан Хрватске католичке удруге Срећко Перишић.⁸³² Поћорек је 6. октобра 1911. извијестио Беч да се Хрвати понашају „мање више неутрално“ и да су изјавили да желе да прихвате свако рјешење које одговара њиховом муслиманском савезнику.⁸³³

Хрвати су, што није експлицитно речено у саборским говорима али се читало између редова, могли да буду средство притиска на српски елемент или да сами постану политичка препрека намјерама Аустро-Угарске. Свјесни своје позиције, у огромној већини су се кроз саборско дјеловање понашали тако да критика аустроугарске управе не пређе прихватљиве границе. Односно да се никада не конфронтирају с Земаљском владом, на начин који би довео до политичког раскида и сукоба. Већу пажњу посветили су међусобном обрачуна ван просторија Сабора. Хрватска католичка удруга, односно Штадлер и његов круг сарадника, се након изборног пораза још више окренула Бечу и Загребу. Односно великоаустријском кругу и Чистој странци права тражећи подршку.⁸³⁴ *Хрватски дневник* нападао је ХНЗ да планира пренијети политику хрватско-српске коалиције у БиХ. Још 19. јула 1910. писао је о „народном издајству ХНЗ“, наводно завршеном усаглашавању представника Срба и ХНЗ. По којем су Срби и Хрвати један народ, њихове заставе и писма су једнакоправна а заједнички став око статуса кметова подразумијева обавезни откуп. Споразума заправо никада није било али је сваки контрааргумент челника ХНЗ-а оспораван а они оптуживани за издају.⁸³⁵

Гласило ХНЗ одговарало је да ХНЗ „према свима има одријешне руке“ и да ће водити поштену политику у циљу остваривања свог програма.⁸³⁶ Избор Јозе Сунарића за новог предсједника ХНЗ послужио је као повод за додатне нападе. Овај пут се истицало да је Сунарић прошле изборе изгубио јер је као кандидат заступао старчевићанске ставове а да је сад побједио јер се претворио у „славосрба“ којег подржавају фрањевци.⁸³⁷ Међутим, увреде у новинама и разне оптужбе нису могле да промијене стварни однос снага, који је све више био у корист ХНЗ. Никола Мандић, Јозо Сунарић и Доминик Мази отпутовали су у Рим, 17. октобра 1910. Примљени су у аудијенцију код папе и том приликом су му предали свој меморандум и изложили своје молбе. У меморандуму су изложили да је ХНЗ основана с одобрењем Штадлера, и да она није противкатоличка него *de facto* католичка организација. Будући да за циљ има добробит босанских католика-Хрвата, а уједно се у питањима вјере и морала држи католичких начела. Објашњено је да је Штадлер основао другу политичку организацију у жељи да потисне ХНЗ. Изражена је бојазан да ће својом „франоковачком политиком“ Штадлер да уништи босанске католике који су мањина. Наглашено је да се он „усуђује да негира“ постојања Срба и муслимана које би хтио претворити у Хрвате. Осим тога надбискуп води рат и унутар цркве користећи при том листове које контролише. Штадлерове новине блате бискупа Марковића, фрањевце и свјетовњаке који нису надбискупова странка. Посланство ХНЗ молило је светог оца да нареди обуставу *Хрватског*

⁸³¹ Arhiv BiH, ZMF Präs 4665/1911

⁸³² Arhiv BiH, ZMF Präs 1314/1911

⁸³³ Dokument: „Hindernisse der Arbeitsfähigkeit des Landtages und damit zusammenhängende Vorfälle“, Sarajevo 6. oktobar 1912. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, urednici Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1, Sarajevo 2015, 122. Даље у тексту *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*

⁸³⁴ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001, 491.

⁸³⁵ *Hrvatski dnevnik* 16, 19, 23. srpanj 1910.

⁸³⁶ *Hrvatska Zajednica* 4. kolovoz 1910.

⁸³⁷ *Hrvatski dnevnik* 29. studeni 1910.

дневника, да забрани даље организовање ХКУ, да нареди повлачење забране за чланство у ХНЗ, да се одржи *status quo* у духовној пастви као и да се надбискупу и његовом каптолу забрани злоупотреба црквене власти за политичке циљеве. Због ових континуираних сукоба Света столица је упутила посебног изасланика Пјера Бастијана у Босну. Он је 11. јуна 1911. године фрањевцима и свјетовном клеру упутио допис у којем је рекао да „Света столица жели јединство, мир и слогу“ међу клером и католичким свјетовњацима Босне и Херцеговине; у ту сврху жели да се ХНЗ и ХКУ споје у једно.⁸³⁸ Тим позивом на јединство је заправо наговјештено да би за ХКУ било најбоље да се расформира, пошто нема довољну базу подршке за успјешно политички дјеловање. Тако је унутар хрватског корпуса текао процес супротан диференцијацијама које су се одвијале у српским и муслиманским групама. Од јесени 1911. посланици ХНЗ и ХКУ су формирали један саборски клуб – Клуб хрватских саборских посланика.⁸³⁹ Наговјештај промјене односа хрватских организација у Босни и Херцеговини, који ће услиједити у години великог искушења за Аустро-Угарску.

⁸³⁸ I. Gavran, *Lucerna Lucens?*, 90-91.

⁸³⁹ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 97.

5. ГОДИНЕ РАТОВА (1912–1914)

Политичке прилике у Босни и Херцеговини 1912.

Од 1912. године постојао је утисак да су „врхови Монархије често остајали беспомоћни пред проблемима“ с којим су се суочавали.⁸⁴⁰ Босанскохерцеговачки управни апарат губио је, по запажању савременика, „вјеру у солидност свог апарата“ пошто је постало јасно да се око управе сукобљавају „аустријски и мађарски интереси и погледи“. Осим ове подјеле због посебних интереса два саставна дијела Монархије била је присутна и подјела унутар заједничких органа која је била још важнија. Буријанова политика наилазила је на све одлучнији отпор у војним круговима, који су заступали став да кључна улога у управљању покрајинама треба да пређе у потпуну надлежност земаљског поглавара. Начелник генералштаба Конрад фон Хецендорф од ступања на дужност заступао је идеју да је у управи Босне и Херцеговине неопходан јачи војни утицај. Тако што би се смањила улога цивилног адлатуса и ојачала функција поглавара земље. Након доношења устава, приликом аудијенције код цара Франца Јозефа поставио је питање промјене управе у покрајинама.⁸⁴¹ Хецендорф и војни кругови су сматрали да је за одбацивање њихових приједлога о промјени начина управљања БиХ крив лично Буријан.⁸⁴² Требало га је смијенити а у међувремену на мјесту земаљског поглавара довести личност која ће водити политику без утицаја ЗМФ. С циљем остваривања ових циљева требало је прво смијенити дотадашњег поглавара. Генерал Маријан Варешанин, разочаравши све оне који су га сматрали способним да контролише процесе у Босни и Херцеговини, замијењен је Оскаром Поћорекком (1853–1933).⁸⁴³

Стефан Буријан је покушавао да онемогући Поћорекков избор „бојећи се... неугодности“, али је он 10. маја 1911. ипак изабран за шефа Земаљске владе и армијског инспектора. У љето 1911. године дошао је у БиХ и већ од августа почео да се залаже за реформисање Земаљске владе. Тражио је да се широке ингеренције цивилног адлатуса сузе и да он буде помоћник поглавара. Исидора Бенка лично сматрао је неподобним за ту функцију. Уз подршку војних кругова повео је закулисану игру која је требала да доведе до осамостаљивања поглавара у односу према Заједничком министарству финансија.⁸⁴⁴ У међувремену чинило се да је његова функција само почасна па је чак *Хрватска заједница* писала почетком јула да је титула Земаљског поглавара буџетски трошак чијим укидањем би се уштедила десетине хиљада круна.⁸⁴⁵ Политичка борба за превласт над покрајинама између војних кругова и Заједничког министарства финансија трајала је све до 17. фебруара 1912. Завршена је Буријановим поразом и смјеном. Оставка је званично образложена именовањем грофа Леополда Берхтолда (1863–1942) на мјесто министра спољних послова, чиме би на два од три заједничка министарства били Мађари.⁸⁴⁶ Међутим, стварни разлог је био Буријанов отпор јачању утицаја војног елемента у Босни и Херцеговини. Поћорек је

⁸⁴⁰ G. Šljivo, „Расположење народа у Босни и Херцеговини према аустроугарској политици и аустро-угарске политичке противмјере“, у: Зборник Међународног научног скупа *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*, Банјалука 1987, 117. Даље у тексту G. Šljivo, *Расположење народа у Босни и Херцеговини*

⁸⁴¹ C. v. Hötendorf, *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. I*, Wien 1922, 43.

⁸⁴² Dž. Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, 48.

⁸⁴³ Поћорек је рођен у Крањској, након завршетка гимназије уписао је Техничку војну академију а затим Царску војну академију. Поручник је постао 1873. а двије године касније уписао је Ратну школу да би након завршетка као генералштабни официр био прекомандован у Беч. Учествовао је у окупацији БиХ а 1879. добио је чин капетана. Маја 1887. унапријеђен је у чин мајора а у Генералштаб прелази 1891. Годину дана касније постаје пуковник а генерал 1898. Замјеник начелника Генералштаба постаје 1902. а 1903. добија чин подмаршала. Након службе у Грацу гдје је од 1907. био командант корпуса постаје 1911. земаљски поглавар БиХ. По избијању рата именован је на мјесто команданта Балканске војске. Због неуспјешних напада на Србију смијењен је с дужности а пензионисан почетком 1915. Преминуо је у Клагенфурту. (прим. аут.)

⁸⁴⁴ Dž. Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, 65-69.

⁸⁴⁵ *Hrvatska Zajednica* 4. srpanj 1911.

⁸⁴⁶ Берхтолд је рођен у Бечу, његова породица је имале посједе у Моравској и Мађарској и стога је сматран „угарским кадром“. С. Лукић, С. Радован, *Стефан Буријан о Јужним Словенима*, 152-153.

четири дана касније, 21. фебруара 1912. владару поднио меморандум о реорганизацији управе у Босни и Херцеговини.⁸⁴⁷

Тражио је укидање функције цивилног адлатуса и увођење нове функције – вицепрезидента Земаљске владе. На поједине положаје, да би се привукао „аутохтони елемент“, требало је поставити припаднике све три конфесије. Дијелове овлаштења Заједничког министарства финансија из области жељезнице, шумарства и рударства требало је пренијети на Земаљску владу. ЗМФ је требало да врши само „одговорно вођство и врховни надзор“ а Земаљска влада „управу земље и извршење и спровођење закона“. Такође је тражио да у случају кад заједничка министарства разматрају питања везаних за БиХ на сједнице буде позиван и земаљски поглавар. Требало је дописе земаљског поглавара, као прилог мишљењу заједничког министра финансија, редовно представљати владару.⁸⁴⁸ Оскар Поћорек је присуствовао сједници заједничких министара 14. марта 1912. на којој је укинута функција цивилног адлатуса. Усвојен је *Нацрт наредбе о власти земаљског поглавара у Босни и Херцеговини и његовог замјеника*. Царском санкцијом 1. априла 1912. ова промјена је озваничена а 5. априла је објављена. Поглавар је као војни инспектор већ имао највишу војну а од тада и цивилну власт. Поћорек је од сада председавао сједницама Земаљске владе, непосредно је контролисао жандармерију. Именовања у службу су ишла преко њега, било да их он одобрава или само предлаже. Тако је сједињавањем војне и цивилне власти у добу уставности уведен „прикривени апсолутизам“.⁸⁴⁹

Витез пољског поријекла, правник Леон Билински (1846–1923),⁸⁵⁰ постао је нови заједнички министар финансија. Преузео је положај у тренутку када су „дубок умор и апатија“ завладали Босном и Херцеговином.⁸⁵¹ Његово искуство као „аустријског министра финансија“ у двије владе квалификовала га је за овај положај. Имао је „славну прошлост“ као јемство за успјешан будући рад. Званична босанскохерцеговачка штампа писала је како ће Леон Билински у име Аустро-Угарске наставити „живо цивилизаторско дјеловање“. Нови министар био је „прави човјек“ који је у стању да „кочоперни страначки живот углача“ и истовремено омогући привреди полет земље. Која мора живјети „својим властитим привредним животом“ као што карактер земље, природна богатства и обичаји налажу.⁸⁵² Билински је био свјестан да „тамошњи становници нису још посве дозрели за парламентаризам“ али да је та „земља уставно уређена“ и да је његов задатак да са уставним средствима настави рад.⁸⁵³ У Босну и Херцеговину у прву службену посјету стигао је јуна 1912. да боље упозна крајеве којим је почео да управља. Током боравка у Сарајеву свакодневно је радио у влади с одговорним чиновницима или читавим тимовима. Састајао се са највишим представницима вјерских организација, представницима свих саборских странака и организовао трибину са свим посланицима.⁸⁵⁴

⁸⁴⁷ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak*, 251.

⁸⁴⁸ Н. Kapidžić, „Previranje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, у: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, 104-107; Дž. Juzbašić, *Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova*, 70. Даље у тексту Н. Kapidžić, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*

⁸⁴⁹ Н. Kapidžić, „Ukidanje funkcije civilnog adlatusa (Diskusija i odluka zajedničke austro-ugarske vlade)“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH I* (1961), 333-338; Исти, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 107-109.

⁸⁵⁰ Рођен је у Галицији а правне науке је завршио у Лавову. На истом универзитету је 1868. стекао титулу доцента, ванредни професор постао је 1871. а редовни 1873. За посланика у земаљском сабору изабран је 1888. а сљедеће године постаје члан заједничких делегација. Предсједник генералне дирекције аустријских државних жељезница постао је 1892. Министар финансија Цислајтаније био је 1895. до 1897. За гувернера Аустро-Угарске банке именован је јануара 1900. и вршио је до 1907. Поново је обављао дужност министра финансија 1909–1911. Заједнички министар финансија Аустро-Угарске био је до фебруара 1915. Након формирања независне Пољске неколико мјесеци био је министар финансија да би затим постао предсједник *Аустро-пољске банке*. Преминуо је у Бечу. (прим. аут.)

⁸⁵¹ Дž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru*, 120.

⁸⁵² *Večernji sarajevski list* 26. februar 1912.

⁸⁵³ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, Sarajevo 2004, 34.

⁸⁵⁴ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, 56-59.

Билински и Поћорек су имали различит приступ и политичку тактику у Босни и Херцеговини. Билински је желио да појача раздор између различитих група, да их наведе да се међусобно „кољу за рачун за бечке политике“. У склопу повезивања с тим групама требало је створити „неке мостове“ према Србима. Унутар којих се ширио одређени јаз, између трговаца и малих банкара, који су имали лукративни поглед на тренутно стање, насупрот огорчених сељака. То је требало мудро искористити са аустроугарске политичке циљеве. Поћорек је заступао „политику чврсте руке“ према српским групама.⁸⁵⁵ Реферати земаљског поглавара заједничком министру финансија предлагали су стварање саборске већине без Срба. Предлагана су разни закључци у којима је Билински морао „крижати немогуће ствари“.⁸⁵⁶ Али ова неслагања била су далеко од конфронтација у концепцији управе Босне и Херцеговине на линији заједнички министар финансија земаљски поглавар из ранијег времена.

У међувремену на политичкој позорници Босне и Херцеговине појавила се нова снага која је стасавала у вријеме Анексионе кризе – омладина.⁸⁵⁷ Од тада национална мисао је из генерације у генерацију постојала изоштренија, њени заговорници све одлучнији и организованији. Постепено се та мисао кристализовала формирајући идеју о ослобођењу и ширем српско-хрватском јединству. Муслимански омладиници су у томе мало заостајали, изузетак је био рано преминули Осман Ђикић (1879–1913) али он „није наишао на довољан одазив у масама“. Хрватску идеју су прихватили само неки муслимански омладиници,⁸⁵⁸ већина њих, попут својих старијих, била је неопредијељена и „на муслиманској платформи“. По запажању савременика у тим омладинским организацијама било је појединаца Хрвата, али као цијелина „хрватска омладина се није ријешила да судјелује“.⁸⁵⁹ Ова констатација, иако у великој мјери тачна, ипак не показује сву сложеност питања учешћа хрватске омладине у тадашњим младалачким покретима.

У омладинском покрету сукобљавале су се двије идеје представљене у дилеми „ситан рад или крв“. Прва идеја значила је да се кроз ситан омладински рад континуирано врше припреме за одлучну борбу која ће неминовно доћи, друга је заговарала „директну акцију“ кроз завјереничко дјеловање изазвати револуционарни преокрет. Најстарији су у принципу били склонији првој а најмлађи другој опцији, већина се ипак кретала између ове двије крајности. Унутар малобројне активне хрватске омладине ове идеје су довеле до диференцијације у двије струје „више просветитељску и чисто револуционарну“. Оне су се почела југословенски оријентисати и у Србији гледати Пијемонт јужнословенског уједињења негдје око 1911. године.⁸⁶⁰ Југословенска идеја до почетка Првог свјетског рата постала је доминантна у разним омладинским струјама у Хрватској.⁸⁶¹

Директор сарајевске учитељске школе још 23. новембра 1910. обавијестио је Земаљску владу да је нашао документе која доказују организовање хрватске омладине. Да су

⁸⁵⁵ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Banja Luka 2015, 263.

⁸⁵⁶ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Biliškog*, 61.

⁸⁵⁷ В. Л. Ђаковић, „Неке карактеристике дјелатности југословенског омладинског покрета у БиХ (1903–1914)“, *Treći program Radio Sarajeva 34* (1981), 199–247. Доба омладине у Босни и Херцеговини може се заправо рачунати од прве генерације ђака која је завршила високо образовање. Међутим, од још од првих радова о овој теми у литератури је Анексиона криза одређена као хронолошка граница настанка омладинског покрета па је и овдје кориштена. (прим. аут.)

⁸⁵⁸ Муслимански омладиници хрватски опредијељени укључили су се у младохрватску (старчевићанску) организацију, која је дјеловала од анексије до почетка рата. Центар у којем се младохрватска акција развијала у Сарајеву био је Хрватски муслимански конвикт од 1912–1914. Лист *Хрватска мисао* покренут је 1913. и уређивали су га припадници тог круга. М. Нађијахић, *Od tradicije do identiteta*, 205.

⁸⁵⁹ П. Слијепчевић, „Млада Босна“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 202–205.

⁸⁶⁰ Почеле су организоване посјете Србији која ће у Балканским ратовима „дефинитивно разбила зао глас“ о својој неспособности. П. Слијепчевић, „Млада Босна“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 183, 191–192. Даље у тексту П. Слијепчевић, *Млада Босна*

⁸⁶¹ Е. Redžić, „Omladinski pokret i Sarajevski atentat“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo 1987, 301. Даље у тексту Е. Redžić, *Omladinski pokret i Sarajevski atentat*

се „неки хрватски младићи“ сматрали „младим Хрватима“ и да су формирали „Савез организација старчевићанске младости“. Она је постојала у школама у Мостару, Тузли, Травнику, Бањалуци и Сарајеву. Највише чланова било је у сарајевским школама – 45 (од тога 18 у учитељској и 27 у гимназији). Ова друштва била су „чисто политичка“ иако су имале литералне активности. Директор је тражио строге мјере и да полиција тај „опасни покрет“ треба да разбије. Међутим, надлежни су одбили овај захтјев јер су процијенили да би репресивне мјере биле контрапродуктивне и да би дјеловале као магнет за омладину.⁸⁶² Ученици гимназије били су тада за сарајевске жандарме све „будући револуционари“.⁸⁶³ Омладински покрет у Сарајеву био је изразито хетероген, привлачио је ђаке различите националности, конфесија и политичких убјеђења.⁸⁶⁴ Сачињавали су га напредњачка група антиклерикалних ставова, младохрватска организација под утицајем милиноваца, клерикалци и српске групе.⁸⁶⁵ Није било необичајно да појединци мијењајући своје политичке ставове пређу из једне организације у другу или чак промијене националну опредељеност.⁸⁶⁶ Овом покрету лабово повезаних тајних ђачких организација у Босни и Херцеговини дато је име Млада Босна. Презир према Аустро-Угарској и жеља да се „БиХ уједини са Србијом или да створе државу Јужних Словена“ обједињавале је ове хетерогене групе и појединце.⁸⁶⁷ Ђачки покрет је изашао у јавност, као политички фактор, на демонстрацијама у Сарајеву фебруара 1912. године. Демонстрације су биле реакција на прилике у банској Хрватској и корисно искуство за омладински „револуционарни круг“.⁸⁶⁸ Унутра којег је дошло до додатне диференцијације. Пошто Срби уз пар изузетка, као ни припадници клерикалне хрватске омладине, нису учествовали на демонстрацијама.⁸⁶⁹ Након што је, као одмазда за демонстрације, одређени број ђака искључен из средњих школа БиХ, Билински је захтијевао да им се забрани упис у сусједним покрајинама. Нови хрватски бан је поднио извјештај да је више ученика покушала да се упише и да су сви одбијени. Додатни

⁸⁶² R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, 138-140. Arhiv BiH Pr. 1564/1914 Након Сарајевског атентата истражни органи ретроактивно су прегледали све раније доставе о опасностима ђачког покрета па је тај извјештај из 1910. у документима из 1914.

⁸⁶³ М. Ђуковић, „Зашто смо прославили 50-годишњицу сарајевске Прве гимназије“, *Преглед. Часопис за друштвена питања* 66 (1929), 286.

⁸⁶⁴ У тој групи били су Јован Палавестра, Драгутин Мрас, Гаврило Принцип, Доброслав Јевђевић, Мустафа Голубић, Цамил Дрљевић, Садулах и Хамдија Никшић, Ахмет Садиковић, Ахмед Мурадбеговић, од Хрвата Крешо Караман, Иван Крањчевић и Вилко Шеферов. Овај потоњи је у својим сјећањима забиљежио да је покрет био прије свега за уједињење Југословена у једну државу. Али и да је поред овог националног имао и одређене социјалистичке тенденције. Припадници ове групе су примјер хетереогности Младе Босне који су се у наредним искушењима определили за НДХ, партизански или равногорски покрет. *Historijski arhiv Sarajevo Zbirka Varia Kutija 19 ZV-556 Kazivanje Vilka Šeferova* Даље у тексту HAS, *Kazivanje Vilka Šeferova*

⁸⁶⁵ S. Džamonja, *Sjećanja – Zbivanja Susreti I dio*, Zagreb 1972, 50. Даље у тексту S. Džamonja, *Sjećanja – Zbivanja Susreti I*

⁸⁶⁶ Ђулага Буковац (1894–1959) примјер је за то, од старчевићанца постао је толики напредњак да колеге више нису знали „је ли Хрват или Србин“. Ђ. Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бања Лука 2014, 114. Даље у тексту Ђ. Микић, *Сарајевски атентат*

⁸⁶⁷ М. Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, Београд 2015, 68. Војиновић је понудио нову дефиницију. „Млада Босна је име дато лабово повезаним тајним ученичким и студентским организацијама у Босни и Херцеговини уочи Првог светског рата. Хетерогене групе и индивидуалци консолидовани су заједничким презиром према Аустро-Угарској, жељом да уједине Босну и Херцеговину са Краљевином Србијом или да створе државу Јужних Словена и сличним интелектуалним узорима, који су укључивали теоретичаре национализма, демократије, социјализма и анархије. Из њених редова потекао је Гаврило Принцип.“

⁸⁶⁸ Енвер Реџић пише да су фебруарске демонстрације „дефинитивно определили револуционарни круг младобосанаца за метод индивидуалног терора“ у борби за ослобођење. Е. Redžić, *Omladinski pokret i Sarajevski atentat*, 310.

⁸⁶⁹ М. Vukmanović, „Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i Veleizdajnički proces đacima 1915-1916. godine“, у: *Zbornik Međunarodnog naučnog skupa Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*, Banjaluka 1987, 248. Даље у тексту М. Vukmanović, *Omladinski pokret u BiH*

разлог била је процјена да би „елементи немира и нерада“ штетно утицали на ђаке у покрајинама које су поново постале поље политичке борбе.⁸⁷⁰

Наиме, децембра 1911. владине партије поражене су на изборима у Хрватској и Славонији. Хрватско-српска коалиција добила је апсолутну већину у сабору. Реаговала је аустроугарска власт и Славко Цувај (1851–1931) је 21. јануара 1912. именован за бана. У кратком временском року је увео противуставни режим, распустио Сабор и забранио јавне политичке активности. Коалиција је на то реаговала млако па су десет дана по његовом именовању студенти, испред Загребачког свеучилишта, организовали протесте. Полиција није дозволила окупљање и студенти су се повукли у свеучилишну зграду и почели са говорима. Полиција је упала у објекат и покушала да истјера демонстранте али су они остали забарикадирани наредних 36 сати. Ову акцију подржали су јужнословенски студенти у Бечу, њихов протест растурила је полиција. У Грацу је 7. фебруара 1912. три стотине студената јавно осудило Цувајеву владавину.⁸⁷¹ Најжешћи израз незадовољства био је у Сарајеву 18. фебруара 1912. тада је више демонстраната повријеђено. Један од кључних учесника демонстрација био је и присталица праваштва Лука Јукић (1887–1929) који је 8. јуна 1912. покушао да убије Славка Цуваја.⁸⁷²

По сјећањима јединог Хрвата учесника у Сарајевском атентату, Ивана Крањчевића (1895–1968), средином фебруара 1912. године је у Сарајево дошла делегација загребачких студената међу којима је био и Лука Јукић. Ниједан учесник збивања није потврдио да је циљ Јукићевог доласка било приближавање револуционарних елемената разним ђачким друштвима.⁸⁷³ Сазван је збор свих ђачких организација који се одржао у просторијама младохрватске организације у пјевачком друштву *Требевић*. Том приликом је одлучено да се организује протесна манифестација на тргу пред катедралом. Планирано је јавно спаљивање угарске заставе и пјевање пројугословенских пјесама. Само спаљивање требао је лично Јукић да обави. У масовним демонстрацијама је учествовало углавном „мало радикала и фуртимаша као и католички клерикалаци“.⁸⁷⁴ Омладинци су касније оспоравали хрватски тријалистички карактер протеста, дали су му шири југословенски оквир. Принцип и идеја „домовине, народа и правде“ били су повод за чин омладине који ће се тек „временом разумјети“.⁸⁷⁵ Демонстрације су дуго трајале а полиција немоћна да их сама разбије затражила је помоћ војске. Испалено је неколико хитаца, био је рањен младохрват Салко Шахинагић што је огорчило учеснике.⁸⁷⁶ Уз примјену силе полиција је кренула на демонстранте који су узвратили каменицама. Уз подршку коњице полиција их је ипак растурила. Мањи број је ухапшен али су и они, након интервенције народних посланика Ђуре Цамоње и Душана Васиљевића, пуштени без саслушања неколико сати касније. Сљедећег дана на још масовнијим демонстрацијама, власт је извела војску батаљон пјешадије и пола ескадрона коњице. На појаву наоружаних људи у жељи да избјегну сукобе демонстранти су престали пијевати „Лијепа наша домовино“ и почели да пјевају царску химну.⁸⁷⁷ Ускоро су се појавили Јурај Веселичић и Џуро Цамоња. Дочекани са одобравањем, обојица су одржали говоре у којем су позвали омладину да се разиђе а да ће се они

⁸⁷⁰ Н. Kapidžić, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 112. Одлука министра Билинског за посљедицу је имало повећање броја ђака који су одлазили из БиХ у Србију на наставак школовања.

⁸⁷¹ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Banja Luka 2015, 337-338.

⁸⁷² Међутим, умјесто бана Хрватске и краљевског комесара погодио је банског савјетника а током бјекства убио је једног и ранио два полицајца.

⁸⁷³ Један од учесника збивања Вилко Шеферов (1895–1974) није имао сазнања о томе ни деценијама након збивања. Р. Субић, „Казивање Вилка Шеферова“, *Мешовита грађа (Miscellanea) Нова серија XLI* (2020), 254.

⁸⁷⁴ I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954, 34-35.

⁸⁷⁵ V. Bogićević, *Mlada Bosna. Pisma i prilozi*, Sarajevo 1954, 293-294; П. Слијепчевић, *Млада Босна*, 187.

⁸⁷⁶ Нејасно је ко је заправо ранио Шахинагића. Учесници нису били сигурни али су приказали ствар тако да је на њега пуцао полицајац. Шеферов је сљедећег дана због Шахинагићевог рањавања одржао запаљиви говор. НАС, *Kazivanje Vilka Šeferova*

⁸⁷⁷ S. Džamonja, *Sjećanja – Zbivanja Susreti I dio*, Zagreb 1972, 51-52; M. Vukmanović, *Omladinski pokret u BiH*, 249.

побринути за проналазак и кажњавање криваца за рањавање.⁸⁷⁸ Бачке демонстрације одржане су затим у Травнику 23. фебруара а у Бањалуци и Мостару 25. фебруара. У сва три случаја полиција и војска морали су да интервенишу. У Мостару су онемогућили паљење мађарске заставе и ухапсили 19 лица. Али су већ сљедећег дана на демонстрацијама пред фрањевачким самостаном, уз учешће сјемеништараца, запаљене двије заставе.⁸⁷⁹

Цамоња је 21. фебруара 1912. у Сабору одржао емотиван говор машући крвавим рубцем рањеног. Предложио је резолуцију у вези одржаних демонстрација која осуђује владин поступак. Изјавио је како су „наша браћа Хрвати“ изложена немилим догађајима. Народ је „бачен на милост и немилост Мађарима пред ноге“ који с њима поступају како хоће. Дешавања у Загребу морала су, по њему, наићи на реакцију „саучешћа у околних народа“. Демонстрације је полиција уз помоћ војске брутално угушила. Описао је састанак који су он и Јураја Веселичић имали са Исидор Бенком, који их је дочекао на непримјерен начин, „како се не прима ни слуга“. Бенко их је испитивао да ли су били учесници демонстрација и инсистирао на насилном растурању истих. Крвопролиће је избјегнуто зато што су Цамоња и његове колеге, међу којима наводи и Николу Мандића, убиједили окупљене да се мирно разиђу. Цамоња је полицију назвао примитивном, слабом и бруталном. Тражио је да се покрене унутрашња истрага о поступању полицији. Позвао је Земаљску владу да покрене дисциплинске поступке против градских и окружних функционера. Српски посланици су осудили насилни поступак полиције, сматрали су да су љаке организовали и „соколили“ хрватски посланици. Након усвајања Цамоњине резолуције Јозо Сунарић је у име Муслиманске уједињене организације и Хрватског саборског клуба изјавио да чланови ових група за тај дан напуштају засједање у знак протеста против угњетавања које се спроводи у Хрватској.⁸⁸⁰

Искусни политичари којима је „био туђ и неразумљив револуционарни дух“⁸⁸¹ окупљене омладине знали су како могу да искористе њихово страдање за краткорочну добит. Прогони љака, судски процеси, избацивања из школа⁸⁸² нису их посебно потресли. Политички актери у покрајинама без обзира на овакав насилни преседан наставили су са старом праксом. Хрватске политичке организације бавиле су се питањем сједињавања. Средишњи одбор ХНЗ је 6. и 7. јануара 1912. у Мостару одржао сједницу на којем је, поред одобравања дјеловања изасланика у свеправашком покрету, расправљао о преговорима са ХКУ. Свега неколико дана касније Јозо Сунарић, Никола Мандић и Никола Прека отишли су на свеправашки састанак у Загреб. Гласила обе организација похвално су извјештавали о уједињењу праваша.⁸⁸³ Приближавање правашких фракција позитивно је дјеловало на процес уједињења ХКУ и ХНЗ. *Хрватска заједница* је јавила да је повјереник Земаљске владе анализом документације установио да је Хрватска народна заједница створила Хрватско национално вијеће што је у супротности с правилима. ХНЗ је такође, поред интензивнијег политичког дјеловања, упутила своје изасланике на септембарски састанак Врховне управе странке права у Загребу. Због тога је ХНЗ 17. јануара 1912. изречена посљедња опомена пред распуштање.⁸⁸⁴ До тога ипак није дошло.

Штадлер је 23. јануара 1912. донио окружницу број 215 којом је повучена забрана која се односила на учлањење у ХНЗ. Донесена је на жељу Св. Столице „у сврху јединства католика“ у Босни и Херцеговини. Уз образложење да је ХНЗ 2. септембра 1911. промијенила своја правила и да се може укинути забрана из фебруара 1910. Надбискуп је уз укидање забране поменуо сједињење ХКУ и ХНЗ.⁸⁸⁵ Пошто је уједињење ХКУ и ХНЗ било

⁸⁷⁸ I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954, 37-38.

⁸⁷⁹ M. Vukmanović, *Omladinski pokret u BiH*, 250-251.

⁸⁸⁰ *Stenografski izvještaji Sabora Bosne i Hercegovine II 21. februar 1912*, 6-11.

⁸⁸¹ Ђ. Микић, *Сарајевски атентат*, 113.

⁸⁸² Ђ. Микић, *Сарајевски атентат*, 120-121.

⁸⁸³ *Hrvatska Zajednica* 10, 13, 17. siječanj 1912; *Hrvatski dnevnik* 8, 10 16, 17. siječanj 1912.

⁸⁸⁴ *Hrvatska Zajednica* 24. siječanj 1912.

⁸⁸⁵ *Vrhbosna* 20. veljača 1912.

све изгледније, поставило се питање опстанка дотадашњих хрватских гласила. *Хрватска заједница* је нешто раније обавијестила своје читаоце да прикупљају преплату за текућу годину.⁸⁸⁶ Међутим било је и вијести које су, додуше без икакве анализе и детаља, говориле да постоје препреке том догађају. Агенцијска вијест из Сарајева почетком фебруара говорила је о унутрашњем превирањем међу заједничарима и отпору „фузији“. Инсистирајући да се она мора извршити, Јозо Сунарић је запријетио својом „демисијом“ односно оставком на мјесто предсједника.⁸⁸⁷ На сједници Средишњег одбора ХНЗ 3. фебруара одлучено је да се за мјесец дана тачније 5. марта сазове нова сједница која ће дефинисати све око питања сједињења.⁸⁸⁸ На тој сједници је изабрано петочлани одбор, у који су ушли Јозо Сунарић, Никола Мандић, Иво Пилар, Коста Ђебић-Марушић и Никола Прека, задужен да обави уједињење ХНЗ са ХКУ.⁸⁸⁹ Поред уједињења, и однос према дешавањима у Хрватској и Славонији биле су константна појава у дјеловању кључних политичких личности.

У тренутку када је Поћорек 14. априла 1912. године отпутовао за Беч помоћник загребачког надбискупа Антон Бауер (1856–1937) борао је у Сарајеву. Поћорек није знао због чега али је сумњао да његов боравак има везе са хрватским покретом. По информацијама које је Поћорек добио, „од поуздане особе од повјерења“, дошло је до инцидента између домаћина и госта. „Надбискуп Штадлер у част Бауера приредио је вечеру на којој су присутни били једино духовници и том приликом у облику здравице истакнуо је на изненађење свог почасног госта, како је исти постављен за једну битну политичку мисију.“ Штадлер је започео са констатацијом о великом покрету који је изазвао инциденте у Хрватској, код хрватских племена у Босни, Херцеговини и у Далмацији. Након чега је рекао да су Хрвати свих тих земаља наводно одлучни да учествују у борби за хрватска права. Надовезујући се на историјска сјећања позвао је Бауера лично да са своје стране интервенише. Бауер је требао да оде до Цуваја и од њега категорички захтијева да стави тачку на противуставне околности. Бауер је потом требао да оде „до свог аустроугарског Височанства, господина Надвојводе, насљедника трона, и да тамо дјелује у том истом правцу“. Пошто је Бауер је наводно био Штадлеров ученик који се увијек вјерно слиједио његова учења Штадлер је изразио наду да ће Бауер и овај пут да тако поступи. Видљиво и непријатно изненађен Бауер је одговарао скрећући са теме и у помирљивом тону.⁸⁹⁰

Само неколико дана након тога предсједник хрватског клуба, Никола Мандић свим хрватским посланицима босанскохерцеговачког сабора (укључујући виралисте) упутио је позив за одржавање сједнице на којој би требало да се расправља о догађајима у Хрватској. Бискупи Марковић и Мишић путем телеграфа одговорили су да неће доћи јер сваку активност тога типа сматрају неприхватљивом и сматрали су да би исправно било смирити ситуацију а не даље „повећавати узбуђење“. У истом смислу одговорио је и херцеговачки фрањевачки провинцијал Лука Бегич. Дакле, ова три виралиста нису се одазвала позиву. Сабор је одржан без њих а од виралиста се појавио једино надбискуп Штадлер. Када је предсједник клуба посланика, Мандић прво њему дао ријеч, Штадлер је за вријеме свог говора између осталог истакао потребу слања посланства његовом царском Височанству, господину Надвојводи, насљеднику трона. Међутим, Мандић је по томе без икакве даље расправе дао реплику на овај приједлог, према којем исти ни у ком случају не може да буде узет у разматрање, шта је онда наводно увидио и надбискуп Штадлер. Након тог вербалног дуела ништа конкретно није договорено и састанак је окончан. Овим савјетовањем није постигнут крајњи резултат јер су радикалне и умјерене струје очувале равнотежу. Чим је

⁸⁸⁶ *Hrvatska Zajednica* 27. siječanj 1912.

⁸⁸⁷ *Agrarier Zeitung* 5. februar 1912. (Под насловом „Из босанског партијског живота“ ова кратка вијест, од 14 редова једног новинског ступца објављена је на другој страници)

⁸⁸⁸ *Hrvatska Zajednica* 7. veljača 1912.

⁸⁸⁹ *Hrvatska Zajednica* 6. ožujak 1912.

⁸⁹⁰ Dokument „Teilnahme des Erzbischofs Stadler an der kroatischen Bewegung“, Sarajevo 3. maj 1912. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, 149.

Поћорек сазнао све о овој ствари, у складу са тиме дјеловао је на председника клуба посланика. Добио је увјерење да се без његовог претходног сазнања наводно ништа неће десити. Надао се да ће успјети да, што је то више могуће, спријечи непромишљене поступке. Могао је са сигурношћу вјеровати у то да ће његова настојања бити подржана од стране фрањеваца. Под оваквим околностима уопште није био забринут да релативно мало радикално страначко крило може да буде у стању да изазове озбиљније компликације. Закључио је да на крају крајева горе наведена збивања указују на постојање агитације, „у вези које је надбискуп Штадлер лично ангажован, или боље речено, у вези са којом он није довољно јак да се одупре утицајима из свог непосредног окружења“.⁸⁹¹

У Бечу у прољеће 1912. године, на састанцима заједничког министра финансија, земаљског поглавара, чланова Земаљског савјета и саборског председништва разговарало се о будућем раду на даљем развоју саобраћајне инфраструктуре, односно ширењу жељезничке мреже у БиХ. Билински је на основу тога израдио програм изградње жељезничких пруга који је прихваћен споразумом Мандића с вођама осталих политичких група. У јуну су ипак тражене одређене измјене које је Билински одбио и најавио споровођење програма мимо подршке Сабора. Царском одлуком Сабор је закључен 4. јула 1912. а наставак засједања био је тек 22. октобра. У међувремену Поћорек и Билински су успјели да обезбиједе саборску већину за подршку овом програму.⁸⁹² Вође двије хрватске организације током априла 1912. радили су на усаглашавању политичког дјеловања, одабирају кандидата Вјекослава Јелавића за накнадне изборе у другој католичкој курији у тузланском округу. На сједници Средишњег одбора 26. и 27. маја 1912. године одлучено је да се Председништво ХНЗ обрати вођству ХКУ у вези уједињења. Дана 8. јуна 1912. гласила ХНЗ и ХКУ, *Хрватска Заједница* и *Хрватски дневник* објавили су идентичан текст с насловом „Хрватски народе!“ објавили су споразум о уједињењу који су потписали Јозо Сунарић и Јосип Ванцаш. ХКУ од 9. јуна више није постојала док се ХНЗ одрекао свог гласила *Хрватска заједница*, која је престала излазити показале се само привремено.⁸⁹³ Овим чином је формално окончан вишегодишњи хрватски раскол али суштински узрок његовог првобитног настанка – питање превласти унутар хрватског покрета није нестао. Различити погледи на политику, лични анимозитети и амбиције припадника једне, односно друге групе које су сад биле у истој организацији наставили су да отежавају хомогенизацију ХНЗ током сљедећих мјесеци и година.

Сви они који су се противили владавини Хабзбурга над Јужним Словенима били су под будним оком државног апарата. Чињени су напори да се сломи свака могућност јачања политичке српске позиције. Угарске власти су, након завођења комесаријата у банској Хрватској и јачања уплива војних кругова у Босни и Херцеговини, 24. јула 1912. суспендовали српску народно-црквену аутономију у Јужној Угарској. Константно сужавана и врло конзервативна, ова аутономија је ипак Србима била „једина национална институција с правом заштите специфичних националних интереса у туђинској држави“. Угарска влада је као разлог за укидање тврдила да су црквене аутономне власти неправилно тумачиле и спроводиле санкционисане одредбе, иако је 40 година користила своје право врховног надзора и мијењала рјешења црквених власти, што су оне морале прихватити.⁸⁹⁴ Прилике у покрајинама и реакција на прилике у сусједству биле су редовна тема службених извјештаја

⁸⁹¹ Dokument „Teilnahme des Erzbischofs Stadler an der kroatischen Bewegung“, Sarajevo 3. maj 1912. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, 149-150.

⁸⁹² Н. Kapidžić, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 117-119.

⁸⁹³ *Hrvatski dnevnik* 4. travanj, 8, 12. lipanj 1912; *Hrvatska Zajednica* 29. svibanj, 8. lipanj 1912; Т. Jonjić, *Ivo Pilar kao politički ideolog*, 793-794. Јоњић пише да је у стварности овај јаз између двије групације заправо живио још дуго, не само до слома Монархије него и након стварања прве југословенске државе.

⁸⁹⁴ Важна је била и као гарант за вјерску, просвјетну и национално-политичку егзистенцију и нада да на основу ње могу да добију и ширу политичко-територијалну аутономију. Ђ. Микић, „Суспендовање народно-црквене аутономије Срба у Угарској 24. јула 1912. и активност Србије“, *Историјски зборник* 9 (1988), 111-120.

и тема разговора у БиХ. Никола Мандић је 4. августа 1912. саопштио Поћореку да хрватски и муслимански саборски клуб одржава консултације о тамошњој политичкој ситуацији.⁸⁹⁵

У међувремену Луки Јукићу је суђено у Загребу и осуђен је на смрт, али је казна касније преиначена у затворску. Вијест о смртној пресуди Јукићу наишла је на негодовање национално оријентисаних Хрвата. Поћорек је 16. августа 1912. године поднио извјештај Билинском под називом *Држање овдашњег надбискуповог органа. Хрватски дневник у везу са пресудом Луки Јукићу*. Донесен је дослован превод чланка који је објављен 13. тог мјесеца у *Хрватском дневнику*. Због којег је овај лист конфискован и због чега је требало уредништво бити кривично гоњено.⁸⁹⁶ У тексту је наглашено да нити смрћу Зринскога и Франкопана нити Кватерниковим погубљењем није могао да буде потиснут осјећај слободе хрватскога народа, и да непријатељи хрватскога народа неће моћи да униште тај осјећај ни Јукићевом смрти. У конфискованом броју новина се наводи да су својевремено у Италији хаџбуршки органи уништиле патриоте „само физички“. Али да нису успјели да сломају енергију италијанског народа нити да униште његов осјећај за слободу. У тексту пише и да је Метернихов острацизам против талијанских патриота мање више јачао националне осјећаје талијанског народа и упркос аустријских топова и бајонета покренуто је уједињење Италије. Слободна Италија подигла је споменике својим херојима, док Аустрија чува минуло сјећање на своју пропалу политику према једном народу. Закључује се да „хрватски народ може много тога да научи из историје других народа. Историја хрватског мучеништва може да се испише и другим именима хрватских патриота. Констатује се да без одрицања нема слободе шта може да се прочита у Светом писму; *sine effusione sanguinis non fit remissio* (без пролијевања крви нема опроштаја). Посебна пажња је посвећена наводним издајницима хрватског народа. „Горка је истина да талијански народ у својој борби за национално

⁸⁹⁵ Dokument: „Innerpolitische Lage Ende Juli 1912.“ Sarajevo 4. avgusta 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 158.

⁸⁹⁶ „Као што сте то и предвидјели, сходно жељи Цуваја је млади Јукић од стране загребачког суда осуђен на смрт вјешањем. У нашој руци дрхти перо при помисли да млад живот, млад човјек мора да заврши свој живот на вјешалама због тога што је дубоко и неизмјерно волио своју домовину, слободу свог народа. И док изроди заузимају столицу Бана се они пристојни са јаким карактером, који воле своју отаџбину, оковани бацају у тамницу, протјерују из своје домовине, и то све због тога што пред једним човјеком, који је осрамотио столицу хрватскога Бана, и то пред целатом који је жедан крви хрватске нације због тога што га хрватска нација презире, нису хтјели да скину шешир. А уважени Цувај је јуче око поднева у друштву своје достојне пратиље, након што је чуо за пресуду Јукићу, наводно од среће узвикнуо: Сада је ово моја освета над хрватским народом!“ О плашљива кукавица, зар она не зна да ће хрватски народ прије или касније да се освети због Јукићеве пропасти као што су се и други народи освећивали због самоодрицајуће смрти својих јунака који су нестали зато што су се борили за слободу своје отаџбине. Могуће је да ће се испунити и посљедња жеља Цуваја, који је постао злочинцем над својим народом, и који испод вјешала може да се опија Јукићевом крвљу - пошто је жедан крви хрватскога народа - али нека запамти да ће доћи дан када ће народ да се обрачуна са њим исто као и са свим оним особама слабог карактера које нису презали од тога да својим ногама погазе света права хрватскога народа. Јукић ће вјероватно такође да буде објешен! Штребери и политички злонамјерници, окупљени под Јукићевим вјешалама, клицаће пред загребачким судовима и Цувајом, и то вођени мишљу да ће под Јукићевим вјешалама моћи да сломају снагу отпора и енергију хрватскога народа. Изроди се варају!... Наша отаџбина налази се у критичним часовима. Али и са оне стране, са које би требало да нас грије сунце се на нас обрушава лед. Наша отаџбина више нема никога коме би се са повјерењем могла обратити осим самој себи, ојачалој националној свијести хрватског народа; и исто као што се талијански народ, ослањајући се на властиту енергију и са успјехом борила против црних кабинета других влада и против њихових топова и бајонета - нека тако ни хрватски народ не устукне пред Цувајевим вјешалама... Талијански народ пјеснику Метастасију никада није опростила његов боравак на Бечком двору. Слично томе требало би да се понаша и хрватски народ према својим изгнаним и пропалим, и то без обзира на то да ли су њихова имена украшена звањима барона - или грбовима грофова. У овим тешким временима, кроз која наша отаџбина тренутно пролази, сви хрватски напори требали би да буду усмјерени ка једном циљу, тј. да се отаџбина очисти од кукавица; бескарактерних особа и од штребера из властитог народа. Ако се то оствари, онда у Хрватској неће бити могуће наћи нити једног судију који би објесио једног Јукића, Ланга или Жировчића, који у судници пред Цувајевим бијесом почну да се тресу, јер су омаловажили столицу хрватскога Бана. И ако се уједини сав дух... *Hrvatski dnevnik* 13. kolovoz 1912. Пренесен је текст из новина на основу превода из Поћорековог извјештаја. Заплијењени број нам није био доступан.

уједињење упркос свој својој моћи није имала властите синове као што су то Цувај, Томашевић, Марковић, као ни ине загребачке фаланге, надуване улизице и изроде, како ли се све називају, а које су попут у свакој прилици спремне да због властите користи и одликовања продају слободу свог народа.“ Али да је Хрватска (у смислу идеала–Р.С.) знала да код себе осујети такве и да њихов утицај смањи на минимум хрватског народа. закључујући да у будућности сигурно неће више да се појави ниједан Јукић који би пуцао на хрватске изроде „јер у Хрватској тада више неће да постоји ниједан изрод“. „Јукић је осуђен на смрт вјешањем, жртвовао је свој млади живот зато што је његова љубав према домовина била бескрајна. Он је отишао јер је мислио да ће на тај начин помоћи својој домовини да дође до слободе коју јој је одузео Цувај. На смрт су га осудили синови исте оне домовине коју су требале да воле њихове покорене маме исто као што је и Јукића вољела његова мама. Да ли Јукић заслужује вјешала као и она одбачена одликовања и признања, нека о томе суди историја...“ Поћорек овај извјештај који је више препис новинског текста него његова анализа закључује италијанском пословицом да ће „временом све да дође на своје мјесто“. Сматрао је да у вези са горе наведеним нема потребе да даје коментар него је само додао да лист Надбискупије (односно *Хрватски дневник-Р.С.*) више него остала овдашња штампа обичава да на жесток начин пише против Владе и да ради на подривању државног ауторитета. По његовим сазнањима бивши цивилни адлатус барон Бенко у више наврата је надбискупа Штадлера писмено и усмено замолио да утиче да новине умјереније пишу. Поћорек је такође покушао да каналише писање ових новина. „Једном на зиму и на прољеће у истом смислу сам лично интервенисао код Надбискупа. Али Штадлер се налази потпуно под утицајем своје околине и крајње је слаб да духове, које је сам призвао, поново сам прогна. Поћорек је закључио да у блиској будућности не преостаје ништа друго него „да се то зло у коријену сасијече“. ⁸⁹⁷ Међутим није повукао ниједан потез у правцу покретања неке акције којом би аустроугарска управа преузела контролу над овим листом.

Поћорек је Штадлеру 17. августа послао изасланика да би га замолио да ублажи „начин писања *Хрватског дневника*“. Иако је надбискуп обећао да ће то учинити Поћорек је сматрао да се то неће догодити. Саму молбу је упутио не да би она била усвојена него да би њеним игнорисањем имао аргументе да одбије надбискупове молбе у будућности. Процијенио је да је Штадлерова посјета која је била договорена за дан касније сасвим довољна побједа јер надбискуп „уопште жели да разговара“. Годину дана раније Штадлер је изјавио да се „никада ни због чега није обраћао ниједном земаљском поглавару“ иако му је сам Франц Јозеф „поодавно лично рекао да жели“ да он (Штадлер-Р.С.) разговара с бароном Апелом. ⁸⁹⁸ Бискуп Маријан Марковић преминуо је 20. јуна 1912. и питање његовог насљедника брзо је дошло на дневни ред. Штадлер је желио да именовањем њему подређеног и оданог бискупа преузме контролу над бањалучком дијацијом и самим тим умањи утицај ХНЗ. С тим циљем почело се помињати име његовог сарадника Ивана Шарића.

Последњег септембарског дана Поћорек је констатовао да се својим саборским дјеловањем бискуп Иван Шарић „у толикој мјери представио као страствени Хрват“ и да би његово именовање распирило страсти. Процијенио је да му поред тога недостаје економско знање и способност за управљање бискупијом. Други кандидат фрањевац Јосип Гарић оставио је на Поћорек добар утисак. Пошто се нису прије тога никада срели имали су дуг и коректан разговор. Земаљски поглавар је на основу информација које су му више пута о Гарићу достављене већ био заговорник његовог именовања за бањалучког бискупа. Након састанка био је то и по властитој процјени. Пред Јосипом Гарићем није прећутао чињеницу да секуларно свештенство оспорава његово именовање, јер га виде као „изразитог

⁸⁹⁷ Dokument: „Verhalten des hiesigen erzbischöflichen Organes „Hrvatski dnevnik“ gelegentlich der Verurteilung von Jukić“, Sarajevo 16. avgust 1912. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u BiH*, 168-171.

⁸⁹⁸ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit von Ende Juli bis 20. Avgust 1912.“ Sarajevo 21. avgusta 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitčkoj situaciji u BiH*, 183-184.

противника“. Гарић је на „најкоректнији начин разумио“ и објаснио да је све што земаљски поглавар рекао сасвим оправдано. Поћорек је примјетио да је при томе показао изразити таленат да са своје стране даје обавезујуће обећање а да при томе не наступи нетактично да о себи говори као о будућем бискупу.⁸⁹⁹

У данима првих оружаних сукоба балканских савезника са Турском октобра 1912. вођени су преговори између саборских група у којима је свака страна имала одређене унутрашње разлике, понекад као посљедица личног разлога. Постало је очигледно да Срби теже да и они буду дио већине али под условима који њима одговарају. Мандић је тада боравио у Бечу и земаљском поглавару се обратио Сунарић и заказао састанак. На којем је обавијестио Поћорека да унутар хрватског и муслиманског клуба у сабору Босне и Херцеговине влада велико незадовољство због скорашњег ескпозеа заједничког министра финансија Билинског у делегацијама. Том приликом је Билински нагласио заслуге српских вођа а „није нашао ријечи признање за хрвате и муслимане“. Не оспоравајући напоре Атанасије Шоле да Срби подрже владин програм, констатовали су да су се одни „сами од себе“ изјаснили за тај програм и да су остали празних руку. Незадовољство се показало 9. октобра на заједничким консултацијама повјереника оба клуба. Јозо Сунарић је Поћореку тврдио да су он и Шериф Арнаутовић „наводно извршили благ притисак“ и успјели спријечити доношење додатних непромишљених изјава. Истакао је да заиста влада велико и опште нерасположење. Сунарић је обећао да ће у Поћорековом интересу утицати на муслиманске и хрватске посланике и да ће се „бура у чаши воде“ ускоро смирити. Поћорек је закључио да се из овог инцидента јасно показује „колико су овдашњи политичари осјетљиви“ као и да би за сваки случај било добро уколико би Билински, када му се укаже прилика, у делегацијама могао да изрекне понеку ријеч признања Хрватима и муслиманима.⁹⁰⁰

Поћорек је себи дозволио да „у смислу разматрања иностраног положаја Монархије“ то предложи јер без обзира шта се мисли о хрватским и муслиманским групама „јасно је да су они лојалан елемент цару ове земље“. Након разговора са Сунарићем био је чврсто убијеђен да су поменута незадовољства повезана са бароном Пинтером и његовим дјеловањем. Пошто он код већине Хрвата и муслимана слови „као заклето непријатељ“. Други „актуелнији моменат“ био је избор особе на функцију предсједника Врховне ревизорске коморе. Сунарић га је обавијестио да је то „у читавој чаршији“ тема. Истакао је такође да би са политичког гледишта било боље увести превентивне репресивне мјере према Србима. Јер иако у „масама наших Срба без сумње постоји непријатељско расположење“ у смислу спремности да се непријатељски дјелује према царству. Али да би појединци сплеткама могли да отежају регрутацију, подстакну дезертирање у Србију. Поводом тога „касније нужне мјере репресије“ би унутрашњу политичку ситуацију „знатно сензибилирале“ и изазвале трајну штету. Наравно та наведена трајна штета била би нанијета аустроугарским интересима у БиХ. Поћорек је тада практично најавио која је његова визија управљања, циљано кориштење превентивне репресије према потенцијалним противницима у БиХ. У Љубљани је 19. и 20. октобра 1912. по Поћорековим сазнањима требао да се одржи састанак хрватских и словеначких посланика на којем су требали присуствовати многи Хрвати из БиХ (у допису пише „наши Хрвати“-Р.С.). Мандић је требао да присуствује том састанку и нешто раније је дошао код Поћорека на састанак. Пошто је био један од преговарача са Србима био је скептичан око успјеха те акције јер се Срби „увијек појављују са нечим новим“. Мандић је заступао становиште, које је Поћорек осцијенио исправним, да Срби морају или „сасвим безрезервно подржати владин програм или да остану по страни“.

⁸⁹⁹ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 21. August bis 20. September 1912.“ Sarajevo 30. septembar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 187-189.

⁹⁰⁰ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 30. September bis 10. Oktober 1912.“ Sarajevo 10. oktobar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 208-212.

Мандић је изјавио да ће питање редослиједа третирања великог броја уложених законских нацрта прије свега бити ускоро разматрани у хрватском и муслиманском клубу.⁹⁰¹

Средином октобра Поћореку је јављено да је склопљен интерни договор муслиманске, хрватске и српске групе у сабору. Мандић је дошао да лично извјести земаљског поглавара како је већина српских вођа потписало договор. Сагласили су се да ће тим споразумом на почетку бити олакшан сам рад Сабора али да због укупне владине политике не може да се сматра пристајањем Срба да се потпуно прикуче већини. Поћорек је више бринуо да ће дезертерства у Србију, која се учестала, не поприме масовне размјере и да писање локалне штампе о рату балканских држава са Османским царством не допринесе међусобној нетрпељивости трију конфесија. С тим циљем превентивно је покренуо „све што је уопште могуће“. Алудирајући на личне контакте и могућност притиска како на уредништво и новинаре тако и на утицајне личности у срединама из којих лист долази.⁹⁰²

Билински је 15. октобра с негодовањем примио споразум између појединих Срба и муслиманско-хрватског клуба. Процијенио је да је он са чисто практичног становишта прихватљив али да није широко прихваћен унутар српског корпуса. Поћорек је имао сличан став али је обавијестио министра да се „више овдје не може захтијевати, БиХ још дуго не припада оним учтивим народима“ код којих је могућ јасан и чист однос владе и странака. Обавијестио је 17. октобра хрватски и муслимански клуб преко њихових вођа да споразум није наишао на одобравање. Муслимани и Хрвати ће бити више у обавези да се „одлучним и устрајаним држањем договара“ који је реализован с заједничким министром финансија оповргну сумњу у његов смисао. Муслимани и Хрвати су „очигледно без сумње лојални цару“ док је то код Срба случај само у мањој мјери. Поћореку се чинило да ће „лојалност цару велике масе Срба бити отказана“.⁹⁰³ Посљедњег дана мјесеца октобра 1912. године Иван Планиншчак пуцао је на хрватског комесара и након тога по угледу на Жерајића извршио самоубиство.⁹⁰⁴

У новембру је Мандић извјестио Поћорека да због односа у Сабору треба упозорити српске посланике али му је предложио да тамо именује само оне вође који су пристали да се удруже с већином. Радикалније припаднике српске групе је требало изоловати.⁹⁰⁵ Вирални посланици средином новембра 1912. дискретно су упозорени „повјерљивим начином“ да редовно присуствују свим саборским сједницама. Окружни предстојници су такође упозорени да опомену љекаре о потреби строгог приступа издавању љекарских увјерења народним посланицима. Све у циљу неизостајања у вријеме изгласавања.⁹⁰⁶ Због доношења *Закона о жељезницама* Поћорек је лично обратио великом броју муслиманских и хрватских посланика и вјеровао да исти може бити усвојен „без икаквих измјена“. Пошто се Мандић није сам најбоље носио с унутарсаборским односима морао се позвати на Поћорека и његов став да би спријечио одлуку од скидању *Нацрта закона о жељезницама*. Након успјешне сједнице српски посланици су честитали Мандићу „пред свједоцима на исходу гласања“ и истакли своју радост због усвајања закона. Истовремено у *Српској ријечи* о закону се писало „раздражљиво и директно у супротном смислу“. Поћорек је одлучио да њихову дволичност употреби против њих и дао је „савјет“ саборској већини да разоткрије ову двоструку игру. Текст о томе је требао да изађе у „једином органу већине а то је *Хрватски дневник*“.⁹⁰⁷

⁹⁰¹ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 30. September bis 10. Oktober 1912.“ Sarajevo 10. oktobar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 213-216.

⁹⁰² Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 11. bis 15. Oktober 1912.“ Sarajevo 15. oktobar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 219-221.

⁹⁰³ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 16. bis 22. Oktober 1912.“ Sarajevo 22. oktobar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 228-229.

⁹⁰⁴ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Banja Luka 2015, 349.

⁹⁰⁵ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 16. bis 22. November 1912.“ Sarajevo 23. novembar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 250-251

⁹⁰⁶ Arhiv BiH, Zemałjska vlada Sarajevo (ZVS) 4996/1912

⁹⁰⁷ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 4. bis 8. Dezember 1912.“ Sarajevo 8. decembar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 272.

Пошто је Билински изразио жељу да буџет за 1913. годину буде усвојен „још прије сједнице Земаљског сабора“ односно да се све усагласи и да расправа у Сабору буде само формалност. Поћорек је разговарао с Мандићем који га је обавијестио да се не нада повољном рјешењу. Пошто „питање језика све збуњује“ и један дио Хрвата са Сунарићем на челу жели да питање језика и буџета повеже скупом законских мјера. Поћорек је закључио да је Сунарић крајем новембра током боравка у Бечу „подстакнут на своје садашње понашање“ од стране аустријских јужнословенских посланика. Промјена мишљења код Сунарића по Поћорекској оцјени вјероватно је само утицајем са исте стране из Беча или након објављивање промјене система у Хрватској.⁹⁰⁸ Алудирајући на нови однос снага у банској Хрватској.

У међувремену трајао је рат балканских савезника (Србије, Црна Горе, Грчке и Бугарске) и Османског царства чији исход је био практични нестанак османске државе са европског тла. Велике силе биле су против овог сукоба. Аустро Угарска, која је „ћутке прихватила слапања Балканског савеза“, наступила је заједно са Русијом као „европски мандатар“. Званично су обавијестили све балканске државе да неће дозволити промјене тренутног стања. Сарадња ове двије супарничке државе није спријечила рат али је довела до његове локализације. Заједничким наступом уклонили су опасност од заоштравања односа између сила Тројног савеза и сила Антанте. Пошто су њемачки војни инструктори обучавали османску војску, која је имала савремено наоружање, очекивало се да ће османска држава моћи да се носи са савезницима. У Беч и Берлин су мислили да ће балкански савезници добити „добру лекцију“.⁹⁰⁹

Развој догађаја је ипак био другачији. Османски пораз, ослобођење Балкана и територијално ширење савезница, нарочито Србије није могла да прође без реакције аустроугарских политичара који су сматрали да су овим чином угрожени хабзбуршки интереси. Због тога је појачан надзор над свима онима који су перципирани као нелојални. Јавно мњење Хрватске, Славоније и Далмације с великим интересовањем пратило је стање на балканским фронтима. Новине блиске хрватско-српској коалицији подржавале су почетак Првог балканског рата док су гласила њених супарница имали уздржан став. Већина обичног становништва подржавала је Србију и њене савезнике у протјеривању „Турака из Европе“.⁹¹⁰ Штампана је пратила потезе аустроугарске спољне политике с циљем очувања *statusa quo*, у већини случајева подржавала је сам рат, извјештавала о брзини ратних успјеха, пратила питања српске луке на Јадрану, питање Скадра, однос међу савезницима, стварање Албаније, проблематизовала ратне злочине и непринципијелност великих сила око поштовања споразума из Лондона. У Далмацији, гдје није било комесарског притиска, отвореније се навијало за балканске савезнике.⁹¹¹

У вријеме Првог балканског рата Босна и Херцеговина за Аустро-Угарску постају брана против стварања слободне југословенске државе. По ријечима једног посланика Босанског сабора Босна и Херцеговина имала је да буде мост преко кога ће војска, која се у земљу „накрцала“, да пређе и да „отме и освоји крваве течевине српског народа у Старој Србији и Маћедонији“.⁹¹² Пошто питања спољне политике Аустро-Угарске нису била у надлежности Сабора, посланици нису имали право да дискутују о тренутним збивањима. Све три српске посланичке групе честитали су српском престолонаследнику улазак у Скопље. Упућени телеграм је враћен пошиљаоцима, садржај заустављеног телеграма

⁹⁰⁸ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 9. bis 12. Dezember 1912.“ Sarajevo 13. decembar 1912, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 277-278.

⁹⁰⁹ Д. Ђорђевић, „Како су велике силе сазнале за склапање балканског савеза“, *Историјски гласник* 4 (1954) 137-143; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956, 17-18. Даље у тексту Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора*

⁹¹⁰ I. Despot, *Balkanski ratovi 1912. – 1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb 2013, 287.

⁹¹¹ I. Despot, „Tisak Hrvatske i Dalmacije o balkanskim ratovima (1912-1913)“, *Historijski zbornik XLII* (2009), 111-121.

⁹¹² *Стенографски извјештаји Сабора Босне и Херцеговине III*, 31. децембар 1913, 117-118.

Поћорек је сматрао издајом. У писму Билинском нагласио је да треба стрпљиво чекати вријеме за обрачун с нелојалном српском интелигенцијом.⁹¹³ Јавно опозиционо осјећање изразило је и неколико хрватских посланика. У Сабору су 24. октобра 1912. Лука Чебрајић, Вјекослав Јелавић „једини посланик с француском образовањем увијек најслободоумнији међу својим друштвом“ и „борбени народни трибун“ Ђуро Џамоња иступили из хрватског клуба одбијајући споразум са Билинским.⁹¹⁴ *Хрватски дневник* досљедно је писао против Србије, с огорчењем су коментарисане просрпске манифестације у земљи и сусједству.⁹¹⁵ У покушају придобијања муслиманског становништва Први балкански рат приказан је као крсташки поход хришћанских држава против ислама.⁹¹⁶ Муслимани су свакако били поколебани развојом догађаја и страховали за своју будућност, али је ипак већина становништва БиХ благонаклоно гледала слом Османског царства. Побједе балканских савезника изазвале су у југословенским земљама „прави пролом одушевљења“.⁹¹⁷

Директор исусовачког семинара у Травнику, жалио се министру Леону Билинском да се симпатије према балканским савезницима јављају и код хрватског дијела становништва Босне и Херцеговине. Оптуживао је чак и *Хрватски дневник* да има „просрпско држање“. „Изгледало је да влади нико не даје безрезервну подршку.“ Пет стотина људи 16. новембра 1912. изашло је на улице Сарајева да прослави побједе Србије и протестује због забране владе да се упути саборска честитка српској војсци поводом изласка на море. На овај антиаустроугарски чин Земаљска влада је одговорила извођењем војске у пуној ратној опреми. Српско вођство је демонстрације објаснило као реакцију на аустријску политику која је била усмјерена против Србије па је „морало прекипити српском народу у Босни и Херцеговини“.⁹¹⁸ Власти су одговориле „провоцирањем проаустријских демонстрација муслиманске чаршије“.⁹¹⁹ Муслимани су „у договору с представницима власти“ дан касније одржали „патриотску манифестацију“. Око 3.000 људи клицало је Францу Јозефу и демонстрирало против Србије и балканских савезника.⁹²⁰

Ове провладине демонстрације су у извјештајима Земаљске владе упућених Заједничком министарству финансија окарактерисане као „спонтане патриотске, манифестације муслиманских грађана“.⁹²¹ Током новембра хрватски посланици су подржали приједлог одобравања већих новчаних средстава влади. То су осуђивали како српска опозиција тако и Џамоња и његова група. Џамоња је истакао како је апсурдно да се с једне стране осуђује прилике у Хрватској а на другој подржавати владу у БиХ која је дио истог тог репресивног режима. Тврдио је да се тим чином подржава систем који је укинуо уставно стање у Хрватској.⁹²² Подржао га је Вјекослав Јелавић констатујујући да је посланичка већина склопила пакт с владом, по којем ће губитак „популарности“ у масама компензовати положајима које ће појединци добити од владе. Свјестан да такав политички приступ није јединствен за БиХ, ипак је инсистирао да је ријеч о „великом злу“ да се људи тако „маме“ у владину страну. Деморализација би била посљедица оваквог увлачење корупције у сиромашан народ. Изразио је жаљење што Хрвати не одбијају усвајање буџета. Јер је то

⁹¹³ Архив БиН, ZMF Präs 999/1912; Н. Капидџић, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 120-121.

⁹¹⁴ *Стенографски извјештаји Сабора Босне и Херцеговине II*, 24. октобар 1912, 4; Н. Стојановић, „Херцеговци у Босанско-херцеговачком Сабору“ у: „Мостар и Херцеговина“, *Гласник југословенског професорског друштва* 17, св.11-12. Београд 1937, 919.

⁹¹⁵ *Hrvatski dnevnik* 14. studeni 1912.

⁹¹⁶ *Hrvatski dnevnik* 28. prosinac 1912.

⁹¹⁷ Е. Реџић, *Omladinski pokret i Sarajevski atentat*, 311.

⁹¹⁸ Д. Јузбашић, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 124; Н. Капидџић, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 120; М. Екмечић, „Утицај балканских ратова 1912–1913. на друштво у Босни и Херцеговини“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 407-408. Даље у тексту М. Екмечић, *Утицај балканских ратова 1912–1913*

⁹¹⁹ Н. Стојановић, *Bosanska kriza (1908–1914)*, 102.

⁹²⁰ Н. Капидџић, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 123.

⁹²¹ Архив БиН, ZMF Präs. 1727/1912 (телеграм Земаљске владе у Беч 18. новембра 1912.)

⁹²² *Стенографски извјештаји Сабора Босне и Херцеговине II* 16. новембар 1912, 11-14.

прави патриотски потез и чин подршке Хрватској у којој нема сабора као и Далмацији у којој се распуштају општинска вијећа. Умјесто тога подржава се политика против Хрвата и Јужних Словена уопште.⁹²³ Због осјетљивости политичког тренутка, и жеље да се обезбиједи планирано гласање у Сабору „повјерљивим начином“ упозорени су вирални посланици да редовно присуствују свим саборским сједницама. Окружни предстојници су због потребе изгласавања требали да повјерљиво опомену службене љекара да буду строги при издавању увјерења којима су посланици правдали своје одсуствовање.⁹²⁴

Иван Шарић и његови сарадници жељели су да тренутно стање искористе за остварење својих планова. Интервенисали су код надбискупа Штадлера да *Хрватски дневник* почне с оштријим антисрпским текстовима.⁹²⁵ Основна идеја читавог плана била је да се изазове „хаос и немир“ који би уплашио надлежне и навео их да крену с рјешавањем хрватског питања. Али није постојала подршка како унутар власти тако ни код католичког становништво које је било мирно и није се, по извјештају с терена, интересовало за политичку ситуацију. Изузетак су били само дијелови градске интелигенције која је, по питању југословенског јединства, било против Монархије. За одређену репресију над српским елементом залагао се тада и Никола Мандић. Он је 16. децембра 1912. изјавио да „по његовом утиску српски посланици под утицајем својих радикалних другова постају све непоузданији“. Уставни поредак стога неће моћи без примјене силе да „онемогући деструктивне елементе“.⁹²⁶

Вијести о побједама балканских савезника у рату с Османским царством заострили су вјерске, политичке и социјалне односе. У Босанској Крајини шириле су се гласине да ће Србија након побједи заратити и против Аустро-Угарске. Међу сељацима се говорило да ће „доћи српска војска“, да ће бити потпуно укинута феудални односи и то без плаћања земљопосједницима.⁹²⁷ Муслимани су тада почели „гледати у Србину свог највећег душманина“. Због тога је Оскар Поћорек наредио инспекцију Бањалучког и Бихаћког округа. Процијењено је да је у тим крајевима развијена „српска национална пропаганда у којој се активни учитељи и свештеници“. Заостравање односа се нарочито манифестовало у аграрним споровима. Раздор је доводио до мањих локалних сукоба. Муслимански велепосједници су тако у Босанском Петровцу почели проводити силу над кметовима. Котарске области почеле су примјењивати строге мјере и тражити повећање броја жандарма. Муслимани поколебани поразом, уплашени за своју будућност постали су још лојалнији Бечу. „Католици су били непоколебљиво лојални“ па је Земаљска влада извијестила своје надређене да су сада два дијела становништва лојална.⁹²⁸

У јеку албанске кризе у Босни и Херцеговини активиран је пројекат организовање добровољачких војних јединица. У које би били укључени одани муслимански и хрватски становници. Локалне команде почеле су да пописују добровољце које би и случају потребе требало наоружати. Овај Поћореков план заустављен је личном интервенцијом Леона Билинског, који је тражио да се прикупљање добровољаца заустави. Заједнички министар финансија, сматрао је да та активност штети спољној политици Аустро-Угарске и „компромитује њену балканску политику“.⁹²⁹ Крајем новембра 1912. хрватско расположење у Босни и Херцеговини било је негативно усмјерено према свима који су процијењивани као непријатељски настројени.⁹³⁰ Поново су формирају они судски органи са којим је почела

⁹²³ Исто, 41-44.

⁹²⁴ Архив ВИН, Zemaljska vlada Sarajevo 14. XI 1912. 4996/1912

⁹²⁵ Сличне идеје разматране су унутар хрватски националних кругова још од 1910. М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, 60; Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 125.

⁹²⁶ Архив ВИН, ZMF Präs. 1276/1912

⁹²⁷ М. Екмечић, *Утицај балканских ратова 1912–1913*, 404.

⁹²⁸ Ђ. Микић, „Балканска криза 1912–1913. године и Босанска Крајина“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 5 (2008), 206-212. Даље у тексту Ђ. Микић, *Балканска криза 1912–1913. године*

⁹²⁹ М. Екмечић, *Утицај балканских ратова 1912–1913*, 410-411; Ђ. Микић, нав. рад, 213.

⁹³⁰ У писму Иси Кршњавом из Широког Бријега 29. децембра 1912. пише „Срби вичу: доље Аустрија! Балије пак доље Србија а Хрват: Амен. Боже услиши обојицу...“. *Грађа о српскохрватским односима*, 531.

аустроугарска владавина у покрајинама – пријеки судови.⁹³¹ Крајем 1912. године почео је први процес против омладинаца који је показао одлучност „органа аустроугарске управе“.⁹³² Министарство рата је 31. децембра 1912. наредило да се у случају потребе у одређеним мјестима може прогласити пријеки суд. Такву одлуку могли су донијети у случају напада на саобраћајну (жељезницу, мостове, пароброде) или поштанску инфраструктуру (телеграфске линије). Тада је већ постојао владин списак од 26 напада (или дјела која су се тако могла окарактерисати) извршених од јуна 1912. Међутим, ниједно од ових дјела заправо није било извршено на територији покрајина.⁹³³

Оскар Поћорек је 7. децембра 1912., уз одобрење владара, подигао у стање приправности трупе XV, XVI и XVII корпуса у Босни, Херцеговини и Далмацији. Са мирнодопских 40.000 број војника је повећан на 100.000. Писао је 16. децембра Билинском о „потреби будности због извјесних незгодних појава“ код ђака и омладине у БиХ Тражио је 24. децембра мобилизацију резервиста и подизање свих оружаних формација у својој зони одговорности. Заједнички министар финансија је у том тренутку заговарао ове војне мјере. Подржавали су га и министар рата Мориц фон Ауфенберг као и Конрад фон Хецендорф који је 11. децембра 1912. именован за команданта генералштаба аустроугарске војске. Супротставио им се министар спољних послова Бертхолд уз подршку владара Франца Јозефа који се није сагласио с даљим војним корацима. У међувремену, почела је конференција амбасадора у Лондону и дошло је до српског попуштања. Посљедично у Бечу се одустало од војне интервенције. Одбијање насилног рјешавања балканског чвора није у војним круговима дочекано с одобравањем. Поћорек је писао Хецендорфу да „лажном миру“ треба „претпоставити чак и пораз на бојном пољу“. Коментарисано је да „цареви више немају храброст чак ни друге да пошаљу у смрт...“. Јозеф Редлих, бечки професор права сматрао је да је „Монархија у Европи своју улогу одиграла“.⁹³⁴

Година „изнимних мјера“

Почетком 1913. „поједини владини функционери у Сарајеву“ оцијенили су да је мишљење, држање и дјелатност домаћег становништва под утицајем „хипнозе узроковане великим догађајима на Балкану“. Владин комесар за град Сарајево запазио је да се босанскохерцеговачки Хрвати колебају, између симпатије за јужнословенске балканске савезнике и традиционалне вјерности Монархије. У хрватској интелигенцији „хватала се мисао о прикључењу југословенској заједници“, осјећала је пробалканско расположење у сусједним крајевима. „Прохрватско расположења Срба у Хрватској“ имало је на то одређени утицај. Међутим, шире хрватске слојеве у БиХ није захватила идеја словенске солидарности. Хрватско сеоско становништво остало је пасивно, док је српско сељаштво одавно престало бити инертно. Хрвати су били елемент који је повезивао „муслимански и српски политички табор“ који је имао супротстављене погледе на исход Првог балканског рата.⁹³⁵ У јануару

⁹³¹ „Освајач Босне“ Јосип Филиповић је 4. августа 1878. у Добоју као први орган аустроугарске власти у БиХ формирао пријеки војни суд. У литератури се наводе изрази *Standgericht* и *Standrecht*. (прим. аут.)

⁹³² Ријеч је о процесу Пјанић-Љубибратић који је трајао до априла 1913. Током којег је констатована присутност младобосанских идеја широм Босне и Херцеговине. Суд је установио да се тајне ђачке организације руководе мржњом против с“највеће противнице Аустро-Угарске“ с циљем уједињења Хрвата, Срба и Словенаца. V. Bogićević, *Mlada Bosna. Pisma i prilozii*, Sarajevo 1954, 467-468.

⁹³³ М. Екмечић, *Утицај балканских ратова 1912–1913*, 412.

⁹³⁴ Конференција је била низ од 63 састанака, који су с прекидима потрајали од 16. децембра до 13. августа 1913. године када су одложени на неодређено вријеме. Н. Kapidžić, *Previranje u austrougarskoj politici u BiH*, 132-133; Д. Ђорђевић, *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора*, 146; М. Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat i kraj Habsburške monarhije*, Zagreb 2019, 24. Даље у тексту М. Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat*

⁹³⁵ Dž. Juzbašić, „Утицај балканских ратова 1912/13. на Босну и Херцеговину и на третман аграрног питања, у: Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 459-460. Даље у тексту Dž. Juzbašić, *Утицај балканских ратова 1912/13. на BiH*

1913. представници Срба из Босне и Далмације састали су се у Сплиту да би утврдили заједнички план у случају да се сукобе Аустро-Угарска и Србија. Савременик Исо Кршњави је записао да се тада могло тврдити да су Босна и Далмација изгубљене за Монархију.⁹³⁶ Реагујући на такве процјене Штадлер захтјевао да се онемогући српски излазак на море. У новинама су излазили чланци и антисрпски протести.

Хрватска национална агитација текла је својим током, неометана од аустроугарског управног апарата. Хрватска, Босна и Херцеговина, Далмација и Међуморје, по писању хрватских новина, биле су једно и сачињавале су „Хрватску државу“ – домовину која представља све земље гдје Хрвати живе. Промовисала се припадност католицизму који је саставни дио хрватског идентитета. „Љуби домовину, буди Хрват!“⁹³⁷ Босна, Херцеговина, Далмација, Хрватска, Славонија, Истра и дијелови Угарске (Међуморје) навођене су као земље у којима Хрвати станују. То су били дијелови дједовине расцјепкане на више управних подручја.⁹³⁸

Паралелно с овим исказима политичког расположења текао је процес културног јачања хрватског елемента у БиХ. *Матица хрватска* упозорила је предсједништво ХНЗ да *Матица* има мало чланова у Босни и Херцеговини. Предсједништво се увјерило да је ова притужба оправдана и да постоје средине у којима је организован ХНЗ а да *Матица хрватска* ту нема ни једног члана. Такође у мјестима у којим се чланство ХНЗ броји у десетинама, свега један или два члана били су чланови *Матице*. Пошто је ХНЗ сматрао својом дужношћу да подржи ову „важну културну установу“ на сједници 8. и 9. марта 1913. у Тузли одлучила је „молити хрватску интелигенцију и грађанство, нарочито жупане и учитеље“ да свом својом снагом настоји што више у народу представити издања *Матице хрватске*. Желећи да ово одлуку промовише Коста Гјебић-Марушић предсједник ХНЗ огласио се у штампи.⁹³⁹ Борба против неписмености је била саставни дио хрватске културне активности. Једна таква акција је почела 1. фебруара 1913. и трајала пет мјесеци до 1. јула 1913. Подучавало се по сељачким кућама у вечерњим сатима.⁹⁴⁰ Лист *Хрватска заједница* упозоравала је „наш народ“ да треба пазити шта се говори, јер је вријеме такво да се мора пазити на језик.⁹⁴¹ Улазак политичке идеје у широке народне масе првенствено сељачке био је тада важан политички циљ у комплетном хрватском националном корпусу. По писању листа *Дом* у Босни и Херцеговини се то најбоље видјело. Ту је требало кроз јефтина гласила написана језиком који може разумјети „мало школовани човјек“ из броја у број ширити мисао напретка.⁹⁴²

Поћорек је након одсуства из БиХ, од 20. јануара до 3. фебруара, по повратку констатовао да неме неке промјене у унутрашњој политичкој ситуацији. Никола Мандић је 11. фебруара извијестио земаљског поглавара да саборски клубови неће прихватити нацрт Закона о службеним језицима на жељезници и да ће тражити уступке. У ту сврху су изабрали по четири представника која су требали да, у присуству предсједништва Земаљског сабора, жеље клубова изнесу пред Земаљском владом и лично Поћорека. Према информацијама које је Мандић имао те жеље сводиле су се на дјелимичну употребу српскохрватског језика у жељезничким службама и подршку настави језика у јавним школама које нису финансиране земаљским средствима.⁹⁴³

⁹³⁶ I. Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike II*, 680–681.

⁹³⁷ *Hrvatska zajednica. Glasilo Hrvatske narodne zajednice za BiH. List za prosvjetu i gospodarstvo* 28. ožujak 1913.

⁹³⁸ *Hrvatska zajednica. Glasilo Hrvatske narodne zajednice za BiH. List za prosvjetu i gospodarstvo* 15. svibanj 1913.

⁹³⁹ *Hrvatska zajednica. Glasilo Hrvatske narodne zajednice za BiH. List za prosvjetu i gospodarstvo* 15. travanj 1913.

⁹⁴⁰ *Dom br. 29 1913*, 80-81.

⁹⁴¹ *Hrvatska zajednica. Glasilo Hrvatske narodne zajednice za BiH. List za prosvjetu i gospodarstvo* 15. kolovoz 1913.

⁹⁴² A. Radić, *Rat za ratom. Dom 1913.– 1914., Sabrana djela XIII.*, Zagreb 1938, 28-31. Даље у тексту *Dom br. 12 1913*.

⁹⁴³ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 19. Jänner bis 14. Februar 1913.“ Sarajevo 14. фебруар 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 308-310.

Пошто је у фебруару 1913. било претреса српских вјерских објеката, услиједило је негодовање српских посланика и осуда у српским листовима. Поћорек је 28. фебруара упутио Билинском телеграм у којем је нагласио како „српским жалбама у свако доба посвећује пуну пажњу“ али да је поводом претреса у црквама тај чин сматрао оправданим. Поћорек је водио рачуна да писање српске штампе не пређе границу и почне „хушкање“ против аустроугарске управе. Због тога је на сваки спорни текст у *Српској ријечи* реаговао на начин да *Сарајевски лист* али и *Хрватски дневник* на то писање одговоре. Уз повремену молбу надлежнима у Бечу да аустријски и мађарски листови такође негативно реагују на писање српских новина. С циљем јасног упозорења уредницима српских листова да не користе тренутну политичку ситуацију за своју агитацију.⁹⁴⁴

Мандић је у априлу по повратку из Опатије обавијестио Поћорекa о догађајима током тамошње конференције праваша. Што је прије тога већ урадио у Бечу извијестивши министра Билинског. Према Мандићу већи дио учесника конференције био је за то да сабор БиХ прихвати *Наирт о језицима*. Али да истовремено треба да објави једну *Резолуцију* према којем га постигнуто не задовољава у потпуности, и да ће Сабор наставити даљу борбу како би српско-хрватски језик био усвојен и ступио на снагу. Поћорек је 8. априла позвао Јозу Сунарића на састанак. Током двосатног разговора Сунарић је тврдио да се већ током прве сједнице Сабора заложио за тренутно законско рјешење језика у радикалној форми, као и да је захтијевао да се приликом преговора о „његовом закону“ о језицима и тадашњим признатим законима о „разрјешењу кметова“ усвоји низ законски повезаних рјешења. Поћорек је процијенио да Сунарић свим својим агитацијама неће бити у стању да спријечи већи дио Хрвата да остане уз Мандића а да ће максимално три муслиманска посланика „а можда и само један“ бити против Закона о језицима и буџетима. Поћорек је 10. априла разговарао са бискупом Алојзија Мишића који је порекао Сунарићеве тврдње да је спреман с њим ићи „кроз грмље и шипражје“. Прочијенио је да Мишић дјелује на Сунарића у умирујућем смјеру. За вријеме посљедњег састанка са Сунарићем, поводом интронизације Јосипа Гарића, Мишић је дјеловао у истом смислу убјеђивао је Сунарића да у суштини сви „овдашњи Хрвати за добробит свог народа стреме једном те истом“ циљу. Али да се при томе мора рачунати са постојећим односима и не могу сви да се боре истим средствима, и да је зато неопходно да се у тој борби изврши подјела улога као и да иако се од Владе може захтијевати све али да се претходно ипак мора задовољити са постигнутим како не би „заједно са лошим отишло и оно добро“.⁹⁴⁵

Језичко питање, односно питање кориштења назива српско-хрватски језик, било је у центру пажње свих политичких актера у БиХ. Непознато је када је и како тачно дошло до хрватско-српског споразума о овом питању. Јози Сунарић је у априлу 1913. у разговору с Поћореком себе представио као личност која је постигла да Хрвати прихвате назив српско-хрватски језик. Повезао је то с заслугама које имао на превазилажења подјела на ХКУ и ХНЗ. Штадлер је на овај, за њега спорни, назив језика пристао јер је процијенио да би евентуално одређивање њемачког језика као службеног на жељезницама дугорочно штетило хрватском идентитету. У циљу заједничке борбе за „народни језик“ на жељезницама учињен је овај уступак Србима.⁹⁴⁶ Ово питање нешто раније је постављено на дневни ред акцијом коју је организовао управо Јозо Сунарић, краткорочно повезавши коалицију наклоњену влади и опозицију. С циљем да се озакоњењем српскохрватског језика омогући домаћем становништву запошљавање у административном апарату земље. Сагласности унутар ове групе о томе да ли треба заговарати један свеобухватни закон о језику или само закон о службеном језику на жељезници није било. Билински је тражио да се питање језика одвоји

⁹⁴⁴ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 15. bis 28. Februar 1913.“ Sarajevo 1. mart 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 318-319.

⁹⁴⁵ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 1. bis 14. April 1913.“ Sarajevo 1. maj 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 331-339.

⁹⁴⁶ *Hrvatski dnevnik* 8. veljača 1913; Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 122-123.

од жељезница и обећао да ће као унутрашњи језик цивилне управе бити званично српскохрватски језик.⁹⁴⁷ Тако је дошло до кратког предаха око рјешавања овог спорног питања.

Током 1913. политичке прилике на Балкану и даље су се компликовале и крај напетостима се није назирао. У центру пажње нашао се град Скадар који су још увијек контролисале османске трупе. Краљ Никола Петровић желио је да овај историјски центар који је, поред економске и стратешке важности, имао велики симболички значај постане дио црногорске државе. Тријумф балканских држава и појава српске војске на територије Албаније изазвале су енергичан отпор у Бечу. Државници Аустро-Угарске су се почели бавити „размишљањем и планирањем стварања албанске државе“. Нова држава је требала да заузда амбиције Црне Горе и Србије али и потисне утицај супарничке Италије. Попуштања Србије децембра 1912. и стварање аутономне Албаније није утицало на црногорске тежње према Скадру. Црногорски владар, свијестан да заузимање града не значи и његово задржавање, био је спреман да самостално настави опсједање Скадра.⁹⁴⁸

Аустро-Угарска је пријетила да ће војно интервенисати ако се Црна Гора не повуче. Због потребе ратног ангажмана је осмишљен план поступања „Ратни случај М“ (М= Црна Гора). Дуж границе с Црном Гором је проведена концентрација трупа.⁹⁴⁹ Скадар пада 23. априла 1913. дан касније из Беча је у европске престонице упућено циркуларно писмо о неприхватљивости овог чина. Тражила се примјена „присилних мјера“ против Црне Горе. У највишим војним круговима заговорано је самостално војно дјеловање у случају да остале европске силе не пристану на међународну интервенцију. Аустро-Угарска се толико ангажовала да се без „добивања задовољења“ није могло очекивати њено одустајање. Политичари су страховали од општег „узбуђења међу Словенима“. Пошто су у Чешкој и Моравској поводом црногорског заузимања Скадра биле организоване „манифестације радости“. Сличне прославе биле су у Новом Саду, Загребу и Ријечи.⁹⁵⁰

Када је црногорска војска ушла у Скадар „сва национална Босна“ (мисли се на њен српски дио–Р.С.) је „пливала у одушевљењу“. Дошло је до сукоба аустроугарске власти са српским народом у Босни и Херцеговини. Аустро-Угарска је реаговала завођењем „изнимних мјера“ 3. маја 1913. Пад Скадра био је заправо „случајан повод“ пошто је Поћорек још у октобру 1912. припремио нацрт о њиховом завођењу. Законски приједлог о о изнимним мјерама поднио је цару 30. децембра 1912. владар их је санкционисао 8. јануара 1913. У вријеме наставка Конференције амбасадора у Лондону војна инспекције у Бањалучком и дијеловима Бихаћког округа, установила је су да постоји „у Босанској Крајини развијена врло жива и јака српска пропаганда коју изводе српски свештеници и учитељи српских конфесионалних школа“. Поћорек је нешто раније, што је већ речено, покушао да проведе „неку врсту мобилизације“. На простор Босне и Херцеговине стигле су трупе из других дијелова Монархије. Припремано је и формирање нередовних јединица „шукора“ ту су регрутовани припадници муслиманског и католичког становништва. Билински је 11. јануара 1913. упозорио Поћорека да слични потези више штете него користе политичким интересима Монархије.⁹⁵¹ Четири мјесеца касније у промијењеном политичком амбијенту драстичније мјере могле су бити примјењене.

⁹⁴⁷ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 129-130.

⁹⁴⁸ М. Војводић, *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1970, 15-17. Стварање Албаније сложено је питање које у раду нећемо третирати пошто излази из оквира теме. (прим. аут.)

⁹⁴⁹ У међувремену Србија је повукла трупе из Албаније. М. Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat*, 25-26.

⁹⁵⁰ М. Војводић, нав. дјело, 135-174.

⁹⁵¹ V. Bogićević, „Iznimne mjere" u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine VII* (1955), 211; Н. Kapidžić, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini maju 1913. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 155-197.; В. Madžar, „Balkanski ratovi i iznimne mjere u Bosni i Hercegovini 1912–1913“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XXXV* (1984), 63–73; М. Екмечић, *Утицај балканских ратова 1912–1913*, 412-413.

Поћорек је 2. маја Билинског обавијестио о потреби објављивања ванредног стања. Због опште атмосфере у земљи и вијести које су пристизале о дешавањима с друге стране границе. Поћорек се надао да ће мјерама отријезнити „духове наших Срба“. Нагласио је да би имунитет посланика „могао постати незгодан“ и да треба закључити засједање Сабора. Билински свјестан да би дјеловање опозиције могло влади „приредити тешкоће“ сагласио се с његовим приједлогом. Дан касније распуштен је Сабор и уведене су изнимне мјере. Аустро-Угарска је у овом „малом рату“ против поданика распустила и суспендовала сва српска друштва и организације, као и одређена социјалистичка удружења у Босни и Херцеговини. Практично су тада укинуте све политичке слободе. Ограничено је кретања становништва и проширена надлежност војних судова и на грађанство. Уставни живот примио је још један ударац укидањем слобода штампе. Војни судови су добили надлежност и над цивилним лицима. Владин комесар за Сарајево констатовоа је да се објављивањем изнимних мјера стекао утисак да: „Муслимани желе рат а Срби прибојавају“ избијања сукоба, док се за рат „Хрвати не могу одушевити“. Записао је да је увођењем изнимних мјера „свим сталезима и класама... показано да се посљедњих година обезбјеђене слободе и уставне гаранције могу узети...“. Оваква демонстрација одговарало је по његовој оцјени карактеру Југословена „да се одмах приклоне пред свједочанством силе“ и нагласио да сада свако зна да „обезбјеђена попустљивост не треба да значи слабост него нестрпљивост“.⁹⁵² У извјештају од 7. маја 1913. навео је и да су Хрвати „политички индиферентни пошто очекују пароле из Загреба, Љубљане и Сплита“ да би у складу с околностима пјевали о уставној ометености“. Примјетио је да су „панславистички расположени Хрвати“, они који су заговарали ширу јужнословенску сарадњу, збуњени чињеницом да су њихова удружења поштеђена у владиним мјерама.⁹⁵³

Власт је учавала да је Први балкански рат „учврстио национализам“ у Хрватској који прелази и у српско-хрватски иредентизам. У Загребу је полиција морала на дан пада Скадра да склања заставе с кућа угледних људи. У Далмацији је „било још неповољније“ јер су тајне омладинске организације „на сваком кораку пропагирале великосрпске идеје“.⁹⁵⁴ У једном каснијем извјештају, из средине 1913. године, наводи се да у Хрватској (како уже тако и Славоније и Далмације-Р.С.) „нема ниједне политичке партије која би се усудила да истакне програм вјеран династији“. Праваши око Миле Старчевића, „посљедњи остаци старчевићеве странке“, опрезно су истицали да је Монархија „оквир Хрватства“. Након пада Скадра истицане су српске заставе а држава је реаговала тако што је покренула скоро 200 процеса истраге због велеиздајничких поступака.⁹⁵⁵

Тих десет мајских дана 1913. наговјестили су такође да сви који пружају отпор, или су препрека политичким циљевима Монархије, могу у будућности постати мете отворене репресије ван било каквих законских оквира. Штампа главног града „није повољно реаговала“ на суспендовање устава и права грађана. „Управни систем без смисла и страшна погрешка“ кратка је оцјена једног савременика дешавања. Против доношења и примјене изнимних мјера побуниле су се социјалистички посланици у бечком парламенту. Вијести о новој пракси у БиХ изазвао је реакцију европских социјалиста који су узбунили штампу. Жељена свијетла слика Аустро-Угарске у очима европског јавног мњења, као мирне заједнице заштићених грађана, тиме је нарушена.⁹⁵⁶

⁹⁵² Arhiv BiH, ZMF Präs 715/1913; Н. Kapidžić, *Skadarska kriza i izuzetne mjere u BiH* 179-183; Ђ. Микић. „Стогодишњица изнимних мјера у Босни и Херцеговини 1913. и Босански сабор“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске VI*, Бања Лука 2014, 264. Даље тексту Ђ. Микић, *Стогодишњица изнимних мјера у Босни и Херцеговини 1913. и Босански сабор*

⁹⁵³ Н. Kapidžić, *Skadarska kriza i izuzetne mjere u BiH*, 184.

⁹⁵⁴ Ђ. Микић, „Репресалије Аустро-Угарске над Хрватско-српском коалицијом и народно-црквеном аутономијом Срба у раздобљу Балканских ратова 1912-1913“, *Југословенски историјски часопис I* (1997), 71.

⁹⁵⁵ I. Despot, *Balkanski ratovi 1912. – 1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb 2013, 205-206, 215-216.

⁹⁵⁶ Прогласи против мјера, југословенских радника из Чикага и њемачких националиста из Минхена, позивали су народе у Монархији на устанак и присаједињење својим матичним државама. М. Екмечић, *Утицај балканских ратова 1912–1913*, 413-414; В. Madžar, *Balkanski ratovi i iznimne mjere*, 65-69; Екмечић се позивао и

Билински је почетком маја говорио да се без осигурања јужне границе Монархија „Босна неће моћи дуго задржати“, као и да је неопходно извршити мобилизацију, ратом прекинути егзистенцију Србије као државе и српски народ укључити у Монархију. Пошто се политичка клима мијењала и он је брзо одустао од свог ратоборног програма. Поћорек се одупирао његовим упутствима да изнимне мјере требају бити укинуте оног дана кад међународне снаге преузму контролу над Скадром. Настојао је да их бар дјелимично задржи, посебно тражећи да остану све одредбе контроле над штампом, али неуспјешно. Идеја да Билински не спроводи своју него политику врха држава није га дотакла. У посљедњем узалудном покушају обратио се за помоћ другим високим функционерима тражећи да они утичу на Билинског. Нагласио је да и као поглавар земље и „поданик његовог величанства Цара“ сматра за несрећу Монархије „ако се садашња криза оконча без рјешења оружјем“.⁹⁵⁷ Пошто је Скадар 13. маја 1913. године предат међународним снагама криза је окончана и „изнимне мјере“ су укинуте.

Поћорек је 28. маја 1913. Билинском писао да је сада главни задатак системски се припремити за „неминовни велики рат“, те да би била „кобна заблуда“ повјеровати да је могуће начинити од Србије „поуздана пријатеља“. Србија тај „отворен и огорчен противник“ би по његовој процијени искористила сваку прилику да „припреми за себе земљиште за будући рат“ у Босни и Херцеговини, Далмацији, Хрватској и јужној Угарској. Требало је то у Босни и Херцеговини онемогућити строгим поступањем према српској интелигенцији. Истовремено требало је „хрватску и муслиманску интелигенцију и полуинтелигенцију“ одвратити од савезништва са Србима. По Поћореку требало је у циљу придобијања српског сељаштва штитити његове економске интересе. Али никако изнад оне мјере која би изазвала хрватско-муслиманско неповјерење и незадовољство. Јер је највиши принцип управе требао бити да се, „у читавој земљи уопште и у скупштини“, влада с Хрватима и муслиманима.⁹⁵⁸

Поћорек је 1. јуна писао да је укидање изнимних мјера, као што је очекивао, покренуло жестоке нападе из српских и социјалдемократских новина против владе. Значајно је било да је *Хрватски дневник* само нагласио хрватску али и муслиманску забринутост пошто у том тренутку не постоји муслиманско гласило. Навео је да се нешто слично десило након Анексионе кризе да би и овај пут католици и муслимани морали да поравнају рачуне зато што би влада за помирење са Србима као и раније и сада поново требали да у корист Срба поведе нови курс. Морало се рачунати да то да ће Срби искористити вријеме да се на терену Босне и Херцеговине, Далмације, Хрватске и Јужне Угарске припреме за будући рат. Процијенио је да код рада на подривању ових намјера, аустроугарске противмјере сигурно „неће моћи никада у значајној мјери да буду реализовани у круговима српске интелигенције и полуинтелигенције“ највише код једног малог броја истих.⁹⁵⁹

Поћорек је сматрао да за унутрашњополитичке односе у БиХ постаје све важније материјални статус католичких свештеника, свјетовних и фрањеваца. Њихов материјални положај нарочито свјетовних, односно секуларних, био је „неутјешан“. Влада се тек годину дана раније почела тиме бавити да би на зиму израдила први нацрт о регулисању свештеничког статуса који је у неслужбеној форми дат на увид заједничком министру финансија а потом на повјерљив увид и апостолском делегату Пјеру Бастијану. Поћорек је сматрао да ово питање само по себи није било тешко али га је компликовао однос надбискупа и фрањеваца, који си по питању подобности појединаца за свештенички службу имали супротстављене погледе. Прије службеног рјешавања овог проблема требало је прије свега организовати савјетовање са бискупима и са провинцијалима фрањеваца за шта је пак било неопходна „потпуна сагласност између владе и монсињора Штадлера“. То тзв. „питање

на летак *An der Völker Oesterreichs* који су у Минхену тада објавили њемачки националисти али у њега нисмо имали увид. (прим. аут.)

⁹⁵⁷ Н. Каридџић, *Skadarska kriza i izuzetne mjere u BiH*, 181, 186-188.

⁹⁵⁸ „Поћорек-Билинском 28. маја 1913“, приредили М. Перишић и М. Јовановић *Историјске свеске 1* (2014) 1-5.

⁹⁵⁹ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 16. bis 31. Mai 1913.“ Sarajevo 1. juni 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 360, 366-367.

подобности“ оптерећивало је Земаљску владу којој се чинило да је неопходно сазнати шта о томе мисли Света Столица. Апостолски делегат с којим је Поћорек одржавао личне контакте обавијестио га је да римска курија регулисање питања подобности не сматра прикладним и да жели да се исто одложи. Бастијани је рекао да је наводно на конференцији кардинала саопштено да ово питање није хитно и да нужност преузимања ове мјере није дата. Наглашено је да чак и да то јесте случај „не би било прикладно да се ближи приступи рјешавању проблема све док се о томе не постигне сагласност између фрањеваца и свјетовног свештенства“. Поћорек је на крају закључио да треба дати приоритет постизању ове сагласности као претходници рјешавању односно побољшавању материјалног статуса свештеника. Предуслов за то је по њему била смјена надбискупа јер „све тако дуго док надбискуп Штадлер врши своју тренутну функцију, сваки покушај постизања сагласности нема изгледа“ и да преостаје само да се ово питање одложи.⁹⁶⁰ У љето 1913. у аустроугарско министарство спољних послова за начелника је дошао некадашњи амбасадор у Београду и актер шпијунских афера. Очигледно је да се активирањем оваквог човјека, који је уништење Србије сматрао основним условом за опстанак Монархије жељела „појачати антисрпска струја“ у овом министарству.⁹⁶¹

Другу половину 1913. обиљежило је поновна актуелизација аграрног питања. У мирнодопским условима управа Босне и Херцеговине није могла организовати стабилну владу „без странака Срба“ који су описивани као „најјачи сегмент по броју, богатству, политици, интелекту“.⁹⁶² Сам Билински сматрао је да се саборска већина треба састојати од представника све три групе становника БиХ, у Сабору је формирана је нова српска група на челу са Данилом Димовићем. Ова група била је спремна да подржи владу али је за уступак тражила да Земаљска влада плаћа камате на зајмове за откуп кметова која је износила 4.5%. Финансирање овог српског захтјева захтијевало је покриће у буџету кроз измјене одређених закона и увођења нових пореза. Муслимански земљопосједници су заузели став да због „десет Срба који би ушли у владину већину не треба да се барка у аграр“. Сматрали су да ће у сљедећем кораку бити донијет закон о обавезном откупу кметова. Ова „беговска опозиција“ претворила се у проблем за аустроугарску власт, која је била свјесна да Монархија не смије заостајати у рјешавању аграрног питања. Поћорек је на састанку са Николом Мандићем и Сафвет бег Башагићем рекао да ће на територијама које су након рата припале Србији или Црној Гори ово питање бити брзо рјешено. Муслимани су могли или да у сарадњи с Хрватима штите своје интересе или да иду у опозицију. Мандићу је скренута пажња да у случају распада хрватско-муслиманског савеза Хрвати не могу очекивати да и даље имају водећу улогу. Нова политичка комбинаторика која би Србе увеле у владину већину препустила би им и главну ријеч у Сабору. Захтијевано је да хрватски политичари превазиђу муслиманску тврдоглавост и да у „властитом интересу поново учврсте пакт“. До краја године успјешно су превазиђене ове тешкоће.⁹⁶³

Средином године Поћорек је примјетио да ситуацију у покрајинама компликује чињеница да политика Хрвата у Босни и Херцеговини зависи од расплета ситуације у сусједству. Односно од обнове уставноправног положаја „краљевства Хрватске“. Пошто би у супротном случају и „овдашњи најумјеренији“ (најлојалнији-Р.С.) хрватски посланици морали да воде рачуна о народном расположењу. Друга отежавајућа околност била је јавна „подијељеност десничарске странке у Загребу“ која није могла да повратно негативно не утиче на босанскохерцеговачке Хрвате. Посљедице у вези с тим још се нису могли сагледати и Поћорек је поводом тога осјећао да му је отежано да изврши процјену. Пошто није могао да се „властитим очима и ушима“ информира о стању у Хрватској. Навео је да би то могао

⁹⁶⁰ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 16. bis 31. Mai 1913.“ Sarajevo 1. juni 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 368-369.

⁹⁶¹ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 546.

⁹⁶² „O sarajevskom atentatu i generalu Potioreku (Iz memoara ministra Leona Bilinskog)“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 150 књ. XII год X јун 1936*, 315.

⁹⁶³ Dž. Juzbašić, *Uticao balkanskih ratova 1912/13. na BiH*, 471-472.

учинити ако би 13. корпус у Загребу био препуштен војном инспектору из Сарајева. Код хрватских посланика у сабору постојала је по његовом мишљењу „стихијска опасност да дође до подјеле изнутра“. Напоменуо је да је „очигледно и познато да Хрвати у стварности никада и нигдје не могу да буду јединствени“. На почетку парламентарног рада, упозорио је министра Билинског, били су Хрвати подијељени на „Удругу“ (Штадлер са свјетовним свештеницима и конзервативним лаицима) и на „Заједницу“ (фрањевци, либерални-слободоумни лаици). Тек прије годину дана су се посланици из ова два клуба у сабору формирали уједињен хрватски клуб посланика. Сада је опет пријетила опасност да старе разлике у мишљењу између „Удруге“ и „Заједнице“ испливају на површину у другом облику. Први повод за то било је питање језика поводом којег су присталице „Удруге“ са Штадлером на челу јавно прикључили присталицама „Заједнице“ коју предводи Мандић, а који су заступали принципијелно становиште да се „прије свега желе задовољити владиним нацртом закона о језику“. На тај начин би омогућили рад Сабора. Друга мања група „Заједнице“ под вођством Сунарића жељела је да низом правних одлука повеже питање језика и буџета с циљем да влада одустане од свог плана. До додатног раздора дошло је поновним покретањем спора између свјетовних свештеника и фрањеваца. Али који, по Поћорек, ипак само тиња у позадини и који не би требао довести до политичких колебања. Трећи раздор, који је избио свега мјесец дана прије писања извјештаја, настао је због накнадних избора. Пошто је требало изабрати замјену за преминулог хрватског посланика Земаљског сабора. За овај накнадни избор хрватски клуб је под утицајем Сунарића именовоо кандидата који би тешко пристао да буде дио „Мандићевог клуба“. Против њега удругаши су истурили свјетовног свештеника који је огромном већином изборио мандат. Овим је Земаљска влада била у предности не само зато што су удругаши ојачани већ и што је Сунарићев клуб опоменуто, да би приликом „нових општих избора можда могао потпуно да подлегне“. Али и да размисли „да ли можда не би било боље да омогући влади рад“ са тренутним земаљским сабором. Отежавајућа улога и „велика мањкавост“ је била та да је опстанак хрватског саборског клуба зависио од одмјеравања снага које удругаши очекују. Клуб је требао да прихвати кандидата који је био противник њиховог званичног кандидата. У случају да, што је Поћорек очекивао, хрватски саборски клуб издржи ово одмјеравање снага онда се могло надати да ће „с изузетком 4 до 5 посланика, на јесен хрватски клуб бити „под заставом владе“. Поћорек је 24. јуна код бискупа Мишића разговарао са Јозом Сунарићем, овај му је у присуству Мишића „потпуно изненађујуће спонтано“ рекао да вјерује свим осталим Хрватима (односи се на посланике-Р.С.) и да ће Поћорек сlijедити ако каже „да је нешто хитно потребно“. Поћорек је због овог очекивао да ће се приликом усвајања *Нацрта о жељезницама* поновити већ виђено. Односно да ће Сунарић упркос свом противљењу у кључном тренутку гласати по жељи владе.⁹⁶⁴

Крајем јула 1913. Поћорек је процијењивао да ће свега 1 до 2 муслиманска посланика отпасти од већине склоне влади. Очекивао је да ће се саборској већини прикључити „отприлике десет српских посланика“ док је код Хрвата очекивао 4 до 5 дисидената. Национално вијеће у Травнику оцијенио је као „само сујетно хвалисање“.⁹⁶⁵

Хрватски национални објекти и даље су се градили. Припадници различитих хрватских партија али и припадници управног апарата су финаснијски помагали такве пројекте. Тако је за градњу Хрватског закладног дома у Сарајеву Никола Мандић дао 500 круна док је Иван Шарих дао 100 круна као и Оскар Поћорек. Никала Мандић га је и

⁹⁶⁴ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 1. bis 30. Juni 1913.“ Sarajevo 30. juni 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 379-381.

⁹⁶⁵ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 1. bis 30. Juli 1913.“ Sarajevo 31. juli 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 391.

прогласио свечано отвореним 28. септембра 1913.⁹⁶⁶ У међувремену је прозелитизам поново био повод за сукоб хрватске и српске штампе у Босни и Херцеговини.⁹⁶⁷

Влада је морала поново да јавно објави своје неодобравање надбискуповог дјеловања. Штадлер је због конверзија био у сред „најновије афере“. Поћорек је нагласио да се након „подробног разматрања свих релевантних околности“ више не може избјећи „озбиљно настојање за ново заузимање надбискупске столице“. Сматрао је да је Штадлера неопходно смијенити и да ако је то могуће на његово мјесто дође неки домаћи човјек. Без обзира на ове оштре оцјене земаљски поглавар је имао у виду да се треба пажљиво опходити према елементима који су на страни управе. Крајем октобра Поћорек је мислио да ће муслимански и хрватски елемент у БиХ „с правом да се осјећа“ одбаченим и увријеђеним а да ће српска охолост временом само да расте што ће довести до подривања сваког државног ауторитета.⁹⁶⁸

По Поћорекском извјештају од 30. новембра Мандић је додатно опоменут да Хрвати у хрватско-муслиманском клубу воде главну ријеч али да ће „због муслиманске тврдоглавости по питању кметова“ због савеза са Србима њима предати вођство. Због тога је хрватски клуб у сабору за властити интерес морати са своје стране да уложи све како би тренутно угрожени хрватско-муслимански савез поново учврстио. Мандић је, са представником муслиманског клуба, 22. новембра дошао код Поћорекa и саопштио да се већина чланова муслиманског клуба појавила на консултацијама и да ће исте трајати неколико дана и бити завршене на задовољавајући начин. Поћорек је без обзира на ове оптимистичне вијести био свјестан да до потписивања споразума треба да се „пређе још дуг пут“ као и да треба сачекати да ли ће група око Димовића остварити побједу на изборима.⁹⁶⁹

Средином децембра Поћорек је јавио Билинском да се остварила њихова бојазан с почетка љета да би избори за општинско вијеће Сарајева могла поново покренути старе неслоге између „Удруге“ и „Заједнице“ изазвати нове муслиманске подјеле. Мандић се мјеста замјеника градоначелника у будућем општинском вијећу одрекао у корист Јосипа Ванцаша и чинило се да је опасност отклоњена. Међутим пред изборе заказане за 11. децембар у неочекиваном интензивном облику на површину је избио латентни сукоб „Удруге“ и „Заједнице“ односно Мандића и Ванцаша. Одговорност за то сносио је Мандић који је наводно „у односу на Ванцаша био резигниран“ и пропустио је да Сунарића „отворено суочи“ с тренутним односима и да се побрине за споразумно поступање Сунарића и Ванцаша. Дио кривице сносио је сам Сунарић који је свом неповјерењу и темпераменту „дао слободног маха“ и при том повремено и сам изражавао личне аспирације на позицију замјеника градоначелника. Трећи кривац, додуше најмањи, био је Ванцаш који је пропустио да контактира Сунарића и који се прихватио припремања кандидатске листе само сарађујући с људима око *Хрватског дневника*. Пошто је пријетила ескалација сукоба Поћорек је прво преко фрањеваца умирујуће утицао на Сунарића али је 1. децембра коначно морао да позове све. Николу Мандића, Јозу Сунарића и Јосипа Ванцаша и да им јасно представи зле последице које би „преовлађујућа неслога могла да има укупно на све Хрвате“ али и на хрватско-муслимански блок. Разговор који је уследио показао је супротности између Сунарића и Ванцаша, који углавном падају на терет Сунарића. Показало се ипак да је због Мандићевог пасивног држања Сунарић имао разлога да се осјећа скрајнутим. Састанак је окончан тако да су се Сунарић и Ванцаш договорили да именовање четири кандидата за општинско вијеће буде организовано тако да по два кандидата предложи групе око Сунарића односно Ванцаша. Дан касније показало се да Ванцаш слабо „влада над својом групом“ да не може исту одговорити од пријашњих кандидатских листа. Пошто су уредници

⁹⁶⁶ Т.Иšek, *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Сарајево 2002, 139.

⁹⁶⁷ *Dom br. 36 1913*, 106-107.

⁹⁶⁸ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 23. September bis 31. Oktober 1913.“ Сарајево 31. октобар 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 441.

⁹⁶⁹ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 1. bis 30. November 1913.“ Сарајево 30. новембар 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 466, 473-475.

Хрватског дневника моћнији од њега а изгледа и од самог Штадлера. Поћорек је жалио што је код Хрвата поводом ових избора избио унутрашњи раздор. Али је већ 3. децембра нагласио да се не прибојава да ће то имати утицај на рад Сабора. Вјеровано је да та „бура у чаши воде“ не може озбиљно да нашкоди аустроугарским интересима. Надао се да свађа „међу хрватском браћом“ неће повратно дјеловати на муслиманску страну.⁹⁷⁰

Крајем 1913. и почетком 1914. изнимне мјере биле су теме говора у Сабору. Јулије Рахони владин представник тврдио је да су мјере уведене због „критичне спољне и војне ситуације“ и да се жељело онемогућити да појединци чине дјела која би се уписала „читавом српском народу“ у Босни и Херцеговини. Ђуро Џамоња је у своје и у име Лука Чубрајића и Вјекослава Јелавића протестовао против изнимних мјера и укидања уставног стања.⁹⁷¹ Џамоња је наступајући са хрватских позиција оспоравао је владину политику и тврдио да ће уједињавање народа и слога за посљедицу имати побједу над владином политиком. Уз извјесне ограде истицао је хрватско-српску коалицију као примјер који треба слиједити. Осуђујући праваше који су слиједили „ново праваштво“, које је назвао аустријаштином, одричући се идеала Анте Старчевића. Наглашавајући да се Старчевић борио против оних за које назови праваша сада раде.⁹⁷² Један савременик је ово реаговање видио као најаву будућег „стварања једне нове коалиције“ из које би дошла „права народна влада“. Када је дошло до десет дана изнимних мјера то је било толико оштро да су се и неки хрватски представници стидјели што и они нису обухваћени тиме. Међутим, доминантана је била индиферентност већине католичког становништва према мјерама.⁹⁷³

Муслиманска реакција била је другачија и много емотивнија. Муслимански свијет у Босни и Херцеговини је претрпио грозан ударац с исходом Првог балканског рата и био је „силно застрашен“. Око себе је, како је то записао Шукрија Куртовић (1890–1973) видио само непријатеље.⁹⁷⁴ Требало је одредити будући правац муслиманског политичког дјеловања. При чему су Хрвати били упозорени да је довољно да мање од десетине муслиманских становника БиХ приме српско име и да „ове земље имадну претежит српски карактер“.⁹⁷⁵ Хрватски политичари у БиХ нису имали рјешење за у случају оваквог, за њих поразног, развоја догађаја. Али је срећна околност била та што је слом Османског царства испунио домаћи муслимански свијет „трајном горчином и антисрпским сентиментом“. Јаз међу њима је био толики да су, првих мјесеци 1913. године, Хрвати били „везујући елемент између српског и муслиманског политичког табора“.⁹⁷⁶ Муслиманске симпатије према мајским мјерама и подршка влади биле су стога сасвим очекиване. Дјеловање њихових представника у Сабору није показивало никакве опозиционе тенденције.

Хрватски посланици такође су подржавали владине мјере, и уз одређене личне ограде, прихватили владин приједлог уз образложење да Сабор нема праве суверености и не може да самостално одлучује на начин на који би требао. Оспоравали су наступе српских опозиционара и њихове аргументе и постављали питање њихове политичке досљедности. Аргумент да посланици бирају не добро рјешење у Сабору него „мање зло“.⁹⁷⁷ Изузетак је била Џамоњина група, он лично је критиковао Земаљску владу а у једном говору критиковао је континуитет негативног рада аустроугарске управе. Од Калаја преко Буријана до Билинског којег је оптужио да се бави Потемкиновим радом. Тврдио је да влада „продаје рог за свијећу“ када говори о приликама у БиХ. Истицао је хрватску-српску блискост и

⁹⁷⁰ Dokument: „Entwicklung der innerpolitische Lage in der Zeit vom 1. bis 15. Dezember 1913.“ Sarajevo 15. decembar 1913, *Lične zabilješke generala Oskara Počoreka o unutarpolitičkoj situaciji u BiH*, 477-478, 483-484.

⁹⁷¹ У знак протеста изостали су и са прве јутрање сједнице. *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine* 29. decembra 1913, 42.

⁹⁷² *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine* 30. decembra 1913, 37.

⁹⁷³ Ђ. Микић, *Стогодишњица изнимних мјера у Босни и Херцеговини 1913. и Босански сабор*, 266-268.

⁹⁷⁴ Ш. Куртовић, *О национализацији муслимана*, Сарајево 1914, 6-8, 18.

⁹⁷⁵ Ш. Куртовић, *О национализацији муслимана*, Сарајево 1914, 54.

⁹⁷⁶ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 138.

⁹⁷⁷ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine* 30. decembra 1913, 28-34.

савезништво кроз историју. Говорећи како у Херцеговини о Косову пољу не пјевају само Срби него и Хрвати који су с радошћу дочекали посљедње побједе Србије. Нагласио је да је Аустро-Угарска дволична јер је шутјела када је пропало Османско царство. Пошто је покренуто питање Скадра одједном се ангажовала уз изговор забринутости за албански народ. Уз истовремено толерисање оспоравања слободе и права народа у Хрватској и Славонији. Подсјећао је да све што се десило „браћи имена српског“ може у скорој будућности да се деси и онима који су „браћа имена хрватског“. Такође је подсјетио да су у Босни и Херцеговини некад плијенили дјела и слике Анте Старчевића а да се данас слави његов лик и дјело из опортуних разлога.⁹⁷⁸ Посљедњег дана 1913. држао је дуги говор с циљем онемогућавања изгласавања тражених одлука Сабора.

Чињеница да се Балкански ратови довели до политичке реконфигурације, да је углед Монархије на Балкану у паду, и да је посљедично дошло до опадања утицаја на балканске народе и државе многим припадницима елитних слојева Аустро-Угарске није била јасна. Аустројски индустријалци жељели су да губитак тржишта европске Турске компензују склапањем царинске уније са балканским државама. План привредног прожимања Балканског полуострва и стварање затвореног привредног простора у којем ће доминирати аустроугарски капитал, био је међутим чиста илузија. Побједа Србије у Другом балканском рату изазвала је посебно незадовољство у Аустро-Угарској.⁹⁷⁹ Лојалност и вјера у Хабзбуршку династију је опадала, „тенденције ка велеиздаји указале су да расте идеја припајања једној независној јужнословенској царевини“.⁹⁸⁰ Хрватско становништво у Босни и Херцеговини било је у томе изузетак. Очигледно је да то није могло проћи незапажено од стране водећих кругова Монархије. Југословенско питање у Аустро-Угарској након завршетка Другог балканског рата добија на важности. Међутим, свако могуће рјешење угрожавало је дуалистичко уређење државе.⁹⁸¹ Хрватски политичари лојални двору, као и њихови истомишљеници у Босни и Херцеговини, вјеровали су да је рјешење у тријализму. Несвјесни да је ова идеја одавно одбачена као неспроводива. Земаљски поглавар, с којим су хрватски политичари из БиХ имали највише додира, имао је другачију идеју како стабилизovati Монархију и њему повјерене покрајине.

Оскар Поћорек је сматрао да је рјешење ојачати централну власт, створити јединствено представничко и управно тијело за цијелу државу, тако што ће бити заједнички парламент и заједничка влада. Унутар тога требало је јужнословенски проблем ријешити „утврђивањем вјечите припадности“ југословенских покрајина Хабзбуршкој монархији. Први корак у томе било је задобијање Хрвата „давањем извјесне самосталности“. Међутим, то је био само оквирни план који Поћорек није могао да спроведе у тадашњем односу снага. Реалност Аустро-Угарске била је пак константно преговарање са мађарским политичарима који нису дозвољавали ни много мање промјене. Идеја Билинског, коју је сам Поћорек подржавао, да се незаступљеност Босне и Херцеговине у делегацијама превазиђе тако што би шест посланика било прихваћено као равноправно никада није реализована. Иако је министар спољних послова Бертхолд подржавао ову идеју, за коју је разумјевање имао и сам Франц Фердинанд с сарадницима, све се завршило на „фази сондирања“ због мађарског отпора. Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини је дочекала крај 1913. заплетена у клупко „властитих противрјечности“. У земљи је било присутно „дубоко опозиционо расположење против цијелог система аустроугарске владавине“, које се одражавало у отпору

⁹⁷⁸ *Stenografski izvještaj Sabora Bosne i Hercegovine 30. decembra 1913*, 85-91.

⁹⁷⁹ Dž. Juzbašić, *Izvjestaj Hermann von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije*, 77; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 528-529.

⁹⁸⁰ В. Дедијер, *Планови надвојводе Фрање Фердинанда*, 194.

⁹⁸¹ Енвер Реџић предимензионирао је ово питање тврдњом да је оно „постало у унутрашњем животу Монархије централно државно питање“. Е. Redžić, *Omladinski pokret i Sarajevski atentat*, 312.

владином рјешавању језичког питања.⁹⁸² Додатни проблем биле су политичке прилике унутар Монархије и владе. Равнотежа моћи два дијела Аустро-Угарске онемогућила је било какву иницијативу, која би далекосежно промијенила прилике у Босни и Херцеговини. Земаљска влада је имала неопходну саборску већину. Међутим, компликовани односи унутар њој лојалних елемента нарушавали су њихову ефикасност.

Политички живот у Босни и Херцеговини је до тада већ великој мјери изгубио некадашњу динамику. Осјећање апатије било је свеопште. Искусни посланици су са осјећањем досаде посматрали дешавања у Сабору. Свјесни да други одлучују а да они „треба да послужују“. Влада је била цинична а посланици разочарани. Нервоза је била присутна и код власти и код народа, „без прекида и без предаха“, сви су се осјећали „као на узбурканом мору“.⁹⁸³

Хрватска политика 1914. године (До завршетка Јулске кризе)

Балкански ратови су у великој мјери нарушиле статус Аустро-Угарске. На Балкану који је био њена „сфера утицаја“ током година кризе није могла да утиче на кључни процес – одржавање Османског царства на европском тлу. Чињеница да Србија није изашла на море, да је формирана Албанија била је мала утјеха за тешки слом амбиција краљевине Бугарске која је била аустроугарски ослонац у балканском колоплету. До тада „војна Монархија“ била је већ најслабија европска војна сила. Почетком 1914. године Аустро-Угарска је сагледавала нову слику односа снага на Балкану и у складу с тим водила своју политику. Дипломатија је настојала да позиције Монархије учврсти већим повезивањем са Румунијом и Бугарском.⁹⁸⁴ Службене посјете Монархији су у уским круговима високих службеника „већ дуго прије“ 1914. године цинично коментарисани, у смислу да гости долазе да би је видјели „прије него што се распадне“.⁹⁸⁵

Администрација је међутим функционисала и успјешно рјешавала унутрашња спорна питања. Показала је „флексибилну креативност“ у појединим дијеловима Монархије (компромиси о статусу у Буковини и Галицији). Чинило се да је Аустро-Угарска држава која има будућност.⁹⁸⁶ Насупрот томе, један присталица великоаустројског круга написао је да је пред почетак рата „у Лавову и Прагу, Загребу и Сарајеву, Љубљани и Задру све вапило“ за промјеном. Монархију је требало ослободити „од дуалистичких спона“.⁹⁸⁷ Очекивано ослобађање од дуализма, ако се занемари (не)реалност његовог укидања, није имало исти циљ ни исти жељени исход за присталицу централистичког државног уређења и заступника одређених покрајинских партикуларизама. На јужнословенским територијама Монархије постојао је одраз балканских дешавања. Српска друштва у БиХ покушала су на таласу одушевљења побједама у Балканским ратовима, успоставити везу с хрватским друштвима. С тим циљем чинили су уступке и жељели да годишњица обиљежавања погубљења Зрински-Франкопана постане изузетно свечана и посјећена од представника свих конфесија. У жељи да придобију Хрвате говорили су да је Анте Старчевић „највећи Југословен“ јер је тврдио

⁹⁸² План је даље предвиђао да у тренутку повољних међународних и војних прилика Србија буде уништена. Односно да као независна држава „исчезне са географске карте“. Dž. Juzbašić, *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici*, 56-57.

⁹⁸³ Н. Стојановић, *Младост једног покољења*, 141-143.

⁹⁸⁴ Аустро-Угарска је у односу на остале европске силе за улагање у војску издвајала најмањи проценат државних прихода. Због тога је и била „најслабија војна сила“. Њен војни буџет био је мањи од италијанског, четвртина њемачког или руског и око трећине француског и британског војног буџета. Ипак Тејлорова оцјена да је Аустро-Угарска тада већ била сведена на „ниво балканске државе“ је претјерана. P. Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, Podgorica-Beograd 1999, 246-249; А.Ц.П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, 259-260.

⁹⁸⁵ М. Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat*, 14.

⁹⁸⁶ М. Р. Judson, *Povijest habzburškog carstva*, 413-414.

⁹⁸⁷ М. Zajc, “Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff о »panslavističkoј agitaciji« међу Hrvatima, Srbima i Slovencima”, *Historijski zbornik* 63 No 2 (2010), 456.

„да су све земље у којима живе Срби хрватске земље“.⁹⁸⁸ Група средњошколаца је у априлу 1914. у Мостару прекинула представу њемачке позоришне трупе димном бомбом и родољубивом пјесмом. Неколико дана касније припадници ове групе жељели су да присуствују комеморативној сједници у знак сјећања на смрт Зринских и Франкопана. Пошто је управа школе то одбила, прије почетка наставе одржана је миса у фрањевачкој цркви. Присуствовали су јој скоро двије трећине ученика гимназије, ђаци свих конфесија.⁹⁸⁹

По запису једног непријатељски настројеног савременика у Хрватској и Славонији аустроугарски „властодржци су коначно осјетили да се пригушени тајац притиснутих широких маса може изненадно претворити у експлозивни протест против силе и неправде.“ На Ивана Шкерлеца (1873–1951) „рођењем Хрвата осјећањем Мађара“ новог комесара, 18. августа 1913. пуцао је Стјепан Дојчић. Шкерлец је преживио и крајем те године именован је за бана, пошто је у међувремену комесеријат укинут и расписани су нови избори.⁹⁹⁰ Показало се да су ове личне процјене о неминовном револуционарном преокрету биле ипак претјеране. Незадовољство није постало масовно него се оно и даље исказивало кроз чин појединца спремног на све. Свега неколико дана након атентата Стјепана Дојчића, у Загребу је ухапшен Далматинац који је планирао атентат на Франца Фердинанда.⁹⁹¹ Јаков Шефер планирао је атентат на Шкерлеца 20. маја 1914. године али је и он ухапшен.

Гуверенера Галиције убили су незадовољни студенти због положаја рутенског становништва. У Добрецину фебруара 1914. у бомбашком нападу убијен је епископ због послушности и оданости Угарској.⁹⁹² Овакве индивидуалне акције нису међутим имале жељени револуционарни одјек. Радикални антихабзбуршки сентимент није из уског круга истомишљеника прелазео у шире народне масе. Франковци су били антипод револуционара, примјер лојалних поданика, и даље су стрпљиво инсистирали на рјешавању хрватског националног питања као чина добре воље Хабзбурга. У чијем интересу је наводно било остварење хрватског уједињења. У љето 1914. у Сабору банске Хрватске у дебати, вођеној о потпуно другом питању, речено је да „није само у интересу хрватског народа, већ у првом реду Монархије и династије“ стварање јаког бедема уједињеног и лојалног хрватског народа. Бедема који ће „бити најјачи штит за сигурност и интересе цјелокупности читаве Аустро-Угарске“. Говорник Александар Хорват (1875–1928), франковачки заступник, рекао је да „у Бечу треба да знају“ да је уједињење хрватског народа „под хабзбуршким жезлом идентично са интересима Монархије“ и династије.⁹⁹³

Аустроугарска управа у Босни и Херцеговини чинила се тада скоро неупитном. Постојали су одређени проблеми али су и они рјешавани. На новогодишњу ноћ у пола три ујутро, након шеснаестосатне расправе, у Сабору је изгласан буџет за претходну 1913. годину. Саборска опозиција која се, из протеста према влади, грчевито противила усвајању буџета вријеђана је на страницама *Хрватског дневника*. Ђуро Џамоња је иронично називан „вождем опозиције“ који „од када га је мајка родила није изустео паметну ријеч“.⁹⁹⁴ Српска штампа и српски посланици су такође били мета напада. Наглашавало се да је језичко питање у сабору само изговор за „атентат на Монархију“ и оспоравање Хрвата. Инсистирало се на хрватском језику као службеном.⁹⁹⁵ Хрватско-српска коалиција, која се вратила на

⁹⁸⁸ М. Јанковић, „Слобода“ и „Југославија“. *Предратна тајна ђачка друштва. Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд 1939, 14, 19, 23-24.

⁹⁸⁹ R. J. Donia, „Mostar: Epicentar pokreta bosanskih srednjskolaca uoči Prvog svjetskog rata“, *Prilozi* 28 (1999), 149-157.

⁹⁹⁰ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb 1965, 111-112.

⁹⁹¹ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Banja Luka 2015, 353.

⁹⁹² В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске*, 617; М. Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, 256.

⁹⁹³ Излажући хрватске жеље рекао је „у Монархији желимо да се смиримо у надама за оживотворење неких хрватских идеала“. Беч је у Хрватима требао да гледа оне који ће радити за династију и круну. I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, 119.

⁹⁹⁴ *Hrvatski dnevnik* 2. сiječanj 1914.

⁹⁹⁵ *Hrvatski dnevnik* 5, 9. сiječanj 1914.

власт у Хрватској и Славонији након побједи на изборима, била је редовна мета напада. Писало се како су заговорници правашке идеје заправо у БиХ, гдје „су прешли у владину службу“ док су остали већином на супротној страни.⁹⁹⁶ У политичким приликама у Босни и Херцеговини аграрно питање и даље је било тема.⁹⁹⁷

Средишњи одбор ХНЗ одржао је сједницу у Сарајеву на коју су дошли делегати свих окружних одбора у Босни и Херцеговини. Инсистирало се на активном приступу „раду“ који ће културно и економски препородити хрватски народ. На сједници одржаној 31. јануара и 1. фебруара 1914. године централни одбор ХНЗ, Коста Гјебић-Марушић, Иво Пилар, Анђео Фрањић, Иво Марковић, Иво Гјебић Марушић, Иво Јелиновић, Стјепан Риц, Ђуро Џамоња, Стјепан Кукрић и Никола Сабљић, изабрао је за предсједника Стјепана Кукрића. Нови предсједник био је задужен да ступи у контакт с уредништвом *Хрватског дневника* и „тражи задовољштин“ пошто су представници ХНЗ били мета увредљивих текстова. Гласило ХНЗ од фебруара мијења свој назив од *Хрватска заједница у Хрватска народна заједница* задржавајући наставак *Лист за просвјету и господарству*. Најављено је да ће ускоро бити покренут и нови лист који ће се бити назван *Хрватска заједница*.⁹⁹⁸

Хрватски дневник, као гласило Штаделероваца, инсистирао је да су „Заједничари“ односно чланови ХНЗ у савезу са заговорницима радикалног рјешавања аграрног питања тзв. Кочићевцима а против овог листа. Јер га виде као препреку за хрватско-српско уједињење. Истицало се да је и *Хрватски дневник*, односно Штадлер и његова група, за заједницу са Србима. Под условом да Срби изјаве да су дио хрватског народа, да усвоје хрватске „државоправне и државотворне тежње“ и да ће радити на уједињењу „хрватских земаља у једно државно тијело“ у Хабзбуршкој монархији.⁹⁹⁹ Критике према Аустро-Угарској сводиле су се на истицање слабости њене управе у Босни и Херцеговини.¹⁰⁰⁰ Оптужбама за нечасне радње блаћени су лица српске националности која су вршила разне дужности (учитељи, лугари, судије). Инсистирало се да „Срби раде што хоће“.¹⁰⁰¹ Али се тиме није проблематизовала власт Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини у њеној суштини.

Министар Билински је желио да искористи тренутно повољно стање да у јуну 1914. у Сабору „ријешити заостале законске пројекте“. Хрватски посланици били су дио владајуће већине у Сабору. Свега неколико хрватских посланика није прихватило овакву политику свога клуба. Лука Чебрајић, Вјекослав Јелавић и Ђуро Џамоња били су та опозиционо настројена хрватска група.¹⁰⁰² Међутим, унутар хрватског клуба постојале су и друге подјеле, које нису настале по питању лојалности Аустро-Угарској, него по принципу који је требао бити превазиђен још јула 1912. године. Оскар Поћорек као поглавар земље ангажавао се на смиривању тензија које су изазивали уредници *Хрватског дневника* Карло Цанкар и Каликст Тадин (1877–1935) поводом накнадних избора за Сабор. Овај потоњи је од 1913. био и члан Сабора, личним средствима је водио кампању и агитацију у којој је критиковао и владу. Цанкар је пак дјеловао „кроз неумјесне новинске чланке“, које је „требало конфисковати јер се у њима на најжешћи начин напада“ Земаљска влада. Поћорек је посјетио апостолски делегат Бастијани, који је допутовао из Беча, и на „властиту иницијативу“ почео да говори о предстојећим накнадним изборима. Нагласио је да с тим у вези Цанкар и Тадин дјелују супротно „налогу који су добили од Свете Столице“ док се фрањевци понашају коректно. При томе је изразио своју забринутост да би на сљедећим

⁹⁹⁶ *Hrvatski dnevnik* 12. сiječanj 1914.

⁹⁹⁷ Због закулисаних саборских работа око овог питања, у којем је хрватски клуб око аграрног питања заузео став да никада неће бити против муслиманског клуба, и паралелних преговора Димићеве групе с владом посланик ХНЗ Јаникијевић је чак поднио оставку. *Hrvatski dnevnik* 22. сiječanj 1914.

⁹⁹⁸ *Hrvatska Zajednica* 31. сiječanj, *Hrvatska Narodna Zajednica* 13. veljača, 31. ožujak 1914.

⁹⁹⁹ *Hrvatski dnevnik* 27. сiječanj 1914.

¹⁰⁰⁰ Скретана је пажња управи на грешке као што је смањене броја референата у которским судовима због административних пропуста и слично. *Hrvatski dnevnik* 4. veljača 1914.

¹⁰⁰¹ *Hrvatski dnevnik* 27. veljača 1914.

¹⁰⁰² Н. Стојановић, „Херцеговци у Босанско-херцеговачком Сабору“ у: „Мостар и Херцеговина“, *Гласник југословенског професорског друштва* 17, св.11-12. Београд 1937, 919.

општим изборима ова појава могла изазвати „опасне репрекусије“. Неколико дана након овог разговора Тадинова агитација с једне и Цанкарев начин писања с друге добило је „облике које више нико није могао да трпи“. Поћорек се обратио Бастијанију са захтјевом да он са своје стране интервенише. Бастијани је то и учинио али се Тадин „оглушио о упозорење“ а Цанкарев приступ је „постао све безобзирнији“. Након што ниједно друго средство није дало резултата, крајем маја Поћорек је послао шефа одјељења Ота Паула у Шамац до надбискупа Штадлера који се одмарао на селу. Захтјевано је од Штадлера да ова два свештеника „присили на коректно понашање“. Надбискуп је ипак, након извјесног оклијевања, пристао да наложи Цанкару да се суздржава и Тадину да прекине своје агитационо путовање.¹⁰⁰³

Према Пауловом извјештају о његовој мисији код Штадлера било је несумњиво јасно да, иако надбискуп оштро осуђује непримјерене и провокативне наступе они нису дјело неких самосталних појединаца. Штадлер, по Паулу „не само познаје суштину ове активности“ него је њој претходила одлука која је донесена „уз његову сагласност“. Надбискуп је рекао Паулу да су „некадашњи удругаши одлучили да под свим околностима иступе из хрватског клуба“ у Сабору и организују властиту групу која би потом наступала самостално. Али у складу са саборском већином а не као нека опозициона група. Поћорек је у извјештају ЗМФ истакао да ће недисциплинованост и страст Штадлеровог окружења „у будућем времену опет да створи велику бригу“. Без обзира да ли ће након избора у Сабор ући „званични кандидат клуба“ или ће га акција *Хрватског дневника* зауставити. Упркос томе био је убијеђен да аустроугарску управу ова препрека у вези Сабора не може да заустави. Али да се трајно не може једноставно прихватити да *Хрватски дневник* покреће самосталне акције у жељи да „оснива државу у држави“. Стога је сматрао примјереним да треба покушати да се Тадин и Цанкар потисну и истовремено „надбискупа присилно ослободити тираније“ овог двојца. У противном и Штадлер лично би се могао наћи у „неиздржљивој ситуацији“.

Поћорек је додао да не размишља о њиховом непосредном уклањању већ о акцији која би била припрема за уклањање. Да би се затим оно могло извршити по потреби, без преговора који би били само додатно губљење времена. Нагласио је да је приоритет у елиминацији из Босне и Херцеговине озлоглашени Тадин а да се „код Цанкара још може мало сачекати“. Додао је да се чини да је због дјеловања *Хрватског дневника* угрожен споразум од 7. јуна 1912. када је „склопљен мир између Удруге (Штадлерова странка) и Заједнице (фрањевачка странка)“. Постоји опасност да једва утемељено дјело које је „у интересу католицизма и Монархији“ поново пропадне. Пошто већ поменуте личности „у свој својој страсти и политичкој разуданости“ не желе подвргнути општим хрватским интересима у Босни и Херцеговини. Цанкар и Тадин „код сваког битнијег и мање битнијег питања“ апелује на своје старе партијске присталице у ХКУ. На тај начин изазвали су реакцију и регруписање некадашњих чланова ХНЗ. У случајевима које се све чешће понављају тим маневрима спријечено је да се одлуке хрватског клуба у Сабору које су усвојене „већином гласова или чак једногласно“ буду спроведене. Зато што они не желе више да се држе партијске дисциплине и „на властиту руку кроје политику“. Како кобно овако вјештачки изазван раздор дјелује на хрватски табор Поћорек је сматрао да не треба ни образлагати. Довољно је по њему указати на бројчану и стварну мањину овдашњих Хрвата у односу на шизматике (Србе-Р.С.). Којима управо у садашњој епохи у којој започиње национализација муслимана „добро дође ако су Хрвати због своје неслоге подијељени“. Политички савез између муслиманске и хрватске странке унутар Земаљског сабора својом већином у односу на српске посланике у сабору, обезбјеђује хрватским интелектуалцима политичко вођство у земљи. Католичка мањина добија превласт у свим кључним

¹⁰⁰³ Dokument „Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 1. bis 30. Juni“, Sarajevo 1. juli 1914. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, 551-552.

економским и културним питањима. Именовањем Николе Мандића као хрватског замјеника предсједника Земаљског сабора је то дошло до јасног изражаја.¹⁰⁰⁴

У истом извјештају је навео да се позиција овдашњих Хрвата упорним објављивањем старих ставова у *Хрватском дневнику* стално подрива. Споразум склопљен између „странке свјетовног свештенства и странке фрањеваца“ који је прихватио и надбискуп Штадлер и који је „са радошћу поздрављен од владе“ угрожавају два човјека. Поћорек истиче да је значајно да нису рођени у овој земљи у којој се „на вјешт, немилосрдан и злобан начин боре само за властиту корист“. Дјелујући на своју руку „бивају трн у оку“ и отворено против хрватског елемента теже да се поново овај табор „подијели на два“. Као доказ свог става истакао је да је годину дана раније за католички мандат у трећој курији за округ Сарајево руководство странке именovalo званичног кандидата. Али да се Каликст Тадин кандидовао „као дивљак“ односно без ичије сагласности и уз подршку *Хрватског дневника* пробио као кандидат односно ушао у Сабор. Током ове изборне кампање поново су кориштени „груби слогани и средства за хајку“ подстицано раније ривалство између свјетовног и редовничког свештенства. Само по себи је било разумљиво да је тада „унутрашњи јаз хрватско-католичке организације ове земље“ постао јаван на сву радост и корист противника. Ривалство се још жешће манифестовало током избора за општинско вијеће Сарајева. На начин да су присталице „напуштене Удруге“ у односу на постојећу „Заједницу“ приликом ових избора, а супротно одлукама руководства, удружили и саставили посебну кандидатску листу. Током кампање званични кандидати били су изложени безобзирнијим нападима „него сами противкандидати друге двије религиозне конфесије“. Само је посредством Земаљске владе и умјереним држањем Заједнице дошло до тога да се уз компромис за изборну листу састави јединствен списак. У стварности без обзира током кампање два супротстављена „католичка табора“ стајала су један насупрот другог. Немоћ која је тада била видљива код руководства странке присилила је присталице Заједнице да поново покрену страначко гласило *Хрватску заједницу*. Тако да два хрватска табора данас de facto опет имају одвојена гласила у вези, с којима свакодневно постоји опасност од покретања кампање „која ће уздрмати старе противрјечности“. Посљедња фаза ове политике „на властиту руку“ била је већ споменута активност Цанкара и Тадина. Они су званичном кандидату Звонимиру Јелиновићу, чија је кандидатура договорена у хрватском клубу у Сабору, супротставили свог колегу новинара Рудолфа Бојића. Прљава кампања коју су водили није „познавала границе“ поред увредљивих текстова у новинама држали су и говоре на скуповима „пред католичким сељацима“. Пријетила је реална опасност да католици Босне и Херцеговине „поново буду узајамно непријатељски настројени“ и као државотворни елемент боре за утицај на судбину земље. Исход је био битан а можда и ненадокнадив за Монархију. Тај лош сценарио могао се спријечити тако што би Цанкар био уклоњен из Штадлеровог окружења и послан у своју „некадашњу бискупију у Љубљани“ слично се требало поступити и са Тадином. Пошто једноставна забрана бављења новинарством не би имала жељени ефекат. Цанкарев утицај у земљи би остао пошто је постао препознатљив. Његови противници били би још радикалнији. Поћорек је на крају напоменуо да је својим дјеловањем антагонизовао чак и Исидора Бенка који је одбијао да се састаје с надбискупом јер није желио да види Цанкара.¹⁰⁰⁵

Поред унутрашњих покрајинских тема политичка превирања у Сабору Хрватске и Славоније била су редовна тема *Хрватског дневника*. У тим текстовима критикован је Миле Старчевић због изјаве да црквени великодостојници (алузија на Штадлера) могу лично бити „приврженици политичких сљедбеника Јосипа Франка“, али да не требају у „свом политичком гласилу“ износити увреде и погрдна имена. Новинарски напади на хрватско-српску коалицију нису престајали. Објављено је да је хрватско-српска коалиција за три

¹⁰⁰⁴ Исто, 552-553.

¹⁰⁰⁵ Dokument „Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 1. bis 30. Juni“, Sarajevo 1. Jula 1914. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, 554-556.

мјесеца поновне власти изазвала „проклетство хрватског народа“. Чланови коалиције оптуживани су за подложност и покоравање угарским интересима. Оспоравани су било какви резултати коалиције „јер се издајство не може бранити“ неким користима личним или општим.¹⁰⁰⁶

Никола Мандић постао је „нови валија“ пошто је именован за замјеника земаљског поглавара. „Прво домаћи син“ на том положају, који „позна све прилике и потребе земље“.¹⁰⁰⁷ Крајем марта Никола Мандић је због преласка на нову дужност поднио оставку у Сабору а на његово мјесто потпредседника дошао је Јозо Сунарић. Мандићево именување дочекан је и од стране *Хрватског дневника* с одобравањем. Уредништво је признало да је у прошлости било међусобних оштрих конфликта али да је присутно „објективно задовољство“. Пошто ће Мандић моћи да учини много доброг „за земљу и народ“. Одлука је такође перципирана као одређени уступак домаћим људима и најава новог правца политике Аустро-Угарске, гдје ће у управи земљи бити већи утицај посланика Сабора и да долази доба тзв. парламентаризације.¹⁰⁰⁸ Српско оспоравање Мандићевог именувања тумачено је као ускогрудно. Истицана је дволичност српског политичара Данила Димовића јер је у савезу с владом, који користи да би изнутра уствари подривао ту исту владу. Муслимани који су критиковали муслимански политички пакт с католицима такође су нападани. Мандић је у изјавама за штампу истицао да нема намјеру да се бави „вишом политиком“, него да намјерава да ради према „интенцијама појединих министара и земаљског поглавара“ који су његови шефови.¹⁰⁰⁹

Почетком априла изашао је први број нових хрватских новина назван *Хрватска заједница. Лист за политику, просвјету и народно господарство*. Уредништво није полагало важност у „неке велике далекосежне програме“. Циљ је био „побуђивање и гајење националне свијести“ и „одрјешито заступање политичких и културно-економских интереса хрватског народа у БиХ“. Хрватска национална идеја била је врховно начело политичког рада. Муслиманско-хрватски однос перципиран је кроз „готову чињеницу“ да постоји „парламентарни пакт Муслимана и католика Хрвата“. Критички је преиспитиван српски однос према Хрватима. Инсистирало се на потпуном одржању своје националне индивидуалности и потпуне равноправности оба имена.¹⁰¹⁰

У априлу и мају су настављени напади на хрватску-српску коалицију, на српску штампу у Босни и Херцеговини. Српско писање о коферашима досељеницима тумачено је као напад на хрватски елемент пошто је добар дио његове елите заправо био досељенички. Истовремено се говорило о потреби за већом заступљеношћу домаћег становништва у административном апарату. Постављено је питање представљања Босне и Херцеговине у аустријским и угарским делегацијама.¹⁰¹¹ Средишњи одбор ХНЗ одржао је 25. и 26. априла сједницу у Мостару на којем се говорило о освјешћивању „нашег хрватског народа“.¹⁰¹² Билински је 14. маја у делегацијама најавио да ће у будућности радити на ревизији устава БиХ и нагласио да је свјестан да ће то бити тешко. За Сабор је нагласио да је посебно важно да у њему буде српска страна лојална влади. Између *Хрватске заједнице* и *Хрватског дневника* трајала је полемика због оптужби да су око Заједнице „лупежи и бандити“.¹⁰¹³

У међувремену, текао је процес припрема за најављену посјету Франца Фердинанда Босни и Херцеговини, која је заказана за јуни 1914. Надвојводина војна канцеларија била је у сталном контакту с гувернерима Босне и Херцеговине.¹⁰¹⁴

¹⁰⁰⁶ *Hrvatski dnevnik* 9, 14, 16, 17, 19, 21. оžujак 1914.

¹⁰⁰⁷ *Hrvatska Narodna Zajednica* 31. оžujак 1914.

¹⁰⁰⁸ *Hrvatski dnevnik* 26. оžujак 1914.

¹⁰⁰⁹ *Hrvatski dnevnik* 1, 3, 10. travanj 1914.

¹⁰¹⁰ *Hrvatska Zajednica* 3. april 1914.

¹⁰¹¹ *Hrvatski dnevnik* 2, 21, 23. travanj, 9, 27. svibanj 1914.

¹⁰¹² *Hrvatska Narodna Zajednica* 15. svibanj 1914.

¹⁰¹³ *Hrvatska Zajednica* 16, 30. svibanj, 4. lipanj 1914

¹⁰¹⁴ В. Дедијер, *Планови надвојводе Фрање Фердинанда*, 198.

У његовим плановима о промјенама у Монархији, након доласка на трон, ове покрајине су имале своје мјесто. Требале су да буду „Raichsland“ под директном влашћу круне. Тиме би полемике између аустријског и уграског дијела Монархије о превласти или подјели БиХ (о којој није желио ни да дискутује) биле избјегнуте.¹⁰¹⁵ Фердинанд је желио да Конрада фон Хецендорфа на мјесту команданта главног штаба аустроугарске војске крајем године замијени Оскаром Поћорек. „На одређени начин га је желио“ испробати и видјети како се сналази током великих војних маневара. Поћорек је са своје стране надвојводу замолио да посјети покрајине и на тај начин „завијори барјаком“. Сматрао је да би том посјетом учврстило углед Монархије.¹⁰¹⁶

Још у јануару 1914. године Оскар Поћорек је обавијестио Билинског да ће Франц Фердинанд подузети пут у Босну чисто војничког карактера. Посљедично Заједничко министарство финансија било је искључено из организација посјете, која је постала искључива надлежност Земаљског поглавара. Билински је чак због престолонаследникове посјете пролонгирао свој долазак у службену посјету Босни и Херцеговини из јуна за 1. септембар те године. Сам програм надвојводиног путовања никада му није достављен.¹⁰¹⁷ Фердинандова посјета а нарочито њен термин који се преклапао са српским националним и вјерским празником Видовданом Срби су протумачили као провокацију. Јозо Сунарић је упозорио земаљског поглавара да треба отказати надвојводину посјету, јер је „српско становништво захватило бунтовно расположење“ а надвојводиним човјеку који је посјетио Сарајево је рекао да ће Срби чекати „у засједи као праве убице“.¹⁰¹⁸

Насупрот томе хрватско становништво је с одобравањем чекало надвојводину посјету. Приче да је Франц Фердинанд присталица тријалистичког концепта и даље су, уз његово допуштење, колале.¹⁰¹⁹ Ријетки су били они који су мислили да се тријалистичка идеја неће спровести у блиској будућности.¹⁰²⁰ Тријализам је био добар мамац и за Хрвате у Босни и Херцеговини, који су кроз штампу подстицани да у надвојводи виде ону личност која ће остварити њихова очекивања. Истицано је да су хрватске историјске традиције према хабзбуршком дому привеле ове земље „новом сретнијем добу“ и коначно је „положиле у крило хабзбуршких земаља“. При том су Хрвати увијек „више дали него примали“ и уз то су за оно што су добили били „искрено одани и благодарни“. Франц Фердинанд је био „нада цијеле силне Монархије“ али и хрватска нада.¹⁰²¹ Оскар Поћорек је накнадно објашњавајући тадашње догађаје тврдио да је „народ Босне и Херцеговине стварно желио да се већ једном ријеша будућност Југословена“. Међутим, не у револуционарном него „у аустријском и противмађарском духу“.¹⁰²² Овом изјавом је експлицитно признао ноторну чињеницу да је у Босни и Херцеговини постојало изражено национално осјећање, али га је истовремено покушао приказати као Монархији суштински лојално. С циљем оправдања сопствених поступака у организацији посјете. *Хрватски дневник* је 25. јуна објавио пангиричан текст „Здраво надо наша“ и упутио поруку да никад неће Босна и

¹⁰¹⁵ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Banja Luka 2015, 165.

¹⁰¹⁶ M. Rauchensteiner, *Prvi svjetski rat*, 77. Франц Фердинанд имао је и лични мотив да у друштву супруге посјети Босну и Херцеговину, о томе је доста писано и нема значаја за нашу тему.

¹⁰¹⁷ Поћорек је касније тврдио да министар Билински није одобрио додатна финансијска средства за агенте тајне полиције. „О sarajevskom atentatu i generalu Potioreku (Iz memoara ministra Leona Bilinskog)“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 150 књ. XII год X* јун 1936, 311-313

¹⁰¹⁸ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 II*, Banja Luka 2015, 151.

¹⁰¹⁹ V. Dedijer, *Sarajevo 1914 I*, Banja Luka 2015, 167.

¹⁰²⁰ Ватрослав Јагић писао је почетком 1913. године да о тријализму причају непријатеља Јужних Словена и да не постоји шанса да овај концепт заживи у „блиској будућности“. А. Surpan, нав. дјело, 265.

¹⁰²¹ *Hrvatska Zajednica* 27. lipanj 1914.

¹⁰²² „Iz memoara ministra Bilinskog: Pohod na Srbiju i objave rata“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 151-152 књ. XII год X* јул-август 1936, 402.

Херцеговина „из зглоба Монархије“.¹⁰²³ Атенат у Сарајеву 28. јуна 1914. године показао је да ова добродошлица није свеопшта.¹⁰²⁴

Реакција јавног мњења на атенат у Сарајеву Аустро-Угарске није било посебно емотивна. Житељи аустроугарске престонице нису, како је то записао славни аустријски писац Штефан Цвајг (1881–1942), показали знаке „праве ожалошћености“ из разлога што „престолонаслѣдник није био вољен“. Већина Мађара којима је била позната „његова дубока антипатија према Мађарској“ није га оплакивала. На двору такође није било ожалошћених, они су очекивали да ће се Фердинанд по доласку на престо због лоших односа са царем светити његовом окружењу.¹⁰²⁵ Хрвати су у огромној већини били изузетак, на вијест о убиству Франца Фердинанда реаговали су драматично. Млади Иван Мерц (1894–1928), будући блажени записао је у свом *Дневнику*: „Срби су убили пријатеља Хрвата“.¹⁰²⁶ Вијест о атентату у Сарајеву примљена је у хрватским срединама са огорчењем и искреним саосјећањем. Организоване су посебне молитве у катедралама, а сва хрватска друштва организовала се комеморативне сједнице. ХНЗ је на комеморативној сједници донијела одлуку о формирању закладе у част убијеног престолонаслѣдника.¹⁰²⁷ Поред ових пригодних збио се и читав низ насилних манифестација. Како је у литератури већ констатовано, на хрватску јавну сцену недуго након Сарајевског атентата „провалили су клерикални и десничарски елементи“. Уз прећутну сагласност државних органа кренули су да уништавају српску имовину.¹⁰²⁸

Постоји мишљење да су организовањем антисрпских демонстрација широм Аустро-Угарске на дан атентата практично почеле припреме за рат.¹⁰²⁹ Поставља се питање да ли су оне биле спонтане или их је неко организовао. Уз претпоставку да су настале без налога државних органа, тачније појединих државних функционера, поставља се питање зашто су неадекватно реаговали полицијски и други органи? Индикативно је и мјесто у којем су кренуле прве акције демонстраната – Загреб. Ту је Хецендорф у повратку обавијештен о атентату. Стога увјерљиво звучи претпоставка да их је он одобрио. По доласку у Беч почео је тврдити да је „атентат дјело Србије и да је створена опасна ситуација“ и да посљедица треба бити рат.¹⁰³⁰

С првим вијестима о дешавањима у Сарајеву почеле су демонстрације у Загребу. Демонстранти, предвођени франковцима, гласно су узвикивали пароле усмјерене против Срба, Србије и хрватско-српске коалиције носећи пред собом црно-жуте и хрватске заставе са црним флором. Предводио их је Иван Франк који је испред Јелачићевог споменика „харангирао масу...“ и позивао на вјешања истакнутих Срба. Демонстрације су осим у Хрватској избиле у Далмацији, Славонији и Срему. Власти су их подржавале док није „дошло до опште анархије“.¹⁰³¹ Неколико дана касније, током саборске сједнице, Иван Франк је српске посланике назвао „убицама“, „шинтерима“, „свињима“, и „београдским плаћеницима“.¹⁰³² На сједници, сазваној поводом смрти Франца Фердинанда, франковци и

¹⁰²³ *Hrvatski dnevnik* 25. lipanj 1914.

¹⁰²⁴ Детаљи Сарајевског атентата 28. јуна 1914. до сада су небројано пута изнесени како у дјелима српских и југословенских тако и страних аутора. Овдје их нећемо понављати него ћемо се фокусирати на оне сегменте реакције на атентат и догађаје који су усилиједили. (прим. аут.)

¹⁰²⁵ Ж. П. Блед, *Франц Фердинанд*, Београд 2014, 302-304; А. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 24-26.

¹⁰²⁶ I. Merz, *Dnevnik. Sabrana djela IV*, Zagreb 2014, 66-67.

¹⁰²⁷ Arhiv BiH, Napretkova kulturna-historijska zbirka, kutija 6 V-5/341

¹⁰²⁸ М. Патковић, „Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године“, *Зборник о Србима у Хрватској II*, (1991), 282.

¹⁰²⁹ G. Šljivo, *Raspoloženje naroda u Bosni i Hercegovini*, 119.

¹⁰³⁰ А. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 32.

¹⁰³¹ Ž. Karaula, „Sarajevski atentat–reakcije Hrvata i Srba“, *Radovi za hrvatsku povijest vol. 43* (2011), 268-271, 278-279. Даље у тексту Ž. Karaula, *Sarajevski atentat–reakcije Hrvata i Srba*

¹⁰³² Г. Васин, „Пречанска политика и Сарајевски атентат“, у: *Први свјетски рат–узроци и посљедице*, Бања Лука 2014, 175.

радићевци вријеђали су чланове коалиције.¹⁰³³ У Будимпешти на засједању угарског парламента речено је да је атентат испунио жалашћу цијели хрватски народ. „Грозним злочиним лишени смо милог престолонаследника, у којег је монархија полагала тако велике наде“.¹⁰³⁴ Када је Србији објављен рат фраковачке групе организовали су демонстрације, паљевине и погроме широм земље.¹⁰³⁵ За сјај „прејасне хабсбуршке династије“ и у интересу „свете хрватске ствари“ представници „франковачке авангарде“ били су спремни и за више од тога – да изврше покољ Срба. Распуштање Сабора 1914. године и увођење комесаријата с царским генералом на челу омогућило би хапшење политичког вођства и посланика, брзо суђење на пријекном војном суду и посљедично могућност смртне казне. Тако би програм који су „изградили франковци... био извршен у цијелости“ а подразумијевао је „истребљење Срба, разбијање јединства и хрватско-српске коалиције“. Али њихов захтјев као мањинске саборске групе није усвојен.¹⁰³⁶ Атентат у Сарајеву пружио је франковцима прилику да на сједници Сабора Хрватске и Славоније дана 30. јуна 1914. нападно посланике хрватско-српске коалиције. Упутили су им „најтеже увреде“ оптужили су их да су „сукривци и убице“. Међутим, нису остварили основни циљ онемогућити нормално функционисање Сабора затим изазвати његово распуштање и формирати тзв. „хрватски курс“.¹⁰³⁷ Да су остварили тај циљ у сљедећем кораку планирали су да уз подршку војних кругова, они преузму власт и изврше хрватско уједињење.¹⁰³⁸ Иван Франк је говорећи на скупу у Загребу поручио како су Срби убиством Франца Фердинанда „зарили Хрватима нож у срце“. Франц Фердинанд је, по његовим ријечима, био једина узданица Хрвата.¹⁰³⁹

У Босни и Херцеговини, односно у неким њеним дијеловима, текао је сличан процес. Коста Херман је након атентата наговјестио незванични став аустроугарске управе. Изјавио да се „драгоцјене убијене главе“ не могу платити ни „са стотинама вјешала“.¹⁰⁴⁰ Кривица за атентат није приписивана само учесницима „него свим Србима“. Мотиви за тако нешто су вишеструки. Хрвати увијек вјерни династији и наклоњени престолонаследнику кривили су их за уништење свих својих нада.¹⁰⁴¹

Међутим, без подршке високих кругова Аустро-Угарске све је могло да се заврши као након атентата на Маријана Варешанина. Идеја да се због атентата на Франца Фердинанда „конструише рат са Србијом“ јавила се практично првог дана. У згради Министарства спољних послова 29. јуна одржан је састанак на којем је развијен план „по којем је посљедњи тренутак у коме би се Словени Монархије, управо Хрвати, још могли задобити за рат са Србијом“. Министру Бертхолду Хецендорф је рекао да је ријеч „о атентату против Монархије“ и да је неопходна хитна мобилизација против Србије и то у року од 48 сати. Сљедећег дана Бертхолд је на састанку са царем установио да је „несигурно стање у Босни и Херцеговини“ и да је нанесена велика штета угледу Монархије.¹⁰⁴²

Демонстрације у Сарајеву на дан атентата почеле су око 9 часова увече и нису имале оштрину коју ће имати сутрадан. По званичном извјештају та група је бројала око 200 људи. Један полицијски чиновник примјетио је да су, у антисрпским демонстрацијама на

¹⁰³³ В. Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Ljubljana 1989, 71-82.

¹⁰³⁴ *Obzor* 1. srpanj 1914.

¹⁰³⁵ „Три дана бјеснила је руља, владао терор, цвијетале доставе и денунцијације а затвори се пунили.“ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, 121.

¹⁰³⁶ *Грађа о српскохрватским односима*, 533.

¹⁰³⁷ В. Krizman, „Hrvatski sabor i Sarajevski atentat 1914. godine“, у: *Зборник радова. Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 362, 366.

¹⁰³⁸ I. Kršnjavi, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike II*, 737.

¹⁰³⁹ *Застава* 17. (30). јун 1914; Ž. Karaula, *Sarajevski atentat–reakcije Hrvata i Srba*, 258.

¹⁰⁴⁰ В. Ћоровић, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918.*, Нови Сад 2015, 43. Даље у тексту В. Ћоровић, *Црна књига*

¹⁰⁴¹ Муслимани нису од убијеног надвојводе ништа очекивали и нису га толико жалили колико су поготово од Балканских ратова мрзили Србе. Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 39. (Arhiv ВИН ZV Prez. 1914, br. 5.779, Sarajevo 7. јул 1914, бр. 1.126; Prez. 1914, br. 5071, Sarajevo 30. јун 1914.)

¹⁰⁴² А. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 32-33.

Видовдан, учествовали лица која се обично држе далеко од уличне гужве. Биле су присутна елегантно обучене особе, чиновници, официри односно друштвена елита Сарајева. Замјеник команданта страже, је по примљеном наређењу пријатељски приступио демонстрантима муслиманима и Хрватима и успио да их умири.¹⁰⁴³ Полицијско објашњење хрватске реакције своди се на то да је Хрвате опасно затровало писање њихове штампе, у којој се стално понављало како је Франц Фердинанд – „наша нада“. Погрешна слика о Францу Фердинанду као будућем реализатору тријализма у Монархији довела је након атентата до осјећања губитка, бијеса и реакције односно „страшних противсрпских прогона“.¹⁰⁴⁴ У литератури је одавно присутан став да је за организовање и тон антисрпских демонстрација била пресудна ноћ након атентата. Тада је наводно прорадила веза између с једне стране Поћорека и његових сарадника и с друге стране Штадлера, његовог помоћника Шарића и најекстремнијих елемената. *Хрватски дневник* је писао да се народ већ те вечери „завјерио да ће се сви сутрадан опет наћи на окупу“. По тврдњама неких свједока код надбискупа је одржан састанак на којем је било неколико хрватских вођа а да су два свештеника изјавила: „Радите шта хоћете само не дирајте вође“.¹⁰⁴⁵

Позив сарајевском становништву да присуствује демонстрацијама излијепљен је исте ноћи. „И ако је потицај за овај ђавоски злочин потекао из иноземства—по исказу атентатора недвоумно је да је бомба из Београда – ипак постоји темељита сумња да и у овој земљи има превратних елемената. Ми осуђујемо злочин и дубоко смо несрећни да је атентат изведен у Сарајеву, чије се становништво увијек показивало вјерно краљу и династији...“. Становништво је позвано да такве „елементе који се дају на овакове злочине“ из своје средине истријеби... „Опрати ту срамоту била је света дужност.“ Текст прогласа написан је на састанку Јосипа Ванцаша, општинских и полицијских функционера. На дешавања је реаговао Сабор Босне и Херцеговине изјавом да убудуће народ реагује „угушујући у клици сваку помисао“ или дјело које би водили ка злочиначком дјелу.¹⁰⁴⁶ Међутим о самом састанку нема неких мемоарских биљешки нити архивских података. Стога у домену претпоставки остаје да ли је уопште било каквог састанка, као и да ли би се земаљски поглавар Поћорек и сарајевски надбискуп Штадлер састајали да расправљају о детаљима организовања погрома. Поставља се питање да ли су два споменута свештеника заправо Штадлер и Шарић? Постојање плаката који позива на линч није спорно као ни дешавања наредних дана. *Хрватски дневник* је 29. јуна 1914. писао да је Видовдан – дан освете одређен за злочин. Тим чином је „на земљу бачена љага која неће бити спрана стољећима“.¹⁰⁴⁷

Тог дана почео је „прави мали рат“. У рано јутро у разним дијеловима града могле су се примјетити веће групе Хрвата и муслимана из бољих грађанских породица. Носили су цареве слике и црне заставе, извикивали пароле против Срба и Србије, а цару клицали.¹⁰⁴⁸ Муслимани и Хрвати су почели да уништавају српске радње и објекте у Сарајеву. На удару демонстраната прво су се нашли важне српске институције *Просвјета*, *Народ* и *Српска ријеч*, српске школе и хотел *Европа* који је припадао истакнутом српском прваку Глигорију Јефтановићу. Органи власти реаговали су након што је прошао први талас насиља, па је због пљачки у граду ухапшено 58 лица.¹⁰⁴⁹ Постоји свједочења, особе која је атентат дочекала

¹⁰⁴³ В. Madžar, „Izveštaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od Sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXVI* (1986), 206; Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 24. (Arhiv BiH ZV Prez. 1914 br. 5.774, Sarajevo 1. jul 1914.); Д. Д. Васић, „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године“, у: *Први свјетски рат—узроци и посљедице*, Бања Лука 2014, 215. Даље у тексту В. Madžar, *Izveštaj vladinog komesara za glavni grad BiH*; Д. Д. Васић, *Погроми над Србима*

¹⁰⁴⁴ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 18.

¹⁰⁴⁵ В. Ћоровић, *Црна књига*, 50-51. (Ћоровић се у описивању састанка позвао на лист *Југославија* број 129 из 1919.)

¹⁰⁴⁶ *Sarajevski list* 29. juni 1914; Д. Д. Васић, *Погроми над Србима*, 216.

¹⁰⁴⁷ *Hrvatski dnevnik* 29. lipanj 1914.

¹⁰⁴⁸ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 29. (Arhiv BiH ZV Prez. 1914 br. 5.779, Sarajevo 29. jun 1914.)

¹⁰⁴⁹ В. Madžar, *Izveštaj vladinog komesara za glavni grad BiH*, 208.

ухапшена, да је из затвора у коме се налазила, сарајевска полиција извела одређене муслимане и католике, оне „који се обично нађу у затвору“, за демонстрације против Срба.¹⁰⁵⁰ Друго свједочење говори такође да је „олош био пуштен“ из затвора и задужен за насиље. Спомиње и једног „добро обученог човјека“ на челу демонстраната који је имао списак српских кућа и имања које треба напасти.¹⁰⁵¹ О улози полиције у антисрпским демонстрацијама сарајевски дописник франкфуртског листа написао је у свом извјештају да се „појављивала онда кад гомила оде с једног мјеста на друго“.¹⁰⁵² Сарајевски окружни предстојник пише да је „тајна непозната рука“ мобилисала против Срба „гомилу највише састављену од католика, а мањим дијелом од муслимана и Шпанаца (јевреја сефарада)“. Наводи и да је подређеним органима одмах наредио да спријече нападе на Србе, те да је „свугдје успио осим у Сарајеву, гдје је у присуству Земаљске владе био немоћан“.¹⁰⁵³

Та тајна непозната рука на терену је могла је да буде само Поћорекова. Бројна превага католика над муслиманима у антисрпским демонстрацијама „говори да су оне биле организоване одозго“. Владимиру Ћоровићу је посебно индикативна била чињеница да демонстрације нису одржаване тамо гдје није било „католичког франковачког елемента“. Односно присталица Ивана Франка, који је накнадно признао да су органи власти тражила да његови људи убијају српске вође. У погромима је учествовало 3–4 хиљаде људи, подијељених у девет група са по 100 до 500 лица, већином млађих католика и муслимана.¹⁰⁵⁴ Билински је, алудирајући на Поћорекову улогу у погромима, забиљежио да је лично разумио његову жељу „за осветом над цијелим српским народом“.¹⁰⁵⁵

Земаљска влада за Босну и Херцеговину је 29. јуна донијела „Објаву о завођењу пријеког суда“ за подручје општине Сарајево и сарајевског котара. Била је предвиђена смртна казна за 12 врста злочина.¹⁰⁵⁶ Демонстрације су се из Сарајева прошириле на Добој, Маглај, Ливно, Травник, Зеницу, Мостар, Коњиц, Тузлу, Брчко, Вареш, Бугојно, Високо, Чапљину, Шамац.¹⁰⁵⁷ У принципу у средине у којима је несрпски елемент био већински. У литератури је констатовано да је у њима постојао „организован франковачки елемент“. Односно да су се због тога у наведеним местима могле организовати антисрпски оријентисане групе и вршити насилне демонстрације које је савременик дефинисао као „излив искрене нарави Хрвата“.¹⁰⁵⁸

Депутације католика и муслимана у Добоју затражила је 28. јуна дозволу за одржавање жалбене скупштине али им она није одобрена. Исте вечери су одржане мирне демонстрације, извикиване су антисрпске пароле и изражавана оданост Монархији. Слично се поновило и следећег дана да би тек 30. дошло до насртаја на српску имовину. У Тузли је 30. јуна одржана миса задушница у католичкој цркви у присуству муслимана и Срба, чланова општинског вијећа. Око 19.00 часова окупило се око 800 лица која су изазвале мању материјалну штету и продрла у канцеларију српских посланика. У Травнику је вијест о убиству изазвала велико огорчење. Патриотска манифестација католика и муслимана се завршила разбијањем прозора на српским кућама и уништавањем намјештаја у српској школи. Због смиривања ситуације интервенисала је војска. На дан успостављања пријеког суда 2. јула окружни предстојник у Травнику је обавијестио Земаљску владу да су му из

¹⁰⁵⁰ В. Мандић, *Босна у ланцима или Поводом атенатата Гаврила Принципа*, Сарајево 1919, 34.

¹⁰⁵¹ I. Kranjčević, *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954, 62.

¹⁰⁵² V. Dedijer, *Sarajevo 1914 II*, Vanja Luka 2015, 11.

¹⁰⁵³ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914.*, Београд-Гацко 2014, 209.

¹⁰⁵⁴ П. Слијепчевић, „Босна и Херцеговина у Светском рату“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 221; Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 26. Даље у тексту П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у Светском рату*

¹⁰⁵⁵ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, 98.

¹⁰⁵⁶ Злочин велеиздаје, Злочин против војне силе, Злочин ометања јавног мира, Злочин устанка, Злочин буне, Злочин јавног насиља за неке случајеве, Злочин уморства, Злочин тешке озљеде тијела, Злочин палежи, Злочин разбојништва, Злочин давања припомоћи у неком од наведених примјера. *Sarajevski list* 29. juni 1914.

¹⁰⁵⁷ П. Слијепчевић, *Босна и Херцеговина у Светском рату*, 222.

¹⁰⁵⁸ I. Merz, *Dnevnik. Sabrana djela IV*, Zagreb 2014, 80.

Жупањца (касније Дувна данас Томиславграда-Р.С.) јавили да ће идуће суботе да ће више од 1.000 католика са свештеницима доћи на протест, да је у Бугојну протекле ноћи било мирно, а да су се у Јајцу демонстранти сукобили с војском, у Горњем Вакуфу непознате особе су скинуле ћирилични натпис са народне школе.¹⁰⁵⁹

За разлику од Сарајева у Мостару је било људских жртава. Један православни трговац устријељен је на улици јер је наводно купце католике питао да ли купују „за свог цркнutoг цара“. Поћорек је био увјерен да су „радикални православци својим цинизмом допринијели немирима“ објашњавајући да је то изазвало реаговање муслимана и католика, који су били потресени убиством.¹⁰⁶⁰ Бечка штампа је писала да су жртве демонстрација у Сарајеву били лојални грађани монархије. Учесници демонстрација били су из свих друштвених слојева, па чак и отмене даме. У Загребу су се демонстрације биле претвориле у пустошење српских радњи, институција и стамбених објеката. На „црно-жутим“ демонстрацијама захтјевано је да се сви Срби прогласе кривим за атентат. По извјештајима аустријске социјалдемократске штампе нереди у Сарајеву били су упоредиви с изгредима у Загребу и да је правремена полицијска интервенција могла зауставити насиље и пустошење. Војска и полиција су се касно појавили на улицама да би мирно посматрали како разјарена руља уништава туђу имовину. Њемачки генерални конзул у Сарајеву у извјештају упућеном у Берлин, написао је да се намеће питање „Зашто је царска и краљевска влада у покрајини оставила одвезане руке руљи хрватских и муслиманских младића, дозволила им да дивљају..“. Критичари су сумњали да су демонстрације избиле спонтано, пошто су „Демонстранти носили листе с адресама на којима је требало правити изгреде. То значи да су поступали по утврђеном плану“. Такође је било чудно да су се протести свуда одвијали на исти начин, и да су их предводили локални муслимански и хрватски функционери.¹⁰⁶¹ Поћорек је 1. јула прогласио пријеки војни суд за Босну и Херцеговину.¹⁰⁶²

Након рата оспоравајући значајније учешће Хрвата у овим антисрпским погромима, саборски посланик Хрватске народне заједнице Мирко Ђурковачки је у својим записима тврдио: „... да су војне и цивилне власти потпиривале у Сарајеву и дугим мјестима муслимане и католике да уништавају и пљачкају иметак својих српских суграђана...“ и да су „код ових звјерстава Хрвати судјеловали у најмањем проценту“. ¹⁰⁶³ Загребачки *Обзор* је већ 2. јула 1914. истакао да је „Аустро-Угарска можда најизразитија полицијска држава“ и да се најгоре догађало управо тамо „гдје се... у пола сата могао имати идеалан ред“, јер је поред полиције и жандармерије било могуће ангажовати и дијелове присутне војске. Али су те демонстрације биле „сматране једном несумњивом државном потребом“, и као такве су биле, ако не исцениране, оно свакако трпљене с доброхотном пасивношћу. Атентат је између осталог био и знак незадовољства „анексионистичком политиком“. Требало је стога у интересу Монархије извести „пред читав свијет Хрвате и муслимане као већину очито противну српским тежњама“. Спремну, да се против њих бори свим средствима. Цитира се и један званични бечки коминике да „садашњи немири у Босни доказују, како великосрпска идеја није омиљена код становништва у Босни и Херцеговини, којег се тиче“.¹⁰⁶⁴

Хрватски дневник писао је 30. јуна како је престолонаследник „убијен од српске руке“. Током јула наставио је антисрпску кампању, због преоштре реторике неријетко су дијелови текстова били цензурисани.¹⁰⁶⁵ Штадлер, чије новине су водиле такву кампању је

¹⁰⁵⁹ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 34-36.

¹⁰⁶⁰ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918.*, Sarajevo 2007, 81. Даље у тексту Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*

¹⁰⁶¹ X. Лајдингер и др., *Прљави рат Хазбзбурга. Истраживања о аустроугарском вођењу рата 1914-1918*, Нови Сад 2016, 68-69. Даље у тексту X. Лајдингер и др., *Прљави рат Хазбзбурга*

¹⁰⁶² *Sarajevski list* (vanredno izdanje) 1. jul 1914.

¹⁰⁶³ Ђ. Микић, *Austrougarska ratna politika*, 41. (Микић се позива на М. Ђурковачки, *Politička historija Bosne za okupacije (zapisi jednog sitnog politika)*, Zagreb 1920, 7-40.)

¹⁰⁶⁴ В. Ћоровић, *Црна књига*, 44-45.

¹⁰⁶⁵ *Hrvatski dnevnik* 30. lipanj, 1, 2, 7, 8, 9, 14, 16. srpanj 1914.

лично наступио уздржано. Издао је 3. јула 1914. проглас да разумије тугу и схвата очај међу „хрватским католичким народима“ али их моли да својој превеликој жалости „не дају одушка на начин који није у складу с законом Божијим“ и који се коси с правдом. „У многа мјеста у нашиј земљи догодили су се задњих дана проти народа грчко-источне вјере немили изгреди, који се нипошто не могу одобрити и који су сигурно против светој вољи Божијој. Пошто чујем да се срџба и жалост у неким мјестима намјерава и надаље изражавати на овакав недоличан и неправедан начин“, те позивам и молим све католике да се „окане таквих мисли“ и да свјесно поштују наредбе што су издале земаљске области. „припадници грчко-источне вјере“ не може се и не смије чинити и сматрати одговорним сав народ, који тој вјери припада. А с друге стране, нијесу позвани појединци, да врше освету на почињени богумрски злочин. „Молим вас као ваш бискуп да не прекорачите границе закона да се не огријешите о туђе власништво, а још мање о туђе животе.“¹⁰⁶⁶

Штадлерови мотиви могли су бити резултат хришћанског милосрђа, жеље да своје вјернике сачува од нових гријеха или опортунистичко правдање након свршеног чина. Али је његов проглас у циљу смиривања насиља био потпуно сувишан. Ситуација у Босни и Херцеговини до тада је већ била под потпуном контролом. Окупљање гомиле и отворено насиље разјарене руље тешко се могло поновити. Муслимани и Хрвати окупили су се тек 23. јула да прославе предају ултиматума Србији. Окупљања су се поновила током наредних шест дана али ниједном није дошло до насиља.¹⁰⁶⁷ У извјештају о манифестацији „патриотских осјећања народа по објави рата“ 28. јула 1914. пише да су Срби „повучени и ћутљиви“ и доводи то у везу са антиспским демонстрацијама након атентата. Муслимани и Хрвати су у истом извјештају описани као „одани и одушевљени“.¹⁰⁶⁸ Почетком јула вођство Сабора посјетило је министра Билинског, који је забиљежио да је потпредсједник Јозо Сунарић када је био насамо с њим „врло агресивно изјавио“ да Хрвати сад немају друге жеље и мисли него „поубијати све Србе које сретну на улици“.¹⁰⁶⁹

Аустроугарски министар рата Александар фон Кроботин (1849–1933) упутио је 2. јула заједничком министру финансија Билинском ноту. У којој је захтијевао да се наредбе које је у девет тачака изнио, а које се односе на мјере које треба преузети у Босни и Херцеговини након атентата, изврше у сагласности са објема владама „с безобзирном енергијом“. Тражио је да се мјере које је Поћорек подузео у Сарајеву увођењем пријеког суда, прошире на цијелу Босну и Херцеговину и Далмацију, да се безусловно распусти Сабор и сва српска удружења, да се сви полицијски судови предају у руке Поћореку. Како би он могао да „у својим рукама има све потребне мјере“ за одржавање реда и сигурности у унутрашњости земље.¹⁰⁷⁰ Билински је од Поћорек тражио да исплати одштету сиромашним власницима за уништену имовину али га и обавијестио да ће о имовини „богатих Срба“ и процјени колико је она уништена као и евентуалној надокнади штете он сам (Билински-Р.С.) одлучивати.¹⁰⁷¹

Поћорек је у извјештају од 21. јула 1914. ублажавао размере проведене репресије. „Читав српски народ“ осим пар фанатика, по њему је био погођен атентатом. Није пружио објашњење како је онда могуће да избију нереди и зашто их није угушио, Поћорек је изнио огорчење, своје лично као и његових сарадника, када је видио „како је раздражена и залуђена гомила“ уништавала цркве, школе и имовину недужних грађана. Пренио је процјену управе да „елементи муслиманског и хрватског народа“ нису у томе учествовали и да не поздрављају вандализам. Посебно спорно било је питање надокнаде учињене штете

¹⁰⁶⁶ *Hrvatski dnevnik* 4. srpanj 1914.

¹⁰⁶⁷ В. Маџар, *Izvještaj vladinog komesara za glavni grad BiH*, 214; Д. Д. Васић, *Погроми над Србима*, 225.

¹⁰⁶⁸ Архив БиХ, ZVS Präs No 7490/1914

¹⁰⁶⁹ *Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog*, 82.

¹⁰⁷⁰ Да се из БиХ протјерају сви држављани Србије, а са подручја Монархије Срби који су се у било којем смислу показали неподобним. Остале наредбе односиле су се на студенте, средњошколце, учитеље и православне свештенике. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 82.

¹⁰⁷¹ В. Маџар, *Izvještaj vladinog komesara za glavni grad BiH*, 209.

српским грађанима. Очекивао је да ће у будућности бити настављена пракса да се за Монархију ради са већином састављеном од Хрвата и муслимана. Предсједник Бешагић и замјеник Сунарић 15. јула састали су се с Поћорекком и информисали га о расположењу које је у њиховим заједницама. Поћорек је констатовао да Хрвати имају оне „који размишљају знатно дубље него муслимани“ и да влада велика бојазан да ли ће се и овај пут одустати од сукоба. То би по његовом тумачењу било схваћено као знак слабости и могло би да усмјери хрватску и муслиманску омладину „у југословенски покрет под српским руководством“.¹⁰⁷²

Србија је у штампи оптуживана за рат који ће услиједити. Стјепан Радић је у гласилу Странке права оптужио Србију за дуготрајну пропаганду. Радић пише да је дио те српске кампање био усмјерен и против Штадлера те да је надбискупу приговорано да има големе посједе и приходе. Апострофира да су марта 1909. у томе учествовали и они Срби који након атентата нису били прогањани и који припадају „међу најлојалније елементе у Босни...“. Радић у свом тексту о српској кривици даље пише да су Срби успјели да придобију најпросвећенији народ у Монархији „словенске пчеле“ – Чехе против Хрвата те да је „Чешка на странпутици“ и да њена штампа пише „под магичним дојмом“ народног јединства према српској основи. На крају Радић пише да „за такву и толику кривду мора прије или после доћи и заслужна казна“.¹⁰⁷³ Ту казна требала је да изврши Хабзбуршка монархија али почињући рат „аустроугарска трошна зграда“, насукала се ускоро „на гробен босанске стварности“.¹⁰⁷⁴

У Босни и Херцеговини хрватско становништво је подсјећано колико је „покојни престолонаследник“ био свјестан да је „велико питање Монархије“ – хрватско питање, и да је важно његово рјешавање. Читаоци су обавјештени да је „данас дошло вријеме или –или“, Велика Србија или „права, не само привидна Хрватска“ у Монархији.¹⁰⁷⁵ Истицано је да су Хрвати „прво јужнословенско племе у Монархији“ и да је према томе природно да буду најзаинтересованији за јужнословенско питање. Нова државна творевина која би их окупила морала би стога бити означена хрватским именом. Потенциран је правашки програм који предвиђа једну државу слободну и независну од остатка Монархије под жезлом хабзбуршке династије. Образлагано је да због уставних разлога све до тада није било допуштано Хрватској да постане „тежиште и средиште решења“ јужнословенског питања у Монархији.¹⁰⁷⁶

Билински је првих дана кризе процијенио, додуше потпуно погрешно, да на крају неће доћи до ратног сукоба. Увјерен у коначни миран исход супротстављао се војним круговима око питања управљања Босном и Херцеговином. Сматрао је да због злочина који су извршили појединаца не треба вршити колективно кажњавање њиховог народа. Залагао се за одвајање лојалне већине од „велеиздајничких елемената“ и диференциран приступ. Процијенио је да је „претежан дио становништва“ лојалан и да треба наставити с дотадашњом политичком праксом. Тражио је да се након смиривања ситуације Сабор састане и усвоји „двје заостале законске основе“ о каматама за кредитирање кметова и

¹⁰⁷² Dokument „Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 11. bis 20. Juli“, Sarajevo 21. juli 1914. *Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, 573-575.

¹⁰⁷³ Описао је српску дјелатност у Русији током и након Анексионе кризе као изузетно опасну кампању лажи која је дирала у „најосјетљивије руске жице“. „Стотине Србијанаца“ тада се „разлетило Русијом“, говорили су и писали о аустријском католицизму који „најсуровијим методом“, као и новцем наводи православне на промјену вјере и представља пријетњу православљу и православној Русији коју „непомирљиво мрзи“. Стварана је перцепција како „аустријски Хабзбурговци ... не сањају о ничему другом“ него о припајању пограничних територија и потискивању Русије до Волге. Као и да је, што је много важније, „највећу... свјетску државу“ окренула „против друге највеће словенске државе“. Односно да је Србима успјело да суоче Руску империју и Хабзбуршку монархију као и да је у том тренутку „највећа нада за европски мир у војној спремности и одлучности“ Њемачке. *Грађа о српскохрватским односима*, 534-535. Радићев текст „Шта је Србија крива Европи и Словенству?“ објављен је у листу *Хрватство* 28. јула 1914.

¹⁰⁷⁴ Ђ. Mikić, *Austrougarska ratna politika*, 16.

¹⁰⁷⁵ *Hrvatski dnevnik* 24, 25, 27. srpanj 1914.

¹⁰⁷⁶ *Hrvatska Zajednica* 9, 22. srpanj 1914.

буџет за 1914/1915. годину. Поћорек се супротставио овом плану аргументујући свој став неспремношћу муслиманских и хрватских челника да наставе сарадњу с српским заступницима у Сабору. Остаје међутим нејасно колико је на наведени став утицао „ратоборни земаљски поглавар“.¹⁰⁷⁷ Поћорек као командант армије био је подређен врховној команди. С неограниченом влашћу коју је примјењивао осуђујући на вјешања или интернације које Заједничко министарство финансија није могло зауставити ни позитивно одговорити на тужбе становништва.¹⁰⁷⁸ Поћорек је инсистирао да се уводе изнимне стање али то Билински није одобравао све док не прође рок ултиматума 23–25. јула 1914.¹⁰⁷⁹ Средином јула Хрвати у Босни и Херцеговини су подсећани да је покопана „наша срећа“ убијена од хајдучке руке, чији дан смрти је најцрњи дан јер је надвојвода био „освит срећнијих дана“.¹⁰⁸⁰ Конрад фон Хецендорф 16. јула 1914. године је писмено захтијевао од Министарства рата да се, упоредо с мобилизацијом, изда наређење цивилним органима да у Босни и Херцеговини ухапсе сва политички сумњива лица, без обзира на то да ли постоји конкретни поводи за такве поступке.¹⁰⁸¹

Изнимне мјере у БиХ заведене су тако да се најприје Законском Наредбом Земаљске владе од 26. јула 1914. године суспендоване поједине одредбе Земаљског статута што је дало основу за њихово увођење на основу Закона о изнимним мјерама од 5. марта 1910. године. Оне су објављене у више наредби Земаљске владе. Кажњивим дјелима сматрани су велеиздаја, ометање јавног реда и мира, побуна, ширење гласина, пљачка, подметање пожара, увреда цара и чланова царске породице, устанак, јавно насилништво, убиство и учешће у пљачки.¹⁰⁸² Када је у Сарајеву наређена мобилизација Хрвати су то поздравили „уз највећу радост“.¹⁰⁸³ Указ о општој мобилизацији у Аустро-Угарској цар Франц Јозеф потписао је 31. јула а 2. август је одређен као дан узбуне а 4. август као први дан мобилизације.¹⁰⁸⁴ Процјена броја ангажованих војних обавезника у БиХ креће се од 291.498 до 325.000 док је смртно страдалих 38.000-40.000. Процентуално гледано Хрвати војници чинили су 27 % страдалих, нешто више од свог учешћа у укупној популацији.¹⁰⁸⁵ Поћорек је наредио да се поред редовне армије формирају и јединице од повјерљивог, односно

¹⁰⁷⁷ Dž. Juzbašić, *Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru*, 209-210.

¹⁰⁷⁸ „Iz memoara ministra Bilinskog: Pohod na Srbiju i objave rata“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 151-152 књ. XII год X јул-август 1936*, 399.

¹⁰⁷⁹ „Iz memoara ministra Bilinskog: Pohod na Srbiju i objave rata“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 151-152 књ. XII год X јул-август 1936*, 403.

¹⁰⁸⁰ *Narodna Hrvatska Zajednica* 15. srpanj 1914.

¹⁰⁸¹ X. Лајдингер и др., *Прљави рат Хазбзбурга*, 66.

¹⁰⁸² Даном објаве наложено је за цијелу земљу да оружнички листови губе важност и да су сви власници оружја дужни у року од 8 дана пријавити оружје надлежном органу сигурности. Они који су посједовали експлозив морали су га у року 24 сата пријавити политичким органима. За неизвршавање ове одредбе била је предвиђена казна од 2.000 круна и покретање поступка пред војним судом.. казнено законодавство над особама које су се, након ступања на снагу наредбе у Босни и Херцеговини бавили недозвољеним пословима, сарађивали и договарали с непријатељем, прекршили заклетву о војној служби или се нису одазвали позиву на службу учинили су кривично дјело, због чега су предати војним судовима који су били надлежни само за та дјела, тако да друга кажњива дјела нису узимана у обзир. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 83. Arhiv BH, ZMF, Präs, 1914, 1.059. *Verordnung des Landeschef für Bosnien und der Herzegovina und Armeeininspektors in Sarajevo über die zeitweilige Unterstellung von Zivilpersonen unter die Militärstrafgerichtbarkeit*

¹⁰⁸³ Dokument „Entwicklung der innerpolitischen Lage in der Zeit vom 21. bis 28. Juli“, Sarajevo 28. juli 1914 *Lične zabilješke generala Oskara Pottioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini*, 579.

¹⁰⁸⁴ Укупно требало је мобилисати око 3.350.000 људи од чега је у оперативну војску требало да уђе између 1.8 и 2 милиона људи. Крајем јуна 1914. босанскохерцеговачке јединице бројале су 10.298 људи, 2.998 на одсуству, резерва 24.707 а допунске резерве 12.595. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 85.

¹⁰⁸⁵ Муслимани су с учешћем од 50% страдалих у односу на 33% популације непропорционално страдали. Код Срба је случај био обрнут 23% страдалих у односу на 43%. Обрнуто пропорционални однос страдања показује да је постојало неповјерење према српском елементу у војсци и да је муслимански више ангажован. Срби су напуштали аустроугарску војску а то је навело надлежне да их мање ангажују у акцијама. „The Bosnian-Herzegovian Formations of the Austro-Hungarian Army, 1914-1918“, in: *Scholar, Patriot, Mentor: Essays in Honor of D.V. Djordjevic*, Boulder, CO: East European Monographs, 1992, 310-311; Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 262.

муслиманског и католичког, становништва. У склопу извршења тих наредби формиран је Заштитни корпус од 11.000 људи и Добровољачки од 1.200 људи.¹⁰⁸⁶

Јужнословенско становништво је на регрутацију, као и на атентат, реаговало различито. Муслимани и католици су увођење регрутације прихватили „с патриотским ентузијазмом“. У војску се пријављивали и људи који на то нису били обавезни. Међу добровољцима било је највише католика 2.066, муслимана је било 1.596 а јевреја 10. Свој допринос томе дало је и римокатоличко свештенство. Римокатоличка црква наступила је с позиције одобравања рата и патриотске агитације. „Католичке цркве су званично подржале“ Аустро-Угарску али је код појединих припадника клера језик „подршке превазилазио конвенционалност и откривао жељу“ за обрачуном. Загребачки надбискуп Антун Бауер (1856–1937) је у циркуларном писму вјернике своје дијацезе обавијестио да је рат почео „јер мира не може бити са душманином“. Око овог питања у БиХ није било издиференцираног приступа између фрањеваца и секуларних свештеника. Бањалучки бискуп фрањевац Јосип Гарић (1870–1946) је у покушају да повећа људске потенцијале хабзбуршке војске, упутио циркуларно писмо свештеницима да у својим жупама пораде на повећавању броја добровољаца.¹⁰⁸⁷ Херцеговачки бискуп Алојзије Машић (1859–1942) дао је свој допринос јачању аустроугарске ратне политике у БиХ. Иако је у вријеме антисрпских демонстрација тражио да католички народ „живи у слози с осталима“, сада је наредио свим жупним црквама да се сваке вечери окупља народ на звоно, „да се моли круницу пред светим сакраментом“, пјева *Tantum ergo* и вјерници благосиљају. Покушао је чак да формира католичке јединице. Прогласио је да почиње сакупљати добровољце али му је то Пођорек забранио. Иван Шарић је 31. јула 1914. војницима који су требали да крену на Србију честитао на „толикој милости Божијој“, што су одабрани за борце и „јунаке наше миле домовине. Стога је став присутан у српској историографији да римокатоличка „црква није водила антисрпску политику директно“ већ да је била „свјесно предан инструмент у рукама хабзбуршке државе која је водила такву политику“ подложен преиспитивању.¹⁰⁸⁸ Увјерљиво је објашњење да су, што се личне мотивације тиче, у Првом свјетском рату Хрвати католици жељели да „за част Аустрије“ униште Србију.¹⁰⁸⁹ Међутим, Хрвати су такође били додатно мотивисани жељом да у постратном периоду дође до уједињења свих покрајина, које су на основу историјског права, перципиране као хрватске.

¹⁰⁸⁶ За вријеме обављање службе припадници ових јединица прекорачавали су дужност за шта су поједини били оптужени а против њих су вођени и кривични процеси. Формирање и допуна услиједила је од елемената који нису подлијегали војној обавези, из 2. и 3. резерве који нису имали ратни распоред. На формирање у успоставу шуцкора Земаљска влада није имала никакав утицај већ је то била „чиста војна надлежност“. О формирању тих јединица Земаљска влада је донијела рјешење 11. августа 1914. Требали су да врше полицијске патроле, стражарске службе пред управним зградама, поштама, телефонским и жељезничким линијама као и чување истакнутих мјеста уз ријечне обале као и појачање финансијских стражи. Срески начелник Мостара крајем септембра 1914. предложио је Војној команди да се сви војни обавезници стари од 37 до 60 година, а који нису вршили војну дужност образују у милицију. Према његовим процјенама у Херцеговини се могло ангажовати око 20.000 муслимана и католика. Констатовано је да „људство са великим нестрпљењем чека на позив да служи домовини“. Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 87. (Према АВН, ZVBiH 12.623 28. septembar 1914.)

¹⁰⁸⁷ Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995, 394. (Микић се позива на сигнатуру Архив БиХ, ЗВ Пр.1914, бр.9.258 Бања Лука 28. јула 1914)

¹⁰⁸⁸ *Vrhbosna* 20. kolovoz 1914. Ријеч је о тумачењу Виктора Новака и Милорада Екмечића. Екмечић, аутор горе наведених цитата, пише да се не може говорити о директној антисрпској политици. Али није увјерљив када ова дешавања описује као вјерске неспоразуме који су били „катастрофални за будућност“. М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 161-164. Ставови Виктора Новака, који је иначе оштро писао о улози католичке цркве, да је Мишићева посланица „једина свијетла зрака кроз мрак паганског и дивљег“, да је насупрот његових осуда погрома Срба „добар дио његових фрањеваца пошао другим путем“ такође су спорни. Због чињенице да се овај црквени великодостојник убрзо ангажовао око формирања оружаних јединица. V. Novak, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1986, 34.

¹⁰⁸⁹ Ђ. Микић, нав. дјело, 398.

ЗАКЉУЧАК

Однос Аустро-Угарске и Хрвата у Босни и Херцеговини у периоду 1903–1914, проучен првенствено кроз призму односа аустроугарске управе и хрватских организација, био је полазна идеја у изради ове докторске дисертације. Због обимности и сложености истраживања односа Аустро-Угарске и Хрвата у Босни и Херцеговини фокусирали смо се на политички аспект овог односа, те се нисмо посебно дотицали културних и научних тема из наведеног периода.

Током истраживања уочили смо значај штампе, нарочито оних листова који су, сваки у своје вријеме, имали доминантан утицај на хрватско становништво Босне и Херцеговине. Свјесни недостатака ове врсте историјских извора, који су у досадашњим истраживачким напорима често били на маргини интересовања, приступили смо им с посебним опрезом. На страницама хрватске штампе чија је уредничка политика, као и остале штампе у Босни и Херцеговини, била под будним оком цензора, открили смо буран политички живот и право море информација којим смо обогатили корпус научних резултата наших претходника. У њиховим радовима смо наилазили како на пропусте тако и на погрешне закључке, на које смо указали у оној мјери у којој се односе на нашу тему.

Истраживања су показала да је тадашњи однос Аустро-Угарске и Хрвата у Босни и Херцеговини сложенији него што се до сада писало. Он се не може поједностављено свести на однос подређеног и надређеног, у којем аустроугарска управа, по налозима из Беча, издаје наређења које хрватске организације послушно извршавају. Још мање се може говорити о прикривеном непријатељском односу у којем обе стране имају тајне планове за будућност. Суштински ријеч је о савезништву у којем ниједан партнер није био задовољан оним другим. Аустроугарска власт била је незадовољна слабошћу хрватског покрета у Босни и Херцеговини, у којем су унутрашња трвења била честа. Кључне личности хрватског покрета биле су незадовољне односом аустроугарске управе, за коју њихове политичке жеље нису биле приоритет. Питање развргавања оваквог савеза ипак није никада постављено, а његови историјски коријени су дубоки.

Босански вилајет, најзападнији европски османски посјед, био је од времена Јозефа II предмет интересовања хабзбуршких војних и политичких кругова, који су настојали да ако не могу да усмјеравају онда бар буду у току с процесима, који су се тих бурних деценија одвијали на овом пограничном подручју. Требало је да у балканским и европским оквирима дође до Велике источне кризе (1875–1878), која је имала потенцијал да прерасте у још један оружани сукоб европских сила и Русије, па да одлуком на Берлинском конгресу дође до препуштања османске Босне и Херцеговине хабзбуршкој власти. У међувремену, Хабзбуршка монархија из времена канцелара Метерниха одавно више није постојала. Изгубила је добар дио својих некадашњих територија као и престижни статус велике силе. Под именом Аустро-Угарска (1867.) била је усмјерена у подручје европског југоистока – Балканско полуострво, да ту показује своју снагу и моћ.

У тренутку почетка војних операција једини дио вилајетског становништва од којег се није очекивао отпор окупацији били су римокатолици (католици). Окренути локалним заједницама, под утицајем фрањевачког реда као својеврсне елите, босанскохерцеговачки католици су у Аустро-Угарској видјели дуго чеканог хришћанског ослободиоца и гаранта свијетле будућности. Очекивали су да ће Монархија, чији владар је и сам био посвећени вјерник, наградити њихову оданост и да ће они постати ослонац нове власти. Међутим, њихове жеље нису биле утемељене у стварности. Католици су чинили мање од петине становништва Босне и Херцеговине и били су у економском и политичком погледу савезник другог реда. Муслимански земљопосједници као елитни дио своје заједнице страховали су од укидања феудализма и губитка посједа. Муслиманско становништво је стријепило и да ће их хришћанска држава, под чију су власт прешли, изложити вјерском прогону те присилити

на конверзију. Срби који су, након низа буна и устанака у XIX вијеку, дочекали да једног страног господара замијене другим били су такође непријатељски расположени. Евентуално заједничко дјеловање ове двије групе незадовољних могли су да угрозе тек стечене позиције Аустро-Угарске. Устанак у Херцеговини с почетка 1882. године, премда краткотрајан и територијално ограничен, показао је да је могуће превазићи религиозну дистанцу и лична непријатељства. Од тада аустроугарска власт процијењивала је сваки српско-муслимански савез као потенцијалну опасност за интересе Монархије. Стара пословица завади па владај била је мисао водила тадашњих аустроугарских политичара, која је у наредним деценијама одређивала њихову политичку праксу. Однос Аустро-Угарске и Хрвата у Босни и Херцеговини у том периоду може се најбоље сагледати кроз однос аустроугарске управе и хрватских друштава. Формално, она су требала бити културна без националног предзнака, практично била су језгро будуће политичке организације. Управо у њима су се окупљали, повезивали и сарађивали појединци који ће у наредном периоду постати важни актери политичких збивања.

У вријеме владавине Бењамина Калаја ослонац аустроугарске власти у Босни и Херцеговини била је домаћа муслиманска земљопосједничка елита. Она је у политичким пројекцијама заједничког министра финансија требала да прерасте у елиту једне потпуно нове нације – босанске. Пошто је пројекат изградње посебног националног идентитета доживио слом, требало је наћи пандан српској националној идеји која је могла да угрози Аустро-Угарску. Одговарајући супарник овом опасном противнику је пронађен у старом лојалном хабзбуршком савезнику, католичком становништву. Оно је тих неколико деценија демографски, првенствено због усељавања, непропорционално расло и истовремено се културно и економски развијало. Национална идентификација у хрватском смислу била је такође у току. Отежавајућа околност у националном развоју била је чињеница да су елитни дио ове заједнице и даље чинили свештеници. Унутар католичког свештенства у Босни и Херцеговини постојао је озбиљан раздор, који ће у наредном периоду добити облик политичке подјеле.

Фрањевачки ред, вишевијековни представник и бранилац римокатолицизма у Босни и Херцеговини, одбијао је да се повинује захтјевима, из њихове перспективе дошљачког, секуларног (свјетовног) свештенства. Нова редовна црквена хијерархија у Босни и Херцеговини, на челу са врхбосанским надбискупом Јосипом Штадлером, тежила је преузимању жупа као основних јединица вјерског и друштвеног живота католичке заједнице. Али овај процес никада није доведен до краја. То ће се у годинама хрватског раскола у Босни и Херцеговини управо показати као пресудно за побједу стране коју су подржавали фрањевци. Додатно оптерећење за аустроугарску управу, у конфесионално осјетљивој средини, била је упорна прозелитска активност енергичног надбискупа Јосипа Штадлера. Дугорочно гледано она је с једне стране била неуспјешна јер није довела до повећања броја римокатолика, а с друге стране била је изузетно штетна како за Аустро-Угарску тако и за хрватску националну идеју у Босни и Херцеговини – идеју која се првенствено заснивала на хрватском историјском праву, које се као танка црвена нит провлачи кроз разноврсне хрватске националне покрете прве половине XIX вијека, да би у програму Странке права добило своју пуну афирмацију. Правашке диференцијације, које су потом услиједиле, нису утицале на перцепцију историјског права као темеља хрватског политичког програма.

Током љета 1903. године наступило је вријеме великих промјена на Балканском полуострву. Сломом режима Куана Хедерварија у Хрватској и Славонији дошло је до прекомпозиције страначких односа и каснијег стварања хрватско-српске коалиције. Ова коалиција је успјела да превазиђе дотадашње хрватско-српске спорове. Тежила је успостављању савезништва које је угрожавала угарски али и аустријски престиж. Она је имала одређени одраз на простору Босне и Херцеговине, гдје је кампања против ове коалиције имала своју локалну политичку употребну вриједност. Оптужбе за националну

издају постале су саставни дио тадашњег политичког живота Хрвата у Босни и Херцеговини, који су се такође нашли у измијењеном политичком и друштвеном окружењу.

С именованем новог заједничког министра финансија Аустро-Угарске Стефана Буријана дошло је до либерализације аустроугарске управе. У покушају придобијања искрене лојалности свих група становништва Босне и Херцеговине дозвољено је, истина неформално, његово политичко организовање. Оно се одвијало унутар сваке појединачне заједнице. Тада су све разлике унутар римокатоличког корпуса у Босни и Херцеговини дошле до изражаја. Супротстављене хрватске стране међусобно су се оптуживале за издају хрватске националне идеје. Једна је страна своју снагу и утицај заснивала на личном Штадлеровом ауторитету, друга је подршку пронашла у фрањевачком реду. Различити погледи на будуће политичко дјеловање ове организације огледали су се прије свега у питању привлачења и прихватања припадника муслиманске популације у чланство хрватске организације. Штадлер је, насупрот вођству организације, инсистирао на католицизму као основној идентификационој али и оријентационој политичкој тачки. Аустро-Угарска је била склонија супротном мултиконфесионалном приступу. Јер би муслиманским прихватањем чланства у хрватској организацији била повећана база подршке аустроугарској власти. Тиме се Аустро-Угарска, односно њени чиновници у Босни и Херцеговини, хтјела то или не морала наћи насупрот надбискупа. Сукоб ниједној страни није донио очекивану корист. Крајњи циљ аустроугарске власти било је формирати изузетно доминантну хрватско-муслиманску већину у Босни и Херцеговини. Толико монолитну да би све политичке промјене супротне интересима Монархије постале немогуће. Међутим, ова политичка комбинаторика трајала је без жељеног резултата до почетка Првог свјетског рата. Штадлер такође није постигао свој циљ, потпуну контролу над политичким тежњама Хрвата у Босни и Херцеговини.

Августа 1906. године, у тренутку формирања хрватске организације, назване *Хрватска народна заједница* (ХНЗ) ове двије хрватске фракције прикриле су постојеће анимозитете. У наредном периоду покушале су да заједнички дјелују и превазиђу међусобне разлике. Одобравање правила ХНЗ, чиме би формално било озакоњено њено дјеловање, потрајало је више од годину дана. То је ауторе који су се до сада бавили овом темом довело до далекосежних и међусобно супротстављених закључака. Први повезује одобрење правила ХНЗ с лојалним понашањем његовог вођства око питања статуса Босне и Херцеговине. Односно да су након коначне одлуке врха Монархије о спровођењу анексије корисном савезнику (ХНЗ) одобрена правила. Из тога произилази да је ХНЗ била обичан инструмент Аустро-Угарске. Други закључак је да је настанак ХНЗ наишао на отпор у владајућим структурама, у којој су само неки високо позиционирани појединци били наклоњени ХНЗ. Односно да је хрватска организација у Босни и Херцеговини настала самостално и супротно интересима владајућих структура. Међутим, оба ова закључка су заправо погрешна. Правила ХНЗ су добили одобрење 22. новембра 1907. Констатација да су правила донесена након састанка државног врха Аустро-Угарске 1. децембра 1907. године, када је одлучено да се првом повољном приликом анексија проведе, дефинитивно је погрешна. Позитиван став ХНЗ према анексији Босне и Херцеговине свакако је имао улогу у одобрењу правила. Чињеница је да су аустроугарске власти толерисале постојање једне организације и њено организовање без формалног одобрења правила. Међутим, из тога не произилази да је пресудно било прихватање промјене правног статуса Босне и Херцеговине од стране ХНЗ. Након чега је услиједила „награда“ – одобрење правила. Аустро-Угарска је одобрила рад српској (СНО) и муслиманској организацији (МНО), чије чланство није с радошћу дочекало анексију. Према томе, одобравање правила хрватске организације било је сљедећи корак. Правашки програм предвиђао је уједињавање свих хрватских земаља. Али сматрати да би нека хрватска организација, због досљедног поштовања својих програмских начела, била противник анексије је сасвим погрешно. Анексија је из хрватске перспективе перципирана само као први корак у припајању Босне и Херцеговине Хрватској. Тумачење да је ХНЗ настала против воље државних органа, а да је заправо била њихов противник, погрешно је

колико и свођење ХНЗ на играчку у рукама аустроугарске власти. Дужи период одобрења правила може бити посљедица политичке тактике власти Аустро-Угарске, да у одређеном временском периоду провјери лојалност нове организације. Односно да ли ће ХНЗ почети да показује знакове непријатељства, да напада аустроугарску управу, да се повезује с непријатељском хрватско-српском коалицијом и слично. Треба имати у виду да је у току била промјена највиших државних функционера Аустро-Угарске, као и да је Царински рат са Србијом био у пуном јеку.

Показало се да секуларно вођство ХНЗ не жели да организацију препусти надбискупу Штадлеру и његовом окружењу. Услиједила је политичка борба из које је као поражени изашао Штадлеров клерикални круг. У вријеме када је Европу тресла Анексиона криза текао је процес припрема за још једну хрватску организацију *Хрватску католичку удругу* (ХКУ). Подјелу лојалног дијела становништва Босне и Херцеговине, на двије супротстављене фракције аустроугарска управа није могла да заустави. Међутим, пошто су обје организације биле искрено привржене интересима Аустро-Угарске, овакав развој догађаја није донио политичку штету Монархији. Након што је владар Франц Јозеф овим анектираним покрајинама даривао Статут/Штатут/Устав услиједили су први избори. На којима су бирачи били подијелени у три курије. Изборни резултати показали су да Штадлерова ХКУ не ужива подршку више од четвртине тадашњег хрватског гласачког тијела.

У Сабору Босне и Херцеговине дјеловаће хрватских посланика, премда чланова супарничких организација, није суштински било у супротности с политичким интересима Аустро-Угарске. Хрватски посланици су се у саборским говорима понашали тако да критика аустроугарске управе не пређе границу прихватљивости, након које би дошло до правог политичког конфронтирања. Кључно питање аустроугарске владавине Босном и Херцеговином: како ријешити статус кметова а притом задржати стабилност у покрајинама и не изазвати политичке потресе, никада није добило прави одговор. Умјесто тога идеја факултативног откупа, која је суштински задржавала постојеће стање, прихваћена је уз подршку хрватских посланика. Аустроугарска управа није међутим успјела, да уз подршку муслиманских и хрватских представника, створи такву саборску већину која би гарантовала неоспоравану управу у земљи. У највишим круговима власти Аустро-Угарске је по питању управљања Босном и Херцеговином преовладало мишљење о неопходности промјене приступа. Умјесто цивилног сада је у земљи требао доминирати војни елемент. С тим циљем дата су велика овлашћења земаљском поглавару, који је објединио цивилну и војну власт. Тиме је у Босни и Херцеговини завршена либерална Буријанова деценија. Уведен је „прикривени апсолутизам“ који, и поред много директнијег притиска на политичке противнике, није остварио амбиције војних кругова у Бечу, заговорника оваквог приступа.

Први и Други балкански рат завршили су се супротно аустроугарским очекивањима. Вођства Хрватске народне заједнице (ХНЗ) и Хрватске католичке удруге (ХКУ) 1912. године превазишле су своје подјеле. Штадлерова удруга признавши пораз у борби за доминацију утопила се у ХНЗ. С друге стране покушај ХНЗ, који је подржавала и аустроугарска управа, да придобије муслимански елемент је пропао. Муслиманско становништво је до тада, уз неке појединачне изузетке, политичку афирмацију дефинитивно пронашло унутар неколико својих организација. ХНЗ је постала практично једноконфесионална организација католика Хрвата. До тада унутар ХНЗ, као појединци са већим политичким ауторитетом, издвојили су се Никола Мандић, Јозо Сунарић и Ђуро Џамоња. За разлику од Мандића и Сунарића, који ће до краја остати дио владине већине, Џамоња је временом прешао у опозицију али није иницирао раскол унутар организације.

Помирење хрватских организација није било суштинско и у разним приликама јасно су се указивале све притајене супротности. Органи аустроугарске управе морали су тада да дјелују помирљиво, смирујући личне сукобе и ограничавајући амбиције својих савезника. Посљедично, Аустро-Угарска је морала своје планове за Босну и Херцеговину да одлаже за извјесно вријеме. Међутим, ни тада није дошло до угрожавања утицаја аустроугарске власти на хрватске организације. Нетрпељивости и ситни сукоби с властима нису свој одраз добили

у формирању јаке хрватске групе, ненаклоњене влади и њеном програму. Уз свега три изузетака хрватски посланици су били дио владине саборске већине.

У међувремену, у јавности Босне и Херцеговине појавио се један нови фактор, опозиционо настројена омладина. Она је своје активности проводила кроз разне ђачке тајне организације, у којима у одређеном броју учествују и хрватски омладинци. Улични сукоб с државним органима, насилно показивање незадовољства страном управом, до тада незамисливо, постало је стварност. Међутим, оно није захватило широке хрватске масе и остало је у уском кругу младих занесењака.

Идеја да ће се јединствена велика хрватска држава остварити уз подршку Хабзбуршке монархије, а не у борби против ње, остала је и даље доминатна у хрватској политичкој елити Босне и Херцеговине. Очекиване су промјене у организацији Монархије које би помогле остварењу хрватских политичких жеља. Посебне наде су се полагале у концепт који је до тада у Бечу већ био одбачен као суштински неспроводив. Увођење тријалистичког уређења, као спасоносног рјешења за тренутни положај Монархији увијек оданих Хрвата, погрешно је перципирано као идеја чије је остварење само питање времена. Унутар хрватске политичке елите у Босни и Херцеговини није било заговорника другачијих политичких рјешења.

Долазак наслједника аустроугарског престола Франца Фердинанда у посјету Босни и Херцеговини, умјесто величанственог дочека и још једног доказа лојалности Хрвата, претворио се у трагедију. Пошто је надвојвода, од којег се очекивало да ће по доласку на престо испунити хрватске жеље о посебној држави, убијен. Након Сарајевског атентата, уз неформалну подршку аустроугарске управе, екстремнији дио хрватског елемента у Босни и Херцеговини нагомилану фрустрацију показао је у антисрпским демонстрацијама. Почетком рата Хрвати су добили прилику да на бојном пољу докажу своју лојалност Аустро-Угарској.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ

Архивски фондови

Arhiv Bosne i Hercegovine

*Zajedničko ministarstvo finansija 1878-1918

*Zemaljska vlada Sarajevo

*Napretkova kulturno-historijska zbirka

Historijski arhiv grada Sarajeva

*Zbirka *Varia*

Објављени извори

(Аутобиографије, Дневници, Збирке извора, Кореспонденција, Љетописи, Мемоари, Пописи, Путописи)

Austria in dissolution. Being the Personal Recollections of Stephan, Count Burián. Minister for Foreign Affairs for Austria and Hungary 1915–1917 and 1918, translated by Brian Lunn M.A., London 1925.

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама. I том (1876–1918), приредио Momir Stojković, Beograd 1998.

Benić B. Fra, *Ljetopis sutješkog samostana*, priredio Ignacije Gavran, Sarajevo 1979.

Bogdanović M. Fra, *Ljetopis kreševskog samostana*, priredio Ignacije Gavran, Sarajevo 1984.

Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, sabrao i uredio Ferdo Hauptmann, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek) Tom III, Sarajevo 1967.

Borojević S., *Kroz Bosnu. Ilustrirani vodič C.-k. Bosanske željeznice i Bosanskohercegovačke državne željeznice Doboj-Simin Han*, Zagreb 2018.

Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine, Prvi dio: Zemljopis. Sa devet slika i dvie geografske karte, sabrao jih i poredao Vjekoslav Klaić, Zagreb 1878.

Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850–1852), Исправе из Бечког државног архива сабрао Фердо Шишић, Суботица 1938.

Bosna i Hercegovina u Uspomenama Leona Bilińskog, Sarajevo 2004.

Buconjić P., „Glavni uzroci ustanka kršćanskog stanovništva u Hercegovini (1875). Kratak osvrt na namete“, preveo i priredio Andrija Nikić, *Croatica Christiana Periodica Vol 5 No. 8*, (1981), 67–89.

Гавриловић С., *Грађа бечких архива о Првом српском устанку I (1804-1810)*, Београд 1985.

Gavranović B., *Bosna i Hercegovina od 1853.–1870. godine*, Građa Knj. IV, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka Knj. 2, Naučno društvo N.R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1956.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu godina 1910, Sarajevo 1910.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1911, Sarajevo 1911.

Građa o srpskohrvatskim odnosima u Srbima u Hrvatskoj (1848–1914), приредио Василије Ђ. Крестић, Београд 2019.

Deželić Gj. Stj., *Hrvatska narodnost iliti Duša hrvatskog naroda. Poviestno-filozofička razprava*, Zagreb 1879.

Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, Wien 1879.

Документи о спољној политици Краљевине Србије, Књига VII, Свеска 2, 1914, приредили Владимир Дедијер и Живота Анић, Београд 1980.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903–1914, Књига I, Свеска 2, 1904, приредио Андрија Раденић, Београд 1998.

Документи о спољној политици краљевине Србије 1903–1914, Књига I, Свеска 3/1, 1905, приредила Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2014.

Dunkin R. (Snaffle), *In the land of the Bora, or, camp-life and sport in Dalmatia and the Herzegovina, 1894-5-6*. London 1897

Дневник Беџамина Калаја 1868–1875, приредио Андрија Раденић, Београд 2002.

Dr Nikola Mandić, politički vođa Hrvata u Bosni i Hercegovini i Privilegovana agrarna banka u Sarajevu, Od jednog člana Središnjeg odbora“ H.N.Z“, Mostar 1909.

Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., Zagreb 1906.

Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907., Zagreb 1907.

„Iz memoara ministra Bilinskog: Pohod na Srbiju i objave rata“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 151-152 књ. XII год X* јул-август 1936, 398-404.

Jagić V., *Spomeni mojega života, I deo (1838–1880)*, Beograd 1930.

Jelenić J. (prir.), *Izvori za kulturni povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913.

Капицић Х., *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, Грађа Књ. III, Одјељење историско-филолошких наука Књ. 1, Сарајево 1956.

Исти., „Ukidanje funkcije civilnog adlatusa (Diskusija i odluka zajedničke austro-ugarske vlade)“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika BiH I* (1961), 333-338.

Исти., „Dva priloga novijoj istoriji Bosne i Hercegovine: 1. General Auffenberg o političkoj situaciji krajem 1909. i početkom 1910. godine, 2. A. Šek, Bosna i Hercegovina i ustavne prilike“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine II* (1962), 293-328.

Исти., „Ispisi iz Bečkog arhiva o predistoriji Prvog svjetskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva Bosne i Hercegovine X-XI* (1971), 465-537.

„Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891–1914.“, priredili Hamdija Hajderhodžić–Rafo Arneri–Hrvoje Marović–Marija Nemeč, *Arhivski vjesnik VI* (1963), 7-229.

Korunić P., „Pisma Klimenta Božića Matiji Mrazoviću o prilikama u Bosni 1867-1869“, *Historijski zbornik, god XXXVII* (1984), 165-225.

Kohl J. G., *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Dresden 1851.

Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, redaktor Risto Besarević, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek) Tom IV, Sarajevo 1968.

Kvaternik E., *Izabrani politički spisi*, priredio Dubravko Jelačić, Zagreb 1998.

Kranjčević I., *Uspomene jednog učesnika u Sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1954.

Крестић В. Ђ., *Грађа о Србима у Хрватској (1848-1918). Књ. 1 1848–1883*, Београд 1995.

Kreševljaković H., priredio Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine*, Građa Knj. VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 5, Sarajevo 1957.

Kršnjavi I., *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike I-II*, Zagreb 1968.

Lis Jacek T., „Bosna i Hercegovina u očima Poljaka – Poljski putopisi o Bosni i Hercegovini o austrougarskom razdoblju“, *Prilozi 47* (2018) 91-104.

Lične zabilješke generala Oskara Potioreka o unutrašnjopolitičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini, urednici Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, knjiga XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 1, Sarajevo 2015.

Мандић В., *Босна у ланцима или Поводом атенатата Гаврила Принципа*, Сарајево 1919.

Maček V., *Memoari*, Zagreb 2003.

Markus T., „Hrvatski politički pokret 1848-1849.“, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest Vol 12 No.2*, (2006), 41-221.

Mataković S. – Trogrlić M., *Iz korespondencije Josipa Franka s Bečom : 1907. – 1910.*, Zagreb - Split 2014.

Matoš G. A., *Putopisi. Sabrana djela XI*, Zagreb 1973.

Madžar B., „Izveštaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od Sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine“, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXVI* (1986), 205-242.

Memoari sa Balkana (1858-1878), napisao Martin Đurđević, Sarajevo 1910.

Merz I., *Dnevnik. Sabrana djela IV*, Zagreb 2014.

Микавица Д., Васин Г., „Калајев осврт на друштвено-политичку ситуацију у Босни и Херцеговини 1890.“, *Истраживања 21* (2010), 337-343.

Miller W., *Travels and Politics in the Near East. With Map and Illustrations*, London 1898

Mitrović P., Kreševljaković H., *Izveštaji italijanskog konzula u Sarajevu (1863-1870)*. Građa, knj. V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3, ND NRBIH, Sarajevo 1958.

- Nadbiskup Stadler i Franjevci*, razbistrio Prosperus Dalmata, Spljet 1909.
- Nadbiskup Stadler i Hrv. Nar. Zajednica*, napisao „Zajedničar“, Sarajevo 1910.
- Nacrt pravila „Hrvatske Katoličke Udruge“ za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1909.
- „O sarajevskom atentatu i generalu Potioreku (Iz memoara ministra Leona Bilinskog)“, preveo Vlado Gluck, *Преглед св. 150 књ. XII год X јун* 1936, 311-318.
- Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo 1912.
- Ribar I., *Iz moje političke suradnje*, Zagreb 1965.
- R. S. Seton-Watson i Jugosloveni. Korespondencija 1906–1941. I 1906–1918*, Zagreb-London 1976.
- Субић Р., „Казивање Вилка Шеферова“, *Мешовита грађа (Miscellanea) Нова серија XLI* (2020), 251-263.
- Starčević A., *Izabrani spisi*, priredio dr Blaž Jurišić, Zagreb 1943.
- Исти, *Djela Dr Ante Starčevića. Knjiga Prva. Knjiga Treća*, Zagreb 1995.
- Стојановић Н., *Младост једног покољења (Успомене 1880–1920). Дневник од године 1914. до 1918.*, приредио и предговор написао Миле Станић, Београд 2015.
- Стенографски извјештаји о сједницама Сабора Босне и Херцеговине 1910–1914.*
- Spencer E., *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube*, Vol. I, London 1851
- Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861*, Uredili i izdali Bar. Dragojlo Kušan i Dr. Mirko Šuhaj, Zagreb 1862.
- Thompson C. H., *The outgoing Turk. Impressions of a journey through the western Balkans*, London Heinemann 1897
- Truhelka Ć., *Uspomene jednog pionira*, Zagreb 1942.
- Hadžiselimović O., *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo 1989.
- Hauptmann F., “Memorandum šefa Financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkera o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim danima austrougarske okupacije”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BIH God. 1968–1969, Knj. VIII-IX*, (1968/69), 511-574.
- Hauptresultate Volkszahlung im Bosnien und der Hercegovina, von 22. april 1895*, Sarajevo 1896.
- Hötendorf v. F. C., *Aus meiner Dienstzeit 1906-1918*, II, Wien 1922.
- Henderson E. P., *A British officer in the Balkans. An account of a journey through Dalmatia, Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Herzegovina*. London Seeley 1909
- Holbach M., *Bosnia and Herzegovina: same wayside wanderings*, London Lane 1910
- Hrvatska Bosna (Mi i „oni tamo“)*. Preštampano iz „Hrvatskog dnevnika“, Sarajevo 1907.

Radić S., *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*, Zagreb 1908.

Trumbić A., *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb 1936.

Čipek T. – Mataković S., *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842. – 1914.*, Zagreb 2006.

Džamonja S., *Sjećanja – Zbivanja Susreti I dio*, Zagreb 1972.

Štastitika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1880.

Štastitika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo 1890.

Штампа

Bosansko-hercegovačke novine

Bosischer Bote Universal=Hand=und Adreszbuch für Bosnien - Hercegovina

Bošnjak

Vrhbosna

Glas Hercegovaca

Застава

Dom

Musavat

Napredak –Hrvatski narodni kalendar

Obzor

Osvit

Sarajevski list

Sarajevoer Tagblatt

Српска пујев

Hervatska

Hrvatski Dnevnik

Hrvatska Zajednica

ЛИТЕРАТУРА

Монографија и студије

Алауповић Т., *Ivan Frano Jukić*, Сарајево 1907.

Аличић С. А., *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Сарајево 1996.

Бајин З., *Мирослав Спалајковић (1869–1951). Биографија*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет Београд 2016.

Balaban M., *Češi v Bosně a Hercegovině 1878-1941*, Magisterská diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci 2009.

Бар А., *Босна и Херцеговина: аустријска управа од 1878 до 1903 године*, Београд 1906.

Варас А., *Jugoslavenska književnost*, Загреб 1963.

Beer A., *Orientalische Politik Österreichs seit 1774*, Prag-Leipzig 1883.

Беговић Б., *Развојни пут шумске привреде у Босни и Херцеговини у периоду аустроугарске управе (1878–1914) са посебним освртом на експлоатацију шума и прераду дрвета*, Сарајево 1973.

Берић Д., *Устанак у Херцеговини 1852–1862*, Београд-Нови Сад 1994.

Vogičević V., *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)* Сарајево 1965.

Исти, *Писменост у Босни и Херцеговини. Од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године*, Сарајево 1975.

Бијелић С., *Казивање паметара о прошлости Бања Луке и Крајине*, приредио Ђорђе Микић, Бања Лука 1996.

Vlažević Z., *Vitezovićeve Hrvatska između stvarnosti i utopije. Ideološka koncepcija u djelima postkarlovačkog ciklusa Pavla Rittera Vitezovića (1652.–1713.)*, Загреб 2002.

Блед П. Ж., *Франц Јозеф*, Београд 1998.

Исти, *Франц Фердинанд*, Београд 2014.

Бешлин Б., *Евгеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2014.

Бронза Б., *Хабзбуршка политика према Западном Балкану 1780–1815*, магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет Бања Лука 2005.

Исти, *Политика Аустрије према простору Босне и Херцеговине 1699–1788*, Бања Лука 2012.

Vajda S., *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*, Wien 1980.

Васић Д. Д., *Теслић и околина у вријеме трансформације феудализма у капитализам (1878–1941)*, Бања Лука 2014.

- Vodnik B., *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća*, Zagreb 1913.
- Војводић М., *Скадарска криза 1913. године*, Београд 1970.
- Војиновић М., *Политичке идеје Младе Босне*, Београд 2015.
- Vocelka K., *Österreichische Geschichte 1699-1815. Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 2001.
- Vukšić T., *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.–1903.)*. *Povijesno teološki prikaz*, Mostar 1994.
- Gavran I., *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanski franjevcima (1881–1975)*, Visoko 1978.
- Gavranović B., *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske monarhije na Balkanu)*, Beograd 1935.
- Goldstein I., *Hrvatska povijest*, Zagreb 2008.
- Gross M., *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906-1907*, Beograd 1960.
- Gross M., *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973.
- Gross M., *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860.*, Zagreb 1985.
- Gross M., Szabo A., *Prema hrvatskom građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina i sedmadesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992.
- Gross M., *Izvorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb 2000.
- Grijak Z., *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001.
- Györe Z., *Habzburška monarhija 1526–1792*, Novi Sad 2014.
- Dedijer V., *Sarajevo 1914 I-II*, Banja Luka 2015.
- Donia J. R., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006.
- Duffy E., *Saints&Sinners. A History of the Popes*, New Haven 2006
- Đaković L., *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata (I. dio: Do otvaranja Sabora, 1910.)*, Zagreb 1985.
- Ђорђевић Д., *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912*, Београд 1956.
- Исти, *Милован Миловановић*, Београд 1962.
- Исти, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962,
- Екмећић М., *Устанак у Босни 1875–1878.*, Sarajevo 1973.
- Исти, *Историја Југославије 1790–1918 II*, Београд 1989.
- Исти, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 2014.

- Žujo V., *Hugo von Kutschera*, Sarajevo 2018.
- Žmirić A., *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941.godine*, Banja Luka 2012.
- Ibler J., *Hrvatska politika 1903.*, Zagreb 1914.
- Imamović M., *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976.
- Ingrao Č., *Habzburška monarhija 1618-1815*, Beograd/Novi Sad 2014.
- Историја народа Југославије. Прва књига (До почетка XVI века)*, група аутора, Београд 1953.
- Историја народа Југославије. Књига друга (Од почетка XVI до краја XVIII века)*, група аутора, Београд 1960.
- Историја Мађара*, П. Рокаи и други, Београд 2002.
- Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд 2002.
- Itar K. Ž., *Sociologija elita*, Beograd 2005.
- Išek T., *Mjesto i uloga HKD Napredak u kulturnom životu Hrvata Bosne i Hercegovine (1902.-1918.)*, Sarajevo 2002.
- Јанковић М., „Слобода“ и „Југославија“. *Предратна тајна ђачка друштва. Бањалучки ђачки процес 1914/15*, Београд 1939.
- Jelavich B., *The Habsburg Empire in European Affairs 1814–1918*, Chicago 1969
- Jonjić T., *Ivo Pilar kao politički ideolog*, doktorski rad u rukopisu, Sveučilište u Zagrebu Hrvatski studiji, Zagreb 2015.
- Judson M. P., *Povijest habzburškog carstva*, Zagreb 2018.
- Juzbašić Dž., *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kàllayeve ere*, Sarajevo 1974.
- Исти, *Nacionalnopolitički odnosi u bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910 - 1914)*, Sarajevo 1999.
- Kamberović H., *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918.*, Sarajevo 2005.
- Kann A. R., *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, London 1974
- Kapidžić H., *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973.
- Karaman I., *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972.
- Kenedi P., *Uspon i pad velikih sila*, Podgorica-Beograd 1999.
- Ковачевић М. Д., *Историја спољне политике руске империје 1801–1917.*, Београд 2019.
- Kovačević E., *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj Republici po odredbama Karlovačkog mira*, Sarajevo 1973.

- Ковић М., *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.
- Kolanović Kisić N., *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941–1945.*, Zagreb 2009.
- Korunić P., *Jugoslovenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici. Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870*, Zagreb 1986.
- Исти, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1837-1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb 1989.
- Куртовић Ш., *О национализацији муслимана*, Сарајево 1914.
- Klaić V., *Život i djelo Pavla Rittera Vitezovića (1652.–1713.)*, Zagreb 1914.
- Crankshaw E., *The Fall of the House of Habsburg*, London 1973
- Kraljačić T., *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2000.
- Крестић В., *Хрватско-угарска нагодба 1868.*, Београд 1969.
- Исти, *Бискуп Штросмајер. Хрват, Великохрват или Југословен*, Јагодина 2006.
- Kreševljaković H., *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Sarajevo 1969.
- Крушевац Т., *Сарајево под аустро-угарском управом 1878–1918*, Сарајево 1960.
- Исти, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978.
- Лајдингер Х. и др., *Прљави рат Хазбзбурга. Истраживања о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*, Нови Сад 2016.
- Loudon: a sketch of the military life of Gideon Ernest Freiherr von Loudon, Sometime Generalissimo of the Austrian forces*, by col. George Bruce Malleson, London 1884
- Лужија С., *Немачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878-1914)*, Бања Лука 2013.
- Максимовић В., *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, Добрун-Сарајево 2003.
- Mandić M. Dr, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb 1910.
- Markus T., *Hrvatski politički pokret 1848.-1849. godine. Ustanove, ideje, ciljevi, politička kultura*, Zagreb 2000.
- Маџар Б., *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982.
- Микић Ђ., *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бањалука 1983.
- Исти, *Бања Лука на Крајини хвала*, Бања Лука 1995.
- Исти, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918.*, Banja Luka 2011.
- Исти, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бања Лука 2014.
- Исти, *Актуелност политике у стогодишњици Босанског сабора 1910–1914. године*, Бања Лука 2017.
- Милошевић Б., *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Бања Лука 2012.

- Mitrović A., *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918.*, Beograd 1981.
- Напори Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, група аутора, Бања Лука 2017. (репринт издања из 1929.)
- Novak V., *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva (1390–1930)*, Beograd 1930.
- Исти, *Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1986.
- Ортајли И., *Најдужи век империје*, Београд 2004.
- Павић М., *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, Београд 1970.
- Pal T., *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Novi Sad 2001.
- Паларе М., *Балканске привреде 1800. до 1914. године. Еволуција без развоја*, Београд 2010.
- Рапић М., *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982.
- Perić I., *Dalmatinski sabor 1861-1912 (1918)*, Zagreb 1978.
- Поповић В., *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.
- Исти, *Метернихова политика на Блиском Истоку*, Београд 1931.
- Исти, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949.
- Исти, *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965.
- Rejanović Đ., *Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850–1941*, Sarajevo 1961.
- Pelidija E., *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699 – 1718*, Sarajevo 1989.
- Исти, *Banjalučki boj iz 1737. Uzroci i posljedice*, Sarajevo 2003.
- Prelog M., *Slavenska renesansa 1780.–1848.*, Rijeka 2007.
- Радонић Ј., *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Београд 1950.
- Ражнатовић Н., *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979.
- Rauchensteiner M., *Prvi svjetski rat i kraj Habzburške monarhije*, Zagreb 2019.
- Савић Ж., *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978.
- Sergejev E., *Velika igra 1856.–1907. Rusko-britanski odnosi u Središnjoj i Istočnoj Aziji*, Zagreb 2018.
- Südland L. V., *Južnoslovensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin 1990.
- Stančić N., *Gajeva „Još Hrvatska ni propala“ iz 1832.–33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremtom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb 1988.
- Исти, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.

- Stojanović D. M., *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, London 1939
- Stojanović N., *Bosanska kriza (1908–1914)*, Sarajevo 1958.
- Стојанчевић В., *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971.
- Стојић Б., *Француска и Балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017.
- Sugar S. P., *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878-1918*, Seattle 1963
- Sked A., *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, New York 1989
- Strecha M., *Katoličko hrvatstvo. Počeci političkog katolicizma u banskoj Hrvatskoj (1897.–1904.)*, Zagreb 1997.
- Исти, *Katoličko pravaštvo. Politički katolicizam u banskoj Hrvatskoj u predvečerje Prvog svjetskog rata (1904–1910)*, Zagreb 2011.
- Теиновић Б., *Велике силе и устанци у Босни и Херцеговини током XIX вијека*, магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет Бања Лука 2011.
- Tejlor P. DŽ A., *Vorba za prevlast u Evropi 1848-1918*, Sarajevo 1968.
- Исти, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Београд 2001.
- Тепић И., *Босна и Херцеговина у руским изворима (1858-1878)*, Сарајево 1988.
- Тричковић Р., *Београдски пашалук 1687–1739*, приредио Небојша Шулетић, Београд 2013.
- Ђоровић В., *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.
- Исти, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914–1918.*, Нови Сад 2015.
- Успенски И. Ф., *Источно питање*, Београд-Подгорица 2003.
- Hadžibegović I., *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.
- Hadžijahić M., *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974.
- Harris D., *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878, The First Year*, Stanford/London/Oxford 1936
- Храбак Б., *Босна и Херцеговина у доба првог српског устанка*, Бањалука 2004.
- Чубриловић В., *Босански устанак 1875 -1878*, Београд 1996.
- Čulinović F., *Državnopravna historija ugoslovenskih zemalja XIX. i XX.vijek 1*, Zagreb 1956.
- Džaja M. S., *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783–1813)*, Zagreb 1971.
- Исти, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878 –1918). Inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar-Zagreb 2002.

Samardžić N., *Karlo V*, Beograd 2001.

Šamić M., *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1981.

Šehić N., *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.

Šehić Z., *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878-1918.*, Sarajevo 2007.

Исти, *U mojoj Bosni. Povodom stogodišnjice posjete cara Franje Josipa I Bosni i Hercegovini od 30. maja do 4. juna 1910.*, Sarajevo 2013.

Šidak J., Gross M., Karaman I., Šepić D., *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914.*, Zagreb 1968.

Šidak J. i drugi, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*, Zagreb 1990.

Šišić F., *Okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1938.

Исти, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 1526.-1918. II*, Split 2004.

Šljivo G., *Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815–1878*, Beograd 1977.

Исти, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Sarajevo 1977.

Исти, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*, Banja Luka 1988.

Исти, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Banja Luka 1990.

Исти, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Banjaluka 1992.

Исти, *Bosna i Hercegovina 1854-1860*, Landshut 1998.

Исти, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj-Sarajevo 2005.

Исти, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Tešanj 2008.

Schmid F. Dr, *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914.

Чланци, расправе и прилози

Aličić S. A., „Prilog proučavanju sela i grada u Bosni XIX vijeku“, *Jugoslavenski istorijski časopis* br.1-2 (1974), 79-90.

Balaban M., *Češke seoske zajednice u Bosni i Hercegovini do Drugog svjetskog rata*, *Radovi. Časopis za humanističke i društvene nauke*, (2012), 153-169.

Berić D., „Prilog istoriji socijalnih kretanja u Bosni 1848. godine“, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1-4, (1978), 247-272.

Исти, „Социјално-политичка превирања у Босни 1848. године“, *Историјски часопис* књ. XXV-XXVI, (1979), 139-158.

Исти, „Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848.“, *Istraživanja* 7 (1979), 147-218.

Богићевић В., „Селачки покрет у Босанској Крајини и Посавини 1910. године (Нацрт)“ *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине* II, (1950), 217-255.

Исти, „Iznimne mjere" u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* VII, (1955), 209–218.

Исти, „Da li je ministar Kalaj zabranio svoju ‚Istoriju Srba‘ na području Bosne i Hercegovine?“ *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* VII, (1955), 205-209.

Војић М., „Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godine“, у: *Научни скуп. Отпор austrougarsкој окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1979, 71-94.

Бранковић М. Б., „Спољни утицаји на контакте представника српског и муслиманског покрета за вјерско-просвјетну самоуправу“, у: *Зборник радова. Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа у Босни и Херцеговини за црквено-школску самоуправу (1896-2016)*, Бања Лука 2017, 89-103.

Исти, „Јужнословенска мисија Бартола Кашића у функцији ватиканске пропаганде“, у: *Зборник радова са Научног скупа – Бањалучки новембарски сусрети 16. новембра 2018*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет 2019, 41-55.

Бронза Б., „Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини у првим годинама српског устанка (1804-1807)“, у: *Научни скуп: Српска револуција 1804-1815 и Босна и Херцеговина*, Бања Лука 2004, 565-580.

Исти, „Политика Аустрије према хришћанима сјеверозападне Босне крајем XVIII вијека“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 6, (2009), 59-82.

Wank S., „Aehrenthal's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret "Mémoires",“ *The Slavonic and East European Review* Vol. 41 No. 97 (1963), 513-536.

Васин Г., „Пречанска политика и Сарајевски атентат“, у: *Први свјетски рат–узроци и посљедице*, Бања Лука 2014, 167-178.

Васић Д. Д., „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године“, у: *Први свјетски рат–узроци и посљедице*, Бања Лука 2014, 211-239.

Исти, “Од Калаја до Пилара: „Црно-жути“ тумачи српске историје“, у: *Зборник радова. Писци српске историје*, Гацко 2017, 280-306.

Војводић М., „Србија и Анексиона криза 1908–1909.“, у: *Зборник радова. Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Академија наука и умјетности Републике Српске Бања Лука 2009, 119-159.

Vukšić T., „Pregled katoličke i hrvatske periodike u BiH od 1878. do 1918. S posebnim osvrtom na časopis *Balkan*“, *Hum* 2 (2007), 82-113.

Vukmanović M., „Omladinski pokret u Bosni i Hercegovini i Veleizdajnički proces đacima 1915-1916. godine“, у: *Zbornik Međunarodnog naučnog skupa. Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*, Banjaluka 1987, 241-275.

- Вулић М. С., „Босанско питање“ у спољној политици Двојне монархије (1871-1878) – пут ка окупацији“, *Радови Филозофског факултета* 17 (2015), 47-66.
- Vrankić P., „Izbori i imenovanja biskupa u Hercegovini u doba austro-ugarske vladavine (1878.–1918.) na primjeru biskupa Paškala Buconjića“, *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe* 2, (2016), 109-140.
- Vrbošić J., „Tretman aneskionog i ustavnog statusa Bosne i Hercegovine u osječkom uglednom dnevniku Narodna obrana“, *Prilozi* 40 (2011), 331-338.
- Gavranović B., „Banjalučki biskup fra Marijan Marković 1883-1912“, *Dobri pastir XV-XVI*, (1966), 205-268.
- Gaković M., „Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921.“ *Prilozi* VI (1970), 9-116.
- Gelez P., „Vjerska preobraćenja u Bosni i Hercegovini (c.1800–1918)“, *Historijska traganja* 2 (2008), 17–75.
- Grijak Z., „Analiza identitetskih odrednica bosanskohercegovačkog pučanstva u političkim razmatranjima Adalberta von Sheka i Moritza von Auffenberga“, у: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova I*, Sarajevo 2011, 103-129.
- Исти, „Djelovanje dr. Ivana Šarića do smrti nadbiskupa Stadlera“, у: *Ivan Šarić vrhbosanski nadbiskup. Zbornik radova*, Sarajevo 2007, 93-113.
- Gross M., „Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine“, *Istorija XX veka III* (1962), 154-274.
- Иста, „Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.“, *Historijski zbornik godina XIX-XX* (1967), 9-68.
- Иста, „Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonaslijednika Franje Ferdinanda“. *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), 9-74.
- Дедијер В., „Планови надвојводе Фрање Фердинанда о реорганизовању Хабзбуршке монархије“, у: *Зборник радова. Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 181-205.
- Donia J. R., „Mostar: Epicentar pokreta bosanskih srednjškolaca uoči Prvog svjetskog rata“, *Prilozi* 28 (1999), 149-157.
- Duranović A., „Historijska 1910. godina. Pogled u sarajevsku štampu“, *Historijska traganja* 7 (2011), 41-71.
- Đaković L., „Formiranje Hrvatske katoličke udruge“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XV* (1964), 137-157.
- Исти, „Privilegovana agrarna i komercijalna za Bosnu i Hercegovinu“, *Glasnik arhiva i arhivskih radnika VI* (1966), 143-179.
- Исти, „Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini.“ *Pregled. Časopis za društvena pitanja broj 9* (1967), 189-216.
- Исти, „Katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine u XVIII vijeku – u svjetlosti nepoznatih podataka“, *Jugoslovenski istorijski časopis 1-4* (1978), 158-168.

- Исти, „Neke karakteristike djelatnosti jugoslovenskog omladinskog pokreta u BiH (1903–1914)“, *Treći program Radio Sarajeva* 34 (1981), 199-247.
- Ђорђевић Д., „Како су велике силе сазнале за склапање балканског савеза“, *Историјски гласник* 4 (1954) 127-143.
- Ђуковић М., „Зашто смо прославили 50-годишњицу сарајевске Прве гимназије“, *Преглед. Часопис за друштвена питања* 66 (1929), 285-287.
- Екмечић М., „Мит о Револуцији и аустријска политика према Босни, Херцеговини и Црној Гори за време Кримског рата“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 47–118.
- Исти, „Слика о Босни и Херцеговини у европској путописној литератури од 1850. до 1878. године“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 151-172.
- Исти, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–1878. године“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 173-202.
- Исти, „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875-1878“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 203-255.
- Исти, „Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 283-347.
- Исти, „Анексија Босне и Херцеговине 1908. и историјске последице“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 373-397.
- Исти, „Утицај балканских ратова на друштво у Босни и Херцеговини“, у: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 399-423.
- Исти, „„Географски непријатељ Србије“. (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878)“, у: *Огледи из историје*, Београд 1999, 53-109.
- Исти, „Црква и нација у Хрвата“, у: *Огледи из историје*, Београд 1999, 111-147.
- Исти, „Сусрет цивилизација и српски однос према Европи“, у: *Огледи из историје* Београд 1999, 285-334.
- Исти, „Кратки ход по мукама кроз историју Босне“, у: *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002, 137-154.
- Исти, „Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине 1871–1878.“, у: *Дијалог прошлости и садашњости. Зборник радова*, Београд 2002, 239-250.
- Живановић Ж. М., „Извештаји дипломатских представника Француске у Аустро-Угарској о догађајима у Босни и Херцеговини од завршетка Анексионе кризе (март 1909) до атентата Богдана Жерајића (јуна 1910)“, *Историјски часопис XVIII* (1971), 452-491.
- Живковић Т., „Рама у титулари угарских краљева“, *Зборник радова Византолошког института XLI* (2004), 153-164.
- Заж М., „Philipp-Franz Bresnitz von Sydačoff о »panslavističkoj agitaciji« међу Hrvatima, Srbima i Slovencima“, *Historijski zbornik* 63 No 2 (2010), 455-467.

- Juzbašić Dž., „Aneksija i stavovi austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom“, у: *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991, 33-82.
- Исти, „O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 11-47.
- Исти, „O укључењу Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 49-86.
- Исти, „Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austro-ugarskih ekonomskih suprotnosti“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVIII* (1969), 47-104.
- Исти, „Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914.“, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 141-176.
- Исти, „Uticaj balkanskih ratova 1912/13. na Bosnu i Hercegovinu i na tretman agrarnog pitanja, у: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 459-473.
- Исти, „Aneksija Bosne i Hercegovine i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta)“, у: *Zbornik radova. Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo 2011, 87-132.
- Капидџић Н., „Bosanski sabor i smrt Lava Tolstoja“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH I* (1961), 296-298.
- Исти, „Pripremanje ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini (1908–1910)“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 45-99.
- Исти, „Previranje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini 1912. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 100-138.
- Исти, „Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini maju 1913. godine“, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprava)*, Sarajevo 1968, 155-197.
- Исти, „Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске владавине (1878–1918)“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 315-339.
- Карлаула Ж., „Sarajevski atentat–reakcije Hrvata i Srba“, *Radovi za hrvatsku povijesti vol. 43* (2011), 255-292.
- Краљачић Т., „Калајева политичка прошлост и дјелатност до 1882. године“, *Прилози 18* (1981), 101-118.
- Исти, „Колонизација страних сељака у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе“, *Историјски часопис XXXVI* (1989), 111-124.
- Крестић Ђ. В., „Јагић, Калај и загребачки „Виенац“ о Српској књижевној задрузи,“ *Зборник за историју Босне и Херцеговине 3* (2002), 201-207.
- Кризман В., „Hrvatski sabor i Sarajevski atentat 1914. godine“, у: *Зборник радова. Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 351-367.
- Крушевас Т., „Politički okviri bosanskog ustava iz 1910. godine“, *Pregled 10* (1955), 189-196.

- Исти, „Сељачки покрет – Штрајк у Босни 1910. године“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, Београд 1967, 369-402.
- Исти, „Listovi don Franje Milićevića“, *Prilozi 9/1*, (1973), 332-363.
- Lis T. J., „Bosna i Hercegovina u očima Poljaka – Poljski putopisi o Bosni i Hercegovini o austrougarskom razdoblju“, *Prilozi 47* (2018), 91-104.
- Лукић С., Радован С., „Стефан Буријан о Јужним Словенима“. у: *Зборник радова са Научног скупа – Бањалучки новембарски сусрети 10. новембра 2017*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет 2018, 143-158.
- Лужија С., „Бечки лист *Neue Freie Presse* о питању Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу“, у: *Зборник радова. Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875-1878. године (Поводом 140 година од подизања устанка)*, Бања Лука 2016, 125-135.
- Микић Ђ., „Суспендовање народно-црквене аутономије Срба у Угарској 24. јула 1912. и активност Србије“, *Историјски зборник 9* (1988), 111-132.
- Исти, „Репресалије Аустро-Угарске над Хрватско-српском коалицијом и народно-црквеном аутономијом Срба у раздобљу Балканских ратова 1912-1913“, *Југословенски историјски часопис 1* (1997), 59-75.
- Исти, „Балканска криза 1912–1913. године и Босанска Крајина“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине 5* (2008), 205-224.
- Исти, „Критика Босанског устава у Босанском сабору 1910. године“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске 5* (2013), 213-229.
- Исти, „Стогодишњица изнимних мјера у Босни и Херцеговини 1913. и Босански сабор“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске 6* (2014), 263-270.
- Милићевић Ј., „Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине“, у: *Југословенски народи пред Први светски рат*, посебна издања САНУ Београд 1967, 549-573.
- Исти, „О Босни 1848. године“, *Историјски гласник 1* (1973), 89-110.
- Михалјевић В., „Dr. Ivo Pilar i bosanski franjevci – suglasja i sporovi (Prilog istraživanja)“, *Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije 1* (2006), 83-95.
- „Мостар и Херцеговина“, свеску уредио Предраг Каралић, *Гласник југословенског професорског друштва 17*, св.11-12. Београд 1937, 865-1085.
- Океј Р., „A Trio of Hungarian Balkanists – Bény Kállay, István Burián and Lajos Thallóczy in the Age of High Nationalism“, *The Slavonic and East European Review Vol. 80 No. 2* (2002), 234-266.
- Пал Т., „Лајош Талоци – научник и политичар“, *Истраживања 20* (2009), 217-228.
- Патковић М., „Антисрпски и антијугословенски погроми у лето 1914. године“, *Зборник о Србима у Хрватској II*, (1991), 281-308.
- Pederin I., „Austrijska putopisna djela o Bosni i Hercegovini“, *Radio-Sarajevo. Treći program*, broj 39 – 1982, god. XI oktobar novembar decembar 1982, Sarajevo 1982, 427-511.
- Исти, „Drugi bokeljski ustanak (1882.) i Italija prema spisama austrijske špijunaže u zadarskoj pismohrani“, *Povijesni prilozi Vol. 20* (2001), 239-258.

- Petrić H., „О Hrvatsko-slavonskom kraljevstvu početkom 18. stoljeća – Izabrane teme–“, у: *Зборник радова. „1718–1918–године и годишњице јужнословенске историје“*, Бања Лука, 2018, 9-20.
- Petrović R., „Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, у: *Научни skup. Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1979, 15-69.
- Прерадовић С., „Културне прилике као тема Босанскохерцеговачког сабора 1910–1911. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске 10* (2018), 177-186.
- Radušić E., „Agrarno pitanje u Bosanckohercegovačkom Saboru 1910–1914.“, *Prilozi 34* (2005), 119-154.
- Растовић А., „Британска политика према анексији Босне и Херцеговине“, у: *Зборник радова. Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Академија наука и умјетности Републике Српске Бања Лука 2009, 291-311.
- Redžić E., „Omladinski pokret i Sarajevski atentat“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Сарајево 1987, 299-333.
- Савановић Ж., „Рајфајзеново задругарство“, *Гласник удружења архивских радника Републике Српске 11* (2019), 113-126.
- Субић Р., „Хрватска политика у аустроугарској Босни и Херцеговини за вријеме српске борбе за црквено-школску аутономију“, У: *Зборник радова. Стотину двадесет година од почетка борбе српског народа за црквено-школску самоуправу (1896–2016)*, Бања Лука, 2017, 105-118.
- Исти, „Османска Босна и Херцеговина у хрватској политичкој идеологији (1832–1848)“, у: *Зборник радова са Научног скупа – Бањалучки новембарски сусрети 16. новембра 2018*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци Филозофски факултет 2019, 69-81.
- Слијепчевић П., „Босна и Херцеговина у Светском рату“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 219-277.
- Исти, „Млада Босна“, у: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 182-218.
- Stančić N., „Hrvatski narodni preporod 1790–1848.“ у: *Hrvatski narodni preporod 1790–1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, urednik Nikša Stančić, Zagreb 1985, 1-30.
- Стојановић Н., „Херцеговци у Босанско-херцеговачком сабору“ у: „Мостар и Херцеговина“, *Гласник југословенског професорског друштва 17*, св.11-12. Београд 1937, 917-920.
- Suppan A., „Deutsch-Österreichisch-Ungarisch-Serbisch-Kroatisch-Slowenische Konfliktgemeinschaft 1848-1914“, у: *Hitler, Beneš, Tito: Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa*, Wien 2014, 219-330.
- Spence V. R., „Die Bosniaken Kommen: The Bosnian-Herzegovian Formations of the Austro-Hungarian Army, 1914-1918“, in: *Scholar, Patriot, Mentor: Essays in Honor of D.V. Djordjevic*, Boulder, CO: East European Monographs, 1992, 299-314.

Teinović B., „Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836-1849) – suprotnosti dvije nacionalne politike“, *Historijska traganja* 16 (2015), 31-91.

Тепић И., „Покрет сељака у Босанској Крајини и Посавини крајем шесте и почетком седме деценије XIX вијека у свјетлу руске грађе“, *Историјски зборник* 7 (1986), 63-102.

Терзић С., „Пројект ‚аустроугарског Балкана‘ у Босни и Херцеговини. (О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде)“, у: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*, Београд-Нови Сад 1995, 407-423.

„Франц Фердинанд и Босна“, приредио Ј. М. Јовановић, *Pregled god VIII Knjiga X* (1934), 267-270.

Hauptman F., „Austrijski konzulat u Travniku (Struktura i poslovanje)“, *Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine God II Knj.2* (1962), 71-87.

Исти, „Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva finansija“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista BiH III* (1963), 13-22.

Исти, „Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća“, *Godišnjak Društva istoričara BiH XVII* (1967), 23-40.

Исти, „Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)“, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo 1987, 99-211.

Чубриловић В., „Босански фрајкори у аустриско-турском рату 1788-1791“, у: *Погледи Ваче Чубиловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, Београд 1992, 136–159.

Исти, „Први српски устанак и босански Срби“, у: *Погледи Ваче Чубиловића на српску историју XIX и XX века*, приредио Здравко Антонић, Београд 1992, 160-221

Šehić Z., „Historijske pretpostavke aneksione krize (Povodom 90. godišnjice aneksije Bosne i Hercegovine)“, *Prilozi* 28 (1999), 129-148.

Šidak J., „Revolucija godine 1848-49“, *Historijski zbornik I*, (1948), 25-42.

Šljivo G., „Jedan pogled na istočnu politiku Austrije sredinom vijeka“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1979), 83-92.

Исти, „Napad austrijske vojske na Podzvizd 9. jula 1845. godine“, *Istorijski zbornik I* (1980), 65-84.

Исти, „Вагнерово виђење Босне средином XIX вијека“, *Историјски зборник* 2 (1981), 55-76.

Исти, „Prve godine austrijske konzularne agencije u Banjaluci“, *Istorijski zbornik* 3 (1982), 47-73.

Исти, „Austrijska konzularna agencija u Bihaću (1863–1865)“, *Istorijski zbornik* 5 (1984), 37-58.

Исти, „Posjeta bosanske delegacije austrijskom caru 24. oktobra 1817. u Slavonskom Brodu“, *Istorijski zbornik* 6 (1985), 7-28.

Исти, „Отварање ‚Аустријског царског конзулата‘ у Босни 12. маја 1808“, *Историјски зборник* 9 (1988), 17-33.

Исти, „Raspoloženje naroda u Bosni i Hercegovini prema austrougarskoj politici i austro-ugarske političke protivmjere“, у: Zbornik Međunarodnog naučnog skupa. *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*, Banjaluka 1987, 117-143.

Интернет странице

www.archive.org

www.bkbih.ba

www.diplprepiska.mi.sanu.ac.rs

www.onb.ac.at

www.enciklopedija.hr

Биографија

Радован (Јован) Субић рођен је 25. јануара 1980. године у Бањалуци. Основну и средњу школу завршио је у родном граду. Основне студије историје завршио је априла 2010. године на Одсеку за историју Филозофског факултета у Бањалуци. Постдипломске (мастер) студије историје завршио је на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду октобра 2011. године. На истом факултету уписао је докторске студије школске 2011/2012. Од марта 2015. године запослен је као асистент на Филозофском факултету у Бањалуци на Студијском програму историја, држао је вјежбе на предметима Српска и јужнословенска историја од почетка XIX вијека до 1918. 1 и 2. Новембра 2018. године изабран је у звање вишег асистента на предметима Српска и јужнословенска историја 1 и 2 (1804–1918), Приватни живот Срба у XIX вијеку, Источно питање у XIX вијеку. Такође је ангажован као секретар редакције факултетског часописа *Синеза. Часопис за хуманистичке и друштвене науке*. До сада је учествовао на седам скупова, конференција и округлих столова, од тога два међународна скупа и један с међународним учешћем. Објавио је пет радова у зборницима са скупова и седамнаест научних и стручних радова у часописима и зборницима. Аутор је књиге *Стилман и балкански устанци (1866–1878)*, Београд 2016. Приредио је збирку извора *Британски путници о Босни и Херцеговини у посљедњим деценијама XIX вијека*, Бања Лука 2019. и фототипско издање књиге Владимира Красића, *Устанак у Босни од 1875. до 1878. год.: грађа за новију српску историју рата за ослобођење*, Бања Лука 2021. за коју је написао поговор. Од 2015. је члан Удружења историчара Републике Српске „Милорад Екмечић“.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Радован Субић**

Број индекса **5И110011**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Аустро-Угарска и Хрвати у Босни и Херцеговини (1903–1914)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 6. децембар 2021.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Радован Субић**

Број индекса **5И110011**

Студијски програм **Историја**

Наслов рада **Аустро-Угарска и Хрвати у Босни и Херцеговини (1903–1914)**

Ментор **проф. др Никола Самарцић**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 6. децембар 2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Аустро-Угарска и Хрвати у Босни и Херцеговини (1903–1914)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 6. децембар 2021.

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.